

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ULUSLARARASI TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

VOLUME 15/2 MAY 2023

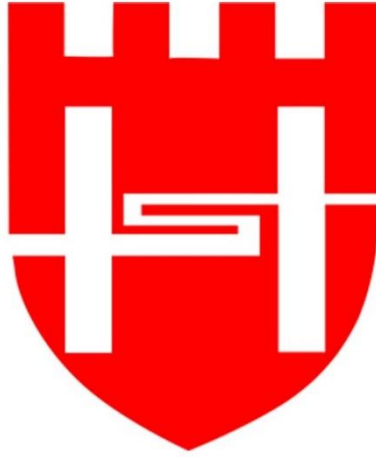
Editörler
Doç. Dr. Türkan Polatçı Demirkol
Arş. Gör. Yunus Emre Çakır

History Studies

International Journal of History

Volume 15/2

Mayıs / May 2023

History Studies Dergisi üç ayda bir yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. History Studies Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayım hakları History Studies Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

The History Studies is an international, peer-reviewed journal and published every three months. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the History Studies. The History Studies has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of the History Studies.

*The Editorial Board makes the final decision to publish articles.
No article is returned to authors.*

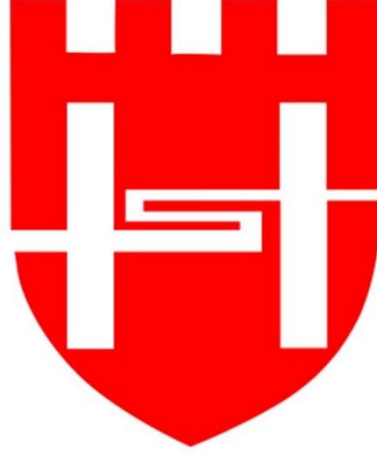
History Studies Dergisi **ULAKBİM/TR-DİZİN** üyesidir
Journal of History Studies is a member of **ULAKBİM/TR-DİZİN**

Journal of History Studies
Indexed by **EBSCO, Index COPERNICUS, ajindex.com, Academic Resource Index, SOBIAD, TEİ, THE AWOL INDEX and Index ISLAMICUS**

History Studies
www.historystudies.net

History Studies

International Journal of History

ISSN: (Print) 1309 - 4688 - (Online) 1309 - 4173

Editörler

Doç. Dr. Türkan POLATCI DEMİRKOL

Arş. Gör. Yunus Emre ÇAKIR

Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Çankırı/Türkiye

E-posta: history@historystudies.net

Web: <http://www.historystudies.net/>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/historystudies>

We Use Plagiarism Detection

plagium™

History Studies

www.historystudies.net

HISTORY STUDIES

Uluslararası Hakemli Dergi / International Journal of History

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Osman KÖSE

Editörler / Editors

Türkan POLATCI DEMİRKOL

Yunus Emre ÇAKIR

Alan Editörleri

Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL, Osmanlı Medeniyeti ve Müessesleri Tarihi

Prof. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK, Genel Türk Tarihi

Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN, Eskiçağ Tarihi

Prof. Dr. Tülay METİN, Ortaçağ Tarihi

Doç. Dr. Özlem GENÇ, Ortaçağ Tarihi

Doç. Dr. Musa KILIÇ, Yakınçağ Tarihi

Doç. Dr. Hilal ÇİFTÇİ, Yeniçağ Tarihi

Dil Editörleri / Language Editors

Ahmet Görgeç - İzmir Katip Çelebi Üniversitesi (Almanca Dil Editörü)

Esra Ericekli- Çankırı Karatekin Üniversitesi (Fransızca Dil Editörü)

Hilal Çiftçi - Çankırı Karatekin Üniversitesi (İngilizce Dil Editörü)

Yasemin Ulutürk Sakarya - İstanbul Sağlık Bilimleri Üniversitesi (Türkçe Dil Editörü)

Kapak Tasarımı

Sena Sengir Aydın

(Kapak Resmi: <https://travelatelier.com/blog/piri-reis/> (15.02.2022))

Yayın Kurulu / Editorial Board

Abdullah Şevki Duymaz -Adnan Jahić - Aleksandar Kadıjević - Ayşen Sina - Božidar Jezernik - Camelia Elena Călin - Erkan Göksu - Fatih Demirel, Hasan Babacan - Hüseyin Üreten - Jędrzej Paszkiewicz - Kujtim Nuro - Muhammed Bilal Çelik - Redzep Škrijelj - Zafer Gölen - Gülay Sarıçoban - Liliana Boşcan

Temsilcilikler / Country Representatives

Almanya: Eva Maria Stolberg (Dr.; University of Duisburg-Essen, Almanya)

Arnavutluk: Hasan Bello (Dr.; Albanoloji Araştırma Merkezi-Tarih Enstitüsü, Arnavutluk)

Hırvatistan: Anđelko Vlašić (Dr., Zagreb Üniversitesi-Hırvatistan)

Romanya : Liliana Boşcan, (Doç. Dr. Bükreş Üniversitesi, Romanya)

Sırbistan: Redzep Škrijelj, (Prof. Dr.; Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan)

Slovenya: Božidar Jezernik (Prof. Dr.; University of Ljubljana , Slovenya)

Yunanistan: Esra Özsüer, (Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi, Türkiye)

Kuzey Makedonya: (Prof. Dr. Numan Aruç, MANU, Kuzey Makedonya)

Kırgızistan: (Dr. Gökçe Yoğurtçu, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan)

Kazakistan, (Dr. Talgat Moldabay, LN Gumilyov Avrasya Ulusal Üniversitesi, Kazakistan)

Özbekistan; (Prof. Dr. Gülnaz SATTAROVA, Özbekistan)

History Studies

www.historystudies.net

HISTORY STUDIES

Uluslararası Hakemli Dergi / International Journal of History
Cilt / Volume 15/2, Mayıs / May 2023

Bu Sayının Hakemleri / Referees of this issue

- Prof. Dr. Abidin TEMİZER - Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Behset KARACA - Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih DEMİREL - Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN - Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. İlknur TAŞ - Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Mucize ÜNLÜ - Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK - Samsun Üniversitesi
Prof. Dr. Salim GÖKÇEN - Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ - Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Servet ÖNCÜ - Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşe ÖZKAN - Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Bayram Arif KÖSE - Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç. Dr. Burak Gani EROL - Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Doç. Dr. Esmâ ÖZ KİRİŞ - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Fahri KILIÇ - Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Hadi BELGE - Amasya Üniversitesi
Doç. Dr. İlkay ERKEN - Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Tekin İDEM - Batman Üniversitesi
Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU - Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Yunus İNCE - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Zübeyde GÜNEŞ YAĞCI - Balıkesir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GÖRGEN - İzmir Demokrasi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özkan Özer KESKİN - Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yakup YILMAZ - Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Ahmet SEZGİN - Çankırı Karatekin Üniversitesi

HISTORY STUDIES

Uluslararası Hakemli Dergi / International Journal of History
Volume 15/2, May 2023

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

- Prof. Dr. Serpil Sürmeli **171-196**
**ERTUĞRUL FACİASINDAN KURTULAN ÇARKÇI YÜZBAŞI MEHMED ALİ
(BALKIR)'IN HATIRALARI**
The Memoirs of Engineer Captain Mehmed Ali (Balkır) Who Survived the Tragedy of Ertuğrul
- Dr. Ahmet Emin Dağ **197-220**
**ATATÜRK DÖNEMİNDE SURİYE: FEDERASYON FİKRİNDEN AYRIŞMAYA
İLİŞKİLERİN 20 YILI (1918-1938)**
Syria in the Atatürk Era: 20 Years of Relationships from Federation Idea to Disintegration (1918-1938)
- Dr. Öğr. Üyesi Ceren Uçan **221-235**
THE NINETEENTH-CENTURY UPRISINGS IN THE OTTOMAN BALKANS
Osmanlı Balkanlarında On Dokuzuncu Yüzyıl Ayaklanmaları
- Dr. Öğr. Üyesi Sebahattin Usta **237-254**
**OSMANLI DEVLETİ'NDE İSTİKRAZ UYGULAMALARINA BİR ÖRNEK: 1687
TRABZON İMDÂDİYYESİ**
An Example of Borrowing Practices in The Ottoman Empire: 1687 Trabzon İmdadiyye
- Dr. Öğr. Üyesi Selçuk Demir **255-277**
**BİR OSMANLI PAŞASININ GÜNDELİK HAYATI:
SİLAHDAR İBRAHİM PAŞA**
An Ottoman Pasha's Daily Life: Silahdar İbrahim Pasha
- Dr. İsmet Burak Batır **297-296**
**10. YÜZYILDA BATİHA'DA HÜKÜM SÜREN BİR ARAP EMİRLİĞİ:
ŞÂHİNLER**
An Arab Emirate Rule in Batiha in The 10th Century: Shahîns
- Doktora Öğrencisi Büşra Kadioğlu **297-310**
**ON DOKUZ VE YİRMİNCİ ASIR OSMANLI ANA METİNLERİNDE
KAVRAMLAR**
Concepts in Nineteenth and Twentieth Century Ottoman Main Texts

- Dr. Murat Karataş Yeter Solak 311-325
**TÜRKİYE'DE ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ SÜRECİNDE MUHALİF BİR
FİĞÜR: NURİ DEMİRAĞ VE MİLLİ KALKINMA PARTİSİ**
An Opportunity for Nuri Demirağ the National Development Party the Transition to Multiparty Life in Turkey
- Doktora Öğrencisi Cemre Aslan 327-345
ESKİ MEZOPOTAMYA KANUNLARINA GÖRE KADIN KÖLELER
Female Slaves According to Ancient Mesopotamian Laws
- Prof. Dr. Ramazan Altınay Doktora Öğrencisi Esra Çeçen 347-359
**TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE KADINLARIN YÖNETİM ÜZERİNDEKİ
ETKİLERİ: MOĞOL İSTİLASINA KADAR**
The Influences of Women on Management in the Turkey Seljuk State: Until the Mongol Invasion
- Arş. Gör. Dr. Çiğdem Dumanlı 361-382
**ÜBER KASCHMIR UND LADAKH IN DIE TAKLAMAKAN-WÜSTE:
DIE DEUTSCHE ZENTRALASIEN-EXPEDITION UND DIE OSTTÜRKISTAN
BIBLIOGRAPHIE (1927-1928)**
*Keşmir ve Ladakh Üzerinden Taklamakan Çölü'ne:
Alman Orta Asya Keşif Seferi ve Doğu Türkistan Kaynakçası (1927-1928)*
- Dr. Öğr. Üyesi Erol Çiydem 383-400
**SON DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İLKÖĞRETİM
ALANINDAKİ DÖNÜŞÜMÜ "USUL-İ CEDİD" KAVRAMI ÜZERİNDEN
ANLAMAK (1839-1913)**
*Understanding the Transformation in The Field of Primary Education in the Last Period Ottoman Empire
through the Concept of "New Method" (1839-1913)*

EDİTÖRDEN

Değerli okuyucular

History Studies Dergisi'nin 73. sayısını yayımlıyoruz. Bu sayının bilim dünyasına hayırlı olmasını diliyoruz. Dergimizin bu sayısında da kıymetli araştırmacılarımızın değerli çalışmalarını bulacaksınız. Tarihin derinliklerinden araştırmacılarımızın büyük emek ve alın terleriyle günümüze taşınan bu değerli bilgileri zevkle okuyacağınızı umuyoruz. Amacımız bilime, kültüre, sanata ve insana gereken ve hak ettiği değeri vermektir.

Dergimizin Mayıs sayısına çalışmalarıyla katkı sağlayan değerli bilim insanları Serpil Sürmeli, Ahmet Emin Dağ, Ceren Uçan, Sebahattin Usta, Selçuk Demir, İsmet Burak Batır, Büşra Kadioğlu, Murat Karataş, Yeter Solak, Cemre Aslan, Ramazan Altınay, Esra Çeçen, Çiğdem Dumanlı ve Erol Çiydem 'e teşekkür ediyoruz. Bu sayının ortaya çıkmasında emek sarf eden tüm arkadaşlarımıza ayrıca müteşekkirimiz.

Saygılarımızla

Doç. Dr. Türkan Polatçı Demirkol
Yunus Emre Çakır

FROM EDITOR

Dear Readers,

We are publishing the 73th issue of the Journal of History Studies. We wish this number to be beneficial to the academic world. In this issue of our journal, you will find valuable works of our valuable researchers. We hope that you will read these valuable information with pleasure, which has been carried to our day from the depths of history with great labor by our researchers. Our aim is to give the value to science, culture, art and people what it deserves and deserves. Our aim is to give the value to science, culture, art and people that it deserves.

We thank to valuable researchers Serpil Sürmeli, Ahmet Emin Dağ, Ceren Uçan, Sebahattin Usta, Selçuk Demir, İsmet Burak Batır, Büşra Kadioğlu, Murat Karataş, Yeter Solak, Cemre Aslan, Ramazan Altınay, Esra Çeçen, Çiğdem Dumanlı and Erol Çiydem who contributed to the issue of our journal which will be published in May. I am also grateful to all our colleagues who have contributed to this issue.

Sincerely

Assoc. Prof. Türkan Polatçı Demirkol
Yunus Emre Çakır

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 2, May 2023

www.historystudies.net

ERTUĞRUL FACİASINDAN KURTULAN ÇARKÇI YÜZBAŞI MEHMED ALİ (BALKIR)'IN HATIRALARI

*The Memoirs of Engineer Captain Mehmed Ali (Balkır) Who Survived the Tragedy of
Ertuğrul*

Prof. Dr. Serpil Sürmeli

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

s.surmeli@omu.edu.tr

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 24.05.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 18.04.2023
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1126

Atıf – Citation:

Serpil Sürmeli, "Ertuğrul Faciasından Kurtulan Çarkçı Yüzbaşı
Mehmed Ali (Balkır)'ın Hatıraları", *History Studies*, 15/2, Mayıs
2023, s. 171-196.

ERTUĞRUL FACIASINDAN KURTULAN ÇARKÇI YÜZBAŞI MEHMED ALİ (BALKIR)'IN HATIRALARI

The Memoirs of Engineer Captain Mehmed Ali (Balkır) Who Survived the Tragedy of Ertuğrul

Prof. Dr. Serpil Sürmeli

Öz

Bu çalışma, 16 Eylül 1890'da Japon sularında yakalandığı fırtınada kayalıklara çarparak batan Ertuğrul Fırkateyni faciasından kurtulan Çarkçı Yüzbaşı Mehmed Ali (Balkır)'ın hatıralarını konu almaktadır. Mehmed Ali Bey'in ilk kez tanıtıldığı ve kendi ağzından aktarıldığı bu hatıralar, İstanbul'dan Japonya'ya uzanan tarihi yolculuğun, bir geminin başına gelebilecek en kötü akıbetin ve sonrasında yaşanan gelişmelerin anlatıldığı bir tanıklık öyküsüdür. Hatırat sahibinin Japonya yolculuğuna nasıl çıktığı, Ertuğrul'un uğradığı limanlar, gemiye gösterilen büyük ilgi, Tokyo'da tüm subayların davetli olduğu İmparator Mutsuhito tarafından verilen geleneksel Japon ziyafeti, dönüş yolunda geçirdikleri kaza, o sırada gemide yaşananlar, denizde hayatta kalma mücadelesi, karaya çıkış, Oshima Adası ve Kobi günleri, Japon gemileriyle İstanbul'a dönüş, kazazedelerle birlikte İstanbul'a gelen gazeteci Noda Şotaro, Mehmed Ali Bey'in Japonya'da iken gemide çıkan kolera salgını ve karantina uygulaması sırasında görüp çizdiği etüv makinesini İstanbul'a döndükten sonra imal edip II. Abdülhamid'in huzurunda tecrübe etmesi bu tarihi öykünün seyir örgüsünü oluşturur. Yüzbaşı Mehmed Ali Bey'in aşağıda paylaşılan hatıraları sayılı birkaç kişinin günümüze ulaşan kayıtları arasına kuşkusuz bir yenisi olarak katılacaktır.

Anahtar kelimeler: Türk-Japon İlişkileri, Ertuğrul Fırkateyni, Ertuğrul Faciası, Japonya ve Kazazedeler

Abstract

This study is about the memoirs of Engineer Captain Mehmed Ali (Balkır) who survived the tragedy of Ertuğrul frigate which sank after crashing rocks due to a storm it was caught in the Sea of Japan on September 16, 1890. This memoir in which Mehmed Ali Bey is introduced for the first time and which are told by Mehmed Ali Bey himself is the story of the historical journey from Istanbul to Japan, of the worst fate that can occur to a ship and the developments that were experienced afterwards. The course of events in this historical story include how the owner of the memoir set out on his journey to Japan, the ports Ertuğrul stopped by, the great interest shown to the ship, traditional Japanese feast given by Emperor Mutsuhito in which all military officers in Tokyo were invited, the accident on their turn, what happened in the ship during the accident, the fight for survival in the sea, landing, days of Oshima Island and Kobi, their turn to Istanbul with Japanese ships, journalist Noda Şotaro who came to Istanbul with the survivors, cholera outbreak on the ship when Mehmed Ali Bey was in Japan and his making of the stove he saw during the quarantine and testing the stove before Abdulhamid II after he returned to Istanbul. The memories of Captain Mehmed Ali Bey shared below will certainly take their place among the cords of a few others that have survived so far.

Keywords: Turkish-Japanese Relations, Ertuğrul Frigate, The Tragedy of Ertuğrul, Japan and Survivors

Giriş: Osmanlı Devleti-Japonya İlişkileri

XIX. Yüzyılda sanayileşmeyi tamamlayan batılı devletlerin hammadde ve pazar arayışları bir çözüm yolu olarak sömürgecilik siyasetini de beraberinde getirmiş dünyada sınır tanımayan bu arayışlar, XVII. Yüzyıl sonlarında kapılarını batıya kapayan Çin ve Japonya gibi Uzakdoğu ülkelerine kadar uzanmıştı. 1854'te Amerika'nın baskısına maruz kalan Japonya, Çin'in gösterdiği tepki ve direncin aksine batılı devletlerce sömürülüp tamamen ezilme tehlikesine karşı onların düşünce ve tekniğini anlamak ve almak zorunluluğunu duymuş, 1868'de İmparator Mutsuhito tarafından kabul edilen Meiji Restorasyonu ile idari ve toplumsal yapısını kökten değiştirmeye başlamıştı. 1898'e kadar geçen otuz yıllık süreçte hızlı bir gelişme kaydeden Japonya, Uzakdoğu sömürgeciliğinde Avrupa ve Amerika ile rekabet ve mücadele edebilecek bir seviyeye yükselmişti.¹

Meiji Hükümeti ile yeni bir döneme giren Japonların Türklerle ilk temasını sağlayan 1871 Kasım'ında Batı Medeniyetini incelemek üzere Amerika ve Avrupa'ya gönderilen Iwakura Towomi Heyeti olmuştu. 46 kişiden oluşan bu heyet, Viyana'daki dünya fuarını ziyaret ettiğinde Türk sergisini de gezmişti. Iwakura heyetinde tercüman olarak bulunan Fukuchi Genichiroo ve bir Judo Rahibi olan Shimaji Mokurai 1873 Nisan'ında İstanbul'a gelmiş 11-23 Nisan arası kaldıkları kentte, Fukuchi incelemelerde bulunurken, Shimaji, Galata Kulesi, Ayasofya, Topkapı Sarayı, Sultan Ahmed Cami gibi turistik yerleri ziyaret etmiş, ülkesine döndükten sonra 1875'te Kosai Nissaku/A Diary of the Voyage to the West adıyla bir kitap yayınlamıştı.²

1875'te Japon Dış İşleri Bakanı Terashima Munenori Başbakan Sanjoo Sanetomi'ye Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiler kurulmasının kendileri için faydalı olacağı yönünde görüşünü belirtmiş, ardından Londra'daki Elçisi Ueno Kagenori'ye bir talimat göndererek oradaki Türk elçisiyle bir ön görüşme yapmasını istemişti. Japonya'nın bu yöndeki istekliliği 1876'da İngilizlerin aracılığında bir teklifle gündeme gelmiş, Sadrazam Mithat Paşa'ya Rus tehlikesine karşı Almanya veya Japonya ile yakın ilişkiler kurulması tavsiye edilmişti. Ancak o sırada Mithat Paşa, Kanun-ı Esasi ile uğraştığından bu konuyla ilgilenememişti.³

1878 Kasım'ında Japon harp gemisi Seiki İstanbul'u ziyaret etmiş ve on iki gün kalmıştı. II. Abdülhamid, geminin kaptanı Yarbay İnoue Ryosei ile yaptığı görüşmede kendisinin de Japonya'ya bir harp gemisi gönderip kaptan ve subayları vasıtasıyla imparatorlarına selamını iletmek istediğini belirtmişti.⁴

Siyasi ilişkiler kurma yolunda girişimlerine devam eden Japonya,5 Nisan 1880'de İran ve Osmanlı Devleti'ne Dışişleri Müşaviri Yoshida Masaharu başkanlığında bir heyet göndermişti. İçinde ticari temsilcilerin de bulunduğu bu heyet, Tahran'dan 30 Aralık 1880'de ayrılmış Reş, Tiflis ve Batum yoluyla 12 Şubat 1881'de İstanbul'a ulaşmıştı. 21 Mart'a kadar İstanbul'da kalan heyet,12 ve 19 Mart'ta II. Abdülhamid'in huzuruna iki kez kabul edilmiş, bu görüşmelerin birinde Yoshida, "...harp geminizin ülkemize gönderilmesini ve dev bayrağının Doğu'da parlatılmasını istiyoruz" sözlerine II. Abdülhamid, "Ben de uzun zamandır bunu düşünmekte olmama rağmen biliyorsunuz son zamanlarda Avrupa ülkeleriyle meşgul olduğumdan isteğimi yerine getiremiyorum. Umarım ileride sakin günler gelirse mutlaka harp gemimizi göndermekle İmparator Hazretlerinizin keyfini sorduracağım" şeklinde karşılık vermişti.⁵ Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik durumunu inceleyen heyet, hazırladığı raporu Petersburg'taki Orta Elçisi Yanagihara Sakimitsu'ya göndermiş, Yanagihara bu raporu Petersburg'taki Türk

¹ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1987, s.89,91.

² sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/HIROSHI-NAGABA pdf. (Erişim:17 Eylül 2019).

³ F. Şayan Ulusan Şahin, *Türk Japon İlişkileri (1876-1908)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.13-14; Kaori Komatsu, *Ertuğrul Faciası Bir Dostluğun Doğuşu*, Turhan Kitabevi, Ankara,1992, s.30; Cezmi Eraslan, *II. Abdullhamid ve İslâm Birliği Osmanlı Devleti'nin İslâm Siyaseti 1856-1908*, Ötüken Yayınları, İstanbul,1992, s.363; Sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/HIROSHI-NAGABA pdf.

⁴ Komatsu, *age*, s.32,49; Sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/HIROSHI-NAGABA pdf.

⁵ Komatsu, *age*, s. 49.; Sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/HIROSHI-NAGABA pdf.

Elçisi Şakir Paşa'nın hazırladığı Osmanlı Devleti'nin mevcut durumuna ait raporla beraber Dışişleri Bakanlığı'na sunmuştu. Yanagihara ve Yoshida'nın Osmanlı Devleti ile yapılacak bir anlaşmanın önemini ve gerekliliğini belirtmeleri üzerine, hükümetinin kendisine gönderdiği bir talimatla Yanagihara, Şakir Paşa'ya hükümetinin hazırladığı bir ticaret antlaşmasının müsveddelerini sunmuş, Şakir Paşa 13 maddeden oluşan bu müsveddeyi Babiâli'ye göndermişti. Ancak bu antlaşma Japonların ticari imtiyaz istekleri yanında başta Rusya olmak üzere Batılı devletlerle ilişkilerin bozulacağı endişesiyle imzalanamamıştı.⁶

1886 Ekim'inde Japon İmparatorunun özel müşaviri Kont Koruda, aralık ayında da (20Aralık 1886-5Ocak 1887) Ticaret ve Ziraat Bakanı Tani Tateki İstanbul'u ziyaret etmiş ve II. Abdülhamid ile görüşmüştü.⁷

Prens Komatsu'nun İstanbul Ziyareti ve Ertuğrul Fırkateyni'nin Japonya'ya Gönderilmesi

Japonya, Osmanlı Devleti ile ticari ilişkiler kurmada başarılı olamasa da ikili ilişkileri yakın ve sıcak tutma konusunda gayet başarılı bir politika izlemiştir. 1887 Eylül'ünde İmparator Mutsuhito'nun yakın akrabası olan Prens Komatsu'nun⁸ on kişilik bir heyetle İstanbul'a gelmesi, Japonya'nın bu ilişkileri geliştirmek adına attığı önemli adımlardan biri olmuştur. Heyet, Göksu Kasrı'nda ağırlanmış, Prens Komatsu Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid, Sadrazam Kâmil Paşa ve ilgili bazı nazırlarla görüşmüştü. Heyete çeşitli rütbelere nişanların verildiği bu ziyaret sırasında Prens Komatsu gösterilen büyük ilgiden memnun kalarak İstanbul'dan ayrılmış ülkesine döndükten sonra II. Abdülhamid'e Japon İmparatorluğu'nun en büyük nişanı olan Krizantem Nişanı gönderilmişti.⁹ Bu nişana Osmanlı Devleti'nin en büyük nişanı ile karşılık vermek isteyen II. Abdülhamid, 1878'de Yarbay Ryosei ve 1881'de Masaharu'ya söylediği gibi Japonya'ya bir harp gemisi gönderme arzusunu bu vesile ile resmi bir surette gerçekleştirmek üzere harekete geçmişti. Ancak padişahın nişan ve hediyelerini götüreceği harp gemisinin seyahatini dönemin dış siyasi dengeleri göz önüne alınarak bir başka ad altında yapması büyük önem arz etmiş¹⁰, bu nedenle o yıl Mekteb-i Bahriye'den mezun öğrencilerin okulda öğrendikleri teorik bilgilerini donanma gemileri arasından seçilecek bir okul gemisinde uygulamaları mesleki bilgi ve becerilerini arttıracığından Hindistan, Çin ve Japonya tarafında seyre çıkarılmaları¹¹ şeklinde bir seyahat içeriği münasip görülmüştü. Bu karar üzerine Sadaret Makamı 14 Şubat 1889'da Bahriye Nezareti'ne geminin adı ve hangi mevsimde yola çıkarılmasının uygun olacağı sorularını sormuş, nezaret 25 Şubat'ta geminin Ertuğrul Fırkateyni¹² olduğu gerekli tamirat ve teçhizatının yapıldığı, Mart sonu itibarıyla yola çıkabileceği cevabını vermişti. 1 Nisan'da Sadaret Makamı geminin adı ve yola çıkmak için belirtilen mevsimin padişahça onaylandığını ifadeyle Japon imparatoruna gönderilecek nişan ve hediyelerin firkateyn kumandanı eliyle ulaştırılacağından dil bilen bir kumandanın atanmasını belirtmiş, Bahriye Nezareti de 6 Nisan'da firkateyn kumandanlığına birkaç dil bilen zeki, basiret

⁶ Şahin, *age*, s. 16-18; Eraslan, *age*, s.363.; Erol Mütercimler, *Ertuğrul Faciası ve 21.Yüzyıla Doğru Türk-Japon İlişkisi*, Anahtar Kitaplar, İstanbul 1993, s. 84-86.

⁷ Şahin, *age*, s.19-21.; Sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/HIROSHI-NAGABA pdf.

⁸ Prens (Yoshiaki) Akihito Komatsu'nun ağabeyi Yamashina Akiro'nun eşi Prensese Sumiko İmparator Mutsuhito'nun halası idi.

⁹ Şahin, *age*, s.22-24.

¹⁰ Mütercimler, *age*, s.88.

¹¹ Süleyman Nutki, *Ertuğrul Fırkateyni Faciası*, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1327, s.5.

¹² Ertuğrul Fırkateyni: Uskurlu firkateyn olup, Tersane-i Amire'ye 1854'te sipariş edildi. Ertesi yıl kızağa konuldu. Denize 1863'te indirildi ve 1864'te Seyir tecrübesine çıktı. Aynı tarihte makine ve kazan takılması için Londra'ya gitti. Ertesi yıl dönüşünde hizmete girdi. 1885'te Tersane-i Amire tarafından yeniden donatıldı. 1888'de okul gemisi oldu. Japonya yolculuğuna çıkmadan önce yenilendi ve 14 Temmuz 1889'da İstanbul'dan hareket etti. Dönüş yolunda Japonya sularında fırtınaya yakalanarak 16 Eylül 1890'da battı. Bkz. Ahmet Güleryüz-Bernd Langensiepen, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, Denizler Kitabevi, 2007, s.103; "Fırkateyn-i Mezkûrun Resm-i Veda'ı", *Ceride-i Bahriye*, 11 Temmuz 1305/23 Temmuz 1889, No:3, s. 2.

sahibi ve denizcilikte mahareti ile tanınmış Bahriye Miralayı Osman Bey'in¹³atandığını, kumandan ve subayların nasıl hareket edeceklerine dair bir talimatın gönderildiğini bildirmişti.¹⁴

Ertuğrul Fırkateyni'nin Japonya seyahatine dair hazırlıklar Şubat 1889'da başlamasına rağmen İstanbul'dan hareketi uzun yola dayanıp dayanamayacağı konusunda şüphelerin oluşması ve heyet incelemelerine tabi tutulması yüzünden gecikmişti. Nihayet fırkateyn tarihi seyrini gerçekleştirmek üzere 14 Temmuz 1889 sabahı Haliç Tersanesi'nden çıkmış Unkapanı Köprüsü yakınında durduktan sonra akşam on buçuk civarında hareket ederek Cısr-i Cedid'den¹⁵ geçmişti. Bu geçiş sırasında subaylar küpeşelerde¹⁶ saygı duruşunda olduğu gibi askerler de serenlerde¹⁷ ve yelken direklerinde selam duruşunda mızıkaya ise Hamidiye marşını çalmakta idi. Kabataş açıklarına gelindiğinde subay ve erat “*Padişahım Çok Yaşa*” duasını üç kez tekrarlamış daha sonra fırkateyn tornistan ederek Sarayburnu açıklarına hareket etmişti. Bu arada bahriyeden birçok subay dört istimbot, çeşitli filika ve sandallara binmek suretiyle Sarayburnu'na kadar gemiye eşlik edip uğurlamıştı. Ertuğrul Akdeniz'e doğru dönerek İstanbul'u arkasında bırakırken bu manzarayı Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü¹⁸, Nafia ve Ticaret

¹³ Osman Emin Paşa (1858-1890): İstanbul'da doğdu. Dedesi Kırım Savaşı sırasında Ruslar tarafından Sinop'ta baskına uğrayan müfrez Osmanlı Filosu Kumandanı Patrona Osman Paşa, babası Basra Bahriye Kumandanı Amiral Ahmed Rahmi Paşa, ağabeyi Bahriye Mektebi Nazırlığı da yapmış olan Ferik Amiral Mehmed Raşid Paşa'dır.1870'de Mekteb-i Fünun-ı Bahriye'yi Şahane'ye girdi.1874'te Harbiye kısmına geçti.1877'de mülazım rütbesiyle mezun oldu ve Resmo Vapuru'na atandı.1879'da yüzbaşılığa terfi ettirilerek babasıyla Basra'ya gitti.1880'de Osmaniyeli Fırkateyni topçu kaptanlığına 31 Temmuz 1882'de talim öğretmeni olarak eğitim gemisi olan Hüdavendigar Fırkateyni'ne atandı. 10 Eylül 1883'te solkolağası olarak Paris'e ataşenaval tayin edildi. Orada iken 1 Mart 1884'te Nikolayef Kolağalığına terfi etti.3 Ağustos 1885'te binbaşılığa yükseltildi ve Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa'nın kızıyla evlendi.1887'de yarbay oldu ve padişah yaverliğine atandı.1889'da albaylığa terfi etti.6 Mart 1889'da Ertuğrul Fırkateyni Kumandanlığına atandı. Singapur'da iken 25 Kasım 1889'da mirliyalığa terfi ettirildi. İstanbul'a dönerken geminin Japon sularında batması sonucu 16 Eylül 1890'da hayatını kaybetti. Cesedi bulunamadı. (Mütercimler, *age*, s.101-102; Şahin, *age*, s.49-50; Erdoğan Şimşek, *Uzakdoğu Elçisi Ertuğrul Fırkateyni*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul,2005,75-76; Süleyman Kâni İrtem, *Ertuğrul Faciası Boğazlar Meselesi*, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2005, s.21).

¹⁴ Nutki, *age*, s.5-6.

¹⁵ Cısr-i Cedid: Haliç'in iki yakasını birbirine bağlayan köprü. Sultan Abdülmecid'in annesi Bezm-i Âlem Valide Sultan tarafından 1845'te yaptırılmış,1863 ve 1875'te yenilenerek 1912'ye kadar kullanılmıştır.

¹⁶ Küpeşte: Gemilerde güverte hizasında ıskarmoz bağlarına tutturulan dikmelerin dış yüzlerine kaplanan kaplamaların oluşturduğu siperler, borda kaplamalarının en üstü, güverteden yukarı kalan bölümler.

¹⁷ Seren: Yelkenli gemilerde direkler üzerinde yelken açmak ve işaret kaldırmak için kullanılan yatay olarak bağlanmış uçları ince gönder.

¹⁸ Hasan Hüsnü Paşa: 20 Aralık 1832'de İstanbul'da doğdu. Tahsil hayatına sıbyan mektebinde başladı ve özel hocalardan ders aldı.13 Nisan 1842'de Mekteb-i Fünun-ı Bahriye'ye girdi.1849'da mülazım-ı evvel rütbesiyle mezun oldu.1851'de yüzbaşılığa,1852'de kaptan mülazımlığı unvanıyla birinci yüzbaşılığa,1853'te solkolağalığına terfi etti. Donanma-yı hümayun ile Akdeniz ve Karadeniz sahillerini dolaştı. Görülen lüzuma binaen (Aralık)1852'de Karadağ sevhili ablukasında dönüşünde bir sene kaptan yaverliğinde ardından Kırım muharebesinde bulundu. Müteakiben Unkapanı ve Galata Köprüleri arasında karakol gemisi Hudadad akabinde İstanköy, Bodrum sevhili muhafazasına memur Ziyet-i Derya adlı İskona süvariliklerini üstlendi. Geminin tamir için İstanbul'a gelmesini müteakip 31 Temmuz 1858'de sağkolağalığına terfi etti ve Kavs-ı Zafer Brik Süvariliğine tayin edildi.1863'te rütbesi binbaşılığa yükseltilerek İzmir Korveti Süvariliğine atandı ve Karadağ sahilini dolaştı.1864'de yarbay rütbesiyle Mecidiye,1866'da Feyz-i Barî gemisi süvariliğine tayin edildi.1868'de albaylığa terfi ederek kalyon süvariliğine, nakli-i memuriyetle Akdeniz Rumeli Sevhili Muhafızlığına atandı. Daha sonra zırhlı Osmaniyeli Fırkateyni Süvariliğine getirildi ve özel bir memuriyetle Londra'ya gitti. Döndüğünde Muhbir-i Sürur Fırkateyni ile 1871'de Üç Ambarlı Süvariliklerine atandı ve bir mektep talim gemisi olan Hüdavendigar Fırkateyni Kumandanlığına getirildi.1874'te mirliyalığa terfi ederek bir süre liman kumandanlığı müteakiben Cezayir-i Bahr-i Sefid Umum Kumandanlığı görevlerinde bulundu. Sohum'a gitti ve müteakenden sonra İstanbul'a döndüğünde bir filo kumandanlığı ile Afrika sahillerini dolaştı. Döndüğünde ikinci kez liman kumandanlığına tayin edildi. 28 Temmuz 1876'da Tersane-i Amire memuriyeti ilavesiyle feriklik rütbesi aldı.1877 Şubat'ında Karadeniz'e sevk olunan zırhlı donanma kumandanlığına, 7 Haziran 1878'de Golos sahilinde bulunan seyyar donanma kumandanlığına getirildi.21 Ocak 1879'da Şura-yı Bahriye Riyaseti 'ne, 12 Ocak 1881'de müşirlik rütbesiyle Bahriye Nezaret ve Kumandanlığına tayin edildi. 11 Temmuz 1887'de yaver-i ekremlik hizmeti tevcih edildi. Ayrıca 26 Mayıs 1888'de İdare-i Mahsusa Nezareti uhdesine verildi. Daha sonra Hamidiye-Hicaz Demiryolu Komisyonu birinci azalığına atandı. 26 Temmuz 1903 gecesi İstanbul'da vefat etti. Bkz. “Bahriye Nazırının Vefatı”, *İkdam*, 27 Temmuz 1903, No:3277, s. 1.; “Hasan Hüsnü Paşa'nın Vefatı”, *Tercüman-ı Hakikat*, 27 Temmuz 1903, No:7995-2795, s. 1.

Nazırı Zihni¹⁹ , Maarif Nazırı Münif²⁰ Paşalar başta olmak üzere köprüden izlemiş binlerce halk ise köprü üzeri, Sarayburnu, Sirkeci İskelesi, Tophane, Kabataş, Dolmabahçe ve Üsküdar sahillerine toplanarak seyretmişti.²¹

Ertuğrul Fırkateyni on bir ay süren bir yolculuktan sonra 7 Haziran 1890'da Yokohoma Limanı'na varmış Osman Paşa II. Abdülhamid'in Japon imparatoruna gönderdiği mektupla birlikte nişan ve hediyelerini 13 Haziran'da imparatorun huzuruna çıkarak sunmuştu. 15 Eylül 1890'da İstanbul'a dönmek üzere Yokohoma Limanı'ndan hareket eden Ertuğrul Fırkateyni, 16 Eylül akşamı Kashinozaki Feneri açığından geçerken fırtınaya yakalanmış, Oshima yakınlarındaki kayalıklara çarparak batmıştı. Kazadan altmış dokuz kişi kurtulurken beş yüzden fazla mürettebat Japonya sularında şehit olmuştu.

Ertuğrul Fırkateyni'nin Yolculuğu ve Sonrasında Yaşanan Gelişmelere Dair Kaynaklar

Ertuğrul'un bu yolculuğu ve Japonya'da kaldığı günlere dair yaşananlar gemi kumandanı Osman Paşa'nın Bahriye Nezareti'ne gönderdiği raporlar, ağabeyi Mehmed Raşid Bey'e yazdığı mektuplar ve gemi süvarisi Yarbay Ali Bey'in eşine yazdığı mektuplarda tüm tazeliğini korumakta ve günümüze kadar konuyla ilgili eserlere kaynaklık etmeye devam etmektedir. Bu bilgileri arşiv belgeleri dışında ulaştırılan temel kaynaklar Ceride-i Bahriye Mecmuası ve Süleyman Nutki'nin 1911'de yayınlanmış olan Ertuğrul Fırkateyni Faciası adlı eseridir ki, faciadan sonra Japonya'daki gelişmeleri ve kazazedelerin İstanbul'a getirilişlerine kadar geçen süreci bu eserden takip etmek mümkündür.

Kuşkusuz en çok merak uyandıran husus kaza sırasında gemide ve sonrasında yaşananlar olduğundan buna dair bilgiler kazazedelerin tanıklıklarına başvurularak edinilmişti. Bu tanıklardan ilki gemi imamı Ali Efendi diğeri Deniz Arşivi Kütüphanesi'nde bulunan bir raporda adı geçmeyen bir yüzbaşıydı. Aslında rapor okunduğunda bu yüzbaşının fotoğrafı memuru Haydar Bey olduğu anlaşılmaktadır. Süleyman Kani İrtem'in tefrika olarak yayınlanan ve Osman Selim Kocahanoğlu tarafından Ertuğrul Faciası adıyla kitaplaştırılan eserinde Kâni Bey, bu tefrikayı hazırlarken o sırada bahriye binbaşılığında emekli olarak bulunduğu Haydar Bey ile

¹⁹ Mustafa Zihni Paşa:1838'de İstanbul'da doğdu. Mekteb-i Maarif-i Adliye'de okudu ve 1854'te Maliye Mektubi Kalemi'nde memuriyete başladı.1864'te Divan-ı Muhasebat-ı Maliye Muhakemat Başkâtip Muavinliğine,1868'te Maliye Mektupçuluğuna atandı.1873'te Sadaret Mektupçuluğuna,27 Mart 1874'te Ticaret Mektupçuluğuna getirildi. Ancak bu görevden sekiz ay sonra alındı.5 Mart 1875'te Maliye,10 Aralık 1878'de Sadaret Mektupçuluklarına,26 Ağustos 1885'te Maliye Nazırlığına tayin edildi. Evkaf-ı Hümayun, Maliye, Ticaret Nazırlıklarıyla Selanik ve Halep Valiliklerinde bulundu.1895'te Teftiş-i Islahat Komisyonu Riyasetine,17 Haziran 1896'da Hüdavendigâr Valiliğine,24 Aralık 1896'da Memurin-i Mülkiye Komisyonu Riyasetine atandı. Çeşitli devlet görevlerinde bulunduktan sonra 27 Aralık 1908'de Meclis-i Ayan azalığına tayin edildi. 28 Nisan 1912'de İstanbul'da vefat etti. Türk Parlamento Tarihi I.ve II. Meşrutiyet, II, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara,1998, s.119; "İrtihal", *Tanin*, 29 Nisan 1912, No:1315, s. 3.

²⁰ Mehmed Tahir Münif Paşa:1828'de Ayıntab'da doğdu. İlköğrenimini memleketinde yaptı. Babasıyla gittiği Mısır'da daha sonra da Şam'da öğrenimine devam etti. Şam'da iken 1851'de memuriyet hayatına atıldı.1852'de İstanbul'a geldi ve Babali Tercüme Odası'na girdi.1854'te Gelibolu Asakir-i Muavine Komisyonu Başkıtabetine,1855'te Berlin Sefareti İkinci Serkatipliğine atandı.1857'de Tercüme Odası'ndaki görevine maiyetinde bulunduğu Ahmed Kemal Paşa'nın Berlin'den dönmesi üzerine yeniden başladı.1858'de Karadağ sınırının belirlenmesi için Kemal Paşa'nın başkıtabetine tayin ettirmesiyle Hersek'e gitti. Dönüşünde tekrar Tercüme Odasındaki işine devam etti. 1861'de Ticaret Mahkemesi İkinci Reisliğine,1863'te Babali Mütercim-i evvelliğine,1867'de Zaptiye Müsteşarlığına,1868'te Divan-ı Temyiz Riyasetine atandı.1869'da Maarif Meclisi Riyasetine,1872'de Tahran Sefaretine tayin edildi.1877'de Maarif yine aynı yıl Ticaret Nazırlıklarında bulundu. Son görevinden üç ay sonra azledilerek yeniden Maarif Nazırı oldu.1879'da vezir,1881'de Meclis-i Fevkalade Sıhhiye Riyaseti 1884'te üçüncü kez Maarif Nazırlığı görevlerinde bulundu ve 1892'ye kadar bu görevde kaldı.1896'da ikinci kez Tahran Sefaretine atandı. Kızının ölümü üzerine İstanbul'a döndü. Bundan sonra bir memuriyeti olmadı. 6 Şubat 1910'da vefat etti. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Son Asır Türk Şairleri, VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1969, s.997-999; "İrtihal" *Yeni Tanin*,7 Şubat 1910, No:514-45, s. 3.

²¹ "Ertuğrul Fırkateyn-i Hümayun'un Hareketi", *Mürüvvet*,15 Temmuz 1889, No:356, s1; *Saadet*,15 Temmuz 1889, No:1386, s.1; *Tarik*,15 Temmuz 1889, No:1905, s.1.

Üsküdar'daki evinde görüşmüş Deniz Arşivi Kütüphanesinde bulunan raporundan çok daha geniş bilgi veren Haydar Bey'in anlattıklarıyla o sırada İzmir Milletvekili olan Hasan Âli(Yücel)Bey'in kendisine verdiği belirttiği büyükbabası Ertuğrul Süvarisi Yarbay Ali Bey'in ailesine gönderdiği mektuplara da tefrikasında yer vermişti. (Bu mektuplar Hasan Âli Bey'in kızı Canan Yücel Eronat tarafından Ertuğrul Süvarisi Ali Bey'den Ayşe Hanım'a Mektuplar adıyla yayınlanmıştır.) Bu arada bir başka tanık Ahmet Erkiş adlı denizci idi. Kendisiyle yaşadığı Bartın'da Ulus Gazetesi'nin kentteki özel muhabiri tarafından bir söyleşi yapılmış ve Ahmet Erkiş'in Hatıraları adıyla aynı gazetede 7 Eylül 1937'de yayınlanmıştı. Ayrıca bu hatıralar, 22 Şubat 1936-5 Eylül 1939 yılları arasında Tokyo Büyükelçiliği görevinde bulunan Hüsrev Gerede'nin 1956'da basılan Mübarek Ertuğrul Şehitlerimiz ve Muhteşem Anıtları adlı eserinde yer almıştı. Tarihi vakanın zaman içinde karşımıza çıkan bir başka tanığı ise Serdümen Hakkı Efendi'dir. O, Ertuğrul'da tüm yaşananları bir destan olarak ebedileştirmiş, M. Sabri Koz'un hazırladığı bu eser, Kazadan Kurtulan Serdümen Hakkı Efendi'nin Kaleminden Ertuğrul Fırkateyni Destanı adıyla Atlas Tarih Dergisi tarafından 2011'de yayınlanmıştır.

Çalışmanın konusu olan ve aşağıda hatıralarına yer verilen bir başka tanık ise kazadan kurtulan Çarkçı Yüzbaşı Mehmed Ali (Balkır)Bey idi.

Mehmed Ali (Balkır)'a Ait Bilgiler

Mehmed Ali Bey, Kalyoncu oğullarından İmalat-ı Bahriye Reisi Hüsni Paşa'nın oğlu olarak 1864/1865'te İstanbul'da doğdu. Sıbyan Mektebi'ne 5 Ekim 1876'da girdi. Çarkçı sınıfına mensup olarak 19 Ağustos 1885'te üsteğmen,¹ Nisan 1889'da yüzbaşı oldu. Ertuğrul Fırkateyni'ni ile Japonya'ya gönderildi. Geminin tarihi seyri ve batışına tanıklık etti. Kazadan kurtulduktan sonra altmış dokuz kazazedeyi İstanbul'a getiren Hiei ve Kongo Kruvazörlerini kader arkadaşı Fotoğraf Memuru Haydar Bey ile ziyaret ederek resmi karşılamada bulundu. İstanbul'a geldikten iki ay sonra 4 Mart 1891'de solkolağalığına terfi etti. Japonya'da iken gemide kolera salgını çıkıp karantinaya tabi tutulduğunda görüp çizdiği etüv makinesinin İmalat-ı Bahriye Fabrikalarında üretilmesinde etkili oldu.

Makinenin saraya gönderilerek II. Abdülhamid'in huzurunda tecrübe edilmesi emri üzerine bu görevi beraber çalıştığı Bahriye Tabip Angelo Bohor ile 17 Haziran 1892'de başarıyla yerine getirdi ve aynı tarihte rütbesi sağkolağalığına yükseltildi.¹² Aralık 1897'de binbaşı,¹² Eylül 1904'te yarbay oldu.²⁸ Ağustos 1910'da emekliye ayrıldı. 29 Haziran 1933'te İstanbul'da vefat etti.²²

Mehmed Ali Bey'in aşağıda aktarılan hatıraları Haftalık Mecmua'da 3 Ocak 1927'de "Ertuğrul ile Japonya'ya Giden ve Boğulmaktan Kurtularak Avdete Muvaffak Olan Mütekaid Bahriye Kaymakamı Mehmed Ali Bey'in Müheyyic Hatıraları" adıyla Hikmet Şevki Bey tarafından kaleme alınarak tefrika halinde yayınlanmıştır. Mehmed Ali Bey ile tesadüfen karşılaşarak sohbet sırasında batan Ertuğrul gemisinden kurtulduğunu öğrenen Hikmet Şevki Bey, mazinin sinesinde yaşayan bu faciayı bugüne kadar tam tafsilatıyla bilen tek bir kimsenin olmadığını bunu yazarak hem Bahriye Tarihi'ne hizmet etmeyi hem de en dehşetli macera romanlarında bile tesadüf edilmeyen bu esrarengiz olayı okuyuculara anlatmayı faydalı bularak, Mehmed Ali Bey'in hikâyesini dinlemek üzere kendisini ikinci kez ziyaret etmişti. Hikâyesini dinlemek hususundaki ısrarı karşısında ricasını kabul lütfunda bulunduğunu belirten Hikmet Şevki Bey, Mehmed Ali Bey'in kendisine anlattıklarını yine onun lisanından okuyucuya aktarmıştı.²³

²² İstanbul Deniz Müzesi Komutanlığı Deniz Tarihi Arşivi, Künyeler Bölümü Defter No: 32, Sayfa No:1690; Emekli Sandığı Arşivi, Dosya No: AO 113305; *Tarik*, 5 Kanun-ı sani 1891, No:2434, s. 1; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. PRK. MTV.) 00063.00080.001.

²³ "Ertuğrul ile Japonya'ya Giden ve Boğulmaktan Kurtularak Avdete Muvaffak Olan Mütekaid Bahriye Kaymakamı Mehmed Ali Bey'in Müheyyic Hatıraları," Nakleden: Hikmet Şevki, *Haftalık Mecmua*, 3 Kanun-ı sani 1927, No:77,

Japonya Yolculuğuna Hazırlık

“1305 tarihinde Japonya İmparatoruna Abdülhamid tarafından hediye edilen imtiyaz nişanını ve bazı tütün, çubuk, halı gibi hediyeleri götürmek üzere Ertuğrul sefinesinin gönderileceğini tersanede duydum. Ben o zaman fabrikalarda çalışan bir mülazımdım. Çarhçı sınıfından olduğumdan fabrikalarda bir köşede kalacağımdan terakki ve terfi etmeyeceğimden korkuyordum. Pederim İmalat-ı Bahriye Reisi Hüsnü Paşa idi. Babam isteseydi beni hem terfi hem de başka bir memuriyete tahvil ettirebilirdi. Fakat babam iltimas sevmez hadidü'l-mizaç doğruluktan ayrılmaz bir adamdı. Ertuğrul'un Japonya'ya gideceğini işitince babama koştum ve gideceğimi söyledim. Babam arzumu kabul etti. Fakat evde validem kabul etmiyor, uzun yolculuğa çıkacağımdan merak ederek bu fikirden vazgeçmem için ısrar ediyordu. Güzellikle evdekilerin muvafakatını alamayacağımı anladığımdan kılıcımı taktım ve Bahriye Nazırına çıktım. O zaman Bahriye Nazırı Bohçaadalı²⁴ Hasan Hüsnü Paşa idi. Resmi selam verdikten sonra:

-Paşam... Ben Ertuğrul'la Japonya'ya gitmek istiyorum... Eğer müsaade ederseniz minnettar kalacağım... dedim.

Nazırın yanında da babam oturuyordu. Nazır bu sözümü işitince babama dönerek:

-Paşa bak sen oğlunun gitmesine razı olmuyordun. O gitmek istiyor. Aferin oğlum, haydi bu kartı al ve terziye git. Hem de yüzbaşı formalarını diktir dedi.

Kartı aldım. Çıldıracak gibiydim. Derhal Terzi Canbedenyan'a²⁵ gittim. Elbiselerimi ısmarladım. Ertuğrul hareket etmeden evvel zabitan arasında iki cereyan vardı. Bir kısmı gitmek bir kısmı da gitmemek istiyordu. Gitmek istemeyenler geminin çürük olduğunu bu büyük sefere tahammül edemeyeceğini söylüyorlardı. Hatta bazıları hareket etsek bile Süveyş veyahut Aden'de gemiyi tevkif etmek istiyordu. Nihayet Bahriye Nazırı pederi çağırarak geminin havuza konulmasını ve sağlam olup olmadığını tetkik etmesini söyledi. Fakat babam ağaç geminin havuza girmesinin muvafık olmadığını ve geminin sağlam bulunduğunu iddia ederek bu teklife muvafakat etmedi.

Nihayet Ertuğrul'un hareketine karar verildi.1305 senesi Temmuz'unun ikinci pazar günü²⁶ Ertuğrul bayraklarla donatılmış olduğu halde hareket ettik. Bütün gemi bayraklarla donatılmıştı. Askerler armaya²⁷çıktı. Mızıkla "Ey Gaziler"²⁸ çalarak biz Marmara'ya doğru açıldık. Buradan doğru Port Said'e gittik.

İlk Kaza

Port Said'de üç-dört gün oturup kömür vesair noksanlarımızı aldıktan sonra tekrar yola çıktık. Süveyş Kanalı'nı geçerken bir fırtına çıktı. Gemiye barındıramadık ve kıç tarafını çarptırdık. Bodoslaması²⁹ kırıldı. Süveyş'e bu vaziyette adeta yaralı olarak girdik. Artık yalnız başımıza gidemiyorduk. Bizi römorkör çekiyordu. Süveyş'te Ertuğrul'u tamir için havuza koyduk. Biz de tam dört buçuk ay burada kaldık. Gemi havuza girdiği zaman hepimiz girip baktık. Hatta ben bile şüphelenmiştim. O gün kızaktan inmiş gibi yepyeni idi. Hatta kırılan bodoslamada bile küçük bir çürümüş yer yoktu.

Yeniden Hareket

Geminin Japonya'ya gitmesine muhalif olan zabitan yine bunu bir vesile ittihaz ederek geminin gitmesinin mevsimi olmadığını propaganda etmeye başladılar. Fakat biz bu propagandaya ehemmiyet vermiyorduk. Gitmeye karar vermiştik. Hareket ettik. Zaten

s.4.

²⁴Bohçaada/Bozcaada.

²⁵Canbedenyan: Dönemin ünlü askeri terzisi.

²⁶ 14 Temmuz 1889.

²⁷Arma: Bir geminin direk ve serenleri ile bu direk ve serenler üzerindeki halatlardan meydana gelmiş donatım.

²⁸Ey Gaziler: Sultan III. Selim'in İsfahan makamında eseri.

²⁹ Bodoslama: Gemi omurgasının baş ve kıç tarafından yukarıya uzanan ağaç ya da demir direklerden her biri.

Ertuğrul'da o sene mektepten çıkmış 35 kadar mühendis zabiti vardı. Bunlar sırf bir talim yapabilmeleri için o sefine ile gönderiliyordu. Süveyş'ten bir kılavuz aldık. Cidde'ye uğradıktan sonra Aden'e geldik. Aden'de iki-üç gün kaldık. Oradan Bombay'a yol verdik.

Bombay'da

Bombay'daki İslam ahali sandal ve kayıklarla etrafımızı kuşattılar. Sahilde ayakta duracak bir yer bile kalmamıştı. Bombay çok güzel bir şehirdir. İskele başında güzel bir rıhtım, rıhtımın biraz ötesinde bir meydanı vardır. Ben Bombay'daki kadar cesim postane hiçbir tarafta görmedim. Adeta bir saray diyecek kadar büyüktür. Caddelerde muhtelif kuleler, saatler ve heykeller bulunuyor, bunlar da şehre ayrı birer güzellik veriyordu. Akşamları Bombay'ın meydanında mızıkalar çalıyordu. Hint prensleri arabalarıyla bu meydana gelip mızıkayı dinliyorlardı. Onların arabaları brik biçiminde idi. Cinsleri, kabileleri sarık sarmalarından belli oluyordu. Hepsinin ayrı bir şekilde sarık sarmaları vardı. Arabalarının arka dingilinin üzerinde suret-i mahsusada yapılan bir yerde iki seyis ayakta duruyor ve arabayı idare ediyordu. Bombay'da tam on sekiz gün kadar kaldık.

Gemimize gelen misafirin hesabı yoktu. Diyebilirim ki, Ertuğrul bir panayır şekline girmişti. Bir gün İngiliz polislerinden tahkikat yaptık. Bir günde gemiye on sekiz bin kişinin geldiği olmuştu. Biz gemide 60 zabittik. Ayrıca 35 de mühendis vardı. Bize gelenlere iade-i ziyaret için üçer-dörder gittiğimiz halde hepsine iade-i ziyaret edebilmemize imkân olmamıştı. Bombay'dan kalktık. Yolda büyük fırtınalara rast gelmedik. Hatta yelken bile kullanmaya çok lüzum görmedik. Bombay'dan sonra Singapur'a geldik.

Singapur'da

Singapur'a geldiğimizde akşamdı. Güneş batmak üzereydi. Akşamdan limana çıkamadık. Liman gayet büyüktü. Sabahleyin kalktığımızda denize bakınca kendimizi bir Türk limanında zannettik. Tekmil kayıklarda, sandallarda bizim bayrağımız dalgalanıyordu. Denizin üzerini kıpkırmızı bir renk kaplamıştı. Orada ecnebi gemiler bulunuyordu. Bizi ziyaret ettiler. Biz de kendilerine iade-i ziyarette bulunduk. Singapur eşrafından milyoner Seyyid Muhammed Sakaf³⁰

³⁰ Seyyid Muhammed El-Sakaf/Syed Mohamed AlSagoff:(1836-1906): Hadramutlu Arap iş adamı. Ailesi1824'te Singapur'a geldi. Dedesi Malaka, Singapur, Cava ve birçok Endonezya adasında baharat ticareti ile uğraştı. Kısa sürede zenginleşerek 1848'de Singapur'da El-Sakaf ve ortakları şirketini kurdu. Dedesi ölünce işleri babası devraldı. Endonezya Sulawesi'nde zengin bir iş kadını ve cömert bir hayırsever olan Hacı Fatma Gao'nun kızı Raca Siti ile evlenen babasının Hacı Fatma'nın ölümü ve mal varlığını damadına bırakmasıyla ailenin zenginliği giderek katlandı. Babası ölünce tek erkek çocuk olarak işlerin başına geçti daha da büyütürken milletlerarası bir üne kavuştu. Siak, Lagtak, Pontiananak ve Johor'daki Malay sultanlarıyla iyi ilişkiler kurdu. Sahibi olduğu Singapore Steamship and Co. Firması'yla özellikle Malay dünyasından hacıların Mekke ve Medine'ye taşınmasında önemli rol oynadı. Bu Osmanlı Devleti ile güçlü ilişkiler kurmasını sağladı.1879 ve 1893 yıllarında Johor Sultanı Ebubekir'in İstanbul seyahatlerinde kendisine eşlik etti. İş icabı Avrupa ve İstanbul'a yaptığı seyahatler sırasında İstanbul'da Singapur Konsolosluğu'na atanmak için temaslarda bulunduğu buna dair kanaatler; atamaya sıcak bakılmasına rağmen İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin Singapur'da fazla ticari menfaatleri bulunmadığı gerekçesiyle bu konuya mesafeli yaklaştığı oysa asıl sebebin dindar kişiliğinden dolayı özellikle Malay hacıların Mekke'ye intikalinde Osmanlı Devleti ile yakın ilişkilerini kullanarak kamuoyunu etkilemesinden endişelendiği ancak resmi bir atama olmamasına rağmen fahri konsolos gibi Osmanlı Devleti'ne hizmet etmesine göz yumduğu şeklindedir. Ertuğrul Fikateyni'nin 15 Kasım 1889-22 Mart 1890 tarihleri arasında Singapur'da kaldığı sırada gemi personeli ile yakından ilgilendi. Aynı ilgiyi Ertuğrul'un batısından sonra kazazedeleri İstanbul'a götürülen Hiei ve Kongo gemilerinin Singapur'a uğradığı sırada da esirgemedi. Ertuğrul Singapur'da iken Aceh yönetiminin bir temsilci göndererek sorunlarını içeren bir mesajı Osmanlı Devleti'ne iletmesi için Osman Paşa'ya başvurmak istemesi ancak geminin Singapur'dan ayrılması sebebiyle mesajı götürme işini üzerine aldı. Çıktığı Avrupa seyahatinde İstanbul'a da uğrayarak bunu Osmanlı yetkililerine ilettilti. Verilen cevabı Singapur'a döndüğünde Aceh'e özel bir elçi ile 1892'de bildirdi. Hollanda'nın endişesini gidermek için de başkonsolosuna Osmanlı Devleti'nin Aceh'ten Hollanda'ya tabi olmalarını istediğini belirttiğini söyledi. Fakat inandırıcı olmadı. Bu arada Johor Sultanı Ebubekir ile olan iyi ilişkileri Kukup Bölgesi'nde toprak imtiyazı hakkı almasını sağladı. Hatta onun izniyle Constantinople Estate adlı ay yıldızlı özel bir para birimini de tedavüle çıkardı. Ayrıca Nong Chik adını verdiği imtiyazlı bir arazisi de Johor Bahru'da bulunmakta idi. 31 Temmuz 1906'da Singapur'da vefat etti. Bkz. Ahmet Uçar, *Unutulmayan Miras Güney Afrika'da Osmanlılar*, Çamlıca Basım Yayın Kitapları, İstanbul 2008, s.345-346; *Ceride-i Bahriye*, 26 Kanun-ı evvel 1305/ 7 Ocak 1890, No:15, s. 2.; www.mfa.gov.tr/site_media/html/singapur_V3.pdf (Erişim:17 Eylül 2019).

isminde biri vardı. Orada bulunduğumuz dört buçuk ay zarfında her gün bu milyoner İslamlardan diğeri ileri gelenler bize ziyafet veriyorlardı.

Singapur'da tam dört buçuk ay kaldık. Çünkü geminin içerisinde bulunan jurnalcilerin mabeyne gönderdikleri mektup ve telgraflar üzerine bir irade geldi ve biz Singapur'da bu kadar uzun müddet beklemeye mecbur olduk. Hatta orada bulunan bir Rus sefinesinin kaptanları bize geldikçe:

-Demirinizi de denizden çıkardığımız zaman bir avuç inciye kavuşacaksınız diye bizimle şakalaşıyorlardı. Seyyid Muhammed Sakaf'ın iki muşu³¹ vardı. Bunları bizim emrimize terk etti. Artık biz dışarıya sandallarla değil, bu muşlarla gidip geliyorduk. Dışarı çıktığımız zamanlar İslamların bizim için tahsis ettikleri arabalar bekliyorlardı. Zabitanı eşraf çağırıldığı gibi askerleri de diğeri halk evlerine götürüyor, onlara ziyafet veriyordu. Bize on para masraf ettirmiyorlardı.

Bize gelince biz daima Muhammed Sakaf'ın evinde bulunuyorduk. Muhammed Sakaf'ın gayet büyük bir konağı vardı. Bahçesi bila mübalağa Galata'dan Taksim'e kadar olan büyüklükte idi. Bu bahçenin içerisinde konaktan ayrı on-on beş köşk vardı. Kahve, çay içmek için ayrı ayrı köşkler bulunuyordu. Konağın büyük salonunda camekânlar içerisinde Singapur'un mahsulatından, mamulâtından birer küçük altın modeller vardı.

Bu misafirperver milyonerin bize yapmadığı ikram kalmadı. Bizi gezdirdi, eğlendirdi. Hatta bizi pek beğendiğimiz "Cumhur Adası" hâkiminin mızıkasını bile her gece yemekte çalmak üzere getirtti.

Bizim Japonya'ya gitmemiz tehlikeye düşüyordu. Jurnalcilerin fikri galebe çalar gibi oluyordu. Fakat gitmek taraftarı olanlar seyahatten vazgeçildiği takdirde İstanbul'a dönmeyeceklerini söylediler. Nihayet yeni bir irade geldi ve yola çıktık.

Size Singapur'un garip bir âdetinden de bahsedeyim. Singapur'da daima ecnebi gemileri bulunur. Esnaf ecnebi gemilerinde bulunanların aradıkları şeyleri bulamamalarını nazar-ı itibara alarak haftanın muayyen günlerinde birer gemiye geliyor ve pazar kuruyorlardı. Mesela pazartesi günleri İngiliz, salı günleri İtalyan gemilerine gidip pazar kurup eşya satıyorlardı. Artık biz de dört buçuk ay oturduğumuz için bizim gemiye de bir gün tahsis edip pazar kurmaya başladılar. Zaten bizim en büyük zevkimiz eşya almaktı. Elimizdeki bütün paraları her memleketin muhtelif eşyalarına veriyor, kumaşlar, tabaklar alıyorduk. Sefinenin içerisi bir pazar halini almıştı. Diyebilirim ki, gemi bizim aldığımız eşyalardan bir karış daha fazla suya batmıştır.

Serendib Adası'nda

Nihayet Serendib Adası'na³² geldik. Orada da bir hafta kaldık. Serendib Adası'nda eşraftan biri bizim fahri konsolosluğumuzu yapıyordu. O zamanlar İngilizler ümerayı paşayı bu adada hapsetmişlerdi. Serendib Adası'na büyük bir bahçe denilebilir. Ağaçlıklar muhtelif kokulu çiçeklerle süslü bulunan bu adacıkta her görülen şeyin arasında tatlı bir güzellik ve sevimlilik bulunuyordu. Bizim burada limonluklarda itina ile büyüttüğümüz çiçekler Serendib Adası'nın dağlarında yetişiyor. Bu adanın ahali İslamlarla putperestlerden mürekkeptir.

İslamlar bizim gibi ceket giymekte ve yakalıklı kravat takmaktadırlar. Yalnız pantolon yerine peştamal bağlamaktadır. Başlarında Mevlevilerin giydikleri külâhların üzerinde muhtelif renkli ipliklerle nakışlar işlenmiştir. Putperestler de aynen İslamlar gibi giyiniyorlar. Yalnız bunların saçları uzundur ve başları açık gezerek büyük bir tarak takmaktadır.

Bura ahalesinin bütün meşgalesi zümrüt ve yakuta benzeyen birtakım taşları satmaktır. Elllerinde birer çanta bulunuyor, içerisine satacakları taşları koyuyorlardı. Adanın iskelesine çıktığımız zaman iki sıra sırf bu taşları satanların dükkânları vardır. Adeta kuyumcular gibi...

³¹ Muş: Gezinti için küçük vapur.

³² Serendib/Seylan/Sri Lanka.

Konsolos bir gün bizi yemeğe davet etti. Kırk kişilik bir sofraya kurulmuştu. Sofrada hepimizin arkasında birer hizmetçi bulunuyordu. Onların ellerinde uzun saplı birer sürahi duruyordu. Bu sürahilerin ortasında bir delik var, buraya buz konup soğutuluyor. Bu hizmetçilerin diğer elinde de birer yelpaze bulunuyordu. Yemek esnasında bizim serinlememiz için hizmetçiler yelpazeliyorlardı. Kırk türlü yemek geldi. Hatta ben Osman Paşa'ya:

-Paşam ben bu yemeklerden az yiyeceğim. Hiç olmazsa hepsinden tatmış olurum dedim.

Yemeklerde balıkların, pilavların muhtelif ve akla sığmaz nevelerinden ibaretti. Yemeği bitirince biz, henüz sofrada iken tabaklar kaldırıldı ve örtü değiştirilerek otuz türlü tatlı getirilip sofraya dizildi. Herkes istediği tatlıdan yedi.

Saygon'da

Serendib Adası'ndan Saygon'a gittik. Burası bir Fransız müstemlekesiydi. Saygon gayet berbat bir memlekettir. Çok sıcak. Fakat Fransızlar gayet iyi tanzim etmişler. Adeta küçük bir Paris şekline sokmuşlar. Zaten biz Singapur'a gittiğimiz zaman Saygonlular bizi davet etmişlerdi. Burada Annam kabilesinden Çinliler var. Bunların İslamları da bulunuyor. Fakat bu Çinlilerin saçları diğerleri gibi uzun değildir. Hepsisi kısa saçlıdır. Bunlar kumaş yapıyorlar, balıkçılık ile geçiniyorlar. Bir hafta orada kaldıktan sonra Hongun'a³³ geldik.

Hongun'da

Hongun'da bulunduğumuz zaman Ramazan'a tesadüf ediyordu. Çin Müslümanları gemimize geliyorlardı. Gemide bizim askerle beraber namaz kılıyorlardı. Hepsisi oruç tutuyor, biz sigara içtikçe "Ziyarı yok, siz seferisiniz" diyorlardı. Onlar da bizi birkaç defa iftara davet ettiler. Fakat et, balık ve yumurta ile tatlıdan ibaret olan yemekler yenmiyordu. Çünkü onların yemeklere koydukları sarı bir bahar, yemeğin bize nazaran lezzetini, tadını kaçırıyordu. Çin Müslümanları namaz kılarken üzerlerindeki cübbeyi ve başlarındaki külahları çıkarıyorlar, başlarında daima bulunan bir takke ile namazlarını kılıyorlardı. Fakat orada afyon ve esrar içmeyen hiç kimse yoktur. Çubukları oturdukları zaman yere deşiyordu. Ellerinde daima yanan bir süpürge çöpü gibi bir değnek vardır. Çubukların ortasındaki lüleyle esrar koyup ellerindeki değneklerle tutuşturuyorlar ve çubuğun ağzına dudaklarını yapıştırıp içiyorlardı.

Nagasaki'de

Hongun'dan kalktıktan sonra Nagasaki'ye geldik. Burası Japonya'nın ilk limanlarından biriydi. Her limanda olduğu gibi burada sandallarla satıcılar geliyor, bize muhtelif eşyalar getiriyorlardı. Hatta içlerinden birkaçı çamaşır yıkayacakları dükkânların adreslerini bile verdiler. Daha garibi şu ki, bu limanlarda bize eşya satmaya gelen satıcılar, biz geldikten bir gün sonra Ertuğrul'un cam üzerine kâğıt üzerine yapılmış resimlerini getirip bize satıyorlardı. Ben bir gecenin içerisinde yapılan bu resimlere hayret ediyordum. Nagasaki'de tahtadan oyma masalar, iskemleler satan satıcılara da tesadüf ettik. Burada on beş gün kadar kaldık. Nagasaki çok güzel ve muntazamdır. Evler tamamen tahtadır. Evlerin içerisinde duvar taksimatı yoktur. Uzun bir sofadan ibaret olan evin taksimatı paravanlarla yapılmaktadır. Yalnız iskele başındaki büyük oteller kargirdir. Nagasaki'den Kobi'ye³⁴ geldik. Burası Japonya'nın en büyük şehirlerinden biridir. Burada on beş gün kadar oturduk. Aynı istikbali bu şehirde de gördük.

Yokohama Limanı'nda

Nihayet Japonya'nın eski payitahtı olan Yokohama Limanı'na geldik. Buradan Tokyo şimendiferle bir saat kadardır. Yokohama'ya geldiğimiz zaman limanda bizi imparatorun mabeyncileri, generalleri karşıladı. Osman Paşa beraberinde bir iki zabıt olduğu halde Tokyo'ya gidip, imparatora Abdülhamid'in hediyelerini verdiler ve döndüler. Aradan birkaç gün geçtikten sonra imparatorun mabeyncisi bizi ziyafete davet etti.

³³ Hongun/Hong Kong.

³⁴ Kobi/Kobe.

Mikado'nun Ziyafeti

Ziyafete gemideki bütün zabitan iştirak etti. Ziyafet verilen salon gayet büyüktü. İmparator bize eski Japon adâtını göstermek arzusuyla ziyafeti bu tarzda vermişti. Herkes büyük bir minderin üzerinde oturuyordu. Önünde küçük bir masa bulunuyordu. Adeta eskiden mahalle mekteplerinde bulunan rahleler gibi... İmparator da böyle oturuyordu. İmparatorun amcası prens Komato³⁵ziyafette bulunuyordu. Yalnız Komato'nun zevcesi Avrupalı tarzda giyinmişti. Hepimizin karşısında Japon ricalinin haremi bulunuyordu. Her sofrada bir zabıt ve karşısında bir Japon kadını vardı. İmparatorun prens Komato'nun ve Osman Paşa'nın altında üç minder bulunuyordu. Her masanın yanında bir porselen kap içerisinde su vardı. Küçük porselenden mangalımsı bir şey de masaların yanında duruyordu. Yemeklerin hepsi masanın üzerinde duruyor ve hizmetçiler bizde olduğu gibi teker teker getirmiyorlardı. Yemekler balık, pasta, haşlanmış pirinç, çay ve yosundan ibaretti. Bu yosun sigara kâğıdı gibi ince olup, gayet fena bir kokusu vardı. Pirinçten yapılmış şarap da porselenden mamul şişeler içerisinde duruyordu. Şarap içilen kadehler istiridye kabuğuna benziyordu. Ziyafet Japon adâtı üzerine yapıldığından salonda uzun şamdanlar üzerinde mumlar yakılmıştı. Hizmetçiler ara sıra makasla mumların fitillerini kesiyorlardı. Herkes ayrı ayrı oturduğundan birbirleriyle konuşmak isteyenler yere kuzu gibi yürüyerek arzu ettiğinin yanına gidiyor ve konuşuyordu.

Konuşmak için masasına gittiğiniz zat, size şarap ikram etmek isteyince kendisinin içtiği istiridye şeklindeki kadehi yanında bulunan su dolu kaba sokup yıkıyor ve şarap doldurup veriyordu. Hatta ben Prens Komato'nun yanına gittim. O da bana şarap ikram etti. Hatta çok memnun oldu, el bile çırpıtı. Onlar çatal yerine iki değnek ile yemeklerini yiyorlar. Çok gariptir ki, bu değneklerle jambon bile kesilmektedir. Ziyafetten sonra aynı salondaki büyük bir sahnede güzel bir piyes temsil ettiler. Piyes Japon ihtilâlüne aitti.

Size bu piyesin mevzunu anlatacak olursam, Japon tarihini kısmen hülasa etmiş bulunurum. Faydalı olacağından anlatayım:

Japonya birbirine gayet yakın ve sık adalardan ibarettir. Eskiden bu adaların bir derebeyi bulunurmuş. Bunlar birbirleriyle sık sık kavga ederlermiş. Fakat kavgalarının maksadı arazi almak değilmiş. Yalnız galebe çaldıkları adanın içerisinde buldukları yiyecekleri ve giyecekleri ganaim olarak elde etmiş. Bir gün bir ecnebi gemisi gelerek Japonlara bazı eşya satmış ve Japonya'dan eşya satın almış. Bu gemiler birbirini takip ettiğinden Japonlar kuşkulanmaya başlamış ve Avrupa'dan gelecek bir tehlikeye mukavemet edebilmek için ittihat etmeyi düşünmüşler birleşerek bir kuvvet yapmak istemişler. Mutavaat etmeyenleri zorla kabul ettirmişler. Hepsi birleştikten sonra muntazam bir asker ve gemi yaparak hükümeti vücuda getirmişler. Bunları yapan hep imparatorun amcası Prens Komato imiş. Japon sanatkârların temsil ettiği piyesin mevzu bu idi. Dekorlar pek mükemmel ve artistler de pek mukteldirdi. Prens Komato kendi rolünün yapılmasını hafif bir tebessümle seyrediyordu.

Bundan sonra dans başlamıştı. Onların musikisi de pek garipti. Bizim kanuna benzeyen bir saz, dümbelek gibi bir küçük davul ve bir zil bulunuyordu. Dansları da gayr-ı tabii sıçramalardan ibaretti. Kızlarla beraber sabaha kadar dans ettik. Nihayet ayrılırken hepimizin eline birer Japon feneri verdiler. İstasyona kadar elimizde fenerlerle gittik. Şimendiferle Yokohama'ya geldik ve oradan da sandallarla gemimize girdik.

Gemide Kolera Çıktı

Bizim gemide kolera zuhur etti. Japonya'da kolera gayet ehemmiyetsiz bir hastalık... Tıpkı bizim memleketteki nezle gibi... Derhal haber verdik. Geldiler ve gemiyi tahaffuzhane olan bir tarafa götürdüler. Hepimiz gemiden çıktık. Orada bir tebhir makinesi bulunuyordu. Oraya bizi götürdüler ve binanın içerisine soktular. Büyük bir tebhir makinesinin yanında banyo bulunuyordu. Eşyalarımızı birer bohçaya koyup, üzerlerine birer numara yapıştırdıktan sonra makineye koydular. Biz banyolara girip öteki kapıdan çıkınca eşyalarımızı temiz olarak bulduk.

³⁵ Prens (Yoshiaki) Akihito Komatsu.

Bizim memlekette olduğu gibi kırk gün karantina beklemek orada yok. Biz burada meşgul iken, memurlar gemiyi yıkamışlar ve temizlemişlerdi. İkinci bir vaka zuhuru ihtimaline karşı ben, tebhir makinesinin örneğini çıkarıp planını cebime attım.³⁶

Avdet

Artık İstanbul'a dönecektik... Yine gemide dönmek için mevsim olup olmadığı hakkında münakaşalar başlamıştı. Bir kısım zabitan kılavuz olarak gitmemizi söylüyor, diğerleri adalara kadar kılavuzsuz gitmemizi teklif ediyordu. Yokohama ile adaların arasındaki mesafe İstanbul ile Çanakkale arasındaki mesafe kadar bir şeydi. Zaten adalarda kılavuz almak mecburiyeti de vardı. Hangi yoldan gitmek lazım geldiğini bilmiyorduk. Bir tarafı sığdı, diğer tarafı gidilebilen bir yoldu. Hesap memurları kılavuzsuz gitmemizde ısrar ettiler. Süvarimiz Osman Paşa, gayet kibar ve nazik bir zat olduğundan bu fikri kabul etti. Yokohama'dan hareket ettik.

Fırtına Başlıyor

Hareketimizden biraz sonra fırtına başladı. Fırtınanın başlaması gündüzdü. Fırtına arkadan geldiğinden gemi on beş mil bir süratle gidiyordu. Koca Ertuğrul dalgaların ortasında adeta bir talaş parçasına benzemişti. Dalgaların irtifasını görebilmek için başımızı havaya kaldırıyoruz. Bir sandal yelken açınca nasıl giderse biz onun gibi bir tarafa meylederek gidiyoruz. Geminin içerisinde ayakta durmanın ihtimali yoktu. Gemi 35-36 derecesinde yalpa yapıyordu. Ben güverteye çıktım. Kaptan yerine benzeyen ve geminin kıç tarafında bulunan yere "kıç kasarası" tabir ederler. Kasaranın³⁷ altında hesap memurları ile Osman Paşa'nın oturduğu küçük bir salon bulunuyordu. Ben merdivenden kasaraya çıkıp, denizi daha iyi seyretmek istiyordum. Osman Paşa, bir direğe sarılımış denize bakıyordu. Beni görünce mâni olmak istedi:

-Mehmed Ali çıkma... Sonra dalga seni kapar...

-Merak etme paşam almaz... Zaten bir bakıp ineceğim.

Hızla çıktım... Fakat bir saniyeden fazla duramadım. Dalganın gelişi o kadar şiddetliydi ki, beni oradan kapacak zannettim. Hemen aşağıya indim. Osman Paşa ile bir mahallede oturduğumuzdan hususiyetimiz vardı. Beni çok severdi. Benimle konuşmaya başladı:

-Mehmet Ali fırtına çok değil mi?

-Çok paşam...

-İnşallah kurtuluruz...

Zavallının bu sözlerinden yine ümit beslediğini anlamıştım. Biçare kumandan, koca denizin ortasında imdatsiz, ümitsiz bir halde bulunuyordu.

Ben aşağıya indim. Gece de olmuştu. Artık biz de adalara yaklaşıyorduk. Adalarda bir fener vardı. O feneri görmek istiyorduk. Çünkü o feneri görmek selamete çıktığımızı bildiren ilk işaret olacaktı. Biz ayakta duramadığımız gibi, vapurun kanepeleri de yerinden sökülüyor, karşıya fırlıyordu. Deniz herkesi başka türlü tutar. Ben denizde dehşetli obur olurum. Bir günde beş defa yemek yediğimi bilirim. Yine karnım acıkmıştı. Rum bir aşçımız vardı. Aşçıyı görünce seslendim:

-Aşçıbaşı karnım aç...

-Beyefendi nereye sofraya kuracağınız buyurun mutfakta yemek yiyiniz...

Ben mutfakta ayaküstü güçlkle biraz yemek yerken dışarıdan biri seslendi:

³⁶ "Ertuğrul ile Japonya'ya Giden ve Boğulmaktan Kurtularak Avdete Muvaffak Olan Mütkeaid Bahriye Kaymakamı Mehmed Ali Bey'in Müheyyic Hatıraları," Nakleden: Hikmet Şevki, *Haftalık Mecmua* 3 Kanun-1 sani 1927, No:77, s.4-5.

³⁷ Kasara: Gemilerin baş ve kıç taraflarında üst güvertelerden yukarıda kalan güverteler. Kasara altı: Gemilerin kasaraları altına rastlayan üst güverte aksamı.

-Müjde fener³⁸ göründü...

Canınızı Kurtarın

Artık fener göründü diye hepimiz sevinmeye başlamıştık. Fakat orada iki boğaz vardı. Bir kör boğaz, diğeri de asıl boğaz... Bizim kılavuzumuz olmadığından kör boğaza girmişiz. Feneri sağımıza alacağımız yerde, solumuza almışız. Boğaza girdik. Biraz ilerleyince karşımızda sahil bulduk. Şimdi dönmek lazımdı. Fırtına bütün dehşetiyle devam ediyordu. Bir manevra ile dönüp fırtınanın üzerine gitmek lazımdı. Bu mümkün mü? Zaten geminin en iyi havada ancak beş altı mil seyrettirecek makineleri vardı. Bu makine bir manevra için konulmuştu. Yelken açmak mümkün olmadığı zamanlar bu makinelerle manevra yapardık. Makineler tabiatıyla manevradan sonra o müthiş fırtınaya mukavemet edemedi. Gemi kışın kışın gitmeye başladı. Armayı soyduk. Fakat idare ettiremedik. Çift demir attık. Bilek kalınlığında olan bu zincirler alelade iplik gibi kesiliyordu. Artık hiçbir ümit kalmamıştı. Uzaktan süvarinin sesi geliyordu:

-Canınızı kurtarın... Canınızı kurtarın...

Ölümlü Boğazlaşma

Bu ses duyulunca herkeste bir telaş başladı. Ben de top ambarından güverteye çıktım. Fakat çıkmamla güvertede yuvarlanmam bir oldu. Yuvarlanarak küpeşteye kadar geldim. Bir halata tutunarak kalktım. Ben kış kasarasının yanında bulunuyordum. Çıkmak istedim fakat mümkün değildi. Kasaranın üzerine dolmuşlardı. Hatta kasaraya çıkacak merdivenlerde bile yer yoktu. Artık hiçbir şeyden korkmuyordum. Çünkü ümidim tükenmişti. Ölü bir adam korkar mı? Ümit kalmayınca korku da zail oluyor...

Yukarıdan sesler işitiyorum. Hatta bir aralık Şair Ali Ruhi'nin³⁹ sesini de işittim. Abdülhamid Ertuğrul sefesinde Ali Ruhi ismindeki gayet kıymetli bir edibin bulunmasını irade etmişti. Ali Ruhi mütemadiyen bağırıyordu:

-Aman Allah'ım, bizi kurtar...

Gemi bir kayanın üzerine oturdu. Gemi adeta mile geçmiş gibi bir vaziyette bulunuyordu. Dalgalar gelince gemiyi kaldırıyor fakat yeniden kayalara saplıyordu. Tabii her vuruşta geminin bir tarafı sakatlanıyordu.

Ortalık zifiri gibi karanlıktı. Artık ben, denize atlamaya hazırlanıyordum. Yüzmek bildiğimden yüzde yarım kurtulacağımı ümit ediyordum. Tam ceketimi çıkaracağım sırada iki insan kalınlığındaki kış direğinin devrilmekte olduğunu gördüm. Direk üzerime gelse beni pestil gibi ezerdi. Derhal ceketimi giyerek direğin dibine atlamak istedim. Tam bu sırada gelen büyük bir dalga bana mâni oldu ve beni yere yatırdı. Yere yatmakla dümen dolabına girmem bir oldu. Dalga üzerimden geçiyordu. Boğulacak gibi oluyordum. Hatta bir aralık ağzımı açıp boğulmayı düşündüm. Fakat can tatlı... İnsan bile kendini ölümün kucağına atamıyor... Geminin ser dümeni elan vazifesinin başında bulunuyordu. Benim yüzüm onun ayaklarının yanında duruyordu. Tam kalkacağım sırada direk devrildi. Serenle benim aramda ancak bir karış mesafe vardı. Eğer üzerime devrilmiş olsaydı beni o dakikada öldürürdü. Ben derhal sereni yakaladım. Geminin batmasını bekliyordum. Kış kasarasına baktım. Beni yere yatıran dalga oradakileri tamamen süpürmüştü. Geminin üzerinde yalnız ben bulunuyordum. Bir iki dalgadan sonra gemi yanına üzerine dönerek denize kapandı.

³⁸ Kaşinozaki/Kashinozaki Deniz Feneri.

³⁹ Ali Ruhi:(1853/1854-1890) Bağdat'ta doğdu. Darbazzade Veys Paşa'nın oğludur. İlköğrenimine Bağdat'ta özel hocalardan ders almak suretiyle başladı. Ailesiyle İstanbul'a geldiğinde Fatih Cami hocaları ve bazı tarikat ileri gelenlerinin derslerine devam etti. Sırp Muharebesinde Hoca Şakir Efendi'nin gönüllü bölüğünde yer aldı. Dönüşünde Şehremaneti Mektubi Kalem'i'ne sonra Bayezid Belediye Başkanlığı'na tayin edildi. Ertuğrul'un Japonya'ya gideceğini öğrenmesi üzerine teşebbüse geçerek gemiye vakanüvis olarak kabul edildi. Ertuğrul'un İstanbul'a dönerken Yokohama'dan Kobe'ye seyahat ettiği sırada Wakayama Bölgesi'ndeki Oshima kayalıklarına çarparak battığı 16 Eylül 1890'da hayatını kaybetti. Lemeat adlı bir divançesi bulunmaktadır. İbnülemin Mehmed Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri, Cüz: VIII*, MEB Devlet Kitapları, İstanbul,1970, s.1503-1505; İrtem, *Ertuğrul Faciası Boğazlar Meselesi*, s.27.

Dalgaların Kucağında

Ben serenin üzerinde kalmıştım. Fakat gemi yatarken sol ayağımı bir şey çekti. Ben de ayağımı hızla çektim. Pantolonum koşturdu ve ayağım da fena halde acıdı. Üzerimde beyaz bir ceket, siyah bir pantolon ve potinlerim vardı. Dalgalar beni serenle havalara kadar çıkarıyor, biraz sonra yine indiriyordu. Serenin üzerinde on iki kişi kadar olduk. Sahile yaklaşıyor fakat dalgalar çıkmamıza mâni oluyordu. Sereni bırakmayı istemiyor, yekdiğerimize cesaret veriyorduk... Kuvveti kesilen sereni bırakıyordu. Gittikçe azalmaya başladık. Nihayet geminin Mızıkâ Zabiti İsmail Efendi ile ben kaldık.

Sahil çıkılacak gibi bir yer değildi. Yalçın ve minare boyunda keskin kayalardı. Sahilde bir fener vardı. Bu zifiri karanlıkta onun ziyası adeta bir şimşek gibi çakıyor, bir an için bize etrafımızı gösteriyordu. Fırtınanın uğultusu seslerimizi bile işittirmiyordu. Fenerin çıktığı bir sırada denizin bir ucunda küçük bir ağaç gördüm. Derhal İsmail Efendi'ye fikrimi anlattım:

- İsmail... Ben kendimi bu ağaca atacağım.
- Canım delilik etme... Sonra boğulup gidersin...
- Atmasam da serenin üzerinde boğulmayacak mıyım?

Dinlemeden atladım, ağacı yakaladım. O ağaçla sahile daha kolay yaklaşabiliyordum. Önümdeki kayacıklarda bizden evvel dalgaların sürüklemiş olduğu ağaç parçaları, insan ölüleri vardı. Bunlar orada adeta küçük bir dalga kıran vazifesi görüyordu. Bunların üzerine atladım ve kayaların diğer tarafındaki sakin ve fırtınasız denize kendimi atıp yüzmeye başladım.

Biraz yüzdükten sonra ayağım yere değdi. Fakat işte o dakikada bütün kuvvetim kesildi. Küçük bir gayret göstermeseydim o fırtınalı denizden kurtulduktan sonra bu sakin göl gibi denizin üzerinde boğulacaktım.

Selamete Çıktım

Ayağım gemi batarken zedelendiğinden yürüyemiyor, kendimi zorla sürüklüyordum. Bir bacağımda pantolon vardı, diğerinde yoktu. Şimdi düşünmeye başlamıştım. Bu çıktığım yer neresiydi? Fırtınadan kurtulduktan sonra burada beni canavarlar mı parçalayacaktı? Yoksa vahşi insanların ellerinde mi ölecektim? Ben bunları düşünürken arkadan bir ayak sesinin bana doğru geldiğini işittim. Korku ile bağırardım:

- Kimsin...?
- Gemiden kurtulan askerlerdenim... Seni almaya geldim baba...

Zavallı asker geldi. Boynuma sarılıp, beni öptükten sonra dik bir yoldan çıkarak diğer kurtulanların yanına götürdü. Mızıkacı İsmail Efendi de kurtulmuş orada bulunuyordu. Mektepten yeni çıkmış 35 mühendisten yalnız Haydar Efendi isminde biri kurtulmuştu. Eylül ayında bulunuyorduk. Gece pek serin oluyordu. Üşümeye başlamıştık. İdman yaparak biraz kızışmaya çalıştık. Fakat birçoğumuz kımıldayacak halde değildi. En hafif yaralının ayağı kırıldı. Güç bela sabahı edebildik. Benim beyaz ceketim tiftik gibi olmuştu. Ellerim, vücudum tamamıyla buruşmuştu. Ne ise bir yol bulduk ve çalılarını, çırpılarını tırmanarak çıktık.⁴⁰

Adanın Fenerine

Tepeye çıktığımız zaman adeta Fenerbahçe'ye benzeyen bir düzlük gördük. İleride küçük bir fener dairesi bulunuyordu. Biz artık fener dairesine ilerledik. Lisan bilen bulunmadığı için pek büyük müşkülâtle başımıza gelen felaketi fener dairesinde bulunanlara anlatabildik. Onlar bu verdiğimiz izahata hayret ediyorlar, felaketten haberleri olmadıklarını işaretlerle bize

⁴⁰ "Ertuğrul ile Japonya'ya Giden ve Boğulmaktan Kurtularak Avdete Muvaffak Olan Mütেকaid Bahriye Kaymakamı Mehmed Ali Bey'in Müheyyic Hatıraları", Nakleden: Hikmet Şevki, *Haftalık Mecmua*, 10 Kanun-ı sani 1927, No: 78, s. 4.

bildiriyorlardı. Gemide yalnız asker ve zabitan değil aynı zamanda bazı esnaflar da bulunuyordu. Doğramacı, kazancı, demirci ustaları almıştık. Bunlardan Kazancı Ustası Hüsnu Efendi isminde biri nasılsa yalçın kayalardan birinin ucunu tutmuş bir minare irtifaında bulunan bir kayanın ötesinden bağırıyordu:

-Beni kurtarın... Allah aşkına beni kurtarın... diye istimdad ediyordu. Fakat onu kurtarmamız kabil değildi. Yalnız fener idaresindeki memurları yanımıza alarak Hüsnu Efendi'nin bulunduğu kayaların yanına gittik. Halatlarla Hüsnu Efendi'yi güçlölkle kurtarabildik. Zavallı adam gemi battıktan sonra on beş saat o vaziyette kayaların ucunda kalmıştı. Fenerdeki memurlar yaralılarımızın yaralarını yıkayıp sardılar. Bizim hepimize çay pişirdiler. Yemek olarak da haşlanmış pirinç verdiler. Fener idaresinin yanındaki küçük bir odaya bizi üst üste koydular. Bu küçük odada 69 kişinin istirahat etmesi imkânsızdı. Bulduğumuz yer Oşima Adası idi. Adada ne telgraf ne de postane vardı. Bu vaziyet günlerce devam etmekteydi. Evvela hepimiz çıplaktık. Üzerimize bir elbise bulmak lazım geliyordu. Ben derhal askerlerden en becerikli üçünü çağırđım ve sahile yolladım. Çünkü gemideki asker çantalarının bulunmak ihtimali vardı. Askerler sahile indiler ve hakikaten bazı eşyalar buldular. Bunların arasında üç tane peştamal vardı. Ben yalnız iki peştamal aldım. Birini belime bağladım, diğerini de üzerime aldım. Adeta hamamda gibi dolaşmaya başladım. Fotinlerimi fener idaresine geldikten sonra ayaklarımdan çıkarmış ve kurutmak üzere idaredeki Japonlardan birine vermiştim. Bir daha maksadımı anlatıp fotinlerimi alamadım.

İmparatora Müracaat

Nihayet üçüncü gün bize bir kayık hazırladılar. Mühendis Hüseyin Efendi ile ben bir kayığa binerek adaya gittik. Ada pek yakındı. Adaya çıkınca doğru valiye müracaat ettik. Meseleyi bir tercüman vasıtasıyla anlattık. Vali Mikadoya meseleyi telgrafla bildireceğini söyledi. Biz de bittabi yine aynı kayıkla fenerin bulunduğu Oşima Adası'na avdet ettik. Arkadaşlar biz seyahatimiz esnasında fenerin biraz ilerisindeki manastıra gitmişlerdi.

Bir Manastırda Geçirdiğimiz Hayat

Manastır büyük bir koğuştan ibaretti. Zabıtlarla askerlerin yerlerini büyük bir paravanla ayırmışlardı. Biz büyük bir sabırsızlıkla Mikadodan haber bekliyorduk. Orada da bize haşlanmış pirinçle ağza alınmayacak balık konservesi veriyorlardı. Bu balık konservesi başka tarzda yapılıyor. Küçük hamsi şeklindeki balıkları ayıklamadan tuzlayıp bir fiçiyaya yerleştiriyorlar. Bir sene sonra bu balık konservesi siyah bir çamur haline geliyor. Biz bunları yiyemiyorduk. Ben nihayet böyle devam edemeyeceğini anladım. Bize erzak verip pişirmemiz lazım geliyordu. Lisan bilmemek yüzünden o kadar garip vaziyetlere düşüyorduk ki, yumurtayı anlatmak istedim. Muvaffak olamadım. Nihayet küçük bir bez parçası bularak şekle koyduktan sonra çömeldim ve "gıdıgıd" diyerek anlattım. Bunu üzerine maksadımızı anlayan manastırdakiler bize erzak verdiler ve biz de kendi yemeğimizi kendimiz pişirdik. Kuru tahtada yatıyorduk. Orada bulduğum bir odun parçasını başıma yastık yapıyordum. Bulduğum yerde sabahtan akşama kadar yanımda bir Japon kadınıyla erkek bekliyordu. Hafif bir kımıldayacak olursam derhal uyanıp ne istediğimi soruyorlardı. Manastıra her sabah cerrah gibi bir adam geliyor ve sargılarımızı değiştiriyorlardı.

Bir sabah uyandığım zaman manastırın karşısındaki meydanlıkta bir cenazenin bulunduğunu gördüm. Cenazenin üzerini örtmüşler ve yanlarına birer kürek koymuşlardı. Bu cenaze ölen askerlerimizden birine aitti. Dışarı çıktım. Örtüyü açınca askeri tanıdım. Yanımda kadın ve erkek işaretlerle mezar kazıp gömeceklerini bildirdiler. Ben pek fazla müteessir olmuştum. Manastıra girince bayıldım. Bir askerın ölümü bir evlat ölümü gibi tesir eder. Bahriye zabıtlarına askerler "baba" derler. Hakikatte de her asker, zabiti bir baba, her zabıt de askerini bir evlat gibi sever. Üzerime su dökerek beni ayılttılar. Bir sabah yanımda bulunan kadın, erkek bana işaret ederek kendilerini takip etmemi anlattılar. Onlarla beraber biraz ilerledikten sonra harabeye benzeyen bir eve girdik. O harabenin içerisindeki diğer bir kapıyı açıp beni oraya soktular. Orada bir kazanın içinde su kaynıyordu. Yıkamamı ve bu bohçadaki şeyleri giymemi

söylediler. Çok memnun oldum. Yıkandım. Bohçadakileri de giydim. Bu bohçada bir Japon entarisi, bir kuşak, bir Japon şapkası ve bir çift çorap ve Japon nalını buluyordu. Japonların çorabı kumaştandır. Beş parmak eldivenlerde olduğu gibi ayrı ayrı dikilir. Kunderuları nalına benzediğinden fakat bizim nalınlar gibi tasmalı olmadığından, başparmak nalını tutan bağların arasına girer. Ben bunları giydim. Ayağım da topladığı için bir bastonla geziyordum. Ben bu kıyafetle Japonların bir köy kâhyası olmuştum.

Türk Bayrağı Olan Bir Gemi

Oranın ahalisi balıkçılıkla işgal ederler. Bazen her sabah manastırın yanındaki bir meydanlıktan onların balık tutmalarını seyredirdim. Bir sabah yine oradan balıkçıları seyrederken, limana bir geminin girmekte olduğunu gördüm. Geminin yaklaştıkça Türk bayrağı taşıdığını gördüm. Birinci direktte bayrağımız dalgalanıyordu. Bayrağı görünce sevincimden gayr-ı ihtiyari gözlerimden yaşlar aktı. İşte o dakika bayrak muhabbetinin, memleket sevgisinin ne demek olduğunu daha iyi anlamıştım. Heyecandan bunalıyordum. Fakat biraz sonra düşününce o beş gün zarfında İstanbul'dan bir geminin gelmesine ihtimal olmadığını anladım. Gemiye daha iyi dikkat edince büyük direktte bizim bayrağımızı, ucunda da Alman bayrağını gördüm.⁴¹ Gemi geldi. Hepimiz toplandık. Gemide doktorlar, eczacılar bulunuyordu. Ayrıca Mikado'nun iki yaveri ile Kobi valisi vardı. Bizi alıp gemiye götürdüler. Askere konserve et ve çorbalar tevzi ettiler. Bize ayrıca güzel bir sofraya kurdular. Şarap ve şampanyasıyla mükellef bir ziyafet verdiler.

Geminin Battığı Yerde Merasim

Bahriyede bir âdet vardır. Bir gemi battığı zaman diğer bir gemi o yerde merasim-i bahriye yapar, dualar okunur, tüfekler atılır... Alman gemisinin süvarisi de böyle bir teklifte bulundu. Oraya gitmek pek müşküldü. Fakat ben itiraz etmedim. Ben bir latife olsun diye Alman süvarisine:

-Kumandanım siz merasime resmi ve büyük üniforma ile iştirak edeceksiniz. Ben böyle Japon entarisiyle bu merasimde nasıl bulunabilirim? Dedim.

Alman zabitlerinden biri bana kendi elbiselerinden vermeyi teklif etti. Kabul ettim. Onun kamarasında elbisemi değiştirdim. Alman bahriyelisi de benim Japon entarilerimi bir hatıra olmak üzere alıyordu.

Gemi tam boğazdan çıkacağı sırada fırtına başlamıştı. Alman gemisi çok küçük olduğundan Ertuğrul'un battığı yere kadar gitmemiz imkânsızdı. Boğazın bir köşesinde durduk. Lazım gelen dualar yapıldı, tüfekler atıldı. Sonra Kobi'ye gitmeye karar verildi.

Kobi'de İstirahatimiz Temin Edildi

Kobi yolunda müthiş bir fırtına oldu. Bu gemi ile yeniden batmak tehlikelerini geçirdik. Kamarada su dizlerimize kadar çıkıyordu. Konyaklar içiyorduk. Sarhoşlukla büyük tehlikeyi unutmak istiyorduk. Nihayet Kobi'ye gelebildik. Onlar bize otel veya tahaffuzhaneyi teklif ettiler. Biz tahaffuzhaneyi kabul ettik. Tahaffuzhanede bana ayrı bir oda verdiler. Fakat bu üç kısımdan mürekkepti. Yatak odası, küçük bir salon, yemek odası... Emrimize yabancı aşçılar tayin ettiler. Arzu ettiğimiz yemekleri yaptırabiliyorduk. Yemek odasındaki büfemde de hatıra gelmeyen içkiler bulunuyordu.

Kobi'de yerleşmiştik. Hepimize elbise yaptılar. Askerlere kumaştan fes ve püskül yaptırıldılar. Yaralı bulunan askerlerimize ameliyat yaptılar. Kloroformla bayıltılmak istiyorlar fakat askerler kabul etmiyordu. Askerler ben bulunmadıkça ameliyat yaptırmayacaklarını söylediler. Ben de bil mecburiye ameliyatlara iştirak ediyordum. Kobi'de iki ay kaldık. Kobi gayet güzeldir. Muntazam bir caddesi vardır. İki taraf bahçeliktir. Bu bahçeliğin sonunda bir şelale akmaktadır. Bu şelalenin arasında köprüler yapılmıştı. Köprülerin üzerinde gazinolar bulunuyordu. Bahçenin

⁴¹ Wolf Gambotu.

içinde de Bursa'da olduğu gibi sıcak su banyoları vardı. Bana bir Japon arabası vermişlerdi. Her sabah bu arabaya binip banyolara gidiyordum. Bir buçuk ay yapılan tedavi neticesinde kurtulan asker ve zabitimizden hafif bir sakat bile kalmadı. Hepsini iyileştirdi. İstanbul'dan bize zabitanaya yirmi beşer, askerlere on beşer lira para geldi. Japonlar emrimize Hiye⁴² ve Kongo isminde iki harp gemisini tahsis ettiler. Mikado bu gemilerle beraber Osman Paşa'nın cenazesinin bulunması emrini de göndermişti. Geminin İmamı Ali Efendi kurtulmuştu. Ali Efendi iki askerle beraber ölümlerin bulunduğu yere gittiler. Cenazeler tanılamaz bir halde idi. Kiminin kolu yoktu, kiminin vücudu kısmen parçalanmıştı. Yalnız geminin kâtibi Cemal Efendi'yi 250 cenaze arasında tanıyabilmişlerdi. Onu da parmağındaki yüzüklerden tanımak mümkün olmuştu. Osman Paşa'nın hariçte giydiği setresini buldular. Bu ceket kamarada bulunuyordu. Osman Paşa'nın üzerinde olmadığından kamaranın eşyalarıyla beraber sahile sürüklenmişti. Adaya bir mezar yaptılar. Biz Ertuğrul'la giderken zabıt ve asker 610 mevcuttuk. Avdetimizde ancak 69 kişi kalmıştık. Zabitanadan kurtulanlar Yüzbaşı Arif Efendi, Mühendis Mülazım Haydar, Mızıkâ Mülazımı İsmail, Geminin İmamı Ali Efendilerle bendim.

İstanbul Yolunda

Kobi'den gemilere bindik. Bir kısmımız Hiye diğer kısmımız da Kongo gemisine yerleşti. Ben Hiye'deki askerlerin, Haydar Efendi de Kongo'dakilerin başında bulunuyorduk. Nagasaki'ye geldik. Nagasaki'de Japonlar birçok ziyafetler verdiler. Hatta bir akşam ziyafet esnasında sahne gibi bir yüksek yerde Japon usulü dans ediyorduk. Sahne çöktü. Yarımıza kadar gömüldük.

Nagasaki'den sonra Hongun'a oradan da Haygon'a⁴³ uğramadan Singapur'a geldik. Yolda birçok fırtınalara tutulduk. Hatta bir akşam geminin güvertesinde bir ben, bir de nöbetçi kaptan bulunuyordu. Bir de yanımızda “*varda bandıra*” yani işaretçi duruyordu. Dehşetli bir fırtına idi. Güvertede duramadım ve kamaraya indim. Aşağıda kamarada Japon Bahriye zabıtları viski içiyor, kendilerine mahsus belki üç yüz taşlı bir dama oynuyorlardı.⁴⁴

Singapur'da

Epeyce fırtına geçirdikten sonra Singapur'a geldik. Seyyid Muhammed Sakaf gemiye geldi. Beni evine götürdü. Gardırobunun bulunduğu odaya soktu. Herhangi bir elbiseyi istersem almamı teklif etti. Bu oda adeta bir elbise dükkânına benziyordu. Bila mübalağa iki yüz elli kat kostüm bulunuyordu. Nihayet bir elbise beğenip giydim.

Muhammed Sakaf gemiye birçok konserve ve tatlılar gönderdi. Oradan da hareket ettik. Serendib Adası'nda konsolosumuz bizi davet etti. Evinde bir gece kaldık. Sabah kahvaltısında sofrada tereyağı, bal, yumurta olmakla beraber bizim bildiğimiz yassı kadayıfları gibi beyaz yuvarlak bir şeyler ayrı bir tabağın içerisinde bulunuyordu. Bunların ne olduğunu konsolostan sordum. Konsolos yedikten sonra anlatacağını söyledi. Bir tane alıp yedim. Hayatımda bu kadar tatlı ve nefis bir şey yemediğimi söylersem yalan bir şey söylememiş olurum. Konsolos bana bu tatlıyı anlattı:

-Bu Hindistan cevizinin suyundan yapılmaktadır. Hindistan cevizinin sütü ile yapılanlardan daha nefisi de vardır. Zaten İngilizler daima "Kolombo ahalisi altınla gümüş yer" derler. Bu yedikleriniz İngilizlerin gümüş dedikleridir. Altını da ağaçta olur dedi.

Hakikaten birkaç gün sonra bana İngilizlerin altın tabir ettikleri yemişi gösterdiler. Bu karpuz büyüklüğünde ağaçta yetişen bir meyvedir. Yardıkları zaman bunun içerisinde böbrek büyüklüğünde kahve renkli çekirdekler çıkıyor. Bu çekirdekler İngilizleri altın dedikleri yemiştir ki, çok nefis ve tatlıdır. Yalnız bu meyvenin elyafı bir suyu var. Bu su kokusuna

⁴² Hiei.

⁴³ Saygon.

⁴⁴ “Ertuğrul ile Japonya'ya Giden ve Boğulmaktan Kurtularak Avdete Muvaffak Olan Mütakaid Bahriye Kaymakamı Mehmed Ali Bey'in Müheyyic Hatıraları,” Nakleden: Hikmet Şevki, *Haftalık Mecmua*, 17 Kanun-ı sani 1927, No: 79, s. 5,7.

tahammül edilemeyecek kadar ağır ve pistir. Bu yemiş oralardaki en büyük ziyafet sofralarında bulunuyor. Hatta bize Japonya'ya giderken bu yemişten hediye etmişlerdi. Fakat biz bilmediğimizden kokusuna tahammül edemeyerek denize attık. Zaten Serendib Adası'nda çok mebzuldür. Ananas, muz, karpuz büyüklüğünde portakal, mandarinya adanın yemişlerindedir. Bunlardan başka bugün isimlerini hatırlayamadığım ve oradan başka hiçbir yerde görmediğim yemişlere tesadüf ettim.

Bir gün konsolosla adada gezerken bana bir mezarlık göstererek: "Burası İslam mezarlığıdır. Evvelce Kolombo Felemenklerin elinde bulunuyordu. O zaman İslamlar çok zengindi. Fakat Felemenkler mezheplerini değiştirmeleri için hatıra gelmeyen işkenceleri yaptılar. Çok tazyik ettiler. Mallarını aldılar, evlerini yağma ettiler. Artık İslamlar kısmen mahvolmuştu. Ada İngilizlerin eline geçtikten sonra ticareti serbest bıraktılar. Bugün yine buranın en zengini İslamlardır. Kolombo'ya sık sık Amerika, Avusturya postaları gelir, büyük gemiler uğrar. Onların geldiği gün Kolombo baştan aşağı dolmuş gibi olur. Kolombo'da en mebzul şey maymundur."

O zaman bir Fransız frangına bir çift maymun almak kabil oluyordu. Bir gün konsolosla adadaki hayvanat bahçesine gitmiştik. Orada süt beyaz bir maymun görmüştüm. Konsolosa böyle bir maymun elde edilip edilmeyeceğini sordum: "Bu maymunların padişahıdır. Bunun buradan çıkarılması mümkün değildir. Mamafih ben adamlarıma bir tane tutturup size İstanbul'a gönderirim" dedi. Ümerayı Paşa burada büyük bir bahçeli köşkün içerisinde oturuyordu.

Serendib'ten Bombay'a geldik. Orada da bir hafta kadar oturduk. Oradan Aden'e uğradık. Bahr-i Ahmer'i⁴⁵ geçtik. Süveyş ve Port Said'e geldik. Port Said'de Bahriye Nezareti tarafından gönderilen Kaymakam Rıza Bey ile karşılaştık.

Port Said'den sonra müthiş bir fırtına geçirdik. Vakıa buradaki dalgalar Bahr-i Muhit'teki⁴⁶ kadar cesim değildi. Fakat yine vurduğu yeri koparıyordu. Geminin bacalarında boya bile kalmadı. Rodos'un arkasına gitmeye karar verdik. O aralık bir sis bastı. Biz Kongo Vapuru'na Rodos'un arkasına gideceğimizi işaretlerle bildirdik. Fakat sisten bu işaretleri onlara bildirmek kabil olmuyordu. Biz adanın arkasında bulunurken, Kongo görünmedi. Sabah olunca kalktık. Çanakkale'ye yol verdik. Kongo görünüyordu. Japonlar onun Çanakkale'de olduğunu tahmin ediyorlardı. Hakikaten Çanakkale'ye gittiğimiz zaman Kongo'yu orada bulduk.

Çanakkale'de Abdülhamid'in Yaveri Bahriye Livalarından Hakkı Paşa bizi karşıladı. Hakkı Paşa'nın getirdiği bir irade mucibince bizim İzzeddin Vapuru'na⁴⁷ geçmemiz ve Japonların İstanbul'a girmemesi emrolunuyordu. Eski devrin düşüncesiz iradelerine bu vaka güzel bir misal teşkil etmiyor mu? ...

Biz Hakkı Paşa'ya meseleyi anlattık ve Japonların İstanbul'a girmemesi hakkında verilen emrin bizim Japonlardan gördüğümüz misafirperverlik ve iyiliğe kabil-i telif olmadığını anlattık. Japonlar bu iradeyi cerh eden diğer bir irade gelinceye kadar Çanakkale'den daha iyi bir limanda bulunmak istediler. Biz İzzeddin Vapuru'na geçtik. Kendilerine Selanik ve İzmir'i tavsiye ettik. Japonlar İzmir'e gittiler. Biz İstanbul'a döndüğümüz zaman gemimiz sarayın önünde demir aldı. Tersaneden istimbotlar geldi ve bizi alarak doğru Camialtı⁴⁸ denilen yere götürdüler.

İstimbotlardan çıkarken pek feci bir sahne ile karşılaştık. Çünkü Ertuğrul'dan kurtulanların geleceğini haber alan Ertuğrul'da bulunan zabitanın anneleri, zevceleri, kardeş ve babaları hep

⁴⁵ Bahr-i Ahmer: Kızıldeniz.

⁴⁶ Bahr-i Muhit: Atlas Okyanusu.

⁴⁷ İzzeddin Vapuru:1864'te Londra'da bulunan Thames Sac/Iron Works Tersanesi'ne sipariş edildi. Aynı yıl kızağa konuldu ve 1865'te hizmete girdi. Kasım 1885-Ağustos 1886'da Tersane-i Amire tarafından yeniden donatıldı.1908'de İzmir'de istasyonier vapuru oldu.14 Ocak 1914'te İstanbul'a çekildi. Eylül 1914'te İstinye'de istasyonier iş vapuru olarak çalıştırıldı.1929'da söküldü. Bkz. Güleriyüz-Langensiepen, *age*, s.152.

⁴⁸ Haliç'teki büyük tersanelerden biri.

Cami avlusuna toplanmıştı. Herkes kendi zevcini, oğlunu, kardaşını soruyordu. Onlara meseleyi anlatmak pek güçtü. O zavallı kadınların, ihtiyar babaların hıçkırıklarını dinlemek, ölen sevgili arkadaşlarımızı bize daha canlı bir surette anlatıyordu...

Annemin Rüyası

Mehmed Ali Bey burada sustu. Gözlerinde toplanan yaşları sildikten sonra: Vaka burada bitiyor. Fakat mesele ile alakadar olan iki noktaya da işaret etmek isterim dedi. Biraz durdu. Mehmed Ali Bey mazinin bu vakasını anlatırken o günleri tekrar yaşamış gibi oluyordu. Nihayet bir sigara yakarak sözüne devam etti:

-Annem çok dindar bir kadındı. Ertuğrul Gemisi'nin battığı gün, seccadede akşam namazını kılan ihtiyar annem nasıl olmuş da dalmış, beş dakikalık bu hafif uykusunun arasında donanmış bir küçük geminin semadan kucağına indiğini görmüş... Derhal uyanarak babama: "Bir felaket var fakat oğlum kurtuldu..." demiştir. Bu gayet garip bir tesadüf olduğu için zikrettim.

Bir Japon Gazetecisi

Bakınız en mühim meseleyi anlatmayı unuttuğum. Gemimizde Noda Şotaro⁴⁹ isminde sivil bir Japon gazetecisi bulunuyordu. Biz Japonya'dan gelirken Japon zabıtları Türkçe öğrenmek arzusunu gösterdiler. Ben de muvafakat ettim. Yirmi beş talebem vardı. Onlara elif bayı yazdım ve öğretmeye başladım. Ara sıra da onlara lüzumlu olacak eşyaların Türkçelerini söylüyor ve ezberletiyordum. Noda Şotaro da bunların arasında bulunuyordu. Nihayet iki zabitle Noda azmettiler ve çalıştılar. Noda hepsinden daha çalışkan ve meraklıydı. İstanbul'a geldiğimiz zaman Noda, Abdülhamid çağırdığı zaman Türkçe cevap verebilmesi için "Teşekkür ederim, memnun oldum, istiyorum" gibi kelimeleri öğrenmek istedi. Ben de kendisine öğrettim.

Abdülhamid Japon bahriyelilerine bir ziyafet vermişti. Noda da davetli bulunuyordu. Abdülhamid sofrada Noda'nın yanında bulunuyormuş. Kendisine bir şey ikram ettiği zaman gazeteci "teşekkür ederim" diye Türkçe mukabelede bulununca Abdülhamid şaşırmış. Türkçe bilip bilmediğini sormuş. O da pek az bildiğini yine Türkçe olarak anlatmış. Abdülhamid Noda'ya Türkçe öğrenmek isteyip istemediğini sorduğu zaman Noda da memnuniyetle kabul edeceğini bildirmiş. Noda'ya Harbiye Mektebi'nde hususi bir daire verdiler ve yanına da mihmandar olarak İngilizce bilen Sabri Efendi isminde bir zabıt tayin ettiler. Noda her gün bize geliyor, İstanbul'da beraber geziyorduk. Türkçe'yi az zamanda mükemmel bir surette öğrendi.

⁴⁹ Noda Şotaro/Shôtarô Noda (1868-1904): Ocak 1868'de Japonya'nın Aomori Eyaleti Hachinohe Kazası'nda samuray sınıfına mensup bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. On üç yaşına kadar ilk eğitimini memleketinde aldı. Daha sonra ilkokula öğretmen yetiştiren bir okulda öğrenimine devam etti. On altı yaşında Tokyo'ya giderek İngilizce eğitim veren bir okulda tahsiline devam etti. Bu arada hastalandığından öğrenimine iki yıl ara vermek zorunda kaldı. İyileştikten sonra 1886 Eylül'ünde Japonya'nın en eski ve çağdaş eğitimiyle meşhur Keio Gijuku adlı özel bir yükseköğrenim kurumuna kaydoldu. Bu, ilmi yayınları, maariye yaptığı fevkalade hizmetleriyle Japonya'nın önemli bir şahsiyeti olan Yukichi Fukuzawa'nın Tokyo'da açtığı bir okuldu. Mezun olduktan sonra yine Fukuzawa'nın başında bulunduğu günlük olarak yayınlanan Jiji Shinpô Gazetesi'nin gazeteci kadrosunda çalışma hayatına başladı Ertuğrul Fırkateyni'nin Japon sularında batması üzerine felaketzedelerin aileleri için gazetesi tarafından toplanan 18.907 Frank tutarındaki yardım parasını bizzat vermek için kazadan kurtulanlarla birlikte İstanbul'a geldi ve yardım amacıyla kurulan komisyona teslim etti. İstanbul'da kalıp, Türkçeyi öğrenme arzusunu bildirmesi üzerine şahsına Mekteb-i Harbiye'de hususi bir daire tahsis edildi. Türkçe öğretmenliğine Yüzbaşı Recep, mihmandarlığına da İngilizce bilen bahriye mülazımı Sabri Efendiler tayin edildi. Kendisi de o yıl Harbiye'den mezun, seçilmiş beş subaya Japonca öğretmekle görevlendirildi. Bu arada İslamiyet'e duyduğu yakınlık onu İslam akaidini incelemeye sevk etti. O sırada İstanbul'da bulunan Liverpool İslam Enstitüsü ve İngiliz Müslümanları Birliği'nin kurucusu Abdullah Quilliam ile temasa geçti ve birkaç kez görüştü. İslamiyet'e dair sorduğu sorulara makul cevaplar alması din değiştirmesinde etkili oldu. 22 Mayıs 1891'de İslamiyet'i kabul ederek Abdulhalim adını aldı. Çektiği vatan hasreti yüzünden ülkesine dönmek istedi ve bir yıl kaldığı İstanbul'dan 1892 Aralık sonlarında ayrıldı. 27 Nisan 1904'te vefat etti. Bkz. "Abdülhalim Noda Efendi", *Musavver Cihan*, 24 Haziran 1891, Aded: 21, s.161-162; "Noda Efendi", *Tercüman-ı Hakikat*, 2 Haziran 1891, No: 3863, s.1; Ziya Şakir, *Sultan Abdülhamid ve Mikado*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s.84, 96, 110; BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK.) 00072.00021.001-00072.00021.002.; <https://hermes-ir.lib.hit.u.ac.jp/rs/bitstream/10086/26459/1/chichukai0002100510.pdf> (Erişim:17 Eylül 2019).

O zamanlar Pera Palas'a Abdullah Gilom⁵⁰ isminde Müslüman olmuş bir İngiliz gelmişti. Biz Noda ile bu İngiliz'in ziyaretine gittik. Abdullah bize Kur'an'ın İngilizce tercümelerini verdi. İslamiyet'in büyüklüğünden ve medeniyetinden uzun uzadıya bahsetti.

On gün sonra Noda'yı pek düşünceli gördüm. Kendisine latife ederek: "Noda yoksa hatırına Japon kızları mı geldi" diye sordum. Çünkü Japonlar kendi kadınlarından daha güzel bir kadın olmadığını zannederler. Noda bana düşüncesinin sebebini anlattı. Müslüman olmak istediğini söyledi. Şaşırdım. Mektep Nazırı Müşir Zeki Paşa'ya müracaat ederek Müslüman oldu. Abdullah ismini alan Noda'ya büyük bir sünnet düğünü yapıldı ve Fahri Binbaşı rütbesi verildi. Bir sene sonra memleketine giden Noda, orada İslam olarak öldü.

Tebhir Makineleri

Ben Japonya'da gördüğüm tebhir makinelerinin bir kopyasını aldığımı söylemişim. Onu nasılsa ceketimin bir köşesinde ıslanmış olduğu halde buldum. İstanbul'a gelinceye kadar hıfz ettim. İstanbul'da tebhir makinesi yaparak Bahriye Nazırı Bohçaadalı Hasan Paşa'ya gösterdim. Hasan Paşa Abdülhamid'e bildirdi. Bir gün Abdülhamid'in karşısında tebhir makinesinin tecrübesini yaptım. Abdülhamid o makineyi alıyordu ve büyüğünün Bahriye Dairesi için yapılmasını emretti ve bir derece terfi ettim. Zaten Japonya'dan gelince de terfi etmişim. Biz tersanede tebhir makineleri yaparken Karantina Dairesi bu makineler J. Nesorj⁵¹ usulü olmadıkça kabul etmeyeceğini bildirdi. Ben makinenin hangi usulden olduğunu bilmiyordum. Yalnız Yedikule Rum Hastanesi'nde aynı tarzda bir makine bulunduğunu haber aldım. Yanıma bahriyeli bir doktor aldım. Kendim de "Bahriye Doktorlarından Mehmet Ali" diye bir kartvizit tabettirerek Yedikule'ye gittik. Sertabip bize hastaneyi tamamıyla gezdirdi. Tam ayrılacağımız sırada henüz sandıkta duran tebhir makinesini gösterdi. Ben ne marka olduğunu sordum. Sertabip J. Nesorj olduğunu söyledi. Sandığının arasından baktığım zaman benim yaptığım makinenin aynı olduğunu gördüm. Derhal nezarete avdetimde bir rapor vererek makinelerin J. Nesorj tarzında olduğunu nazıra bildirdim.

Bohçaadalı Avrupa'dan makine getirtmek istemiyor. Rızvan Paşa burada yapılanları kabul etmiyordu. Nihayet Hasan Paşa bir emirle gece ve gündüz ayrı ustalar çalıştırarak bir ay zarfında otuz makine yapmamı emretti. Ben çalışırken, İbrahim Efendi isminde bir arkadaşım da vardı. Ben planların şeklini öğrettikten sonra Almanya'ya hem ataşe naval tayin edildim, hem de

⁵⁰Abdullah Gilom/Abdullah Quilliam/William Henry Quilliam (1856-1932): Doğduğu Liverpool kenti ve civarındaki okullarda eğitim gördü.17 yaşında bir avukatın yanında çırak olarak çalışmaya başladı.1873'te Radcliffe ve Smith Firması'nda aynı zamanda Liverpool Albion, Good Templar, The Porcupine basın yayın kuruluşlarında muhabirlik yaptı. Bu arada hukuk okudu ve 1878'de avukat oldu.1882'de Fas ve Cezayir'e yapmış olduğu seyahatlerde İslam ile tanıştı. Kur'an-ı Kerim meali ve Carlyle'in Kahramanlar kitabını okudu. İngiltere'ye döndüğünde İslam'ı yaymak için nasıl bir metot takip edilmesi üzerinde durdu. Verdiği konferanslarla dikkat çekti.17 Haziran 1887'deki bir konferansında Müslüman olduğunu ismini Abdullah olarak değiştirdiğini resmen açıkladı. Temmuz 1887'de Liverpool İslam Enstitüsü'nü ve İngiliz Müslümanları Birliği'ni kurdu.1889'da Faith of Islam adlı kitabını yayınladı. Bu sırada İngiltere ve Fransa'da sahnelenmek istenen Play Mahomed adlı oyunun İngiltere ve kolonilerindeki Müslümanların tepkisi üzerine kaldırılması için İngiliz hükümeti nezdinde girişimlerde bulundu ve sonunda oyun yasaklandı. Durum yardımcı Rafiuddin Ahmed tarafından II. Abdülhamid'e bir mektupla bildirildi. Padişah tarafından çabaları takdir edildi ve Nisan 1891'de İstanbul'a davet edildi.1893'te de İngiliz Adaları Şeyhülislamı unvanıyla taltif edildi. Aynı yıl 1908'e kadar yayın hayatını sürdürecektir olan Crescent adlı haftalık bir gazete, The Islamic World adlı aylık bir dergi çıkarmaya başladı.1893'te Fas'a gitti. Fas Sultanı tarafından el-Kayravan Üniversitesi'nde fahri alim unvanı verildi. Afrika'da birçok yere seyahat ederek oralardaki Müslümanlarla iletişim kurdu. Şeyhülislamlığı Afganistan Emiri Abdurrahman Han tarafından da kabul edildi. 1905 ve 1908'de II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a davet olundu. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle şeyhülislamlık görevi son buldu.1908'den Londra'da öldüğü 1932'ye kadar Henry de Leon ya da Haroun Leon ismini kullandı. Bkz. Aydın Bayram, "Osmanlı'nın Britanya'daki İlk ve Tek Şeyhülislâmı Abdullah Quilliam ve Liverpool İslam Enstitüsü" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42, 2017, s. 163-194.; Barbaros Akıncı, "William Henry Quilliam ve Liverpool İslam Cemiyeti", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/2, 2016), s. 1-4.; BOA, Hariciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri, (HR. SFR. 3.) 00549.00012.001-00587.00004.002.

⁵¹Geneste ve Herscher (Tebhir makinesi bu iki mühendis tarafından icat edilmiştir.

o zaman sipariş edilen Peleng-i Derya⁵² ve diğer gemilerin inşaatına nezaret edecektim. Almanya'ya gittim.

Bir gün Bahriye Kulübü'nde bilardo oynarken kolumu biri tuttu. Ben daima benimle şakalaşan bir arkadaş olduğunu zannettim." canım kolumu bırak..." diye dönmeden syleniyordum. Fakat kolumu tutan adam bir türlü bırakmıyordu. Dndğm zaman Japonya'da Alman gemisinde bana elbise veren bahriye zabiti olduğunu gördüm. Tabii Almanya'da beraber gezdik ve eğlendik.

Mehmed Ali Bey'in hikyesi burada bitmişti. Kendisine teşekkür edip ayrılırken, o gülerek:

-Asıl ben size teşekkür etmeliyim. Siz bana eski hayatı canlandırdınız. Beni adeta yeniden geņleřtirdiniz. Hem Bahriye Tarihi'nde unutulmuş bu vakayı bilmeyenlere, yanlış oğrenmiş olanlara anlatmış oldunuz dedi".⁵³

Sonuç

Ertuğrul Fırkateyni Türk-Japon dostluk ilişkilerinin ilk resmi temsilcisi olarak 14 Temmuz 1889'da İstanbul'dan Japonya'ya uzanan tarihi yolculuğunu 7 Haziran 1890'da tamamlamış, üstlendiği görevi başarıyla yerine getirdikten sonra 15 Eylül 1890'da Yokohama Limanı'ndan İstanbul'a dönmek üzere ayrılmıştı. Ancak henüz bu ülke sularında seyir halinde iken 16 Eylül'de fırtınaya yakalanarak, Wakayama Bölgesi'ndeki Oshima kayalıklarına çarpmış parçalanarak yüzlerce mürettebatıyla batmıştı. Olay duyulur duyulmaz Japonya'da büyük bir teessür uyandırmış, başta kaza yerindeki bölge halkı olmak üzere resmi makamlar derhal harekete geçerek duruma müdahil olmuşlardı. Bir yandan Ertuğrul'un bir kısmı yaralı kurtulan 69 yadigrına, diğer yandan şehitlerin aranması ve bulunanların defnine son derece ihtimam gösterilirken, Ertuğrul şehitleri adına yardım kampanyaları açılmış, Japon kamuoyunun yoğun ilgi ve desteğiyle karşılanmıştı. Nihayet Japonya hkmeti yaralıların iyileşmesinin ardından hem kazazedeleri memleketlerine kavuşturmak hem de şehitler için toplanan bağışları teslim etmek üzere tahsis ettikleri iki gemiyle bizzat İstanbul'a ulaştırma sorumluluğunu üstlenmiş böylece Ertuğrul'a karşı son görevlerini de büyük bir incelik ve titizlikle yerine getirmişlerdi. Ertuğrul Fırkateyni dnden bugüne Türk-Japon ilişkilerinde bir odak noktası teşkil ederken, iki milleti kalben birbirine bağlayan derin bir dostluğun sembolü haline gelmiştir. Adıyla adeta efsaneleşen bu geminin tarihi seferinde yaşananlar her zaman merak uyandırmış, hakkında doğrudan bilgi veren kaynaklar büyük bir önem ve kıymet arz etmiştir. Bu kaynaklardan biri, Ertuğrul'un uğradığı talihsiz kazadan 69 mürettebat arasında altı subaydan biri olarak kurtulan arkı Yüzbaşı Mehmed Ali Bey'in yukarıda paylaşılan hatıralarıdır. Ertuğrul'un İstanbul'dan

⁵² Peleng-i Derya: Torpido geçer veya torpido gambot. Almanya'nın Kiel Limanı'nda bulunan Germania Tersanesi'ne 1887'de Osmanlı Devleti adına inşa edilmek üzere sipariş edildi.1889'da kızağa konuldu.30 Ocak 1890'da denize indirildi. Seyir tecrübesine 16 Mayıs 1896'da ıktı. 26 Temmuz 1896'da hizmete girmek üzere Kiel'den hareket etti. 13 Eylül 1896'da İstanbul'a gelerek Haliç'e demirledi. 23 Mayıs 1915'te Bakırköy yakınındaki sığ suda İngiliz denizaltısı E 11 tarafından torpillenerek batırıldı. Enkazı çekilen gambot 1920'de söküldü. BOA. Y. PRK. MTV. 00144.00097.001.; Güleryüz-Langensiepen, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, s.130; "Peleng-i Derya Torpido Geçer Hmyn'u", *Ceride-i Bahriye*, 3 Eylül 1312/15 Eylül 1896, No:190, s.1; "Peleng-i Derya Torpido Geçer Hmyn'u", *Tercüman-ı Hakikat*,16 Eylül 1896, No:5417-317.s.1).

⁵³"Ertuğrul ile Japonya'ya Giden ve Boğulmaktan Kurtularak Avdete Muvaffak Olan Mütekaid Bahriye Kaymakamı Mehmed Ali Bey'in Mheyyc Hatıraları," Nakleden: Hikmet şevki, *Haftalık Mecmua*, 24 Kanun-ı sani 1927, No:80, s.3,7.

ayrıldığı tarihten tam 38 yıl sonra 1927'de gün ışığına çıkan hatıralar, Mehmed Ali Bey'in bizzat kendi ağzından aktarılacak aynı tarihte yayınlanmıştır. Ertuğrul'un bilinen öyküsüne bilinmeyen birçok yönüyle katkıda bulunan bu hatıralar, duygusal zindellemeyle akıcı bir anlatımı, detaylı ve ilginç bilgileri, renkli ve canlı izlenimleriyle dikkati çekmektedir. Ayrıca hatıralara bir diğer yönden atfedilmesi gereken önem de hatıra sahibinin Osmanlı Arşivi'nde bulunan tebhir veya etiv makinesinin imaliyle ilgili belgelerde ismi geçen kişi olarak kimliğinin aydınlanmasıdır.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

- BOA, Yıldız Perakende Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. PRK. MTV.) 00063.00080.001.; 00144.00097.001.
- BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat, (Y. PRK. ASK.) 00072.00021.001-00072.00021.002.
- BOA, Hariciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri, 00549.00012.001-00587.00004.002.
- İstanbul Deniz Müzesi Komutanlığı Deniz Tarihi Arşivi, Künyeler Bölümü Defter No: 32, Sayfa No:1690.
- Emekli Sandığı Arşivi, Dosya No: AO 113305.

B. Kitaplar ve Makaleler

- AKINCI, Barbaros, “William Henry Quilliam ve Liverpool İslam Cemiyeti”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/2 (Güz 2016) s.1-4.
- ARMAOĞLU, Fahir, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1987.
- BAYRAM, Aydın, “Osmanlı'nın Britanya'daki İlk ve Tek Şeyhülislâmı Abdullah Quilliam ve Liverpool İslam Enstitüsü” *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42(2017) s.163-194.
- ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği Osmanlı Devleti'nin İslâm Siyaseti 1856-1908*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992.
- GÜLERYÜZ, Ahmet-Bernd Langensiepen, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, Denizler Kitabevi, 2007.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.
- _____, *Son Asır Türk Şairleri*, C. VIII, MEB Devlet Kitapları, İstanbul 1970.
- İRTEM, Süleyman Kâni, *Ertuğrul Faciası Boğazlar Meselesi*, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu Temel Yayınları, İstanbul 2005.
- KOMATSU, Kaori, *Ertuğrul Faciası Bir Dostluğun Doğuşu*, Turhan Kitabevi, Ankara 1992.
- MÜTERCİMLER, Erol, *Ertuğrul Faciası ve 21.Yüzyıla Doğru Türk-Japon İlişkisi*, Anahtar Kitaplar, İstanbul 1993.
- NUTKİ, Süleyman, *Ertuğrul Fırkateyni Faciası*, Matbaa-i Bahriye, İstanbul,1327
- ŞAHİN, F. Şayan Uluhan, *Türk Japon İlişkileri (1876-1908)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- ŞİMŞEK, Erdoğan, *Uzakdoğu Elçisi Ertuğrul Fırkateyni*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005.

UÇAR, Ahmet, *Unutulmayan Miras Güney Afrika'da Osmanlılar*, Çamlıca Basım Yayın Kitapları, İstanbul 2008.

Ziya Şakir, *Sultan Abdülhamid ve Mikado*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1994.

C. Süreli Yayınlar

“Abdülhalim Noda Efendi”, *Musavver Cihan*, 24 Haziran 1891, Aded: 21, s.161-162.

“Bahriye Nazırının Vefatı”, *İkdam*, 27 Temmuz 1903, No:3277, s.1.

“Ertuğrul Fırkateyn-i Hümâyûn’un Hareketi”, *Mürüvvet*, 15 Temmuz 1889, No:356, s.1.

“Ertuğrul ile Japonya'ya Giden ve Boğulmaktan Kurtularak Avdete Muvaffak Olan Mütekaid Bahriye Kaymakamı Mehmed Ali Bey'in Müheyyic Hatıraları”: Nakleden: Hikmet Şevki, *Haftalık Mecmua*, 3/10/17/24 Kanun-ı sani 1927, No:77-80.

“Fırkateyn-i Mezkûrun Resm-i Veda'ı”, *Ceride-i Bahriye*, 11 Temmuz 1305/23 Temmuz 1889, No:3.

“Hasan Hüsnü Paşa'nın Vefatı”, *Tercüman-ı Hakikat*, 27 Temmuz 1903, No:7995-2795, s.1.

“İrtihal”, *Tanin*, 29 Nisan 1912, No:1315, s.3.

“İrtihal” *Yeni Tanin*, 7 Şubat 1910, No:514-45, s.3.

“Noda Efendi”, *Tercüman-ı Hakikat*, 2 Haziran 1891, No: 3863, s.1.

“Peleng-i Derya Torpido Geçer Hümâyûnu”, *Ceride-i Bahriye*, 3 Eylül 1312/15 Eylül 1896, No:190, s.1.

“Peleng-i Derya Torpido Geçer Hümâyûnu”, *Tercüman-ı Hakikat*, 16 Eylül 1896, No:5417-317, s.1.

D. İnternet Erişim Adresleri

Sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/HIROSHI-NAGABA.pdf (Erişim 17 Eylül 2019).

www.mfa.gov.tr/site_media/html/singapur_V3.pdf (Erişim 17 Eylül 2019)

https://hermes-ir.lib.hit.u.ac.jp/rs/bitstream/10086/26459/1//chichukai_0002100510.pdf (Erişim 17 Eylül 2019).

Summary

Japan, which started to change its administrative and social structure radically with Meiji Restoration accepted by Emperor Mutsuhito in 1868, made a great progress in the process until 1898. The country not only eliminated the danger of being oppressed by the West through rapid modernization, but also expanded its colonialism to the Far East and came to a level where it could compete and fight with the West. Japanese, who entered a new period with the Meiji government, made the first contact with Turks through Iwakura Towomi delegation that was sent to America and Europe to inspect the Western civilization in November 1871. When the delegation visited the World Fair in Vienna, they visited the Turkish exhibition. This was followed by the arrival of Fukuchi Genichiroo, a translator in Iwakura Delegation, and Shimaji Mokurai, a Judo Priest, to İstanbul in April 1873. While Fukuchi made inspections in İstanbul, where they stayed between 11 and 23 April, 1873, Shimaji visited the touristic places. The thoughts of Japanese government that it would be beneficial for Japan to establish diplomatic relations with the Ottoman Empire and the attempts in this direction were realized through England in 1876. However, the government, which was preparing for a constitution, could not deal with this issue. Meanwhile, Seiki, a Japanese warship, arrived in İstanbul in November 1878. Abdülhamid II had a talk with the Captain of the Ship, Lieutenant Colonel İnoue Ryosei and stated that he wanted to send a warship to Japan and send his greetings to the emperor through the captain and officers.

Japan continued attempts to establish political relations with the Ottoman Empire and sent a delegation to İran and the Ottoman Empire on April 5, 1880 led by Foreign Affairs consultant Yoshida Masaharu. The delegation, which came to İstanbul on February 12, 1881 and stayed until March 21, met Abdülhamid II twice during this period. The delegation examined the political and economic state of the Ottoman Empire, prepared a report and sent this to the minister plenipotentiary Yanagihara Sakimitsu in Petersburg. The ambassador presented this report to the Ministry of Foreign Affairs along with a report Turkish Ambassador Şakir Pasha in Petersburg prepared on the current state of the Ottoman Empire. The fact that both Yoshida and Yanagihara stated the necessity and importance of an agreement with the Ottoman Empire prompted the Japanese government to act. The draft of a trade agreement prepared by sending an instruction to ambassador in Petersburg was presented to the Turkish ambassador in Petersburg. This draft, which was sent to the government by the Turkish ambassador, was not signed because of Japan's demands for commercial concession and due to concerns that relations with Western states, especially Russia, would deteriorate. Although this attempt did not yield any results, Japan's efforts continued. In October 1886, Count Koruda, special advisor of the Japanese Emperor and in December the Minister of Trade and Agriculture Tani Tateki visited İstanbul and met Abdülhamid II.

Japan, which was not successful in establishing commercial relations with the Ottoman Empire, followed a very successful policy in keeping bilateral relations warm. The visit of Prince Komatsu, who was closely related to Emperor Mutsuhito, to İstanbul with a delegation of ten people in September 1887 was one of the most important steps taken by Japan to improve bilateral relations. The delegation was hosted at Göksu Pavilion in İstanbul. Prince Komatsu, who was hosted in Yıldız Palace by Abdülhamid II, held meetings in which Grand Vizier Kâmil Pasha and some other ministers were also present. The delegation was also awarded orders from various ranks. Prince Komatsu left İstanbul being very pleased with the interest shown him during the visit. After the delegation returned to the country, Order of the Chrysanthemum, the highest order of the Japan Empire was sent to Abdülhamid II. Abdülhamid II, who wanted to respond with an equivalent order, decided to send a warship to Japan both to take order and gifts to Japanese Emperor and to return and officialise the state visits and political initiatives that took place since 1878. This ship was Ertuğrul Frigate, which was put in service in 1865 and the name of which was announced by the Ministry of Navy on February 25, 1889. Necessary repairs and equipment were arranged and considering the foreign political balances of the period, it was deemed appropriate to set out the ship as a school ship. On April 6, 1889, Osman Emin Bey was appointed as the Commander of the Frigate and the ship was sent off to Japan from İstanbul on July 14, 1889, with more than 600 crew.

After an 11-month voyage, Ertuğrul Frigate arrived at Yokohoma Port Japan on June 7, 1890. Osman Pasha, who became brigadier during this voyage, appeared before the Japanese emperor on June 13 and presented the order and gifts with the letter sent by Abdülhamid II. The ship, which departed from Yokohoma port to return to İstanbul on September 15, was caught in a storm off the Kashinozaki on the evening of September 16 and sank after colliding with the rocks close to Oshima. Only 69 of the crew could survive the accident.

This study includes the memoirs of Captain Mehmed Ali (Balkır) Bey, who was one of the six officers surviving the accident, which were personally conveyed during an interview with him in 1927 and which were published on the same date. These memoirs are a historical witnessing story about the journey Ertuğrul was sent off from İstanbul to Japan, the worst disaster that can happen to ship and the developments that followed. The course of events in this historical story include how the owner of the memoir set out on his journey to Japan, the ports Ertuğrul stopped by, the great interest shown to the ship, traditional Japanese feast given by Emperor Mutsuhito in which all military officers in Tokyo were invited, the accident on there turn, what happened in the ship during the accident, the fight for survival in the sea, landing, days of Oshima Island and Kobi, there turn to İstanbul with Japanese ships, journalist Noda Şotaro who came to İstanbul with the survivors, cholera outbreak on the ship when Mehmed Ali Bey was in Japan and his making of the stove he saw during the quarantine and testing the stove before Abdulhamid II after he returned to İstanbul. When the records that have survived to the present day are examined, it can be seen that the most important feature of the memoirs is the fact that they presented this story as a source for the first time in an uninterrupted narrative. The memoirs of Captain Mehmed Ali Bey who personally witnessed the Japanese journey of Ertuğrul Frigate, which became a legend and which is a symbol of Turkish-Japanese friendship, and what happened after will undoubtedly take its place as a new one among the few sources that have survived to the present day.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 2, May 2023

www.historystudies.net

ATATÜRK DÖNEMİNDE SURİYE: FEDERASYON FİKRİNDEN AYRIŞMAYA İLİŞKİLERİN 20 YILI (1918-1938)

*Syria in the Ataturk Era: 20 Years of Relationships From Federation Idea
to Disintegration (1918-1938)*

Dr. Ahmet Emin Dağ ^{ID}

Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği (ORDAF)

ahmetemindag@gmail.com

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 30.08.2022
Kabul Tarihi-Accepted Date : 25.04.2023
DOI Number ^{doi} : 10.9737/hist.2023.1127

Atıf – Citation:

Ahmet Emin Dağ, "Atatürk Döneminde Suriye: Federasyon Fikrinden Ayrışmaya İlişkilerin 20 Yılı (1918-1938), *History Studies*, 15/2, May 2023, s. 197-220.

ATATÜRK DÖNEMİNDE SURIYE: FEDERASYON FİKRİNDEN AYRIŞMAYA İLİŞKİLERİN 20 YILI (1918-1938)

Syria in the Ataturk Era:

20 Years of Relationships From Federation Idea to Disintegration (1918-1938)

Dr. Ahmet Emin Dağ

Öz

Kurucu lider olarak Atatürk'ün izlediği dış politika, yabancı işgale karşı verilen bağımsızlık mücadelesini temsil ederken, diğer yandan yeni cumhuriyeti o günün devletler ailesi içinde saygın bir yere taşıma amacı çerçevesinde şekillenmişti. Bu dış politikanın uygulandığı yerlerden biri olarak, en uzun sınıra sahip olduğumuz Suriye ile kuruluş yıllarındaki ilişkiler, hem dönemin dış politik önceliklerini anlamak hem de iki ülkenin ulus inşa dönemindeki kesişim noktalarını görmek açısından önemlidir. Türkiye ile Suriye arasında bir federasyon kurulması, Misâk-ı Millî üzerinden yürütülen tartışmalar ve sınırların çizilmesiyle birlikte ayrışan toplumlar özelinde karmaşık ve dinamik bir dönem yaşanmıştır. Bu sürecin kumandasında bulunan Atatürk'ün Suriye stratejisi, Anadolu'nun kaderini doğrudan etkilediğinden, taktiksel geri çekilmeler dışında herhangi bir ihmal ve yanlış kaldıramayacak önemdedir. Bu nedenle Suriye ile ilk yıllar gündeme gelen federasyon düşünceleri, çok geçmeden dönemin koşullarının gerektirdiği gerçekçi yaklaşımla değişmiştir. Bu değişimi etkileyen önemli dinamiklerin başında Türkiye'yi yaklaştırmakta olan büyük savaş öncesi kendi ayakları üzerinde tutma ve Avrupalı güçlere karşı denge kurma ihtiyacı gelmektedir.

Anahtar kelimeler: Suriye, Atatürk dış politikası, Türkiye-Suriye ilişkileri

Abstract

As the founding leader, Atatürk's foreign policy, while representing the struggle for independence against foreign occupation, was shaped within the framework of the aim of carrying the new republic to a respectable place in the family of states of that day. As one of the places where this foreign policy is implemented, the relations with Syria, with which we have the longest border, in the years of its foundation, are important both in terms of understanding the foreign policy priorities of the period and seeing the intersection points of the two countries in the nation-building period. With the establishment of a federation between Turkey and Syria, the discussions carried out over Misâk-ı Millî and the drawing of borders, a complex and dynamic period has been experienced in particular for segregated societies. Since Atatürk's Syria strategy, who was in command of this process, directly affected the fate of Anatolia, it was important that it could not afford any omissions and mistakes, except for tactical retreats. For this reason, the federation ideas that came to the fore with Syria in the first years soon changed with the realistic approach required by the conditions of the period. One of the most important dynamics affecting this change is the need to keep Turkey on its feet before the upcoming great war and to balance it against the European powers.

Keywords: Syria, Ataturk's foreign policy, Turkish-Syrian relations

Giriş

Atatürk dönemi dış politikası oluşurken, milli mücadelenin yaşandığı ve zafere taşındığı 1919-23 arasındaki dört yıllık dönem ile 1920-38 arasındaki dönemin kendi içindeki koşulları farklı şekillenmiştir. Atatürk dönemi dış politikasının biçimlenişi anlamında ilk dört yıllık dönemi devletleşme süreci olarak özetlemek gerekirse, 1923'ten sonraki Cumhuriyet dönemini, bir devletin uluslararası ve bölgesel güç olma mücadelesi olarak değerlendirmek mümkündür.

Atatürk dış politikasının yukarıdaki dönemsel karakterini belirleyen en önemli motivasyon ise kuşkusuz Misâk-ı Milli belgesi ile somutlaşan anayurdun tam bağımsızlaşması ve güçlü bir aktör olarak o günün devletler ailesi içinde yerini almasıydı. Savaştan yenik çıkmış bir imparatorluğun mirasçısı olarak kurulan yeni Cumhuriyetin dış politika ilkeleri belirlenirken bu geçmişin ağır yükü hep kendini hissettirmiştir.

Savaş sonrası yapılan mütareke koşullarına rağmen galip devletlerin hemen hiç biri anlaşmalarda öngörülen koşullara uymamış ve imparatorluk topraklarını hızlı bir şekilde aralarında paylaşmaya başlamıştı. Anadolu coğrafyasının da işgali hızlanınca, anayurdunu korumak üzere bütün bir millet ayağa kalkmış ve bedeli ağır olsa bile özgürlüğünü korumasını bilmişti. Bu nedenle bir lider olarak Atatürk tarafından uygulanan dış politika bir yandan bu mücadeleyi gözetmiş, öbür yandan da ulusal kazanımları uluslararası alanda temsil misyonu görmüştür.

Bu anlamda Atatürk dönemi Türk dış politikası oluşurken en uzun sınırimızın olduğu Suriye ile ilgili siyasi, ekonomik ve hukuki tartışmalar önemli bir başlığı oluşturmuştur. Atatürk döneminde Suriye bağımsız bir devlet olmadığı için ilk 2-3 yıllık dönem hariç ilişkiler, büyük oranda, Fransa ile ilişkiler bağlamında yürütülmüştür. Suriye'de 1918'den sonra kurulan Arap krallığı ile ilişkiler inişli çıkışlı bir seyir izlemiş ve prensipte Suriye'nin bağımsızlığını desteklemekle birlikte Atatürk, o ülke sınırları içinde kalan Türk unsurlar konusundaki hassasiyetini hep korumuştur. Türkiye-Suriye federasyon tartışmaları da ciddi olarak bu ilk kuruluş yıllarında gündeme gelmişti.

Bununla birlikte 1920 yılından sonra Fransa işgaline giren Suriye ile ilişkilerin doğası tümüyle değişmiştir. Sınırın hemen dibinde Avrupalı emperyalist bir devlete komşu olmanın getirdiği tetikte olma hali, Atatürk dönemi Türkiye-Suriye ilişkilerinin en temel özelliği haline gelmiş ve tüm diplomasi pazarlıkları bu anlayışla yürütülmüştür.

Bu dönem Suriye ile ilişkiler konusunda kuşkusuz yapılmış farklı çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalar genellikle ya sadece Türk kurtuluş mücadelesini öne çıkarmakta ya da sadece Sancak meselesine odaklanmaktadır. Atatürk dönemi Suriye ile ilişkiler konusunda, hem Türkiye'nin içinden geçtiği o günkü tarihsel dönemeci ve hem de Suriye'nin içinde bulunduğu dönüşümü birlikte ele alarak, ikili ilişkilerin nasıl bir evrilme yaşadığını bütüncül olarak ortaya koyma konusunda bir ihtiyaç bulunmaktadır. Atatürk'ün Birinci Dünya Savaşı'nda bölgeyi savunan son komutan olarak bölgeyle özel ilişkisi göz önüne alındığında, o dönem Suriye ile yakınlaşma ve ayrışma dinamiklerinin yeni çalışmalar ışığında bir kez daha yorumlanması kaçınılmaz görünmektedir.

1. Atatürk Dış Politikasının Genel Karakteri

Atatürk döneminin ilk yıllarında, bağımsızlık mücadelesini başarıya ulaştırmak önceliğini korurken, dış politikada yürütülen çabaların tümü, bu bağımsızlığın devamı olarak, siyasi tanınma amacına hizmet ediyordu.¹ O dönem kendi ayakları üzerinde yeni durmaya başlayan

¹ Mehmet Gönlübol-Ömer Kürkçüoğlu, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bakış", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 1, S. 2, 1985, s. 451-474.

genç cumhuriyetin en fazla ihtiyaç duyduğu konu kuşkusuz sınırları içinde güvenli bir yapı oluşturmaktı. Bu amaçla, çevre coğrafyada geçmişten gelen düşmanlıkları törpüleyip en azından saldırmazlık durumunu garanti edecek statü oluşturmak temel hedefti. Bu çerçevede Atatürk'ün 1930'lara kadar yaptığı ikili ve çok taraflı anlaşmaların tümü; iyi komşuluk, tarafsızlık, saldırmazlık, dostluk ya da sınırlara saygı gibi temaları taşıyordu.²

Bu çerçevede, var olan siyasi sınırların tanınması konusunda stratejik bir aşama olarak sadece 1921 yılında 4 ayrı barış anlaşması imzalanmıştır. Bunlar içinde Şubat 1921 tarihinde Ermenistan ile³, Mart 1921 tarihinde Afganistan ile⁴, yine Mart 1921 tarihinde Sovyetler Birliği ile⁵, Ekim 1921 tarihinde Fransa ile⁶ ayrı ayrı barış anlaşmaları imzalanmıştır. Ardından doğu sınırlarımızın şekillenmesi ve güvenliği bakımından, Ermenistan'dan sonra, 1922'de Azerbaycan ve Gürcistan ile dostluk anlaşması imzalanmıştır.⁷ Atatürk dönemi dış politikasının en önemli sınama alanlarından biri olan Lozan sonrasında devletin önceliklerine uygun olarak komşu tüm ülkelerle sınır meselelerini tamamen halletme ve ülkenin sınırlarını garanti altına almak üzere bir dizi anlaşmalar devam etmiştir. Bu çerçevede, 1925'te Bulgaristan ile dostluk anlaşması,⁸ 1926'da İran ile dostluk ve güvenlik anlaşması,⁹ 1926'da Suriye ve Lübnan adına Fransa ile dostluk ve iyi komşuluk anlaşmaları,¹⁰ yine 1926 yılında Irak Türkmenlerini ve Musul'u da ilgilendiren önemli bir sınır anlaşması İngiltere ile imzalanmıştır.¹¹

Atatürk, 1920'li yıllar boyunca ikili anlaşmalar ile bir yandan Türkiye'nin sınırlarını garanti altına almaya çalışırken, diğer yandan da Lozan sonrası Batı ülkeleri ile ilişkileri yeniden inşa ederek genç cumhuriyeti saygın bir uluslararası aktör haline getirmenin hesabını yapıyordu. Bu çerçevede, İngiltere ve Fransa ile yapılan anlaşmaların yanı sıra, Amerika ile ilişkilerin başlaması ve geliştirilmesi konusunda ilk anlaşma 1927 yılında imzalandı.¹² Bu anlaşma ile ilişkiler hızlı bir şekilde başlamış, 1930'lu yıllar boyunca denizlik, ticaret, ortak çıkarlar, elçilikler atanması gibi konularda birçok ikili düzenleme ve anlaşmalar yapılmıştır.¹³

Batılı ülkelerle ilişkilerin karşılıklı tanıma ve iyi niyet ilkelerine bağlı olarak geliştirilmesi konusunda 1928 yılında İtalya ile önce tarafsızlık sonrasında bazı ege adalarının durumuna ilişkin deniz sınırı anlaşmaları imzalanması dönemin ruhuna uygun bir dış politik hamle

² Anlaşmaların tam listesi ve metinleri için bkz: İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları (1920-1945)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

³ Hasan Demirci, "Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi Sürecinde Türk-Ermeni İlişkilerine Bir Bakış (1920-1921)", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 51, 2015, s. 301-327.

⁴ Hasan Özlü, "Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması' Kapsamında Atatürk Dönemi Türkiye-Afganistan İlişkilerine Bakış", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 8, s. 31-46.

⁵ Vefa Kurban, "16 Mart 1921 Moskova Antlaşmasına Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Karşılaştırmalı Bir Bakış", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 1, 2014, s. 143-157.

⁶ Bilge Yavuz, "1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşması'nın Hazırlık Aşamaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 8, S. 23, 1992, s. 273-308.

⁷ Şaban Ortak, "Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve SSCB Arasında 9 Temmuz 1922'de İmzalanan Konsolosluk ve Aile Hukuku Anlaşmalarının Türkiye-Ermenistan İlişkileri Açısından Önemi", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 3, S. 6, 2016, s. 1-16.

⁸ Hamza Eroğlu, "Türk-Bulgar İlişkileri ve 18 Ekim 1925 Tarihli Dostluk Antlaşması", *Bellekten*, C. 51, S. 201, 1987, s. 1339-48.

⁹ Hilal Akgül, "Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevi) Türkiye Ziyareti", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, (İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü), S. 7, 2005, s. 1-42

¹⁰ Müzehher Yamaç, "Fransız Diplomatik Belgelerinde Türkiye-Suriye Sınır Sorunu (1918 -1940)" *Bellekten*, C. 82, S. 295, 2018, s. 1153-1174.

¹¹ Erşat Hüzmüzlü, "İngiltere'nin Musul Vilayeti Siyaseti: Türkmenlerin Konumu", (ed Zekeriya Kurşun-Davut Hut, *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti –Tarih, Toplum ve Siyaset-*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 177-189.

¹² Ahmet Özgiray, "Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Siyasi İlişkiler (1923-1938)", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 15, S. 43, 1999, s. 53-73

¹³ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları (1920-1945)*, s. 320-322.

olmuştur.¹⁴ Benzer şekilde aynı yıl Belçika ile bazı hukuk anlaşmaları yürürlüğe girerken, Türkiye'nin "savaşların ulusal siyaset aracı olarak kullanılmasını önlemek" üzere yapılan Briand-Kellogg Paktı'na resmi olarak katılımı gerçekleşti.¹⁵

1920'li yıllar boyunca Atatürk dış politikasının genel karakterini etkileyen konu başlıklarından biri dış borçlar meselesiydi. Osmanlı'dan sonra bağımsız Türkiye Cumhuriyeti devletine yüklü bir dış borç miras kalmıştı.¹⁶ Dolayısıyla Atatürk döneminin önemli dış politika konularından birini bu borçların tasfiyesi ve geçmişte yabancılara tanınan ekonomik ayrıcalıklar oluşturuyordu.¹⁷ Borçlar meselesinin adil bir şekilde çözümü konusunda Lozan Konferansında orta yollu ve tüm tarafları ikna edecek bir formül üzerinde anlaşıldı. Buna göre, Birinci Dünya Savaşından önce alınan kamu borçlarının %40'ı (84,6 milyon lira) yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin omuzlarına kalmış, borcun diğer kısmı, Osmanlı topraklarında kurulmuş diğer devletlere bölüştürülmüştür.¹⁸

Bunun yanı sıra kapitülasyonlar, Duyunu Umumiye İdaresi ve yabancılara verilen diğer tüm haklar ortadan kaldırılırken, siyasi bağımsızlığın en önemli dayanaklarından biri olan ekonomik bağımsızlık yolunda stratejik bir mesele halledilmiş oldu.¹⁹ Konferans sonrası devam eden teknik müzakereler ardından nihayet 13 Haziran 1928 tarihinde Paris'te bir antlaşma imzalanarak borçlar mirasçı ülkeler arasında dağıtılmıştır.²⁰ Lozan görüşmelerinde üzerinde mutabık kalınmış olan %40'lık oranı Türkiye her yıl düzenli olarak ödeyip (1954 yılında) bitirmiştir.²¹

Atatürk döneminde, dış politika gündemini oluşturan konulardan biri de kendilerine güvenilir bir yurt olarak gördükleri Anadolu coğrafyasına yaşamak üzere gelen göçmen ve mübadiller meselesiydi. Aslında Osmanlı'nın son asrındaki krizler nedeniyle, Anadolu'ya başta Kırım, Kafkasya, Rusya'nın değişik bölgeleri ve Balkanlar olmak üzere değişik coğrafyalardan yüzbinlerce göçmen sığınmıştı.²² 1923-1938 yılları arasında da ülkeye Yunanistan, Bulgaristan ve Kafkasya'dan yeni göçler yaşanmıştır. Bu döneme dair farklı sayılar ileri sürülse de – Yunanistan'la gerçekleştirilen nüfus mübadelesi hariç - sadece 1923-1938 arası dönemde Balkanlardan 400 binin üzerinde göçmen kabul edilmiştir.²³

Bununla birlikte, Atatürk dönemindeki en önemli göç meselesi, Yunanistan ile yapılan mübadele olmuştur. Mübadele konusu, Lozan Barış Konferansı sırasında ele alınmış ve Batı Trakya'daki Türkler ile İstanbul'daki Rumlar kapsam dışında tutulmak şartıyla, Türkiye'deki Rumların Yunanistan'a, bu ülkedeki Türklerin de yeni Türkiye'ye nakledilmesi kabul edilmiştir. Sonrasında 30 Ocak 1923 tarihinde, 19 maddeden oluşan "Yunan ve Türk Halklarının

¹⁴ Mevlüt Çelebi, "Atatürk Dönemi ve Sonrasında Türkiye-İtalya İlişkilerini Etkileyen Faktörler", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 31, S. 91, 2015, s. 69-92.

¹⁵ Erden Karaca, "Briand-Kellogg Paktı Etrafında Dünyada Barışı Tesis Etme Çabaları ve Türkiye", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 44, S. 2, 2020, s. 127-150.

¹⁶ Nedim Dikmen, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 2, 2005, s. 137-159.

¹⁷ Faruk Yılmaz, *Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Dış Borçları*, Berikan Yayınevi, İstanbul 2007, s. 60.

¹⁸ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*, s. 85.

¹⁹ Hatice Bahar Aşçı, "Lozan Barış Anlaşmasında Osmanlı Borçları Meselesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 6, 2016, s. 1649-1666.

²⁰ Seda Aydoğdu, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Devleti Maliyesi ve Dış Borçlanma", *Management and Political Sciences Review*, C. 3, S. 1, 2021, s. 68-79.

²¹ Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları –Yüz Yıl Süren Cendere-*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2018, s. 144.

²² Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, çev. Bahar Tımaççı, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 20.

²³ Önder Duman, "Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 11, S. 43, 2009, s. 473-490.

Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol” imzalanmış ve sancılı süreç fiilen başlamıştır.²⁴ Bu tarihten itibaren yasal ve toplumsal altyapıyı oluşturmak üzere birçok düzenleme yapılırken, Yunanistan ile yapılan mübadele anlaşmasıyla 1 milyon civarı Rum giderken, 400 bine yakın Müslüman Türk Türkiye’ye gelmiştir.²⁵

Yürütülen dış politika süreçleri sayesinde Atatürk Türkiye’sinin uluslararası alanda hukuki varlığı giderek pekişirken 1930’lu yıllar uluslararası sistemde yeni dönüşümleri beraberinde getirmiştir.²⁶ Birinci Dünya Savaşı’nın yaralarını sarmaya çalışan uluslar zorlu bir geçiş dönemi yaşarken, 1929 büyük ekonomik buhranı tüm sosyoekonomik dengeleri sarsmıştı.²⁷ Böylesi bir dönemde Atatürk, hem yaklaşmakta olan risklere karşı hazırlık hem de Türkiye’nin güvenliğini pekiştirmek adına, özellikle yakın çevresinde yeni ittifaklar geliştirmeye başladı.²⁸

Yaklaşan büyük savaşın ayak sesleri giderek şiddetini artırırken Türkiye, kendi güvenliğine büyük bir uluslararası kalkan sağlayacağı düşüncesiyle 1932 yılında Milletler Cemiyeti’ne girdi.²⁹ Ardından 1934’te Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya ile Balkan Antantını kurarak bölgesel bir güvenlik çatısı oluşturmaya çalışmıştır. İtalya’nın 1935 senesinde Habeşistan’a saldırması üzerine Türkiye 1936 senesinde Akdeniz Paktına, 1937 senesinde de bazı Ortadoğu ülkeleriyle birlikte Sadabad Paktına imza atmıştır.³⁰

Aynı dönemde, sadece Avrupa’daki değişen güç dengeleri itibarıyla değil, aynı zamanda Avrupalı güçlerin kontrolündeki genel olarak Ortadoğu ile ilişkilerimizi etkileyen bir unsur olarak, Fransa ve İngiltere ile yakınlaşma siyaseti kendini hissettiriyordu.³¹ Önceki dönem oldukça düşük düzeyde seyreden Ortadoğu ve Arap ülkeleri ile ilişkiler, yeni rota arayışından ziyade denge politikalarının bir sonucu olarak geliyordu.³²

Genel itibarıyla bakıldığında Atatürk dönemi Türk dış politikasının ilk 10 yılındaki ilkelerini anlama açısından şu tespitleri yapmak mümkündür: Misâk-ı Millî ile somutlaşan ulusal sınırların korunması konusundaki hedeflerde *tutarlılık*, karşılaşılan herhangi bir dış politik problemin *soğukkanlılıkla çözülmesi*, diğer aktörlerle *diyaloğa açık olma* ve güç dengeleri konusunda *gerçeklik* gibi prensiplere dayanma. Bu prensipler doğrultusunda var olan sorunlara çözümler aranmış, gerektiği durumlarda da ittifaklara girilmiş ve “Yurtta Sulh cihanda sulh” ilkesi yukarıdaki stratejik hedefleri tamamlayıcı genel bir kabul olmuştur.³³

²⁴ Yücel Bozdağlıoğlu, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 180, S. 180, 2014, s. 9-32.

²⁵ Elif Zülal Saygın, “Atatürk Dönemi Göç ve İskân Politikaları”, *Assam Uluslararası Hakemli Dergi*, C. 9, S. 20, 2022, s. 1-18.

²⁶ Berkan Güngör-Fatmanur Aksöz, “1929 Dünya İktisadi Krizi, Otoriterleşen Devletler ve Türkiye’ye Yansımaları”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 25, S. 1, 2021, s. 33-52.

²⁷ Erdem Yavuz, “1929 Dünya Ekonomik Buhranının Türkiye’ye ve Diğer Ülkelere Olan Etkisinin İstatistik Analizi”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 14, S. 2, 2021, s. 377-390.

²⁸ Yaşar Semiz-Osman Akardere, “1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 1-2, s. 301-313.

²⁹ Şayan Uluhan, “Türkiye’nin Milletler Cemiyeti’ne Girişi – Öncesi ve Sonrası”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 16, 2008, s. 237-258.

³⁰ İsmail Soysal, “Türkiye’nin Batı İttifakına Yönelişi (1934-1937)”, *Belleten*, C. 45, S. 1, 1981, s. 95-156.

³¹ Mustafa Bıyıklı, *Batı İşgalleri Karşısında Türkiye’nin Ortadoğu Politikaları –İki Dünya Savaşı Arasında-*, İstanbul, 2019, s. 269.

³² Hasan Duran-Ahmet Karaca, “Tek Parti Dönemi Türk-Arap İlişkileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 3, 2011, s. 203-216.

³³ Yılmaz Altuğ, “Foreign Policy of Atatürk”, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 6, S. 16, 1989, s. 39-46.; Harun Semercioğlu, “Atatürk Döneminde İzlenen Bölgesel Güvenlik Politikası”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 16, S. 2, 2015, s. 47-62.

2. İlk Dönem Suriye ile İlişkiler ve Federasyon Fikri

Cumhuriyetin ilanından sonra Türk dış politikasının temel hedefi, 28 Ocak 1920 tarihinde kabul edilen Misâk-ı Millî ile ortaya konulduğundan, Atatürk'ün Ortadoğu ile ilişkilerinin çizgisi bu ilkelerin ışığında şekillenmiştir.³⁴ Dolayısıyla kendi ulusal hedeflerinin sınırlarını ortaya koymakla yetinmeyen Türkiye, Ortadoğu ülkeleri halklarının kaderlerini, kendi tercihleri ile belirlemesi gerektiği ilkesine sonuna kadar bağlı kalmıştır.³⁵

Söz konusu ülkelerin büyük bölümü İngiltere ya da Fransa işgalinde olduğu için, Ortadoğu ile ilişkiler bir anlamda doğrudan bu iki ülke ile ilişkilerden bağımsız değildi.³⁶ Mustafa Kemal Paşa, daha Birinci Dünya Savaşı sırasında Mısır-Filistin-Suriye savunma hattında önemli görevler üstlenmiş bir komutan olarak bölgenin Batılı sömürgecilerin işgaline girmesini önleme konusunda en fazla çaba harcayan isimlerden biri olmuştur. Askeri görevleri nedeniyle bulunduğu Suriye'nin yapısını çok iyi bilen Mustafa Kemal Paşa, savaş sonrasındaki ateşkes koşullarını, sonradan ortaya çıkacak yeni durumlara avantajlı bir alt yapı hazırlayacak şekilde yorumlamıştır.³⁷

Birinci Dünya Savaşı'nda farklı cephelerde görev aldıktan sonra, 1917 yılı Haziran ayında Suriye bölgesini savunan 7. Ordu Komutanlığına atanması sonrasında bölgenin kaderi ile Mustafa Kemal Paşanın buluşmuş oldu. Komuta merkezini Halep'e kuran Mustafa Kemal Paşa, tüm Suriye bölgesinin savunmasında başarılı bir profil çizmiş olsa da savaşın genel sonucu itibarıyla Osmanlı ordusunun yenilmiş olması sebebiyle birliklerini savunma hattının gerisine çekmek zorunda kalmıştı. Ama görevi sırasında yerel halkla kurduğu ilişkiler ve örgütlenme ağı, sonraki dönemde Anadolu'ya güneyden gelecek saldırılar karşısında iyi bir savunma hattı oluşturacaktır.³⁸

Bu bağlamda Atatürk için Suriye aslında Anadolu'daki bağımsızlık mücadelesinin geleceği açısından oldukça stratejik bir önem taşıyordu. Nitekim Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadelenin diğer liderleri Suriye ile ilgili politikalarını belirlerken, konuya sadece Arap nüfusun yoğun yaşadığı bir vatan toprağı olarak bakmak dışında Anadolu savunmasına dair taktik ve stratejik bazı hedefleri de göz önünde bulundurmışlardır.³⁹

Sınırları o tarihte henüz tümüyle belli olmasa da mütarekenin oluşturduğu belirsizlik koşullarında Faysal bin Hüseyin, 1918'de İngilizlerin desteği sayesinde Suriye'nin büyük bölümü üzerinde kendi denetimini sağlayarak bir *quasi* devlet kurmayı başarmıştı. Ancak bölgenin kaderinin konuşulacağı Paris konferansına Suriye devlet başkanı olarak değil, babasını temsilen Hicaz Heyeti Başkanı olarak davet edilmesi, İngiltere ve Fransa'nın planlarının farklı olduğunu gösteriyordu.⁴⁰

Daha I. Dünya Savaşı sırasında İngiliz ve Fransızlar kendi aralarında imzaladıkları gizli anlaşmalarla Ortadoğu'nun paylaşım haritaları çoktan hazırlanmıştı. Bu haritalara göre Suriye

³⁴ Erol Kaya, "Misak-ı Milli'nin Sınırları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 8, 1997, s. 175-186.

³⁵ Mustafa Yahya Metintaş, "Suriye Coğrafyasında 1919 - 1921 Döneminde Siyasal ve Sosyal Olaylar ve Türkiye-Fransa İlişkileri", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 4, S. 1, 2019, s. 78-90.

³⁶ Pakize Çoban Karabulut, "Tek Parti Döneminde Suriye-Türkiye Dış Politikasında Fransa'nın Rolü", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 2, İstanbul 2021, s. 381-391.

³⁷ Figen Atabey, "Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin-Suriye Cephesi'ne İlişkin Belgeler Işığında Genel Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 66, Bahar 2020, s. 63-90.

³⁸ Rahmi Doğanay, "Atatürk'ün Askeri Yaşamında Suriye Günleri", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 19, S. 55, 2003, s. 163-208.

³⁹ Oğuz Kalelioğlu, "Mondros Mütarekesinden TBMM'nin Açılışına Kadar Gelişen Olaylarda Mustafa Kemal Paşa'nın Liderliği", *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 12, 2017, s. 21-36.

⁴⁰ Hediye Yılmaz Odabaşı, "Avrupa Emperyalizmi ve Suriye Direnişi (1919-1922): Türk Millî Mücadelesiyle Ortaklıklar ve Ayrılıklar", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 7, Kasım 2018, s. 173-209.

bölgesi Fransızların denetimine bırakılacaktı.⁴¹ Ancak Fransız işgalinin başlamasından önce aynı bölge İngilizlerin diğer müttefiki Şerif Hüseyin ailesine Arap imparatorluğu kurmak üzere vaadildiği için, kent 1918 yılında, Arap güçlerinin denetimine girmiştir.⁴²

Buna karşın Fransızların, Ortadoğu petrolünden pay alma ve Ermeniler ile Lübnan Hristiyanları üzerinden bölge politikalarında daha fazla inisiyatif kazanma konusunda ayrı bir hesabı vardı.⁴³ Suriye toprakları, tam da bu üç amacı gerçekleştirebilecek en uygun coğrafi zemin durumundaydı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda sadece Suriye'yi işgal etmenin yeterli olmayacağını düşünen Fransızlar, Adana, Antep, Maraş ve Urfa gibi illeri de işgal etmek üzere Anadolu coğrafyasına hamle yapmıştır.⁴⁴

Ekim 1918 Mondros Mütarekesinin 16. Maddesi, Suriye'deki Osmanlı birliklerinin Halep'in kuzeyine Anadolu içlerine çekilmesinden ve terhisinden bahsediyordu.⁴⁵ Bu nedenle Türk ordularının buldukları mevziler gelecekte sınır hattını oluşturacağından, o sırada henüz Misâk-ı Millî dahi gündemde yokken Mustafa Kemal Paşa, yayınladığı yönerge ile Suriye'nin kuzey sınırının Lazkiye'yi Han Seyhun'a bağlayan ve oradan doğuya uzanan hat olduğunu yani Halep'in yüz kilometre güneyinden geçtiğini söylüyordu. Yine aynı yazıda, bölgede Türk nüfusun varlığına işaret ederek elde tutulmasının zorunluluğuna işaret ediyordu.⁴⁶

Misâk-ı Millî, aslında savaş sonrasında Araplarla oluşabilecek yeni ittifaklara kapı aralarcasına Arap halklarının self determinasyon hakkını kabul etmekte ve ince bir politika izleyerek, bu hakkın kullanılacağı yerlere ilişkin üç önemli kriter getirmekteydi: a) İlgili bölgelerde Arap çoğunluğunun varlığı, b) Bu insanların orada uzun süredir yerleşik olması ve c) Mütarekenin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinde düşman ordularının işgali altında bulunması. Böylece, Suriye'de Türk nüfusun görece yoğun olduğu kuzey belgeleri ile Halep ve İskenderun gibi kentlerin geleceği halkoyuyla belirlenecek, buralar Arap toprakları olmaktan çıkarılıp, Misâk-ı Millî sınırları çerçevesinde kabul edilecektir. Bu ilkeler doğrultusunda hazırlanan Amasya, Erzurum ve Sivas kararlarında kuzey Suriye bölgesi milli sınırlar içinde değerlendirilmiştir.⁴⁷

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da bağımsızlık mücadelesini örgütlemeye çalıştığı aylarda Suriye'de Faysal bin Hüseyin kurduğu yeni Arap devletini yaşatma kavgası veriyordu. Her iki liderin de ortaklaştığı husus Fransa karşıtlığı olduğundan, Faysal ile Mustafa Kemal arasında yabancı işgallere karşı işbirliği konusunda bir çeşit diyalog farklı kanallar aracılığı ile başlamıştı. Ancak sahada yaşanan bu yakınlaşma, bölgede nüfuz kurmaya çalışan Paris yönetimini ciddi anlamda kaygılandırıyor.⁴⁸

Arap milliyetçileri ile Türkler arasındaki ilk iletişim 3 Kasım 1918 gibi çok erken bir tarihte gerçekleşmiş, Faysal'ın temsilcisi Nuri Said, Osmanlı delegasyonuna gizli bir mektup vererek, Arapları ve Türkleri buluşturacak bir Federatif devlet kurulması konusunda tekliflerini iletmişti. Ancak, sonraki aylarda Mustafa Kemal Paşa tarafından Suriye'deki Arap direniş gruplarına

⁴¹ Edward Peter Fitzgerald, "France's Middle Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918", *The Journal of Modern History*, The University of Chicago, Vol. 66, No. 4 (Dec., 1994), s. 697-725; Ömer O. Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye – 1908-1938*, Ankara 2004, s. 346.

⁴² Metintaş, *agm*, s. 78-112.

⁴³ Dan Eldar, "France in Syria: The Abolition of the Sharifian Government, April-July 1920", *Middle Eastern Studies*, vol 29, n. 3, 1993, s. 487-504.

⁴⁴ Ali Demirel, "Ortadoğu'da Fransız Emperyalizmi: Fransız Manda Yönetimi Döneminde Suriye (1920-1946)", *Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi (Bellek)*, C. 1, S. 1, 2019, s. 69-89.

⁴⁵ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*, s. 12-14.

⁴⁶ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar – Balkanlar Kafkaslar ve Ortadoğu-*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 177-184.

⁴⁷ Salahi Sonyel, *Mustafa Kemal ve Kurtuluş Savaşı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008, I, s. 641-654.; *Atatürk'ün Bütün Eserleri (1919-1920)*, İstanbul 2003, VI, s. 161-164.

⁴⁸ Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, I, s. 189-202.

gönderilen mesajda, böyle bir federatif yapı kurulabilmesi için Suriye'nin öncelikle bağımsız bir devlet olması gerektiği belirtilmiş ve projenin olgunlaşması için zamana ihtiyaç olduğu kaydedilmiştir.⁴⁹

Faysal idaresindeki Suriye yönetimi, Avrupa'daki pazarlıklardan duyduğu rahatsızlık ve kendilerine verilen sözlerin tutulmayacağına dair işaretler üzerine yeniden Türklere yakınlaşma ihtiyacı hissediyordu. Nitekim 1919 yılı ortalarında İstanbul'a gizli bir mektup gönderen Faysal, ileriye yönelik olarak federasyon kapısını açık tutabilmek için bu kez de Osmanlı padişahına yaklaşmanın yollarını arıyordu. Faysal'ın Türklere yakınlaşma arayışlarına dair bir diğer gelişme yine aynı yıl içinde Faysal ile Mustafa Kemal Paşa arasında Halep'te bir anlaşma yapıldığı yönündeki haberler olmuştur.⁵⁰

1919 yılı sonlarında Suriye'nin Fransa'ya bırakıldığı haberleri kesinleşince Faysal ve Suriyeli milliyetçiler yeniden Türklere yakınlaşmaya başladı. Mustafa Kemal Paşa'ya ulaştırılan mesajlarda, Türklere ve Arapların halifenin ortak idaresi altında bir konfederasyon kurması tartışması yapılıyordu. Dolayısıyla tüm bu dönem boyunca Arap tarafının Türklere bir konfederasyon kurma konusundaki ısrarı hep sürmüştür.⁵¹

Yukarıdaki başarısız girişimler ardından Paris Barış konferansı sırasında kendilerine verilen bağımsızlık sözlerinin tutulmamasından dolayı hayal kırıklığına uğrayan Suriye heyeti, Anadolu'daki milli mücadele hareketi ile yeniden irtibata geçti. Bu dönemde Mustafa Kemal ile ilgili Suriye basınında olumlu haberler artarken, ayrıca onun işgalcilere karşı direnmeye çağıran mesajları yayınlanıyordu.⁵²

Mustafa Kemal Paşa'nın Irak ve Suriye'den talep ve öneriler karşısında, bağımsızlık yanlısı milliyetçi Araplar ile ayrı, hükümeti temsil eden Emir Faysal'ın elçileri ile ayrı ilişkiler kurduğu ve farklı tavırlar takındığı görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa, aslında Emir Faysal'a güvenmemekte, tıpkı önceki savaş sırasında olduğu gibi, onun sömürgecilerle iş birliği yapabileceğine dair kuşku taşııyordu.⁵³ Buna karşın 9 Ekim 1919'da Halep'te Suriyelilere hitaben yayımladığı beyannamede bu toprakları emperyalizme karşı savunmaya davet etmiş ve işbirliği konusunda geleceğe yönelik yerel halka önemli mesajlar vermiştir.⁵⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın 1920 yılına kadarki Suriye görüşü genel anlamda Arap halkının kaderinin kendilerince tayinine saygı gösterme ilkesine bağlı kalacak şekilde, onların bağımsızlığına destek olmak ve onlarla iş birliğini sağlamaktı. Böylece Fransızları iki ateş arasında bırakarak Kilikya'dan vazgeçmeye zorlamak ve bu şartlar çerçevesinde Ankara ve Fransa arasında bir barış anlaşmasını Fransızlara kabul ettirmek üzerine kurgulanmıştı.⁵⁵

Nitekim Mustafa Kemal Paşa tarafından kolordulara gönderilen bir talimatta, "Halep Kuvvayı Milliyesi'nin, Islahiye vasıtasıyla tesis edilecek irtibatla yardımlaşmanın temin edilmesi" istenmekte ve bölgedeki direnişe destek örgütlenmekteydi. Kuzey Suriye'deki direnişçilere cephane tedariki için Telaşir'deki Vakıf köyünde lojistik merkezi kurularak, buradan çok sayıda askeri malzeme nakledildi.⁵⁶

⁴⁹ Hadiye Yılmaz, "Mustafa Kemal Paşa-Emir Faysal Anlaşması ve Milli Mücadele Döneminde Suriye ve Irak", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 20, Güz 2014, s. 289-305

⁵⁰ Sina Akşin, "Turkish-Syrian Relations In The Time Of Faisal (1918-20)", *Turkish Yearbook of International Relations*, S. 20, s. 1-17.

⁵¹ Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, 2004, s. 438-442.

⁵² Baskın Oran, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar*, İstanbul 2009, C. 1, s. 200.

⁵³ *Atatürk'ün Bütün Eserleri (1919-1920)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, C. 6, s. 407.

⁵⁴ *Atatürk'ün Bütün Eserleri IV*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2000, s. 251.

⁵⁵ Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 189-197.

⁵⁶ *Türk İstiklal Harbinde Güney Cephesi*, s. 34-37, 68-72, 88.

Bu arada Suriye tarafında kalmış olan Türkler, Anadolu'daki direniş liderliğinden gelen talimat ve destekle Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetleri kurmaya başladı.⁵⁷ *Suriye ve Filistin Kuvva-yı Milliye-i Osmaniye* adıyla örgütlenen bölgedeki direnişin reisi “Özdemir” takma ismini kullanan Ali Şefik Bey idi. Türkiye'den Suriye'deki Türkmenlere destek olarak irili ufaklı akıncı müfrezeleri gönderilirken bölgeye yerleşmeye çalışan Fransızlara karşı önemli taktik başarılar elde edilmiştir.⁵⁸

Sınırın Suriye tarafında kalan direnişte aktif rol alan savaşçıların sayısı 800 civarında bulunuyordu. İhtiyaç halinde bu rakam dört katına kadar çıkıyordu.⁵⁹ Suriye'deki Türklerin direnişi, iki önemli misyon görüyordu. Bunlardan ilki, kendi bölgelerindeki Fransız işgalinin sona erdirilmesi, ikincisi de Anadolu'nun güneyini işgal eden Fransızlara, Lübnan Limalarından getirilecek askeri malzemelerin Halep'teki demiryolları aracılığı ile naklini engellemektir. Nitekim Fransızların Antep'i işgal sürecinde mühimmat ve yiyecek temin etmek üzere kullandıkları ikmal ve hareket yolları önemli ölçüde sabote edilerek, ciddi zayıflara uğradılar.⁶⁰

Mustafa Kemal Paşa 24 Nisan 1920 günü TBMM'nin gizli oturumunda yaptığı konuşmada Türk-Arap ilişkilerinin iyiye gittiğini belirterek Arapların savaş sırasında Türklere karşı giriştikleri isyan hareketlerinden pişmanlık duyarak Türklere yardım istediklerini söylemiş ve bölgedeki milletlerin var olabilmek için federasyon oluşturması konusunda ciddi tartışılmasını istemiştir.⁶¹ Arap halklarıyla ilişkilerin de esas olarak o dönem güvenilir yöneticileri ile değil doğrudan Arap milleti ile kurulması gereği dile getirilmiştir.⁶²

Nitekim TBMM, Millî Mücadele sırasında, Anadolu ve Arap coğrafyasında “emperyalizme karşı halklar ve milletler arasındaki dayanışma, yardımlaşma ve işbirliği ile gerçekleşecek milli kurtuluş mücadelelerini” politik bir tavır olarak benimsemiş ve desteklemiştir.⁶³

Sahadaki durum, Türk milliyetçileri ile Arap milliyetçileri arasında sınırlı da olsa yakınlaşmanın yararlı olduğunu göstermişti. Hatta Halep'te 1920 yılındaki çatışmalarda Fransızlara büyük zayıflara uğratan Arap güçler, Türk bayrağını çekmek istemişler ve Türk hükümetinden başka bir hükümet kabul etmeyeceklerini bildirmişlerdi. Anadolu'daki mücadelenin de askeri anlamda zafere yürüdüğü böylesi kritik bir dönemde, Suriye-Türkiye yakınlaşması en azından Suriye'nin kuzey bölgelerinde giderek güçlenen bir siyasi eğilim haline geliyordu.⁶⁴

Aslında Türkiye'nin özellikle Kilikya bölgesinde Fransa'ya karşı direnişi başladığında, işgal birliklerinin lojistik yolları üzerindeki kuzey Suriye haddinden fazla stratejik öneme sahipti. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, sonraki aylarda gönderdiği genelgelerle sadece Türkiye topraklarının özgürleştirilmesinde değil, Suriye'nin bağımsızlaşması yolunda ortak hareket etme ve işbirliği yapılmasını vurguluyordu. Çok geçmeden 1920 yılı içinde Fransızların kullandığı köprü ve iletişim hatlarına sabotajlar artmıştı.⁶⁵

Kendi bağımsızlığının kıymetini bilen Türkiye tarafı, Suriye halkına tam bağımsızlık konusunda desteğini esirgemiyordu. Millî Mücadelenin yayın organı olan Hâkimiyeti Milliye

⁵⁷ *Türk İstiklal Harbinde Güney Cephesi*, s. 21.

⁵⁸ *Türk İstiklal Harbinde Güney Cephesi*, s. 27-33.; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, s. 189-202.

⁵⁹ Umar, *Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1940)*, s. 99.

⁶⁰ Z. Kaya, *Suriye'de Türk Varlığı*, s. 18.

⁶¹ Emin Muhammet Said (vd), *Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Hayatı ve Anadolu'da Türk Milli Mücadelesi*, (çev. Zekeriya Kurşun), İstanbul, 2011, s. 7.

⁶² *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 1, 24 Nisan 1336 (1920), tbmm.gov.tr/tutanaklar. (Erişim 1 Ağustos 2022).

⁶³ Mustafa Bıyıklı, “Kemal Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Ortadoğu'ya Yönelik Siyasi, Askeri Yaklaşımları ve Politikaları”, Mustafa Bıyıklı (Ed), *Türk Dış Politikası -Cumhuriyet Dönemi-* Gökkuşbu Yayınları C. 2, s. 318.

⁶⁴ İsmail Özçelik. “*Millî Mücadele'de Anadolu Basınında Güney Cephesi – Adana, Antep, Maraş, Urfa - (1919-1921)*”, s. 52.

⁶⁵ Sina Akşin, “*Turkish-Syrian Relations in the Time of Faisal (1918-1920)*”, *Essays in Ottoman-Turkish Political History*, Gorgias press, 2011, s.31-42.

gazetesi Arap topraklarındaki olayları, direniş çabalarını hemen her gün konu ediyor, ortak emperyalist düşmanlara karşı ortak mücadele vermek gerektiğini işliyor, TBMM politikalarına uygun şekilde Arap bağımsızlık hareketini destekliyordu.⁶⁶

1920'li yıllarda Suriye'deki Arap milliyetçiler ve Türkiye'ye katılmak isteyen Türkler arasında Mustafa Kemal Türkiye'sine yönelik sempatiden kaygı duyan Fransızlar, bu sempatiyi yakın işbirliği konusunda fırsata dönüştürmeye de soğuk bakmıyordu. Ama Türkiye karşısındaki bu faydacılık ve korku arasındaki tereddütlü yaklaşım, yasaklamaların şiddeti göz önüne alındığında korkudan yana ağır bastığı söylenebilir. Zira Suriye'de Mustafa Kemal Paşa ve diğer büyük Türk kumandanlarının resimlerinin Suriye halkı tarafından dükkânlarına ve evlerine asılmasını ve bölge halkına cesaret vermesinden endişe ettikleri Türk-Yunan savaşına dair afişlerin yapıştırılmasını yasaklamıştır.⁶⁷

Anadolu ve Suriye arasındaki iletişimi ve lojistiği sağlamakla görevli olan 2. Kolordu Komutanı Selahattin Adil Bey, Halep, Hama, Lazkiye, Samandağ, İskenderun ve Kırıkhan sınırları içinde kalan bölgede gizli bir teşkilat oluşturmuştu. TBMM Hükümeti tarafından desteklenen ve yönlendirilen Suriye Kuvayı Milliye teşkilatı, Fransızları Suriye'de meşgul ederek, Suriye'den Anadolu'ya Fransız ordusunun naklini ve müdahalesini zorlaştırmış ve Fransız ordusuna ağır kayıplar verdirmişti.⁶⁸

Bu dönemde Suriye ve Irak Arapları arasında oldukça güçlü bir eğilimi oluşturan yakınlaşma ve birlikte bir federasyon oluşturma fikri canlılığını uzun süre korumuştur. Karşılıklı iletişimin ötesinde bazı Arap ülkeleri Birinci Milli Meclise mebus göndermek için ülkelerinde ön seçimler dahi yapılmıştı.⁶⁹

Araplar ile Türkler arasındaki bu yakınlaşma sürecinde Mustafa Kemal Paşa, bağımsız Arap vilayetleri ile Türkiye arasında bir konfederasyon veya buna benzer bir siyasal birliğin oluşması konusuna sıcak bakıyordu. Ancak yapılan görüşmeler ve yazışmalar, söz konusu proje konusunda acele edilmediğini ve başarısız sonuçlar oluşmaması adına üzerine çok çalışılması gerektiğini gösteriyordu.⁷⁰

1920 yılından itibaren Suriye'de Fransız işgali fiili olarak başladığında artık Türkiye ile Suriye'yi ilgilendiren hemen her düzenlemenin Fransa ile halledilmesi gereken bir süreç de başlamıştı. Türkiye'nin bu dönem Fransa'yı Anadolu coğrafyasından geriletmesiyle birlikte ilişkilerin seyri değişmeye başlayacaktır. Suriye'nin tam bağımsızlığını destekleme siyaseti ile Fransa gibi bir düşmanı kendi sınırlarımıza yönelik tehdit olmaktan çıkarma stratejisi bir arada yürütülecektir.⁷¹

Türkiye'nin güneyini işgal eden Fransızları düşündüren konu da aslında Arap milliyetçileri ve Türk milliyetçileri ile aynı anda bir savaşı yürütmenin zorluğu idi. Birinci Dünya Savaşından yorgun çıkmış olan her ülke gibi Fransızlar da yeni bir kanlı mücadeleye çok hevesli görünmüyordu. Bir diğer önemli konu, Türklerle girişeceği uzun dönemli bir savaş ve çekişmenin Ankara yönetimini Sovyetler Birliği'ne yakınlaştırması ihtimaliydi ki, bunu yapmak

⁶⁶ Akşin, *age.* s. 4.

⁶⁷ Burhan Acar, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Basımında Suriye (1923-1927)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, Bahar 2018, s. 26-35.

⁶⁸ Metintaş, *agm.*, s. 78-112.

⁶⁹ Zekeriya Kurşun, "Türkiye'de Laikliğin Kabulü ve Arap Dünyası", *Avrasya Dosyası*, C. 6, S. 1, Ankara, 2000, s. 47-59.

⁷⁰ Akşin, "Turkish-Syrian Relations In The Time Of Faisal (1918-20)" s. 11.

⁷¹ Yamaç, *agm.*, s. 1153-1174.

Fransızlar açısından büyük bir darbe anlamına gelecekti. Bu nedenle Fransa, bir yanda sahada hakimiyetini pekiştirmeye çalışırken, öbür yanda Ankara ile yakınlaşmanın yolunu arıyordu.⁷²

3. Faysal Milliyetçilerinin Yenilgisi ve Türkiye için Yeni Rota

Fransa'nın Suriye'yi işgali konusunda tablonun iyice netleşmesiyle birlikte, Suriye ile gelecek planları iyice belirsizleşti. Arap milliyetçilerin yenilmesi ile ortaya çıkan yeni durumda Mustafa Kemal Paşa, Anadolu topraklarından daha yeni kovulmuş olan Avrupalı bir emperyalist devlete komşu olmanın getireceği riskleri azaltma arayışındaydı. Bu anlamda, karşı tarafla bir diyalog süreci başlamıştı. Fransa, kendisinin Suriye topraklarında kuracağı mandater yönetimine artık Türkiye'nin engel oluşturmaması için uzlaşmaya hazırды.⁷³

Ama bu kez Suriye ile ilişkilerin geleceği konusunda görüşülen aktör değişmiştir. Bu anlamda, Türkiye-Suriye sınırı ile ilgili en önemli dönüm noktası Bekir Sami-Briand anlaşması olmuştur. Dönemin Dışişleri Bakanı olarak görev yapan Bekir Sami Bey, 9 Mart 1921 tarihinde Fransız Başbakanı Aristide Briand ile Londra'da bir araya gelmiş ve sonraki tüm anlaşmalarda aynen kabul edilecek olan sınırı ilk defa belirleyen bir ön anlaşma imzalanmıştı. O sıralarda TBMM hükümetinin uluslararası anlamda "bağımsız bir devlet" olarak kabul edilmesi bakımından önemli olsa da bu ön anlaşma Misâk-ı Millî sınırlarını karşılamıyordu.⁷⁴

TBMM gizli celse görüşmelerinde yoğun biçimde eleştirilen bu anlaşma kabul edilmedi.⁷⁵ Bunun üzerine Bekir Sami Bey istifa etmiş ve Fransa ile görüşmeler bir süreliğine ertelenmiştir.⁷⁶ O sırada birçok mücadeleyi aynı anda yürütmek durumunda olan Ankara hükümetinin Fransa karşısında seçenekleri çok fazla görünmüyor olsa da İnönü savaşından sonra Türkiye'nin eli güçlenmeye başladı. Söz konusu bu Türkiye-Fransa anlaşmasından 6 ay sonra yeni bir anlaşma yapıldı. Yeni hükümetin uluslararası platformlarda tanınması bakımından büyük önem atfettiği Ankara Anlaşması, 20 Ekim 1921 tarihinde imzalandı. Anlaşma uyarınca Hatay hariç Türkiye ile Suriye sınırı bugünkü haliyle tespit edilmiş oldu.⁷⁷

Bu arada işgal ettiği Suriye topraklarında yeni bir idari düzenlemeye giden Fransızlar; İskenderun, Antakya, Reyhaniye ve Belen kazalarını "Özerk İskenderun Sancağı" şeklinde birleştirerek bölgeyi ilk defa idari bir birim haline getirdi. Suriye toprağı olmasındansa İskenderun bölgesinin özerk bir idareye kavuşması o günkü koşullar içinde en uygun seçenek olarak görünüyordu. Böylece Ankara Anlaşması ile Türkiye-Suriye sınırı tespit edilerek kentin durumu karara bağlanmıştı.⁷⁸

Misâk-ı Millî sınırlarının Türkiye aleyhine biraz gerisinden bir sınır öngören Ankara Anlaşmasının TBMM'de kabulü de bekleneceği üzere, hiç kolay olmamıştır. TBMM bu Anlaşmanın hükümlerini uzun uzun tartışmış, zaman zaman mebuslar arasında gerilimler yaşanmış, bazı mebuslar anlaşma hükümlerine ağır eleştiriler getirmiştir. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın realist yaklaşımı ve Türkiye'nin içinde bulunduğu zorlu şartlarda en uygun ve kazançlı

⁷² Seyfi Yıldırım, "1921 Londra Konferansı'nda Fransa'nın Tavrı ve Güney Cephesine Yansımaları", *Millî Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu: bildiriler; Gaziantep, 25-27 Aralık 2013/yay.* Haz.: Erdem Ünlen vd, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2013, s. 695-715.

⁷³ Reşat Kasaba, *Türkiye Tarihi 1839-2010 –Modern Dünyada Türkiye-*, (çev. Zuhâl Bilgin), İstanbul 2011, s. 127.

⁷⁴ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları (1920-1945)*, s. 48-49.

⁷⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları 17 Mart 1337 (1921) - 25 Şubat 1337 (1922), II, s. 5-7, 72-78, 310-350.

⁷⁶ İzzet Öztoprak, "Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in İstifası Meselesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 9, S. 25, 1992, s. 95-108.

⁷⁷ Mustafa Budak, "Ankara İtilafnâmesi Sürecinde Suriye Sınırı Üzerindeki Tartışmalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, İstanbul 1997, C. 8, S. 38, s. 397-425.

⁷⁸ *Devlet Arşivi Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, BCA 5-20-03*, Belge tarihi: 16.07.1922. Ankara Anlaşması'nın Türkçe tam metni için bkz.: İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları (1920-1945)*, s. 50-60.

şartların bunlar olduğu yönündeki sakin ve ikna edici konuşmaları anlaşmanın onaylanmasını sağlamıştır.⁷⁹

Osmanlı sonrası dönemde uluslararası alanda ciddi bir meşruiyet arayışı ve güç krizi yaşayan yeni Türk devleti için bu zoraki sınırları kabul etmek dışında bir seçenek görünmemişti. Mustafa Kemal, aslında tüm bu süreci geçici bir ricat olarak görüp, dışarıda kalmış Misâk-ı Millî topraklarının en kısa süre içinde yeniden Türk yurduna katılması için gerekli çalışmalar yapma kararlılığında idi.⁸⁰

1921 tarihli anlaşmanın sekizinci maddesinde “İtilafnamenin imzalanmasından bir ay sonra, Türkiye-Suriye sınır hattını tespit etmek üzere muhtelif bir komisyonun kurulacağı” yönündeki düzenleme ile aslında belli bir kararlılık ortaya konulmuştu. Bu tarihten itibaren iki ülke sınırını belirlemek ve sınırdan kaynaklı sorunları çözümlmek üzere belirlenen komisyonlar çalışmaya başladı.⁸¹

Türkiye Büyük Millet Meclisi ile Fransa arasında savaşı sona erdiren bir itilafname yapılmasına rağmen TBMM Hükümeti, Suriye’de Fransızlara karşı mücadele eden Arap teşkilatlarına yer yer destek olmaya devam etmiştir. Millî Mücadele taraftarı olan Şammar Şeyhi Abdülkerim Bey’in, Mayıs 1922’de Hasiçe Nahiyesinde Fransızlara karşı verdiği mücadele Türkiye tarafından açık biçimde desteklenmiştir.⁸²

4. Lozan Sonrası Suriye ile İlişkiler

Türkiye’nin Suriye konusundaki politikalarında belirleyici en önemli dönüm noktalarından biri 20 Kasım 1922 tarihinde başlayan Lozan Konferansı olmuştur. Türkiye heyeti, Suriye sınırı konusunda daha öncesinde imzalanmış iki anlaşma nedeniyle (*Bekir Sami-Briand ve Ankara Anlaşması*) sınırdaki statükonun bu konferans ile değişmeyeceğini biliyordu. Fransa tarafından Türkiye’nin Suriye sınırında kazanılmış haklarına yönelik büyük bir hamle gelmediği sürece, Türk heyeti enerjisinin büyük kısmını, henüz netleşmemiş Irak sınırı ile Musul konusundaki pazarlıklarda yoğunlaştırma yanlısıydı. Bu nedenle Suriye sınırı ile ilgili tartışmalar çok fazla uzamadı. 1921’de yapılmış Ankara Anlaşması’nın 8. maddesini oluşturan Türkiye-Suriye sınırı, Lozan Anlaşması’nın 3. Maddesinde aynı şekilde düzenlendi.⁸³

TBMM’deki tartışmalarda Suriye sınırı konusundaki bu tutum yine müzakere heyetine karşı yoğun eleştiri konusu olmuştu. Ama yaşanan uzun tartışmalar ve gruplaşmalar sonrasında Türkiye’nin tüm beklentilerine cevap veremese bile uluslararası kazanımları göz önüne alındığında Lozan anlaşması bütüncül olarak kabul edildiği için Türkiye-Suriye sınırı, Hatay hariç olmak üzere, kalıcı olarak belirlenmiş oldu.⁸⁴

Yukarıda da işaret edildiği gibi Türkiye, Hatay’ın özerk statüsünü kabul ettirmekle, o dönem kendi anayurduna katamadığı kentin Suriye topraklarına katılmasına da müsaade etmemiş oldu. Üstelik Hatay’da yaşayan Türklerin kültürlerini korumaları için söz konusu antlaşma hükümlerine uyulup uyulmayacağı önemli bir belirsizlik alanı sayılabildi. Bu anlamda antlaşmanın 7. Maddesinde Hatay’da uygulanacak özerk yönetim içinde Türkçe’nin resmi dil olacağı da garanti altına alınmış ve kültürel haklar da güvenceye kavuşmuştu.⁸⁵

⁷⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, 93. İn’ikad, 3. Celse, 15 Ekim 1337 (1921).

⁸⁰ Mehmet Gönlübol, *Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1938)*, İstanbul, 1973, s. 139.

⁸¹ BCA 5-18-03, Belge tarihi: 14.06.1922; BCA 5-44-12, Belge tarihi: 12.09.1929.

⁸² Metintaş, *agm.* s. 30.

⁸³ *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler*, Kolektif, Çev: Seha L. Meray, C. V, s. 55.

⁸⁴ Ali Ulvi Özdemir, “Lozan’da Başarıyı Ölçmek: Konular Bazında bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 53, (Lozan Antlaşması Özel Sayısı), 2013, s. 155-200.

⁸⁵ Tarık Saygı, “Lozan Antlaşması’nda Musul Sorunu ve Hatay Meselesi”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 5, S. 10, 2015, s. 157-173.

Lozan Anlaşması'nda teyit edilen bu hükümler çerçevesinde, Fransız hükûmeti, 1923 yılından sonra Suriye mandasında uyguladığı âdemimerkeziyet siyasetine sadık kalarak 1921 anlaşması ile İskenderun için kabul edilen özel rejimi muhafaza etti. Atatürk dış politikasında Hatay konusunda kurgulanan bu çözüm arayıcı realist siyaset 1920'li yıllar boyunca yapılan bir dizi ikili anlaşma ile korunmuş ve kalıcı hale getirilmiştir.⁸⁶

Sınırları kesin olarak çizmek amacıyla bir karma komisyon kurulması öngörüldüğü için 1925 yılının Eylül ayında bu komisyon ilk toplantısını yapabildi. Sınırın çizilmesinde anlaşmazlıkların çözümü kolay olmasa da üzerinde uzlaşılabilir haritalara dayalı sınırlar, Türkiye'nin beklentilerini büyük oranda karşılamış görünüyordu. Ama yine de sınır meselesi, tümüyle komisyonlarda halledilemeyecek kadar karışık boyutlar içermekteydi.⁸⁷

Türk hükûmeti ile temaslarda bulunmak için Fransa'nın Suriye Yüksek Komiseri Henry de Jouvenel, Şubat 1926'da Ankara'ya geldi. Fransız temsilci ile görüşmeler olumlu sonuçlanırken Jouvenel ile Tevfik Rüştü Aras arasında Şubat 1926'da bir sözleşme, beş protokol ve bir de imza protokolü kaleme alınarak parafe edildi. Çok geçmeden iki tarafı ilgilendiren çok sayıda mülkiyet ve vergilendirme meselesi dâhil olmak üzere aradaki sorunları barışçı yollarla çözmek üzere 30 Mayıs 1926'da 'Dostluk ve İyi Komşuluk İlişkileri Sözleşmesi' imzalanmıştır.⁸⁸

Fransız işgali nedeniyle bu dönem Türkiye-Suriye sınırının belirlenmesinde, gelişmelerin yönetilmesinde ve sınır ticareti gibi birçok ilgili konu hakkında muhatap Paris yönetimi olduğu için yazışmalar hep Türkiye-Fransa ilişkileri bağlamında şekillenecektir.⁸⁹ Nitekim sınırın çizilmesinden sonra iki taraf arasında gerek gümrük düzenlemeleri ve gerekse sınır ötesi geçişler konusunda anlaşmaların tümü Suriye adına Fransa ile yapılmıştır.⁹⁰

İki taraf arasında her dönem yeni sınır sorunları ortaya çıktıkça barışçıl mekanizmalar işletildi. Bu çerçevede Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile Fransa adına Charles De Chambrun arasında 29 Haziran 1929'da yeni bir protokol imzalandı. Bu protokol ile sınırın korunması, gözetimi ve ihlal durumunda uygulanması öngörülen ekonomik yaptırımlar ve göçebe halkın kontrolü ile ilgili konular sonuca bağlanmış ve olası gerilimler konusunda ön alıcı tedbirler yürürlüğe sokulmuş oldu.⁹¹

Aslında görünüşteki nominal sınırlara rağmen, sınırın iki yanında kalmış halkın akrabalık ve mülk sorunlarındaki karmaşıklık nedeniyle 1920'ler boyunca sınır hattında katı bir gözetim mekanizması kurulmadı.⁹² Bu nedenle iki taraf arasında ticaret ve kaçakçılık konuları Atatürk döneminin sonlarına kadar en önemli ikili görüşme konularından biri olmayı sürdürdü. Türkiye tarafında kalan bazı aile veya aşiretlerin toprakları Suriye'de kalırken, aynı durum, Suriye tarafında kalan aile ve aşiretler için de geçerliydi. Türkiye-Suriye sınırında 1956 yılına kadar tel örgü bulunmadığı için köyler arasında ticari ilişkiler olağan bir şekilde devam etmiş, aileler

⁸⁶ Adil Dağistan-Adan Sofuoğlu, "Sancak'ta Fransız Manda Yönetimi ve Türkiye", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt 20, S. 60, 2004, s. 687-704.

⁸⁷ *BCA 5-20-03*, Belge tarihi: 16.07.1922.

⁸⁸ Ömer Osman Umar, "Cumhuriyet Döneminde Atatürk'ün Ortadoğu Politikası (1923-1938)", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, S. 2, 2010, s. 47-83

⁸⁹ Türkiye-Suriye hududu için Fransa Hükümeti ile İmzalanan Anlaşmanın uygulanmasına dair kararname bu konudaki resmî belgelerden biridir. *Bkz: BCA 4-37-1*, Belge tarihi: 26.06.1929.

⁹⁰ Gümrük Anlaşması heyeti için yapılan yazışma konusunda bkz. *BCA 4-41-18*, Belge tarihi: 27.12.1921.; *BCA 5-14-15*, Belge tarihi: 07.05.1922; *BCA 5-18-3*, Belge tarihi: 14.06.1922; *BCA 5-18-20*, Belge tarihi: 24.06.1922; *BCA 5-20-2*, Belge tarihi: 16.07.1922;

⁹¹ Sedat Akdeniz, "Atatürk Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri ve Hatay Sorunu (1920-1938)", *Asia Minor Studies Journal*, cilt 7 S. 1, 2019, s. 158-183.

⁹² Ramazan Hakkı Öztan, "The Great Depression and the Making of Turkish-Syrian Border, 1921-1939", *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press, 2020, s. 1-16.

topraklarını işleme veya küçük sınır ticareti yapmak üzere kaymakamlıklardan aldıkları belgelerle gidiş-geliş yapmakta zorlanmamıştır.⁹³

Bu dönemde Suriye'nin kuzeyi ile Türkiye'nin güneyindeki geçim yolları, küçük boyutlu tarım, hayvancılık ve dokumacılığa dayandığından Atatürk döneminde bölgenin ekonomik bir gelir unsuru olarak sınır ticareti önemini korudu.⁹⁴

Sınır hattı boyunca ayrışmanın bıçakla kesilir gibi olmaması nedeniyle 1920'li yıllar boyunca iki taraf arasındaki ticaret rakamları görece yüksek sayılabilir. 1926 yılında Türkiye toplam ihracatının %4,1'ini Suriye'ye gerçekleştirirken bu oran Atatürk'ün son dönemine doğru giderek düşmüş ve 1938'de %0,75'e kadar gerilemiştir. Suriye'den yapılan ithalatın payı da, 1926'da %2,44 iken giderek gerilemiş ve 1938 yılında 0,42'ye kadar düşmüştür. Bunun en önemli nedeni, 1929'dan sonra yaşanan büyük ekonomik buhran ve Türkiye'nin devletçi ekonomi politikaları ile dış ticaret dengesini kurmaya çalışmasıydı.⁹⁵

Tüm bu iyi komşuluk görüntüsüne rağmen, ülkeyi işgali altında bulunduran Fransızların Suriye'nin kuzeyindeki Türkiye nüfuzundan çok hoşnut olduğu söylenemezdi. Görünüşte Türkiye ile pürüzleri hızla halledip içerideki Arap milliyetçilerinin gücünü kırma işine yoğunlaşmak isteyen Fransızlar, sınır boyunca Suriye'nin demografik yapısıyla oynayarak Türkiye ile arada tampon oluşturması beklenen çok sayıda yeni yerleşim birimleri kurdu. 1920 ile 1954 arasında sayısı 2 bini bulan bu yeni köylerde Suriye'nin kuzeyindeki Türk nüfusu dengelemek üzere çok sayıda Arap, Kürt ve Hıristiyan göçmen yerleştirilmiştir.⁹⁶

1930'larda uluslararası alanda önemli gelişmeler nedeniyle Türkiye'nin de Ortadoğu ve özellikle Suriye konusundaki siyasi tutumu değişmeye başlıyordu. 1930'lu yıllar ilginç bir denkleme getirmişti. Şöyle ki, bağımsızlık hareketlerine prensipte olumlu bakan Atatürk dış politikası nedeniyle Arap milliyetçileri, Suriye'nin bağımsızlığında Fransa'ya karşı Türkiye'nin desteğini arzuluyordu. Ancak buna karşın, Fransızlar da yükselen Alman gücü karşısında bölgedeki konumunu sağlama almada Ankara'nın desteğinin kaçınılmaz olduğunu düşünüyordu.⁹⁷

Öte yanda Suriye'nin bağımsızlığını prensipte desteklemekle birlikte, Hatay'ın Türkiye'ye birleşmesi sürecinin bu bağımsızlıktan nasıl etkileneyeceği konusu, Ankara-Şam ilişkilerinin en önemli pürüzünü oluşturuyordu. Bu dönem sınır bölgelerinde gerilim sistemli bir şekilde artış gösterirken, yaşanan asayiş olayları ve can güvenliği sebebiyle yüzlerce kişi Türkiye'ye sığınmak zorunda kaldı.⁹⁸

Türkiye'yi kendi yanından uzaklaştırmak istemeyen Fransa, Hatay'ın Türkiye'ye katılması konusunda ılımlı yaklaşmaya başlarken ortağı İngiltere ise, yaklaşan savaşta Türkiye'yi yanına çekmek için sadece Hatay'ın değil, Fransız mandasındaki Halep'in dahi Türkiye'ye verilmesine sıcak bakıyordu.⁹⁹

Atatürk, Türkiye'nin elinin nispeten zayıf olduğu geçmiş bir dönemde atılmış imzalardan dolayı 1920'li yıllar boyunca Hatay'ın anayurda dönüşü konusunda baskı altındaydı. 15 Mart

⁹³ Sedat Benek, "Türkiye-Suriye İlişkilerinin Sosyal Coğrafya Açısından Tarihsel Arka Planı", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, cilt 15, S. 1, 2016, s. 171-192.

⁹⁴ Mehmet Evsile, "Türkiye-Suriye Sınırlarında Yaşanan Ekonomik ve Sosyal Problemler (1923-1960)", *Kesit Akademi Dergisi*, S.: 7, Mart 2017, s. 23-29.

⁹⁵ Abdüllatif Çeviker-Halil Küçükbiltekin, "Fransız Mandası Döneminde Suriye'nin Ekonomik Yapısı ve Türkiye ile Ticari İlişkileri", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Cilt 3, No 2, 2011, s. 1-12

⁹⁶ Norman Lewis, "The Frontier of Settlement in Syria, 1800-1950", *International Affairs*, vol. 31, n. 1, 1955, s. 60.

⁹⁷ Soysal, "Türk-Arap İlişkileri (1918-1997)", *Çağdaş Türk Diplomasisi*, s. 515-525.

⁹⁸ Umar, *Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1940)*, s. 197-201.

⁹⁹ Mehmet Akif Okur, *Fransız Manda Yönetimi Döneminde Suriye, Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, Ed: Türel Yılmaz, Mehmet Şahin, Ankara 2004, s. 18-25.

1923'te Adana'yı ziyareti sırasında Antakya-İskenderun Havalisi Birliği'nin siyah bayrakları ile karşılaşmış ve "Paşam bizi de kurtar" diye yapılan çağrılara "Kırk yıllık Türk Yurdu düşman elinde kalmaz" cevabını vermiş ve geleceğe yönelik düşüncelerini daha o tarihlerde ortaya koymuştu.¹⁰⁰

Atatürk'e beklediği fırsatı veren gelişme 9 Eylül 1936'da yaşandı. Bu tarihte Suriye üzerinden mandater idareyi kısmen kaldırmış olan Fransa, ülkeye tam bağımsızlık verilmesi için Suriye ile anlaşmıştı.¹⁰¹ Yeni devletin sınırlarına özerk statüsünü koruyan Hatay'ı dâhil edince, Türkiye bu oldubittiye izin vermemek için harekete geçti.¹⁰²

1936 yılında Fransa'nın İskenderun Sancağı'nı Suriye'ye bırakma niyetinde olması Ankara Anlaşmasını tanımadığının göstergesi olarak Türk hükümetinin tepkisini almıştır. Anlaşmazlık ikili görüşmelerle giderilemeyince konu Milletler Cemiyeti'ne taşındı. Çok geçmeden Türkiye, Sancak konusunda Türk-Fransız uyuşmazlığını ve sancak halkının güvenliği için alınacak tedbirlerin görüşülmesini talep eden muhtırayı Milletler Cemiyeti'ne sundu.¹⁰³

Atatürk, Fransa ile Suriye arasında tam bağımsızlık görüşmeleri devam ederken Hatay meselesinin kesin bir çözüme bağlanması zamanının geldiğine karar vermiş olsa da, Montreux'da Boğazlar Konferansı sona ermeden, Fransa ile yeni bir gerginlik yaşanmaması adına hızlı hareket etmekten kaçınmıştı.¹⁰⁴ 20 Temmuz 1936'da Montreux Sözleşmesi'nin imzalanmasından sonra eli biraz daha rahatlayan Atatürk, süreci hızlandırmaya başlamış ve TBMM'de yaptığı konuşmada Hatay'ın anavatana katılması konusunda diplomatik çabaların artırılacağını açıkça ilan etmiştir. Bir yanda Fransa ile siyasi pazarlıklar sürerken, öbür yanda sahada toplumsal düzlemde durumu yakından takip eden Ankara, Hatay'ın bir devlet olarak bağımsızlığa giden yolunda taşları sistematik bir şekilde döşemiştir.¹⁰⁵

Bu aşamada Atatürk, Suriye konusunda stratejisini kurarken uluslararası ve bölgesel konjonktürün sağladığı kolaylaştırıcı unsurlardan yararlanmasını bilmiştir. Avrupa'da giderek yükselen Alman ve İtalyan yayılcı emelleri karşısında kendi konumlarını sağlamlaştırma amacındaki Fransa ve İngiltere, Türkiye'yi yanlarına çekmek amacıyla yeni politikalar geliştirme ihtiyacı hissediyordu.¹⁰⁶

Gelişmeleri oldukça iyi yöneten Türk Dışişleri, bir yanda Fransızlarla yoğun temaslarını sürdürüp konuyu Milletler Cemiyeti çatısı altındaki pazarlıklarla devam ederken, Hatay'da büyük gösteriler yapıyordu. Anavatana bağlanmak isteyen Türklerle Fransız polisi arasında çatışmalar dahi yaşandı.¹⁰⁷

Milletler Cemiyeti Meclisi, durumu araştırmak ve bir rapor hazırlamak üzere Hatay'a 1937'nin Ocak ayı başında bir gözlemci heyeti gönderilmesini kararlaştırdı. Heyet raporunun

¹⁰⁰ İsmail Soysal, "Hatay Sorunu ve Türk-Fransız Siyasi İlişkileri (1936-1939)", Belleten, cilt 49, S. 193, Ankara 1985, s. 79-110.

¹⁰¹ Yusuf Kodaz, "Bağımsız Suriye İçin Atılan İlk Adım: Fransa-Suriye Antlaşması ve Türk Kamuoyu (9 Eylül 1936)", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 35, S. 59, 2016, s. 213-237.

¹⁰² Robert B. Satloff, "Prelude to Conflict: Communal Interdependence in the Sanjak of Alexandretta 1920-1936", *Middle Eastern Studies*, vol 22, no 2, 1986, s. 147-180.

¹⁰³ Bülent Şener, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasında Çok Yönlü Bir İnce Diplomasi Uygulaması: Siyasal, Hukusal ve Askerî Boyutlarıyla Hatay'ın Türkiye'ye Katılması Süreci (1921-1939)" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt 34, S. 97, 2018, s. 139-178.

¹⁰⁴ "Mukavele Nasıl İmzalandı?", *Son Posta Gazetesi*, 21 Temmuz 1936.

¹⁰⁵ Yusuf Sarımay, "Atatürk'ün Hatay Politikası 1 (1936-1938)" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt 12, S. 34, 1996, s. 3-65.

¹⁰⁶ Figen Atabey, "Türk-İngiliz Belgeleri Işığında Hatay Sorununun Çözümüne Dair Bazı Değerlendirmeler" *Belgi Dergisi*, (Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını), cilt 2, S. 20, Yaz 2020/II, s. 2579-2594.

¹⁰⁷ İsmail Soysal, "Hatay Sorunu ve Türk-Fransız Siyasi İlişkileri (1936-1939)", s. 79-110.

hazırlanmasına kadar Türk ve Fransız temsilciler arasında yürütülen pazarlıklar olumlu şekilde neticelenince, 26 Ocak 1937'de, Sancak meselesi üzerinde bir prensip anlaşmasına varıldı. Bu anlaşma ve rapor, gözlem heyetinin başkanı olan İsvaç temsilcisi M. Sandler'in ismine atfen "Sandler Raporu" olarak Cemiyet Meclisi tarafından kabul edildi.¹⁰⁸

Buna göre Hatay, Suriye'ye bağlanmayıp bağımsız bir devlet olacak ve geleceğine bölge halkı kendi karar verecekti. Bu Atatürk dış politikası açısından önemli bir başarı anlamına geliyordu. Temmuz 1938'de yapılan askerî anlaşmayla hızlanan süreç, Türkiye ile Fransa arasında imzalanan Dostluk Anlaşması ile devam etti ve Türk askerleri Hatay'a girerek bir dönemi kapattı.¹⁰⁹

Çok geçmeden Eylül 1938'de bağımsızlığını ilan eden Hatay Devleti'nin başkanlığına Tayfur Sökmen, başbakanlığına da Abdurrahman Melek getirildi.¹¹⁰ Hatay yaklaşık bir yıl kadar bağımsız bir devlet olarak kaldı. Daha sonra, Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Rene Massigli arasında 23 Haziran 1939 tarihinde Hatay bölgesinin Türkiye'ye katılmasını tanıyan bir anlaşma imzalandı. 29 Haziran 1939 tarihinde yapılan ve bağımsız Hatay'ın son meclis toplantısı olan oturumla da Hatay'ın Türkiye'ye katılma kararı verildi.¹¹¹

Sonuç

Atatürk'ün Suriye konusundaki politikalarında milli mücadele dönemi ile 1923'ten sonraki dönem arasında hukuki ve askeri nitelik farklılıklarına rağmen gerçekçi yaklaşım ve koşulların başarılı yönetimi konusunda tutarlı bir çizgi izlenmiştir. Atatürk dönemi Türkiye-Suriye ilişkilerinde dönemsel değişimler olsa da iki tarafın haklarını gözetten bir politika izlendiği görülmektedir.

Osmanlı sonrası Suriye'de kurulan Arap Krallığı döneminde Atatürk'ün izlediği dış politikanın en önemli ilkesi, Misakmilli'de de öngörüldüğü üzere, Arap çoğunluğun yaşadığı yerlerin kaderini o bölge halkının vereceği kararın belirlemesiydi. Bununla birlikte, sırf Avrupalı işgalciler istiyor diye keyfi olarak çizilmiş bazı sınırlara rıza gösterilmesi gerekmiyordu. Bu nedenle Atatürk politikalarının ilk dönemlerinde iki taraf arasında federasyon kurulması fikrine bile sıcak bakılıyordu.

Ancak 1920 yılından itibaren Fransa'nın işgaline giren Suriye ile ilişkilerin doğası değişmiştir. Türkiye için Suriye'nin tam bağımsızlığını destekleme politikası sürmekle birlikte Fransa işgali altında kalmış Türk nüfusun kurtarılması önemli bir amaç haline gelmiştir. 1923 yılında Türkiye ile Suriye'nin sınırlarının resmi olarak ayrılmasından sonra, artık federasyon fikri bir daha gündeme gelmemek üzere kalkmış ve yeni bir dönem başlamıştır. Bundan sonraki dönem boyunca iki taraf arasında sınır meseleleri öne çıkmış ve diplomasinin her yöntemi kullanılarak ciddi bir sınav verilmiştir.

Barışçı dış politika ve iyi komşuluk anlayışıyla şekillenen 1923 sonrası süreçte, Suriye ile ilgili 10'dan fazla ikili anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmalarla, iki taraf arasındaki birçok siyasi, ekonomik ve sosyal sorun karara bağlanmıştır. Atatürk dönemi boyunca genel ilke olarak uygulanan barışçıl dış politika, Suriye konusunda Türkiye'yi o dönem içinde avantajlı konumda tutmayı başarmış ve bölgesel barışa hizmet etmiştir.

¹⁰⁸ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*, s. 531.

¹⁰⁹ "Ordumuzun Antakya'ya Girişi Çok Güzel ve Çok Heyecanlı Oldu" *Son Posta Gazetesi*, 8 Temmuz 1938.

¹¹⁰ "Hatay Meclisi Açıldı, Devlet Reisliğine Tayfur Sökmen İttifakla Seçildi" *Son Posta Gazetesi*, 3 Eylül 1938.

¹¹¹ Adil Dağıstan-Adan Sofuoğlu, "Arşiv Belgeleri Işığında Sancak'ın Bağımsızlık Sürecinin İlk Aşaması ve Türkiye", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt 21, S. 61, 2005, s. 1-40.

Dönemin koşulları göz önüne alındığında Türkiye ile Suriye arasındaki ilişkilerin ciddi sınımalardan geçtiği böylesi bir dönemde Atatürk'ün hem kendi ülkesinin hem de işgal altındaki Arap ülkelerinin bağımsızlığı konusunda hassas bir denge yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bir yanda kendi bağımsızlığını pekiştirme çabası içindeki Türkiye, öte yanda Avrupalı işgalci bir gücün denetimindeki komşusu Suriye ile ihtiyatlı bir politika izlemiştir.

Kuruluş yıllarındaki yakınlaşma evrelerinde öne çıkan en önemli dinamik, iki tarafın da (Türkiye ve Suriye) Avrupalı işgalci güçlere karşı işbirliği arayışı ile şekillenmişti. Federasyon tartışmaları, erken dönemde Suriye'deki Arap liderlere olan güvensizlik nedeniyle rafa kaldırılrsa da Fransızlara karşı verilen mücadeleye destek sürmüştür. Yakınlaşmanın bu evresinde Türkiye güneyden Anadolu topraklarına olası bir Fransa etkisini de önlemeyi hedeflemişti.

Fransa'nın Suriye'nin tümünde kontrolü ele almasından sonra Türkiye'nin bölgeye yönelik stratejisi değişmiş ve artık Avrupalı emperyalist bir devlete komşu olmanın getirdiği ihtiyatlılık hali Türkiye'nin kendini güvenceye alma siyasetine dönüşmüştü. Özellikle İkinci Dünya Savaşının ayak seslerinin gelmeye başladığı 1930'larda Türkiye'nin Suriye siyaseti güvenlik eksenli bir çizgiye kaymıştır. Sonraki döneme miras kalan en önemli kazanım da bu dönemde gerçekleşmiş ve iki ülke arasındaki sınırlar kesinleşmiştir.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

- BCA, nr. 5-20-03.
BCA, nr. 5-18-03.
BCA, nr. 5-44-12.
BCA, nr. 4-41-18.
BCA, nr. 5-14-15.
BCA, nr. 5-18-3.
BCA, nr. 5-18-20.
BCA, nr. 5-20-2.
BCA, nr. 4-37-1.

B. Araştırma ve İncelemeler

- ACAR, Burhan, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Basınında Suriye (1923-1927)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 3, Sayı 1, Bahar 2018, s. 1-37.
- AKDENİZ, Sedat, “Atatürk Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri ve Hatay Sorunu (1920-1938)”, *Asia Minor Studies Journal*, C. 7, sayı 1, 2019, s. 158-183.
- AKGÜL, Hilal, “Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevi) Türkiye Ziyareti” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, (İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü), S. 7, 2005, s. 1-42.
- AKIN, Veysi, “Türkiye Cumhuriyeti ile Bulgaristan Arasında Siyasi İlişkilerin Kurulmasında 1925 Dostluk Antlaşması'nın Yeri ve Önemi”, *Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 1, Edirne 2012, s. 41-56.
- AKŞİN, Sina, “Turkish-Syrian Relations in the Time of Faisal (1918-1920)”, *Essays in Ottoman-Turkish Political History*, London Gorgias press, 2011, s. 31-42.
- _____, “Turkish-Syrian Relations In The Time Of Faisal (1918-20)”, *Turkish Yearbook of International Relations*, S. 20, 1980, s. 1-17.
- ALTUĞ, Yılmaz, “Foreign Policy of Atatürk”, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 6, S. 16, 1989, s. 39-46.
- AŞCI, Hatice Bahar, “Lozan Barış Anlaşmasında Osmanlı Borçları Meselesi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 6, 2016, s. 1649-1666.
- ATABEY, Figen, “Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin-Suriye Cephesi'ne İlişkin Belgeler Işığında Genel Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 66, Bahar 2020, s. 63-90.
- _____, “Türk-İngiliz Belgeleri Işığında Hatay Sorununun Çözümüne Dair Bazı Değerlendirmeler”, *Belgi Dergisi, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, C. 2, S. 20, Yaz 2020/II, s. 2579-2594.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri (1919-1920)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012.
- AYDOĞDU, Seda, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Devleti Maliyesi ve Dış Borçlanma”, *Management and Political Sciences Review*, C. 3, S. 1, 2021, s. 68-79.

- BENEK, Sedat, “Türkiye-Suriye İlişkilerinin Sosyal Coğrafya Açısından Tarihsel Arka Planı”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, C. 15, S. 1, 2016, s. 171-192.
- BIYIKLI, Mustafa, *Batı İşgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları –İki Dünya Savaşı Arasında-*, İstanbul Hiper Yayınları, 2019.
- _____, “Kemal Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Ortadoğu'ya Yönelik Siyasi, Askeri Yaklaşımları ve Politikaları”, ed. Mustafa Bıyıklı, *Türk Dış Politikası -Cumhuriyet Dönemi*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2008.
- BOZDAĞLIOĞLU, Yücel, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 180, S. 180, 2014, s. 9-32.
- BUDAK, Mustafa, “Ankara İtılafnâmesi Sürecinde Suriye Sınırı Üzerindeki Tartışmalar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 8, S. 38, İstanbul 1997, s. 397-425.
- ÇEVİKER, Abdülâtilaf -Halil Küçükbiltekin, “Fransız Mandası Döneminde Suriye'nin Ekonomik Yapısı ve Türkiye ile Ticari İlişkileri”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 3, No. 2, 2011, s. 1-12.
- DAĞISTAN, Adil -Adan Sofuoğlu, “Arşiv Belgeleri Işığında Sancak'ın Bağımsızlık Sürecinin İlk Aşaması ve Türkiye”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 21, S. 61, 2005, s. 1-46.
- _____, “Sancak'ta Fransız Mandat Yönetimi ve Türkiye”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 20, S. 60, 2004, s. 687-704.
- DEMİRCİ, Hasan, “Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi Sürecinde Türk-Ermeni İlişkilerine Bir Bakış (1920-1921)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 51, 2015, s. 301-327.
- DEMİREL, Ali, “Ortadoğu'da Fransız Emperyalizmi: Fransız Manda Yönetimi Döneminde Suriye (1920-1946)”, *Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi (Bellek)*, C. 1, S. 1, 2019, s. 69-89.
- DİKMEN, Nedim, “Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 2, 2005, s. 137-159.
- DOĞANAY, Rahmi, “Atatürk'ün Askeri Yaşamında Suriye Günleri”, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 19, S. 55, 2003, s. 163-208.
- DUMAN, Önder, “Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 11, S. 43, 2009, s. 473-490.
- DURAN, Hasan-Ahmet Karaca, “Tek Parti Dönemi Türk-Arap İlişkileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 3, 2011, s. 203-216.
- ELDAR, Dan, “France in Syria: The Abolition of the Sharifian Government, April-July 1920”, *Middle Eastern Studies*, vol 29, n. 3, 1993, s. 487-504.
- EROĞLU, Hamza, “Türk-Bulgar İlişkileri ve 18 Ekim 1925 Tarihli Dostluk Antlaşması”, *Bellekten*, C. 51, S. 201, 1987, s. 1339-1348.
- EVSİLE, Mehmet, “Türkiye-Suriye Sınırında Yaşanan Ekonomik Ve Sosyal Problemler (1923-1960)”, *Kesit Akademi Dergisi*, S. 7, Mart 2017, s. 23-29.
- FİTZGERALD, Edward Peter, “France's Middle Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918”, *The Journal of Modern History*, The University of Chicago, Vol. 66, No. 4 (Dec., 1994), s. 697-725.
- GÖNLÜBOL, Mehmet, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2013.

- _____, (ve Ömer Kürkçüoğlu), “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bakış”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 1, S. 2, 1985.
- GÜNGÖR, Berkan-Fatmanur Aksöz, “1929 Dünya İktisadi Krizi, Otoriterleşen Devletler ve Türkiye’ye Yansımaları”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 25, S. 1, 2021, s. 33-52.
- HÜR MÜZLÜ, Erşat, “İngiltere’nin Musul Vilayeti Siyaseti: Türkmenlerin Konumu”, *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti –Tarih, Toplum ve Siyaset-*, ed. Zekeriya Kurşun-Davut Hut, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2020.
- KALELİOĞLU, Oğuz, “Mondros Mütarekesinden TBMM’nin Açılışına Kadar Gelişen Olaylarda Mustafa Kemal Paşa’nın Liderliği”, *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 12, 2017, s. 21-36.
- KARABULUT, Pakize Çoban, “Tek Parti Döneminde Suriye-Türkiye Dış Politikasında Fransa’nın Rolü”, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 2, 2021, s. 395-401.
- KARACA, Erden, “Briand-Kellogg Paktı Etrafında Dünyada Barışı Tesis Etme Çabaları ve Türkiye”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 44, S. 2, 2020, s. 127-150.
- KARPAT, Kemal, *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- KASABA, Reşat, *Türkiye Tarihi 1839-2010 –Modern Dünyada Türkiye-*, çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.
- KAYA, Erol, “Misak-ı Milli’nin Sınırları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 8, 1997, s. 175-186.
- KODAZ, Yusuf, “Bağımsız Suriye İçin Atılan İlk Adım: Fransa-Suriye Antlaşması ve Türk Kamuoyu (9 Eylül 1936)”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 35, S. 59, 2016, s. 213-237.
- KURBAN, Vefa, “16 Mart 1921 Moskova Antlaşmasına Türk Ve Rus Kaynaklarına Göre Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 1, 2014, s. 143-157.
- KURŞUN, Zekeriya, “Türkiye’de Laikliğin Kabulü ve Arap Dünyası”, *Avrasya Dosyası*, C. 6, S. 1, Ankara 2000, 31-43.
- LEWIS, Norman, “The Frontier of Settlement in Syria, 1800-1950”, *International Affairs*, vol. 31, n. 1, 1955, s. 48-60.
- Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler*, Kolektif (çev. Seha L. Meray), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, no 319, Ankara 1969.
- METİNTAŞ, Mustafa Yahya, “Suriye Coğrafyasında 1919 - 1921 Döneminde Siyasal Ve Sosyal Olaylar Ve Türkiye - Fransa İlişkileri”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 4, S. 1, 2019, s. 78-112.
- ODABAŞI, Hadiye Yılmaz, “Avrupa Emperyalizmi ve Suriye Direnişi (1919-1922): Türk Milli Mücadelesiyle Ortaklıklar ve Ayrılıklar”, *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 7, Kasım 2018, s. 173-209.
- _____, “Mustafa Kemal Paşa-Emir Faysal Anlaşması ve Milli Mücadele Döneminde Suriye ve Irak”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 20, Güz 2014, s. 289-305.
- OKUR, Mehmet Akif, “Fransız Manda Yönetimi Döneminde Suriye”, *Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, Ed: Türel Yılmaz, Mehmet Şahin, Ankara 2004.

- ORAN, Baskın, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- ORTAK, Şaban, “Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve SSCB Arasında 9 Temmuz 1922’de İmzalanan Konsolosluk Ve Aile Hukuku Anlaşmalarının Türkiye-Ermenistan İlişkileri Açısından Önemi”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 3, S. 6, 2016, s. 1-16.
- ÖZÇELİK, İsmail, “*Milli Mücadele’de Anadolu Basınında Güney Cephesi – Adana, Antep, Maraş, Urfa - (1919-1921)*”, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2005.
- ÖZDEMİR, Ali Ulvi, “Lozan’da Başarıyı Ölçmek: Konular Bazında bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 53, (Lozan Antlaşması Özel Sayısı), 2013, s. 155-200.
- ÖZDEMİR, Biltekin, *Osmanlı Devleti Dış Borçları –Yüz Yıl Süren Cendere-*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2018.
- ÖZGİRAY, Ahmet, “Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Siyasi İlişkiler (1923-1938)”, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 15, S. 43, 1999, s. 53-73.
- ÖZLÜ, Hasan, “Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması’Kapsamında Atatürk Dönemi Türkiye-Afganistan İlişkilerine Bakış”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 8, s. 31-46.
- ÖZTAN, Ramazan Hakkı, “The Great Depression and the Making of Turkish-Syrian Border, 1921–1939”, *International Journal of Middle East Studies*, Cambirdge University Press, 2020, s. 311-326.
- ÖZTOPRAK, İzzet, “Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey’in İstifası Meselesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 9, S. 25, 1992, s. 95-108.
- SAİD, Emin Muhammet -Kerim Halil Sabit, *Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Hayatı ve Anadolu’da Türk Milli Mücadelesi*, çev. Zekeriya Kurşun, İstanbul 2011.
- SARINAY, Yusuf, “Atatürk’ün Hatay Politikası 1 (1936-1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 12, S. 34, 1996, s. 3-65.
- SATLOFF, Robert B., “Prelude to Conflict: Communal Interdependence in the Sanjak of Alexandretta 1920-1936”, *Middle Eastern Studies*, vol 22, no 2, 1986, s. 147-180.
- SAYGI, Tarık, “Lozan Antlaşması’nda Musul Sorunu Ve Hatay Meselesi”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 10, 2015, s. 157-174.
- SAYGIN, Elif Zülal, “Atatürk Dönemi Göç ve İskan Politikaları”, *Assam Uluslararası Hakemli Dergi*, C. 9, S. 20, 2022, s. 1-18.
- SEMERCİOĞLU, Harun, “Atatürk Döneminde İzlenen Bölgesel Güvenlik Politikası”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 16, S. 2, 2015, s. 47-62.
- SEMİZ, Yaşar-Osman Akardere, “1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 1-2, s. 301-313.
- SONYEL, Salahi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.
- _____, *Mustafa Kemal ve Kurtuluş Savaşı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- SOYSAL, İsmail, “Hatay Sorunu ve Türk-Fransız Siyasi İlişkileri (1936-1939)”, *Belleten*, C. 49, S. 193, Ankara, 1985, s. 79-110.

_____, “Türkiye’nin Batı İttifakına Yönelişi (1934-1937)”, *Belleten*, C. 45, S. 1, 1981, s. 95-156.

_____, *Türkiye’nin Siyasal Anlaşmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

_____, “*Türk-Arap İlişkileri (1918-1997)*”, ed: İsmail Soysal. *Çağdaş Türk Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

_____, *Türkiye’nin Siyasal Anlaşmaları (1920-1945)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

ŞENER, Bülent, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasında Çok Yönlü Bir İnce Diplomasi Uygulaması: Siyasal, Hukuksal ve Askerî Boyutlarıyla Hatay’ın Türkiye’ye Katılması Süreci (1921-1939)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 34, S. 97, 2018, s. 139-178.

ŞİMŞİR, Bilal, “Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-İrak İlişkileri”, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 21, S. 63, 2005, s. 859-916.

ULUSAN, Şayan, “Türkiye’nin Milletler Cemiyeti’ne Girişi –Öncesi ve Sonrası”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 16, 2008, s. 237-258.

UMAR, Ömer Osman, “Cumhuriyet Döneminde Atatürk’ün Ortadoğu Politikası (1923-1938)”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 2, 2010, s. 47-83.

_____, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004.

_____, Umar, *Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1940)*, Fırat Üniversitesi Yayını, Elazığ, 2003.

YAMAÇ, Müzehher, “Fransız Diplomatik Belgelerinde Türkiye-Suriye Sınır Sorunu (1918 - 1940)”, *Belleten*, C. 82, S. 295, 2018, s. 1153-1174.

YAVUZ, Bilge, “1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşması’nın Hazırlık Aşamaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 8, S. 23, 1992, s. 273-308.

YAVUZ, Erdem, “1929 Dünya Ekonomik Buhranının Türkiye’ye ve Diğer Ünelere Olan Etkisinin İstatistik Analizi”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 14, S. 2, 2021, s. 377-390.

YERASİMOS, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar –Balkanlar Kafkaslar ve Ortadoğu- İstanbul İletişim Yayınları*, 2015.

YILDIRIM, Seyfi, “1921 Londra Konferansı’nda Fransa’nın Tavrı ve Güney Cephesine Yansımaları”, *Millî Mücadele’de Güney Bölgesi Sempozyumu: bildiriler; Gaziantep, 25-27 Aralık 2013/yay. haz.: Erdem Ünlen (ve diğ.)*, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi 2015.

YILMAZ, Faruk, *Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Dış Borçları*, Berikan Yayınevi, İstanbul 2007.

C. Gazeteler

Son Posta Gazetesi, “Hatay Meclisi Açıldı, Devlet Reisliğine Tayfur Sökmen İttifakla Seçildi” 3 Eylül 1938.

_____, “Ordumuzun Antakya’ya Girişi Çok Güzel ve Çok Heyecanlı Oldu” 8 Temmuz 1938.

_____, “Mukavele Nasıl İmzalandı?” 21 Temmuz 1936.

D. İnternet Erişim Adresleri

TBMM Gizli Celse Zabıtları:

https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.birlesimler_gc?v_meclis=11&v_donem=1 Erişim 1 Ağustos 2022.

Türk İstiklal Harbinde Güney Cephesi, Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı:

<https://www.msb.gov.tr/ArsivAskeriTarih/icerik/turk-istiklal-harbi-serisi> Erişim 2 Ağustos 2022.

**HISTORY
STUDIES**
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

219

15 / 2

Summary

It is possible to divide the relations with Syria during the Atatürk period into three different periods. The first period began with the establishment of the region as a separate Arab republic after 1918. In this period, when Türkiye was also fighting for freedom in its own Anatolian lands, the search for a federation between the two sides was seriously discussed. However, with the year 1920, conditions were shaped differently in both Türkiye and Syria. While Türkiye declared its own republic, Syria came under the occupation of France. Relations in this second period have generally been the scene of Turkey's search for a balance between Arab nationalists and France.

The third period, which was shaped in the conditions of Lausanne after 1923, was shaped in the shadow of Türkiye-France relations in the shadow of the transformations experienced in the international arena. Despite the periodic changes in Atatürk, it is seen that a policy that respects the rights of both sides was followed in the 20-year period between 1918-38.

The most important principle of Atatürk's foreign policy in the period of the Arab Kingdom established in Syria after the Ottoman Empire, as envisaged in the National Pact, was that the fate of the places where the Arab majority lived was determined by the people of that region. However, some of the borders drawn in the Middle East by the European invaders simply did not require consent. For this reason, even the idea of establishing a federation between the two parties in the early periods of Atatürk's policies was welcomed.

However, since 1920, Turkey's policy of supporting Syria's full independence has continued, but the rescue of the Turkish population under the occupation of France has become an important goal. After the official separation of the borders of Turkey and Syria in 1923, the idea of federation was no longer on the agenda, and a new era began. During the next period, border issues between the two sides came to the fore and a serious test was given by using every method of diplomacy.

In the post-1923 period, which was shaped by the understanding of peaceful foreign policy and good neighborliness, more than ten bilateral agreements regarding Syria were made. With these agreements, many political, economic and social problems between the two sides were settled. The peaceful foreign policy, which was applied as a general principle during the Atatürk period, managed to keep Turkey in an advantageous position in Syria during that period and served regional peace.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 2, May 2023

www.historystudies.net

THE NINETEENTH-CENTURY UPRISINGS IN THE OTTOMAN BALKANS

Osmanlı Balkanlarında On Dokuzuncu Yüzyıl Ayaklanmaları

Dr. Öğr. Üyesi Ceren Uçan

Dokuz Eylül Üniversitesi

ceren.ucan@deu.edu.tr

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 04/11/2022
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 24/03/2023
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1128

Atıf – Citation:

Ceren Uçan, "The Nineteenth-Century Uprisings in the Ottoman Balkans," *History Studies*, 15/2, Mayıs 2023, s. 221-235.

THE NINETEENTH-CENTURY UPRISINGS IN THE OTTOMAN BALKANS

Osmanlı Balkanlarında On Dokuzuncu Yüzyıl Ayaklanmaları

Dr. Öğr. Üyesi Ceren Uçan

Öz

Osmanlı İmparatorluğu, on altıncı yüzyıldan itibaren dünya ekonomisi ve teknolojisi değişikçe tebaasıyla ilişkilerinde zorluklarla karşılaştı. Bu değişiklikler reayanın yaşam koşullarında bir gerilemeye yol açtı. Mali kriz, tımar sisteminin çözülmesi, çiftliklerin yükselişi ve taşradaki yöneticilerin, yeniçerilerin, ayanların ve eşkıyaların suiistimalleri nedeniyle reaya sürekli güvensizlik ve yoksulluk içinde yaşadı. Bu arada, imparatorluğun Avrupa topraklarındaki Ortodoks toplulukların orta sınıfları 18. yüzyılda gelişti. Artık reaya statülerinden memnun değillerdi ve imparatorluğun altyapı eksikliği ve mali istikrarsızlığından hoşnut değillerdi. Sırp, Yunan ve Bulgar ayaklanmalarının ilk aşamaları Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut koşullarına tepkiydi. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ise, kendi toplumlarındaki yeni orta sınıfın üyeleri olan ulusal aydınlar milliyetçiliği desteklemiştir.

Anahtar kelimeler: Ayanlar, Balkanlar, Çiftlikler, Osmanlı İmparatorluğu, İsyanlar

Abstract

The Ottoman Empire faced challenges in its relationships with its subjects as the world economy and technology changed from the sixteenth century onwards. These changes led to a decline in living conditions for the reaya. The reaya lived in constant insecurity and poverty because of the financial crisis, the disintegration of the tımar system, the rise of the çiftliks, and abuses of provincial administrators, janissaries, ayans, and bandits that were ravishing the countryside. Meanwhile, the middle classes in Orthodox communities in the empire's European territories thrived in the 18th century. They were no longer satisfied with their reaya status and displeased with the lack of infrastructure and financial instability of the empire. The initial phases of the Serbian, Greek, and Bulgarian uprisings were reactions to the current conditions of the Ottoman Empire. Whereas, in the second half of the nineteenth century, the national intelligentsia, who were members of the new middle class in their respective societies promoted nationalism.

Keywords: Ayans, Balkans, Çiftliks, Ottoman Empire, Uprisings

Introduction

As part of nation-building efforts, the intelligentsia in Southeastern European nation-states created discourses that the nineteenth-century revolts in the Ottoman Empire were patriotic nationalist uprisings in pursuit of independence. To this day these discourses stand as the foundation of their respective population's sense of identity and past. They are also the sources of irredentist claims and contemporary disputes in the Balkans. The uprisings of Orthodox Christians in the nineteenth-century Balkans broke out as reactions to the Ottoman Empire's inability to provide its people with economic well-being and security. They were not manifestations of masses to establish nation-states. On the one hand, the rising middle class demanded rights and protection for their properties. They were displeased with the lack of infrastructure and security in the empire. On the other hand, the *reaya* was living in constant insecurity and poverty because of the financial crisis, the rise of the *çiftlik*s, exploitations by the officials and janissaries, and banditry. The empire's relationship with its subjects was challenged by the disintegration of the *timar* system, economic, and political crises. The initial uprisings of the *reaya* in the Balkans were responses to the Ottoman Empire's failure to provide wealth and security for its subjects. It was after 1830 that national discourses were created.

Roger V. Paxton and Victor Roudometof deny that the nineteenth-century uprisings of the Orthodox Christians in the Balkans were motivated by nationalism. Paxton defends that nationalism has to be indoctrinated for generations in each member of society through education and propaganda and these conditions did not exist in the 1804 Serbian uprising.¹ Whereas Roudometof states that in the nineteenth-century Balkans, the majority of people identified themselves as members of a religion, not a nation.² He explains that throughout the nineteenth century, the Ottoman Orthodox communities flourished by being intermediaries between Western merchants and Ottoman markets. Therefore, they wanted to reconstitute the empire as a multi-ethnic state which then would allow them to change their *reaya* status and be more influential.³ He explains in another article that between 1830 and 1880, the intelligentsia in Serbia and Greece created a "secular national identity" and a "national discourse".⁴ These creations of nation-building are still the reference points for these countries' citizens in terms of national identity, perception of their past, and sense of belonging.⁵ This paper views uprisings in the Balkans not as resurrections or manifestations of "indigenous national spirit"⁶. In this sense, it supports the arguments of Roger V. Paxton and Victor Roudometof. It claims that only members of the new middle class were influenced by nationalist ideology. Economic, political, and military changes in the Ottoman Empire were factors in the Balkan uprisings.

1. Transformation in the Ottoman Provincial Administration from the Late Sixteenth to the Nineteenth Centuries

The Ottoman economy started to experience difficulties by the late sixteenth century due to changes in the trade routes and the flow of silver into Europe with the discovery of the New World. The shifting of trade routes from the Mediterranean to the Atlantic declined the trade revenues of the Ottoman Empire drastically. The flow of silver found its way to Ottoman markets

¹ Roger V. Paxton, "Nationalism and Revolution: A Re-Examination of the Origins of the First Serbian Insurrection 1804-1807", *East European Quarterly*, VI/6, (September 1972): 362.

² Victor Roudometof, "Nationalism, Globalization, Eastern Orthodoxy: 'Unthinking' the 'Clash of Civilizations' in Southeastern Europe", *European Journal of Social Theory*, 2/2, (1999): 237.

³ Roudometof, "Nationalism, Globalization, Eastern Orthodoxy" 238.

⁴ Victor Roudometof, "Invented Traditions, Symbolic Boundaries, And National Identity In Southeastern Europe: Greece and Serbia in Comparative Historical Perspective (1830-1880)", *East European Quarterly* XXXII/4 (January 1999): 429.

⁵ Roudometof, "Invented Traditions", 429.

⁶ Kemal H. Karpat, eds., *Ottoman Past and Today's Turkey*. (Leiden: Brill, 2000), 246.

and caused monetary inflation. To fight inflation, in 1585, the Ottoman government reduced the amount of currency in circulation and devalued the silver *akçe*.⁷ However, this policy further accelerated inflation. The Ottoman government continued to devaluate *akçe* frequently as a remedy to the budget deficit.⁸ Monetary devaluation resulted in the acceleration of inflation, disruption of business transactions, and nurturing distrust of the government among the subjects.⁹

Another method of the empire to overcome fiscal pressure was to raise taxes, make temporary taxes permanent, and redirect tax incomes to the central budget which used to belong to local administrations. For example, in the fifteenth century, the *cizye* levied at the rate of 50 *akçes* per annum on average, in the course of the sixteenth century the *cizye* increased to 80-85 *akçes*. In the seventeenth and eighteenth centuries, the *cizye* increased drastically, “at the beginning of the seventeenth century, the *cizye* was levied at 170 to 230 *akçes*; by the middle of the century, it was at 300-350 *akçes*; and by the end of the century, the rate stood at more than 400 *akçes*”.¹⁰ In addition to the *cizye*, the Christians had the burden of ecclesiastical taxes and were responsible to pay the salaries of the tax farmers like other non-Moslems.¹¹ In the Balkan countryside, the peasants started to lose their land because of high taxations:

“By the late seventeenth century taxes often reached over 80 percent of the peasant land’s productive value; in some cases, they exceeded the total value. To meet the crushing tax burden, peasant households or villages often resorted to borrowing cash from local landholders using their lands as collateral. When they defaulted (as they often did), they lost their lands and found themselves tied to the lenders’ *çiftlik*”.¹²

The developments in the sixteenth-century war technology, undermined the importance of the *sipahis* in the Ottoman army while soldiers using firearms became indispensable. The Ottoman administration pursued the policy of increasing the number of janissaries throughout the seventeenth and eighteenth centuries. Whereas it was around 10-12.000 in the fifteenth century, it increased to 70.000 in the course of three centuries.¹³ This enormous raise was extremely burdensome for the central treasury.¹⁴ To increase state revenues, the central government began to amass *timar* lands that fell vacant. The revenues of these lands began to be farmed out by *iltizâm*.¹⁵ *Ayans* and provincial governors managed to become *mültezims*. Furthermore, in the seventeenth and eighteenth centuries, the empire employed *ayans* as *muhasşils* and *mütesellims* to integrate them into the state strata. By doing so, it unintentionally empowered the *ayans*.¹⁶ From the end of the sixteenth century onward, the *iltizâm* system spread rapidly in the provinces which created a strong *mültezim* class. Many of the *ayans* of the eighteenth century rose from this group of *mültezims* with large *mukâtaa* ‘a or *khâss* revenues under its control.¹⁷

In the later part of the sixteenth century, the palace favorites, bureaucrats, janissaries, and anyone who had connections in bureaucracy confiscated *timar* lands.¹⁸ By bribing bureaucrats

⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. (İstanbul: İletişim, 2007), 113-121.

⁸ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye*, 120.

⁹ Dennis P. Hupchick, *The Balkans: From Constantinople to Communism*. (New York: Palgrave, 2002), 164-65.

¹⁰ Anton Minkov, *Conversion to Islam in the Balkans: Kısve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730*. (Boston, Brill: 2004), 95.

¹¹ Minkov, *Conversion to Islam*. 95.

¹² Hupchick, *The Balkans*, 166.

¹³ Selim Aslantaş, *Osmanlıda Sırp İsyanları: 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), 41.

¹⁴ Aslantaş, *Osmanlıda Sırp*, 41.

¹⁵ Halil İnalçık, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700”, *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 283-337.

¹⁶ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl* (İstanbul: Belge Yayınları, 1993), 20.

¹⁷ İnalçık, “Military and Fiscal”, 283-337.

¹⁸ Traian Stoianovich, “Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800”, *The Journal of Economic History* (Autumn 1953): 398.

they legalized the right of hereditary to *timars*, and transferred *timars* into civil holdings, *mülk*, *mâlikâne*, and *wakfs*.¹⁹ The *ayans* were among those who confiscated *timar* lands. They turned these lands into market-oriented estates (*çiftliks*) and forced their tenants to raise cash crops.²⁰ The *çiftliks* which appeared in the late sixteenth and early seventeenth centuries became widespread during the eighteenth and nineteenth centuries. The *çiftlik* owner was holding the land as heritable property and was able to evict the peasants as he wished. Also, rents on the *çiftliks* were higher than on the *timars*. With the emergence of large holdings, *çiftliks* became the main factor of revolts in the Balkans in the nineteenth century as the peasants who were forced to work in *çiftlik* lands were exposed to services and tithes that were burdensome and higher than what had been levied by the central government.²¹

The central government encouraged the provincial administrations to have their forces that were skilled at using firearms. This policy paved the way for *ayans* to have their armed forces. These forces were terrorizing the country site at times they were unemployed.²² The *ayans* were acting as autonomous regional rulers. By the late eighteenth century, the Balkans was under the control of *ayans*: Pazvandoğlu in Vidin, Tirsiniklioğlu İsmail in and around Ruse and Shumen, İsmail Bey in Serres, Tepedelenli Ali Paşa in Albania and Peloponnese Region, Yılıkoğlu Süleyman Ağa in Silistra and Ludogorie region, Buşatlı Mahmud Paşa in North Albania, Avlonyalı İbrahim Paşa in mid-Albania.²³

The *ayans* struggled with each other and with the state to extend their area of influence. This constant power struggle and banditry forced reâyâ to move to safer places in the Balkans.²⁴ In 1800 one of the most powerful *ayans*, Pasvandoğlu Osman Paşa, a landholder from Vidin, briefly seized Belgrade and in the following years, his allies seized control of Serbia. Most of the recruits of the forces sent by the Ottoman central government against them were bandits who did more looting than fighting. The damage done by Pasvandoğlu, his allies, and the Ottoman forces contributed to the occurrence of the Serbian rebellion in 1804.²⁵

Another grievance was the arbitrary acts of the janissaries. For example, in Sanjak of Semendire, the janissaries became the strongest military force. In 1750, there were 5.039 janissaries in Belgrade.²⁶ The janissaries started to confiscate the lands under the tenure of peasants. The abuses of the janissaries were so extensive that some of the peasants abandoned their lands and became bandits.²⁷

Orthodox merchant classes existed in the Balkans since the fourteenth century. However, they became wealthy and numerous in the eighteenth century.²⁸ As underlined by Kemal Karpat, “the breakdown of the timar system and the social order based on it” took place throughout the empire.²⁹ However, the new social order started first in the western part of the empire. Because

¹⁹ Stoianovich, 398.

²⁰ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu*, 28.

²¹ Hupchick, *The Balkans*, 167.

²² Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu*, 21.

²³ Aslantaş, *Osmanlıda Sırp*, 52.

²⁴ Nagehan Üstündağ, *Power Politics in the Ottoman Balkan Provinces: A Case Study of Pazvandoğlu Osman* (Unpublished Masters of Arts Thesis) (Ankara: Middle East Technical University, 2006), 34.

²⁵ Hupchick, *The Balkans*, 180.

²⁶ Aslantaş, *Osmanlıda Sırp*, 43.

²⁷ Aslantaş, *Osmanlıda Sırp*, 43.

²⁸ Traian Stoianovich, “The Conquering Balkan Orthodox Merchant”, *The Journal of Economic History* (Jun 1960): 234.

²⁹ Kemal H. Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History Selected Articles and Essays*. (Leiden: Brill, 2002), 343.

in the eighteenth century, commercial and cultural relations with the West paved the way for the empowerment of the commercial middle class and a nationalist intelligentsia in the Balkans.³⁰

2. The Serbian Uprisings

In the second half of the eighteenth century, the number of janissaries settled in Sanjak of Semendire increased and they became the strongest military force. They were abusing the *reaya*, confiscating their lands, and taxing them unlawfully. To escape from the abuses of the janissaries, some left their lands and became bandits. In 1741, the locals petitioned the Sublime Porte about the unlawful activities of janissaries. The empire took action to stop the abuses including executing janissaries. However, its attempts were jeopardized by a janissary rebellion. After the Russo-Turkish War of 1768-1774, the Ottoman Empire tried to consolidate its power by declaring that it was forbidden to turn miri lands into *çiftlik*s in the Sanjak of Semendire. However, it was unsuccessful. By 1788, the majority of the lands in the Sanjak were turned into *çiftlik*s by janissaries.³¹ The empire retried to consolidate its power and free the *reaya* from the abuses of janissaries in the aftermath of the Russo-Turkish War of 1787-1792. Ebu Bekir Pasha was appointed as the military governor of Belgrade. He turned janissaries' *çiftlik*s to miri lands and exiled them from the sanjak. The exiled janissaries went to Vidin and got under Pazvandoğlu Osman's protection.³² They were to challenge the empire's authority numerous times including sieging the Belgrade fortress for more than a decade.³³

In the second half of the eighteenth century, Hungary, Banat, and Slovenia declined to export pigs. Instead, they started to produce and export more grains because they were in high demand in the western markets. These producers were replaced by the Serbs of Šumadija. In producing and exporting pigs Šumadija became the main supplier of pigs in the region. Two agreements contributed to the rise of livestock merchants of Šumadija: a trade agreement between Austria and the Ottoman Empire in 1784 and the Treaty of Sistova in 1791. Whereas the former "liberalized trade relations between the two empires", the latter granted Serbs of the Belgrade Pashalik "the right to sell whatever goods they possessed to whomever they desired".³⁴ Serbian *reaya* of Šumadija, Belgrade, and Vojvodina gained wealth by selling sheep, cattle, and pigs to Hungary, Austria, and the Austrian armies during the wars of the French Revolution.³⁵ As *çiftlik*s made it harder for the *reaya* to continue farming, more and more started to breed and trade pigs. By the end of the eighteenth century, exporting pigs became the major export, replacing cattle and wax.³⁶ In the early nineteenth century, three million francs worth of pigs and cattle were exported annually to Austria.³⁷ The leaders of the Serbian uprising, Djordje Petrović (known as Karadjordje), Mladen Milovanović, and Milan Obrenović were to come out of this new merchant class.³⁸

The earliest of the revolts in the Balkans was the first Serbian uprising. Although there were some disruptions, from 1741 to 1804, the central Ottoman administration fought with *ayans*, *yamaks*, and *dayıs* to undermine their power, return confiscated lands to the *reaya*, and bring back order. The First Serbian Uprising (1804-1813) broke out under the leadership of illiterate

³⁰ Karpal, *Studies on Ottoman*, 344.

³¹ Aslantaş, *Osmanlıda Sırp*, 42-43.

³² Selim Aslantaş, "Sırp İsyanlarına Giden Yol (1788-1804)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)* 3 (2005): 122-124.

³³ Aslantaş, *Osmanlıda Sırp*, 54-65.

³⁴ Stoianovich, "The Conquering", 282-283.

³⁵ Stoianovich, "The Conquering", 282-283.

³⁶ Aslantaş, *Osmanlıda Sırp*, 45.

³⁷ Stoianovich, "The Conquering", 283.

³⁸ Aslantaş, "Sırp İsyanlarına", 136.

livestock dealer Djordje Petrović (known as Karadjordje)³⁹ after the beheading of local *knezes* (Serbian chiefs) by the *yamaks*.⁴⁰ Initially, in 1804, the rebels desired to return to provincial administration practices of earlier centuries. The *reaya*, *sipahis*, and merchants acted to consolidate the power of the Sultan and stop abuses of the janissaries.⁴¹ Historian Dimitrije Djordjević describes the conditions that stimulated the first Serbian uprising: “The growing social and political anarchy, the transition from the timar to the çiftlik (chiflik) system, the abuses of local officials, and the steady increase in feudal obligations made the peasant’s survival as a class a serious question”.⁴² Selim Aslantaş describes the uprising as an act to end the cruel *dayıs* regime and that it is not possible to take it as a national independence movement. Aslantaş states that only after Russia got involved, political demands came into the scene.⁴³

After the rebellion broke out, in May 1804, rebels and *dayıs* met at Zemun for reconciliation. It failed as *dayıs* refused to leave Belgrade. Before the meeting, the rebel leaders Karadjordje, Mladen Milovanović, Milan Obrenović, Janko Katić, Protta Mateja Nenadović, Stanoje Glavaš, Vasa Čarapić, Sima Maeković, and Serbian merchants who did trade in Austria and were providing arms to the rebels met at Ostrujnitsa camp near Belgrade to formulate their demands. The meeting and the formulated demands are significant to prove that the rebellion was not a nationalist revolution but rather an uprising to stop abuses and bring order to the provincial administration. The text is also significant to demonstrate the abuses the *reaya* endured for decades. The demands were:

“the expulsion of *dayıs* Mehmed Foçoğlu, Molla Yusuf, Küçük Ali, Ağanlı Hüseyin Bayraktar, Musa Ağa and Yusuf Hacı Klimentoğlu from Belgrade, not to have any others to be appointed as *dayıs* and confiscation of the çiftliks; establishment of a military force of 1500 people from Serbs under pasha’s command for the protection of the pasha and *reaya* until the arrival of Sultan’s army from Istanbul; Sultan’s forgiveness for *reaya* who took part in the revolt and not to have any Muslims to abuse *reaya* implicitly or explicitly for taking part in the revolt; not to make *reaya* to have more obligations and pay taxes other than *cizye*, *haraç*, *öşür* which he would pay without any protest; appointment of skilled *kadis* who would hold trials based on the law and would not take advantage of *reaya*, conducting fixing and maintenance of churches and monasteries that are in ruins freely in accordance to rights given at the time of Hacı Mustafa Pasha without any disruption from *voyvodas*, *sipahis*, and *kadis*; prevention of Muslims to go to Serbian weddings, interfere with marriages, and force girls to get married with someone they do not want to get married to; non disturbance of priests and monks; freedom for *reaya* to sell crops to whoever pays more and freedom to merchants to do trade in *nahias*; freedom for *reaya* to choose *knezes*, and *knezes* to be recognized as the representatives of *reaya* by *muhafız*, and be accountable by *kadis*; freedom for *knezes* to choose a leader as the representative of Serbian *reaya*, and him to be with the *muhafız* permanently, and collection of taxes by *knezes*”.⁴⁴

Furthermore, if the Ottoman Empire honored this request, they promised that they would sacrifice their lives for the state and show that they were the most loyal *reaya* to the state.⁴⁵ The demands demonstrate the inability of the state to protect and secure its *reaya*. They expose arbitrary rule of local administration from janissaries to *kadis*. The abuses were so extensive that they impacted every aspect of the *reaya*’s life. The change in classical methods of production and trade, the rise of the middle class, and the part it played in the uprising are also evident. The rebellion leaders

³⁹ Lawrence P. Meriage, “The First Serbian Uprising (1804-1813) and the Nineteenth-Century Origins of the Eastern Question”, *Slavic Review* 37/3 (September 1978): 422.

⁴⁰ Victor Roudometof, “Nationalism, Globalization, and Orthodoxy”, 24.

⁴¹ Meriage, “The First”, 422.

⁴² Wayne S. Vucinich, ed. *The First Serbian Uprising 1804-1813* (New York: Brooklyn College Press, 1982), 362.

⁴³ Aslantaş, *Osmanlıda Sırp*, 16.

⁴⁴ Aslantaş, *Osmanlıda Sırp*, 82-83. The text is translated from its Turkish translation in *Osmanlıda Sırp İsyanları: 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar* to English by the author of this article.

⁴⁵ Aslantaş, *Osmanlıda Sırp*, 83.

and the financiers of the uprising were merchants. Therefore, they tried to abolish the rules that restricted trade. They demanded the reaya to freely sell their crops to whoever offered the highest price, and merchants to trade freely in the nahiyas.

With the Treaty of Adrianople signed on 29 September 1829, Serbia was granted autonomy. *Načertanije*, the national program was formed forty years after the first Serbian uprising. Peter Von Sivers, discusses that constitutional and ethnic nationalism existed marginally in the Greek rebellion. However, nationalism of any sort was even less apparent in the two Serbian uprisings (1804-13 and 1815-17).⁴⁶ He states:

“...insurgents, rebels, brigands, outlaws, and assorted followers who morphed into ruling classes were the independence leaders in Greece and Serbia. Ethnic independence programs-read back into more or less mythical past-and citizenries as the representatives of ethnic and constitutional nationalism emerged only after a considerable lapse of time in both countries”.⁴⁷

Nationalist ideologies gained momentum in Serbian and Greek uprisings not at the very beginning but rather towards the second half of the century. National programs, *Načertanije* (Program) and *Megale Idea* (Great Idea) were elaborated during the early 1840s, years after the initial revolts. *Načertanije* was written by Ilija Garašanin, Minister of Internal Affairs, in 1844, envisioning Serbia as an independent state for the first time.⁴⁸ He was the son of a wealthy merchant and was a member of the Constitutionalist Party, composed of livestock traders, merchants, government officials, and landowners.⁴⁹ The program was designed under Prince Adam Czartoryski’s (a Polish immigrant leader in Paris), and later Franje Zah’s (a Pan-Slav Czech) consultation.⁵⁰ Czartoryski aimed to take advantage of the contemporary situation in the Balkans to grant support from the European empires for an independent Poland. Therefore, he supported Anglo-French interests and promoted anti-Russian policies.⁵¹ Also, Czartoryski and other Polish agents acted as intermediates between the European states and Belgrade.⁵² *Načertanije* was expansionist and irredentist:

*“Serbia must place herself in the ranks of other European states, creating a plan for her future...Movement and agitation among the Slavs has already begun and will, indeed never cease. Serbia must well understand this movement along with the role or the assignment which she will have in it. ...she will realize that she is still very small, that she must not remain in such position, ... From this knowledge the plan and the foundation originate of Serbia’s policy which does not limit Serbia to her present borders, but endeavors to attach to her all the neighboring Serbian peoples”.*⁵³

Contrary to the demands of the rebels in the initial phase of the Serbian uprising in 1804, *Načertanije* envisioned an independent Serbian state based on ethnicity with an irredentist policy.

3. The Greek Uprising

The developments in world trade, international politics, and migration within the Ottoman Empire and its neighbors in the second half of the eighteenth century paved the way for the Greek middle-class formation. The Greek merchants benefited from the turmoil following the French Revolution. The Ottoman Empire only briefly (1798-1801) took part in the Napoleonic wars. This

⁴⁶ Hakan Yavuz and Isa Blumi, eds. *War and Nationalism: the Balkan Wars, 1912-1913, and Their Sociopolitical Implications* (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2013), xxviii.

⁴⁷ Yavuz and Blumi, *War and Nationalism*, xxv.

⁴⁸ Edislav Manetovic, “Ilija Garasanin: Nacertanije and Nationalism”, *Historical Review* (January 2008): 140.

⁴⁹ Paul N. Hehn, “The Origins of Modern Pan-Serbism-The 1844 *Načertanije* of Ilija Garašanin: An Analysis and Translation”, *East European Quarterly* IX/2 (Summer 1975): 153.

⁵⁰ Hehn, “The Origins”, 153-55.

⁵¹ Hehn, “The Origins”, 154-55.

⁵² Hehn, “The Origins”, 154.

⁵³ Ilija Garašanin, “The *Nacertanije* (Draft): The Programme of Serbian Foreign and National Policy at the End of 1844”, [http:// helsinki.org.rs/doc/nacertanije.doc](http://helsinki.org.rs/doc/nacertanije.doc), (5 Apr. 2014 trans. D.T. Batakovic).

allowed the Greek sailors to replace their European counterparts. Unfortunately, the Ottoman Empire itself could not financially benefit from its subjects' success in becoming leading actors in Mediterranean trade for most of this trade was illegal. On the contrary, the smuggling of its grain caused scarcity and inflation in the empire. The Greek merchants and sailors formed a smuggling network carrying goods from the Ottoman Empire to European markets.⁵⁴

The central government's control over any sort of forces of production in its lands had been loosened since the late sixteenth century. The empire's major grain supplier was Egypt. Because of Egypt's occupation by the French, the empire was deprived of its major source to feed its subjects. In the second half of the eighteenth century, the price of wheat quadrupled in Europe. Greek merchants and sailors smuggled forty percent of the grain produced in Macedonia and Thessalia to European markets which damaged the Ottoman economy enormously. Also, cotton, grape, tobacco, corn, and livestock were all in high demand in the European markets because of industrialization. The Greek merchants and sailors were also in control of exporting these commodities as well.⁵⁵

Because the center of commerce shifted to the Atlantic, and Europe grew wealthier and industrialized, the Jews residing in the Ottoman Empire started to immigrate to the west in the seventeenth century. This freed the Greek merchants from any competition in the Balkans. Some members of the Greek merchant families immigrated to Russia and Europe.⁵⁶ In the early eighteenth century, many moved to Austria from Epirus, Macedonia, and the Ionian Islands.⁵⁷ They settled in trade capitals and further expanded their zone of influence by establishing a trade network between the Ottoman Empire and Europe.⁵⁸ Having been exposed to European enlightenment earlier than any others in the Balkans, the Greeks started to pass over this cultural exchange to the rest of the Orthodox Christians.⁵⁹

The Greek revolt broke out with the efforts of the new Greek middle class that emerged during the eighteenth century. This new middle class was not only in favor of a nationalist movement but also the leaders of the movement came out of this class.⁶⁰ The movement did not receive support from the Patriarchate.⁶¹ Greek merchants were influenced by the ideas of the Enlightenment and the French Revolution through their trade networks. They were impressed by the infrastructural and intellectual developments in the western countries they encountered during their mercantile activities. Besides, the Greek middle class was highly displeased with the current situation of the Ottoman Empire: "they had little use for a government that was unable to maintain roads, curb brigands, or prevent the open and never-ending extortions of its officials".⁶² Therefore, the merchants organized the Philike Hetairia revolutionary society in 1814 at Odessa, the place of the largest Greek merchant colony in Russia, and worked on preparing for the revolutionary outbreak.⁶³ Dmitrije Drordjević mentions that historians generally recognize the role of a national factor in the Greek revolution not because of the characteristics of the Greek peasants which resembled any other group of Balkan peasantry but because of the upper classes of Greek society. He states that Rigas Feraios, Adamantios Korais, Alexandros Mavrokordatos, and other intellectuals promoted the ideas of the French Revolution and nationalism. But these ideas were only embraced by upper-class members as indicated by membership rates to Philike Hetairia. The

⁵⁴ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu*, 23-24.

⁵⁵ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu*, 23.

⁵⁶ Stoianovich, "The Conquering", 244-46.

⁵⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 74.

⁵⁸ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu*, 24-30.

⁵⁹ Ortaylı, *İmparatorluğun*, p. 74.

⁶⁰ L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (New York: Rinehart and Company, Inc., 1958), 145.

⁶¹ Karpat, *Ottoman Past*, 163-65.

⁶² Stavrianos, *The Balkans*, 145.

⁶³ Stavrianos, *The Balkans*, 278.

largest group was merchants with 53.7 percent, 13.1 percent of the members were free professionals, 11.7 percent were provincial notables, 9.5 percent were clergymen and only 0.6 percent were peasants.⁶⁴

The revolt began in 1821 in the Danubian Principalities under the leadership of Ypsilantis a merchant from a well-known Phanariote family. Dennis Hupchick underlined that the leaders of the uprising were acting like bandits with no concept of nationalism and that the uprising resembled a bandit movement rather than a national revolution: “Most had no concept of nationalist ideals and acted simply in the time-honored fashion of brigands, seeking freedom from local Ottoman authority and booty from Muslim civilians, thousands of whom they slaughtered or drove out”.⁶⁵ The Greek peasants contributed to the uprising because of the anarchy that prevailed in the countryside. Especially, the autocracies committed by Tepedenli Ali, a powerful *ayan*, who was appointed as pasha in Ioannina (1788), and his forces that raided neighboring regions. Tepedenli expanded his control over most of Macedonia and mainland Greece, all of Morea, the Ionian Islands, and southern Albania until being destroyed by the Ottoman army in 1822, following its declaration of independence from the empire in 1819.⁶⁶

With the London Protocol issued in 1830, Greece became an independent monarchical state under the guaranteed protection of Britain, Russia, and France. The territory of the Greek state was restricted to a little more than the Peloponnese, Attica, and the Cyclades islands, leaving the majority of the Greek population within the territory of the Ottoman Empire. This led irredentism to become a prominent factor in the politics of Greece. Until signing the Lausanne Treaty in 1923, the state policy was to pursue *Megali Idea*.⁶⁷ For its supporters, it meant a unified single state of all Greek settlements in the Near East with Constantinople as its capital. *Megali Idea* was mentioned for the first time by Ioannis Kolettis, the Greek Prime Minister before the constituent assembly in 1844. He described a native of the Greek kingdom as someone “who lives in Ioannina, in Thessaly, in Serres, in Adrianople, in Constantinople, in Trebizond, in Crete, in Samos and any land associated with Greek history or the Greek race”.⁶⁸ With this statement, he described a Greek kingdom with borders far beyond the present kingdom. The present Greek kingdom was “not the whole of Greece, but only a part, the smallest and poorest part”.⁶⁹

4. Bulgarian Uprising

The basic factor behind Bulgarian unrest was the weakening of central authority and exploitation of the *reaya*. In Vidin, the imperial *hass* was the largest in the Balkans. The *çiftliks* were very extensive and Pazvandoğlu Osman owned most of them in the last quarter of the 18th century.⁷⁰ The incidents that occurred in the Bulgarian lands due to the loss of Ottoman central authority are as follows: the devastation of the countryside by armed bandits in the late eighteenth and early nineteenth centuries, abuses of government officials and *ayans*, and the rise of the *çiftliks*. The peasants responded to these incidents by revolting and fleeing to the mountain areas. Rebellions broke out in the northwest in 1835, at Niş in 1841, Ibrail between 1841 and 1842, and Vidin in 1850.⁷¹

⁶⁴ Béla K. Király, and Gunther E. Rothenberg, eds., *War and Society in East Central Europe Vol. I* (New York: Brooklyn College Press, 1979), 201.

⁶⁵ Hupchick, *The Balkans*, 221.

⁶⁶ Hupchick, *The Balkans*, 180.

⁶⁷ Hupchick, *The Balkans*, 222-23.

⁶⁸ Richard Clogg, *A Concise History of Greece* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 48.

⁶⁹ Clogg, *A Concise*, 48.

⁷⁰ Üstündağ, *Power Politics*, 43-45.

⁷¹ Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 160.

The Bulgarian merchant class was formed in the last decade of the eighteenth century. Bulgarian traders and carters from the Rhodope and the Balkan Mountains began to travel to Russia and Hungary in 1750. However, the Bulgarian merchant class only became strong after the *reaya* of the Rhodope and Balkan Mountains moved in masses to foothills, valleys, and coastlands that were abandoned because of banditry in the last decade of the eighteenth century and the first quarter of the nineteenth century.⁷² The Bulgarian merchants formed wealthy colonies in major trade centers of the empire such as Constantinople, Smyrna, and Salonica as well as European centers such as Vienna, Moscow, and Petersburg.⁷³

Merchants established trade schools. History, geography, and mathematics were thought and students were exposed to European political thought.⁷⁴ Also, foreign countries and other Orthodox communities contributed to the Bulgarian intellectual movement. While Bulgarian students attended Serbian schools in Belgrade and Bulgarian books were printed by the Serbian government's official press, the liberal Western ideas reached the Bulgarian middle class indirectly through the Greeks as the majority of educated Bulgarians attended Greek schools in Smyrna, Athens, Saloniki, Yanina, and in the various Aegean Islands until the mid-nineteenth century. Between 1856 and 1876 around five hundred Bulgarian students received scholarships from the Slavonic Benevolent Committee to study in Russia to indoctrinate the Bulgarian students with Pan-Slav, Orthodox ideas.⁷⁵

As discussed, the uprisings of the *reaya* in the northwest in 1835, at Niş in 1841, Ibrail between 1841 and 1842, and Vidin in 1850 took place because of the deprived conditions of *reaya*. However, the *reaya* did not have any nationalist political agenda and did not support any independence movements. Therefore, leaders of the Bulgarian nationalist movement were based in Serbia and Danubian Principalities. They were either simply allowed to conduct their nationalist activities or vigorously supported. For example, since the 1860's George Rakovski, one of the leaders had headquarters of his organization in Belgrade and Novi Sad.⁷⁶

The Bulgarian nationalists were actively aided by Russia. Since the end of the 1828-1829 Ottoman-Russo war, Russian agents had been active in Bulgaria.⁷⁷ Their efforts intensified shortly before 1850.⁷⁸ They were distributing pamphlets and organized secret gatherings to promote rebellion.⁷⁹ The pamphlets distributed by them were openly inviting the *reaya* to rebel against the Ottoman Empire.⁸⁰ Ignatiev also mobilized brigand groups to enter the Tuna province and start a rebellion.⁸¹ It was Nikolai Pavlovich Ignat'ev who pressed for the establishment of the Bulgarian Exarchate.⁸² Its establishment in 1870 by Sultan Abdülaziz marked the acceleration of Bulgarian nationalism. The exarchate's priests roamed the countryside to spread Bulgarian nationalism.⁸³ Ignatiev also ensured that the Slavic Benevolent Committee gave grants to Bulgarian instructors to pursue higher education in Moscow. After returning to their local communities, these

⁷² Stoianovich, "The Conquering", 281.

⁷³ Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti., 1992), 21.

⁷⁴ Shaw and Shaw, *History of the Ottoman*, 161.

⁷⁵ Stavrianos, *The Balkans*, 369-70.

⁷⁶ Charles Jelavich and Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920/36* (Seattle: University of Washington Press, 1977), 136.

⁷⁷ M. Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992), 76-77.

⁷⁸ İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar*, 39.

⁷⁹ Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde*, 77.

⁸⁰ İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar*, 39.

⁸¹ Kocahanoğlu, Osman Selim (ed.), *Midhat Paşa'nın Hatıraları: Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı [Mir'at-ı Hayret] Cilt. 2* (İstanbul: Temel Yayınları, 1997), 39.

⁸² Kamusella, Tomasz, Nomachi Motoki, and Catherine Gibson, eds., *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders* (New York: Palgrave Macmillan, 2016), 433.

⁸³ Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde*, 220-221.

instructors taught in Russian and Bulgarian.⁸⁴ The great Bulgarian state was envisioned by Russia to expand its power on the lands of the Ottoman Empire and tried to be imposed on it by the Treaty of San Stefano of 1878. After objections from the Great Powers, the Treaty of Berlin divided “the Greater Bulgaria into Bulgaria proper, Eastern Rumelia and Macedonia”.⁸⁵ However, Russia did not abandon its policy to create ‘Greater Bulgaria’ which would annex Eastern Rumelia in the future. Therefore, it supervised the formation of the Principality of Bulgaria’s constitution and influenced the selection of its prince.⁸⁶

Conclusion

In the cases of Serbian, Greek, and Bulgarian uprisings, the deterioration of central authority at the local level coincided with the rise of the Orthodox Christian middle class in the second half of the eighteenth century. These revolts in their initial stages were manifestations of the *reaya* of their displeasure with living in a state of constant insecurity. Nationalist ideologies gained momentum in nationalist movements not at the very beginning of the revolts but rather towards the second half of the nineteenth century by the efforts of the national intelligentsia who were members of the new middle class in their respective societies. From then on, national-revolutionary organizations and secret committees were formed to promote nationalism.

A nationalist discourse was formulated in 1844 for Serbia after it gained autonomy from the Ottoman Empire in 1829. *Načertanije* spoke of an independent Serbian state based on ethnicity. There is a clear discrepancy between the text prepared by the rebels at Ostrujnitsa camp in 1804 and *Načertanije*. The shift between the texts indicates the efforts of the intelligentsia to construct a national identity and set a national goal. This political aim was to reach the borders of the Serbian Empire of the thirteenth and fourteenth centuries.

Similarly, the Greek *reaya* took part in the revolt that broke out in 1821 because of the Ottoman Empire’s inability to protect its *reaya* against the abuses of its officials, brigands, and Tepedenli Ali. *Megali Idea* was formed after the establishment of an independent Greek state. Like *Načertanije*, *Megali Idea* claimed that the present Greek state was very small, whereas the borders of the historical kingdom were far larger. A claim on the lands associated with Greek history and race was made.

Bulgarian *reaya* endured abuses of ayans, government officials, and brigands like Serbian and Greek *reaya*. The Russian Empire supported the uprisings, and as in the case of Bulgaria, it organized revolts against the Ottoman Empire. It also worked in the indoctrination of national intelligentsia.

As the victor of the Russo-Turkish War (1877-1878), Russia partitioned the Ottoman Empire “in the exclusive interest of Russia” with the Treaty of San Stefano.⁸⁷ This was unacceptable for the British, the French, and the Austria-Hungary empires as it was shifting the balance of power towards Russia by creating vast Slavic states under its patronage and control. This concern was expressed by Austen Henry Layard, British Ambassador to the Ottoman Empire:

“The object in view has been the aggrandizement of the Slav race, and the formation of a Slave State, which, endowed with Russian institutions, and placed under Russian supervision, is to be absolutely dependent upon Russia, if it does not speedily become virtually a Russian Province. The

⁸⁴ Aslı Yiğit Gülseven, “Rethinking Russian Pan-Slavism in the Ottoman Balkans: N.P. Ignatiev and the Slavic Benevolent Committee (1856-77)”, *Middle Eastern Studies* 53:3 (2017), 339.

⁸⁵ Charles Jelavich and Barbara Jelavich, “The Danubian Principalities and Bulgaria under Russian Protectorship”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge* 9:3 (1961), 354.

⁸⁶ Jelavich and Jelavich, “The Danubian Principalities,” 354.

⁸⁷ The National Archives, The Treaty of Berlin and the Convention of Constantinople (August 1878), ZLIB 15/16, 4.

Slav communities now under the dominion of Austria, together with Bosnia and Servia, will probably be absorbed ultimately into this vast Slav nationality, and the Russian Empire may then include the whole of Eastern Europe”.⁸⁸

Therefore, a new treaty was formed. The Treaty of Berlin was signed on 13 July 1878. With the Treaty of Berlin, Bulgaria became an autonomous tributary Principality under the Ottoman Sultan’s suzerainty with a Christian Government and a national militia (Article I); a province called “Eastern Rumania” was formed and constituted under the direct political and military authority of the Ottoman Sultan, with an administrative autonomy and a Christian Government (Article XIII), and Rumania (Article XLIII), Serbia (Article XXXIV), and Montenegro (Article XXVI) became independent.⁸⁹ The Ottoman Empire lost hold of the majority of its lands in the Balkans.

⁸⁸ The National Archives, Layard to the Earl of Derby, Remarks on the Treaty of San Stefano (23 March 1878), FO 881/3541.

⁸⁹ The National Archives, Memorandum on the Present State of the Questions Arising Under the Treaty of Berlin by Lord Tenterden (28 April 1880), FO 424/477.

References:**Archive Documents**

- The National Archives, Memorandum on the Present State of the Questions Arising Under the Treaty of Berlin by Lord Tenterden (28 April 1880), FO 424/477.
- The National Archives, Mr. Layard to the Earl of Derby, Remarks on the Treaty of San Stefano (23 March 1878), FO 881/3541.
- The National Archives, The Treaty of Berlin and the Convention of Constantinople (August 1878), ZLIB 15/16.

Published Books and Articles

- Aslantaş, Selim. *Osmanlıda Sırp İsyanları: 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Aslantaş, Selim. "Sırp İsyanlarına Giden Yol (1788-1804).", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD) S. 3 (2005): 115-145.
- Béla K. Király and Gunther E. Rothenberg, eds. *War and Society in East Central Europe Vol. I*. New York: Brooklyn College Press, 1979.
- Charles Jelavich and Barbara Jelavich. "The Danubian Principalities and Bulgaria under Russian Protectorship." *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge* 9:3 (1961), 354.
- Charles Jelavich and Barbara Jelavich. *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*. Seattle: University of Washington Press, 1977.
- Clogg, Richard. *A Concise History of Greece*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Gülseven, Aslı Yiğit. "Rethinking Russian Pan-Slavism in the Ottoman Balkans: N.P. Ignatiev and the Slavic Benevolent Committee (1856-77).", *Middle Eastern Studies* 53:3 (2017): 332-348.
- Hakan Yavuz and Isa Blumi, eds. *War and Nationalism: the Balkan Wars, 1912-1913, and Their Sociopolitical Implications*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2013.
- Hehn, Paul N. "The Origins of Modern Pan-Serbism-The 1844 Načertanije of Ilija Garašanin: An Analysis and Translation.", *East European Quarterly* IX/2 (Summer 1975): 153-171.
- Hupchick, Dennis P. *The Balkans: From Constantinople to Communism*. New York: Palgrave, 2002.
- İnalçık, Halil. "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700.", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 283-337.
- İnalçık, Halil. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti., 1992.
- Kamusella, Tomasz, Nomachi Motoki, and Catherine Gibson, eds. *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities, and Borders*. New York: Palgrave Macmillan, 2016.
- Karpat, Kemal H., eds. *Ottoman Past and Today's Turkey*. Leiden: Brill, 2000.
- Karpat, Kemal H. *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays*. Leiden: Brill, 2002.
- Kasaba, Reşat. *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl*. İstanbul: Belge Yayınları, 1993.

- Kocahanoğlu, Osman Selim ed. *Midhat Paşa'nın Hatıraları: Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı [Mir'at-ı Hayret] Cilt. 2*. İstanbul: Temel Yayınları, 1997.
- Kohn, Hans. "The Impact of Pan-Slavism on Central Europe." *The Review of Politics* Vol. 23 No.3 (Jul. 1961): 323-333.
- Manetovic, Edislav. "Ilija Garasanin: Nacertanije and Nationalism." *Historical Review* (January 2008):137-173.
- Meriage, Lawrence P., "The First Serbian Uprising (1804-1813) and the Nineteenth-Century Origins of the Eastern Question." *Slavic Review* 37/3 (September 1978): 421-439.
- Minkov, Anton. *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahasi Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730*. Boston: Brill, 2004.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim, 2007.
- Paxton, Roger V. "Nationalism and Revolution: A Re-Examination of the Origins of the First Serbian Insurrection 1804-1807." *East European Quarterly*, VI/6 (September 1972): 337-362.
- Roudometof, Victor. "Invented Traditions, Symbolic Boundaries, And National Identity In Southeastern Europe: Greece and Serbia in Comparative Historical Perspective (1830-1880)." *East European Quarterly* XXXII/4 (January 1999): 429-468.
- Roudometof, Victor. "Nationalism, Globalization, Eastern Orthodoxy: 'Unthinking' the 'Clash of Civilizations' in Southeastern Europe." *European Journal of Social Theory* 2/2 (1999): 233-247.
- Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Stavrianos, Leften Stavros. *The Balkans since 1453*. New York: Rinehart and Company, Inc., 1958.
- Stoianovich, Traian. "The Conquering Balkan Orthodox Merchant." *The Journal of Economic History* (Jun 1960): 234-313.
- Stoianovich, Traian. "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800." *The Journal of Economic History* (Autumn 1953): 398-411.
- Şentürk, Hüdayi. *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- Vucinich, Wayne S., ed. *The First Serbian Uprising 1804-1813*. New York: Brooklyn College Press, 1982.

Unpublished Thesis

- Üstündağ, Nagehan. *Power Politics in the Ottoman Balkan Provinces: A Case Study of Pazvandoğlu Osman* (Unpublished Masters of Arts Thesis), Middle East Technical University, Ankara, 2006.

Internet Sources

Garašanin, Ilija. “The Nacertanije (Draft): The Programme of Serbian Foreign and National Policy at the End of 1844.” Translated by D.T. Batakovic. Accessed October 1, 2022. [https:// helsinki.org.rs/doc/nacertanije.doc/](https://helsinki.org.rs/doc/nacertanije.doc/).

**HISTORY
STUDIES**
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

235

15 / 2

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 2, May 2023

www.historystudies.net

OSMANLI DEVLETİ'NDE İSTİKRAZ UYGULAMALARINA BİR ÖRNEK: 1687 TRABZON İMDÂDİYYESİ

*An Example of Borrowing Practices in The Ottoman Empire: 1687 Trabzon
İmdadiyye*

Dr. Öğr. Üyesi Sebahattin Usta

Karadeniz Teknik Üniversitesi

s.usta@ktu.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 15.11.2022
Kabul Tarihi-Accepted Date : 25.04.2023
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1129

Atıf – Citation:

Sebahattin Usta, "Osmanlı Devleti'nde İstikraz Uygulamalarına Bir Örnek: 1687 Trabzon İmdâdiyyesi", *History Studies*, 15/2 s. 237-254.

OSMANLI DEVLETİNDE İSTİKRAZ UYGULAMALARINA BİR ÖRNEK: 1687 TRABZON İMDÂDİYYESİ

An Example of Borrowing Practices in The Ottoman Empire: 1687 Trabzon İmdadiyye

Dr. Öğr. Üyesi Sebahattin Usta

Öz

Osmanlı Devleti, kuruluşundan 16. yüzyıl sonlarına kadar uyguladığı siyasi ve ekonomik politikalarla önemli kazanımlar sağlamış, bulunduğu coğrafyada doğu-batı ve güney-kuzey eksenindeki ticaret yollarına hâkim olup Karadeniz ve Akdeniz havzasında istikrarı sağlayarak güçlü bir devlet konumuna yükselmiştir. Bu süreçte Anadolu, Rumeli, Suriye, Irak, Mısır, Karadeniz ve Afrika'nın kuzeyi ile İran Platolarına kadar olan geniş arazilere sahip olarak gelirlerini önemli ölçüde artırmıştır. Bununla birlikte 16. yüzyıl sonlarından itibaren yaşanan bazı gelişmeler devletin siyasi ve ekonomik istikrarını olumsuz şekilde etkilemiştir. 17. Yüzyıl boyunca da devam eden bu istikrarsızlık denk bütçe yapımını güçleştirmiş ve hazine sürekli olarak açık vermiştir. Devlet bu hazine açıklarını kapatmak ve uzun süren savaşların maliyetini karşılamak için çeşitli yollar aramıştır. Özellikle savaş dönemlerinde sefer ihtiyaçlarını karşılamak için imdâdiyye uygulamalarına başvurulmuştur. Bu dönemde farklı tarihlerdeki imdâdiyye uygulamalarından anlaşıldığı kadarıyla genellikle ekonomik durumu iyi olanlardan "istikraz" adı altında para toplanmıştır. Kaynaklara göre 1683 Viyana kuşatmasıyla başlayan ve birkaç cephede devam eden savaş masrafları için tüm ülkeyi kapsayan bir imdâdiyye uygulaması gündeme gelmiştir. 1687 tarihinde gerçekleşen bu imdâdiyyenin Trabzon'da uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda eldeki arşiv malzemesinden özellikle Trabzon Kadı Sicillerinden hareketle bu konu değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, İstikraz, İmdâdiyye, Savaş, Trabzon

Abstract

The Ottoman Empire achieved significant gains with the political and economic policies it implemented from its establishment until the end of the 16th century, dominated the trade routes in the east-west and south-north axis in its geography, and became a strong state by providing stability in the Black Sea and Mediterranean basin. In this process, Anatolia, Rumelia, Syria, Iraq, Egypt, the Black Sea and the North of Africa and Iran have increased their incomes by owning large lands up to the plateaus. However, some developments since the end of the 16th century negatively affected the political and economic stability of the state. This instability, which continued throughout the 17th century, made it difficult to make a balanced budget and the treasury had a constant deficit. The state sought various ways to close these treasury deficits and to coper the costs of protracted wars. In order to meet the expedition needs, especially during the war, imdâdiyye applications were applied. In this period, Money was collected under the name of "istikraz", as it is understood from the imdâdiyye applications on different dates, generally from those who were in good economic condition. According to the sources, for the war expenses that started with the siege of Vienna in 1683 and continued on several fronts, an emergency application covering the whole country came to the fore. It is understood that this relief, which took place in 1687, was also implemented in Trabzon. In this context, this subject will be evaluated based on the archival material, especially the Trabzon Kadı Registers.

Keywords: Ottoman, Loan, İmdâdiyye, War, Trabzon

Giriş

Osmanlı Devleti'nin, 16. yüzyılın son çeyreğine kadar sürekli fetih siyaseti ve toprak kazanımı ile birlikte önemli gelirler elde ettiği ve zaman zaman kısmi ekonomik sıkıntılar haricinde genel olarak halkın refah içerisinde yaşadığı kabul edilir. Ancak Osmanlı Devleti bu dönemden itibaren içte ve dışta yaşanan çeşitli sıkıntılar sebebiyle ciddi siyasi, ekonomik ve toplumsal sorunlarla karşılaşmıştır. 16. yüzyıl sonlarına doğru yapılan uzun ve maliyetli savaşlar ekonomiyi sarsmış ve merkezi harcamaların da artmasıyla iktisadi bunalımlar yaşanmıştır. Bu süreçte timar sistemi çözülmeye başlamış, bu durum, merkezi yönetimin vergi gelirleri üzerindeki denetimini azaltmış ve vergi toplamada âdem-i merkeziyetçi bir yapı ortaya çıkmıştır. Halkın vergi yükü ağırlaşmış, savaşlara karşı tepkiler oluşmuş, isyanlar çıkmış ve güvenlik sarsılmıştır. Ayaklanmalar ile birlikte eşkıyalık hareketleri, ayanlığın güçlenmesi, yolsuzluklar, kırsal kesimlerden şehirlere göç, sorunları daha da artırmıştır.¹ Batıda meydana gelen askeri ve ekonomik gelişmeler, transit ticaret yollarının değişimi, nüfus artışının neden olduğu yeni sorunlar ve enflasyonist baskılar Osmanlı Devleti'ni daha da zor durumda bırakmıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “kronik bütçe açıkları”² meydana gelmeye başlamış, iktisadi ve mali koşullar hızla bozulmuş, bir durgunluk dönemine girilmiştir.³ Bu sebeple artan nakit para ihtiyacını karşılamak için çeşitli yollar denenmiştir.⁴ Bunlardan bir tanesi de özellikle savaşların masraflarını karşılamak için toplanan imdâdiyyelerdir.

17. yüzyılda sefer masraflarını ve acil nakit ihtiyacını karşılamak üzere toplanan imdâdiyye, 18. yüzyıl sonlarından itibaren örfi bir vergi haline gelmiştir. Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın tabiriyle “alâ tariki'l-karz”, ilk ruznamçe kayıtlarında ise “bervech istikraz” ifadeleriyle geçen imdâd-ı seferiyye, öncelikle savaş ve maaş harcamaları için cebri bir iç borçlanma görünümündeydi.⁵ Toplanan para bazen hazineye aktarılırken bazen de doğrudan doğruya orduyu sefere götürmekle görevli serdarlara veriliyordu. Miktarı, durum ve ihtiyaca bağlı olarak fermanlarla artıp eksilen bu vergi kalemi reyadan toplandığı gibi devlet adamlarından da toplanırdı.⁶

Osmanlı mali tarihinde zaman belirtmeden ve yan bilgiler verilmeden “imdâdiyye” ya da “imdâd-ı seferiyye” denildiğinde tam olarak nasıl bir mali uygulamanın söz konusu olduğunu kestirmek güçtür. Zira Osmanlı maliyesinde aynı terimle ifade olunmalarına rağmen birbirinden farklı imdâdiyyelerin varlığı bir gerçektir. 17. ve 18. yüzyıl uygulamaları ve imdad-ı hazâriye kavramları birbirinden farklılık arz eder. Yine Osmanlı maliyesinde “sefer akçesi”, “iane akçesi”, “sefer istikrazı” adı altında uygulamalar da imdâdiyyelerle aynı özellikler gösterir. Dolayısıyla devletin ihtiyaç duyduğu parayı çeşitli adlar altında talep ettiği anlaşılmaktadır.⁷

17. yüzyıldaki imdâdiyye uygulamalarına bakıldığında devletin ileri gelen kişilerinden, şehirli zengin halktan, valilerden, çeşitli selâtin vakıflarının gelir fazlalarından ve saray kadınlarının gelirlerinin yarısı bu anlamda talep edilmişti.⁸ Devletin ihtiyaç duyduğu nakit para için 1656 tarihinde bir imdâdiyye uygulamasına rastlanmaktadır. Sultan İbrahim döneminde Girit kuşatması

¹ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985, s. 201-248

² Uzun süren savaşlardan dolayı Osmanlı bütçesinin devamlı açık verdiği dair bkz; Halil Sahillioğlu, “Sıvış Yılı Buhranları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXVII (1969), s.75-111.

³ Ali Rıza, Gökbunar, “Celali Ayaklanmalarının Maliye Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *Yönetim ve Ekonomi*, 14(1): s. 7.

⁴ Osmanlı Devleti'nin bu dönemden itibaren artan nakit para ihtiyacını karşılamak için kullandığı yöntemler için bkz.; Alper Değer, Adem Anbar, “Osmanlı İmparatorluğu'nun İç Borçlanmada Kullandığı Yöntem ve Araçlar”, *Maliye Finans Yazıları*, S.87, 2010, s. 27-49.

⁵ Ahmet Tabakoğlu, “İmdâdiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, C. 22, s. 221-222.

⁶ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Kayihan Yayınları, İstanbul 2019, s. 465.

⁷ Yavuz Cezar, “Osmanlı Maliyesinde XVII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki “İmdâdiyye” Uygulamaları”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2011, S. 2, s. 69.

⁸ Tayfun Ulaş, “Osmanlı Maliyesinde İmdâdiyye Vergilerinin Ortaya Çıkışı”, *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi*, Ed. Arif Bilgin, Burhan Çağlar, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 61.

sebebiyle Osmanlı-Venedik savaşı başlamıştı.⁹ IV. Mehmed döneminde de savaş devam etmiş, bunun yanı sıra Anadolu'da celali isyanları, İstanbul'da da 1648-56 yılları arasında esnaf ve ocak ağalarının sebep olduğu çeşitli ayaklanmalar yaşanmıştı.¹⁰ 1656 tarihinde Osmanlı donanmasının Çanakkale boğazı önünde mağlubiyeti boğazın kapanmasına sebep olmuş, Limni ve Bozcaada'nın elden çıkmasıyla da sıkıntılı bir durum ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Padişah'ın bir meşveret meclisi topladığı anlaşılmaktadır.¹¹ Yapılan toplantıların birkaç gün boyunca aralıklarla devam ettiği, savaşın gidişatı ve ekonomik zorlukların nasıl üstesinden gelineceğine dair müzakerelerin yapıldığı görülmektedir. Neticede bazı kararların alındığı ve bunlar içerisinde imdâdiyye toplanmasının olduğu da anlaşılmaktadır. Tarihçi Naima, Târih-i Gılmani'nin yazarı Mehmet Halife'ye atfen 1656 yılında Enderun hazinesinden bir miktar mal ve taşrada varlık sahibi zengin kişilerden durumlarına göre yüz bin kuruşu geçmemek üzere imdâdiyye toplanmasına karar verildiğini belirtir.¹² Ancak ne kadar paraya ihtiyaç olduğu, toplanan paranın nasıl ve nerelere harcandığına dair bilgi verilmemektedir.

Osmanlı Devleti 17. yüzyılın ortalarından itibaren bir dizi savaşlar içerisine girmiştir. 1645 tarihinde başlayan ve yaklaşık 25 yıl süren Girit kuşatması sebebiyle Venedik, 1663-64'de Avusturya, 1672-76'da Lehistan, 1678-81'de Rusya ve 1683-1699'da tekrar Avusturya ile savaşlar yapılmıştır.¹³ Bu dönem içinde, özellikle 1683 Viyana kuşatması ve bozgunu imparatorluğu her bakımdan büyük ekonomik ve mali sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır. Özellikle Balkan toprakları için ciddi sonuçlar ortaya çıkmıştır.¹⁴ Bu savaşların oluşturduğu en önemli sorunlardan birisi de hazinenin nakit para ihtiyacı idi. Bu süreçte merkezi hazinenin nakit ihtiyacı sürekli artmaktaydı.¹⁵ Bu ihtiyaç, yıllardan beri süregelen savaşların gerektirdiği ek harcamaların doğal bir sonucuydu. Ayrıca faal nüfusun yıllarca savaş alanlarına çekilmesi, vergi tahsilatında da zorluklar çıkartmış olmalıdır.

Savaşların devam etmesi sebebiyle 1687 yılı başında kapıkulunun birikmiş olan dört kıst (bir yıllık) maaşları verilemez duruma gelmişti. Bunun üzerine padişahın emriyle önce ilmiyye mensuplarından imdâdiyye istenmesi yoluna gidildi. Ancak ilmiyye mensupları bu teklifi hiç de makul ve hoş karşılamadılar. "*Verecek paralarının olmadığını söyledikleri gibi padişahın 40 yıldır hükümdarlık yaptığını, heva ve hevesinde olduğunu, parayı binalara harcadığını, bu günleri düşünerek tasarruf etmesi gerektiğini*" ifade ettiler. "*Kendilerinin fakir olduklarını İstanbul'da bir sürü hizmet ehli ribahorlar olduğunu ve parayı onlardan alması gerektiğini*" belirttiler. "*Şimdiye kadar ulemaya böyle bir teklifin yapılmadığını da*" söylediler.¹⁶

Buradaki ifadelerden daha önceki imdâdiyye uygulamalarının ulemaya yansıtılmadığını çıkartmak mümkündür. Diğer taraftan ulemanın fakir olduklarını beyan etmeleri ve bu parayı veremeyeceklerini söylemeleri buldukları maddi durumu da çarpıcı bir şekilde ortaya

⁹ Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, C. IV, s. 1966

¹⁰ Tafsilat için bkz., Cezar, *age*, s. 2005-2038.

¹¹ *Age*, s. 2039-2043.

¹² Naima, Târih-i Gılmani'ye atfen bu konuda verdiği bilgiyi şu şekilde ifade eder: "*ol akd olunan meclis-i meşverette Enderun hazinesinden bir mikdar mal ve taşrada selâtin ve a'yan u erkân ve mütemevviller hallerine göre birer mikdar şey verilmek tedbir olunmuştu. Ve ol vechile herkesden imdâdiye nâmiyle birer mikdar mal cem edip lâkin cümlesi yüz bin guruşu tecâvüz etmemekle veziri-a'zam sefer-i hümâyün mühimmâtını kemâ-yenbağı görmek hizmetini ta'ahhüd edemeyip izhâr-ı acz etmişti...*" Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, Haz., Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, C. IV, s. 1696

¹³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1994, C. I, s. 51-55.

¹⁴ İlber Ortaylı, "İkinci Viyana Kuşatmasının İktisadi Sonuçları Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları II*, 1981, s.200-201.

¹⁵ Mesela 1683'te 324.566.230 akçe olan merkezi hazinenin harcamaları yılsonunda 525.165.640 akçeye ve 1699'a doğru ise 1.211.379.266 akçeye kadar çıkmıştı. Halil Sahillioğlu, "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir ve Giderleri", *VIII. Türk Tarih Kongresi II*, 1981, s. 1393.

¹⁶ "*vezir-i âzam arzıyla padişah hazretleri kaymakam paşaya hatt-ı hümâyün yazub müfti efendiden aşağı pâyyede olan müderrisine varınca ulemadan imdâdiyye akçe taleb buyurdular...*", Nazire Karaçal Türkay, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke: 1065-22 Ca, 1106/1654-7 Şubat 1695*, (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), 1992, C.2, s. 1058-1509.

koymaktadır. Ayrıca imdâdiye akçesi vermesi gereken kişilerin İstanbul'daki faizciler olması gerektiğini söylemeleri de manidardır.

Anlaşıldığı kadarıyla ulemanın bu tepkisinden sonra yeni bir hatt-ı hümayun yayınlanmış ve şehir halkının zenginleriyle iş sahiplerinden zorla para toplanması yoluna gidilmiştir.¹⁷ H. 1098 (1687) yılının ilk aylarına ait bilgi veren vakanüvis Raşid Efendi de tüm ülkeyi kapsayan, geniş kapsamlı bir “imdâd-ı seferiyye” uygulamasından söz eder. “Birkaç yıldan beri dört tarafta devam eden savaşların uzaması sebebiyle asker ve mühimmat tedariki için ne hazinedeki mevcut para ne de olağan gelirler (irâd-ı muayyen) bunları karşılamaya yetecek durumda değildir”. “Çaresiz kaldığımızı” ifade eden Raşid Efendi, ülkenin ileri gelen kişileri ve tüccarından “bir miktar akçe-i istikraz” alınmasına karar verildiğini belirtir.¹⁸ Raşid Efendi'nin ifade ettiği bu istikrazın 1687'de Trabzon'da da toplandığı tespit edilmiştir.

1.Trabzon'da 1687 İmdâdiye Uygulaması

Trabzon Şerhiye Sicilleri içerisinde 1855 numaralı defterde Trabzon'da toplanan imdâdiye ile ilgili kayıtlar mevcuttur. Kayıtlarda 1687'deki sefer sebebiyle gerekli olan asker mühimmatı için kudret sahibi kişilerden on bin kuruş “istikraz” toplanmasına ferman olduğu ifade edilmiştir.¹⁹ Bu kayıta, istikrazın toplandığı mahalleler, kişiler ve müesseseler listeler halinde verilmiştir. Bir sonraki kayıta ise mahalle ve kişiler belirtilmeksizin bazı şahıslardan, Görelilerden 1150 kuruş ve nef-s-i şehirden 2248 kuruş toplandığı ifade edilmiştir. Bu paranın Yeni Cuma Mahallesi'nden Hüseyin oğlu Yazıcı Ahmet ve Trabzon Çavuşu Ahmet Ağa tarafından toplanıp kalede muhafaza edilmek üzere kale dizdarı Ali Ağa'ya teslim edildiği belirtilmiştir.²⁰ Burada fermanla da belirtildiği üzere toplanacak olan para “istikraz” yani borç olarak ifade edilmiştir. Ancak bu istikrazın sonra geri ödenip ödenmediği veya başka vergilerle mahsup edilip edilmediği belirsizdir. Bu çalışmadaki amaç borçlanmanın akıbeti değil uygulamanın bir örneğini ortaya koymaktır.

İstikraz ile ilgili listeler aşağıda tablolar halinde gösterilmiştir. Mahalle sırası sicil kaydında olduğu gibi verilmiştir.

Tablo 1: Mahâlle-i Ayasofya

Borç Veren Kişi	Miktar (kuruş)
Koyuncu Bünyad	17
Koyuncu Ali oğlu Süleyman	14
Beşli Hüseyin	6
Bosfor Ahmed	7
Beşli Terzi Mahmud	8
Kazıcıoğlu Osman	35

¹⁷ “...ehl-i hudmet olup ve bâ-husus sükkân-ı şehirden mütemevvil olanların malların birer takrib ile cebren kalil ve kesir vüs'at-i hallerine göre buyrulduklar ile üzerlerine ta'yin olunan Bakı kulları ve Divan çavuşları köşe-be-köşe, mahalle-be-mahalle bulup, tahsil idüp, yük yük kaymakam paşa sarayına isal...”, Silahdar tarihi, c.2, s. 263.

¹⁸ “Birkaç seneden berü cevânib-i erba'ada seferlerin imtidâdı ve her tarafa ziyade asker tedârükü için mesârîfın izdiyâdı ile pey-ender-per bu denlü mühimmât-ı seferiyyeye sarf eylemeye ne mevcut hazîne kâfi ve ne irâd-ı mu'ayyen vâfi olmağın, nâçâr memalik-i mahrusada olan bi'l-cümle kasâbat u bilâdın a'yan ve tüccarından birer mikdar akçe istikraz olunmak üzere karar verdiler. İstanbul'dan bin beş yüz kise ve Bursa'dan iki yüz kise ve Mısır'dan üç yüz elli kise ve Bağdad ve Basra'dan yüz ellişer kise ve sair bilâddan dahi buna kıyâs ile ve vülât-ı elviye vü eyalet olan vüzerâ-yı izâm ve mîr-i mîrân-ı kiramın her birinden dahi birer mikdâr akçe-i imdâdiyye imdadına tahsil olunmak için evâmîr-i aliyye tahrîr ve taraf taraf mübâşirler ta'yin ü tesyîr olundu...”, Târih-i Râşid ve Zeyli, C. I, Haz., Abdülkadir Özcan vd., Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 297.

¹⁹ “İşbu bin doksan sekiz senesinde vaki sefer-i zafer-i asara ziyade asker tedârîki lazım olub asker-i mensurun mühimmatı için mahrûse-i Trabzonda zi-kudret ve kâr u kesb edenlerden on bin guruş istikrazı ferman olunmağla imtisâlü'l emri'l 'âli marî'l-nakd on bin kuruş a'yan ittîfakıyla mahruse-i merkumede zî kudret ve kâr u kesb edenlere tevzi' olunan defterdir ki zikrolunur.”, Trabzon Şerhiye Sicilleri, Defter No 1855, Varak 103/2.

²⁰ T.Ş.S., 1855, varak 104.

Topçu Ali Çelebi	8
Aydinoğlu Bektaş	32
Gada Hüseyin	8
Toplam:	135 kuruş

Tablo 2: Mahâlî-i Faroz

Borç Veren Kişi	Miktar (kuruş)
Derviş Beşe	10
Tosun Mehmed	7
Çıkrıkçı Ömer	3
Toplam:	20 kuruş

Tablo 3: Mahâlî-i Eksotha

Borç Veren Kişi	Miktar (kuruş)
Tavil Ömer Beşe	5
Süleyman Beşe	5
Küçük Osman	10
Abdülbaki	4
Berber Mahmud Çelebi	5
Azaklı İbrahim	7
Hacı Ahmed	20
Topçuoğlu Hacı Süleyman	20
Toplam:	76 kuruş

Tablo 4: Mahâlî-i İmâret

Borç Veren Kişi	Miktar (kuruş)
Kazakoğlu Mustafa Çelebi	10
Şeytanoğlu Mustafa	5
Ahmed ser bölük	5
Hacı Mehmed İstanbulî	10
Mehmed Beşe Suğada	4
Hasan Beşe	4
Hasan Beşe (Diğer)	4
Eniştesi Hayrullah	4
Toplam:	46 kuruş

Tablo 5: Mahâlî-i Tekfur Çayırı

Borç Veren Kişi	Miktar (kuruş)
Hacı İbrahim	4
Kâtip Çelebi	30
Hamamcı Ali Çelebi	8
Kazlızade Mustafa Çelebi	20
Şahinoğlu Ömer Çelebi	8
Şahin oğlu Ömer Çelebi	7
Lüleci oğlu Abdurrahman	10
Balıkçı Bostan	5
Çıkrıkçı Mehmed	6
Karakaş oğlu Ali Çelebi	6
Dilaver Beşe	15

İpekçi İsmail	5
Dellal Musa	5
Debbağ Musa	5
Hayreddin oğlu Mustafa	12
Şahin Küçük Mehmed Ağa	7
Bodur Musli	5
Toplam:	158 kuruş

Tablo 6: Mahâlle-i Bab-ı Zağnos

Borç Veren Kişi	Miktar(kuruş)
Hacı Derviş	250
Mühürdaroğlu Ahmed Çelebi	5
Hacı Rüstem	40
Yazıcı Hasan Efendi	6
Koca Ahmed Beşe	5
Kasap Ali	3
Toplam:	309 kuruş

Tablo 7: Mahâlle-i Mağara

Borç Veren Kişi	Miktar (kuruş)
Abdurrahman Ağa	5
Hacı Musa	15
Toplam:	20 kuruş

Tablo 8: Mahâlle-i Molla Siyah

Borç Veren Kişi	Miktar (kuruş)
Kabasakal-zâde Hasan Ağa	25
Odin-zâde Mehmed Beşe	50
Topaloğlu Mustafa Çelebi	40
Sacayağı Hüseyin beşe	15
Kalyonoğlu Hasan Çelebi	7
Hüseyin Çelebi tâbi Çavuş	50
Hasan Reis tâbi Çavuş	6
Yarım Bıyıkzâdeler	350
Hacı Ali oğlu Mehmed	23
Bakkal Süleyman	6
Hacı Rüstemoğlu Ahmet	10
Bıçakoğlu Mehmed	12
Molla İbrâhim Efendi	15
Mumcu Osman Beşe	20
London oğlunun Yusuf	5
Serhoş Ömer	10
Ramazan Beşe tâbi çarşı	6
Bekir Beşe	6
Yekpareoğlu	6
Beşir	5
Kara Fergan	10
Bülentoğlu	3
Toplam:	680 kuruş

Tablo 9: Mahâlî-i Hoca Halil

Borç Veren Kişi	Miktar(kuruş)
Bekâr Ali Beşe	50
Süleyman Ağa	15
Midillizâde Hacı Mehmed	50
Terzi Recep	6
Hüseyin Çavuşzâde Hasan Ağa	5
Ali beşe	25
Cortolosoğlu Hüseyin beşe	12
Hasanoğulları	15
Afyonzâde İbrâhim Çavuş	750
Hacı Ahmed	15
Mukaddema 500 guruş sonra 250 guruş 750 guruş İbrahim Çavuş İmdâdiyyesi	
Toplam:	943 kuruş

Tablo 10: Mahâlî-i Bâb-ı Pazar

Borç Veren Kişi	Miktar (kuruş)
Naib oğlu	15
Hacı Ahmed İstanbul'da	15
Mahmud Beşe	4
Mahyacı Hacı Alioğlu İsmâil	45
Üstübü oğlu Ali Ağa	50
Sinanoğlu Hacı Mehmed Reis	30
Hallacoğlu Mehmed	20
Hacı Veli oğlu Halil Çelebi	65
Hacı Osman oğlu İsmâil	30
Hacı Şaban	45
İbrahim Çavuş maa Ahmed Ağa	100
Hacı Murad	8
Kara Hasan Beşe	5
Molla Murteza	15
Balıkçı oğlu Süleyman	5
Kör Mustafa damadı	10
Zenne? Hasan	5
Köse oğlu İshâk	5
Hacı Veli	5
Kör Mustafa	3
Etmekci İbrahim	8
İshâk Ağa	7
Ali ser Bölük	2
Toplam:	497 kuruş

Tablo 11: Mahâlî-i Debbaghâne

Borç Veren Kişi	Miktar (kuruş)
Bünyad Ağa	100 ²¹
Kâşif-zâde Ahmed Ağa	7
Çarık oğlu Hacı Ömer	50

²¹ Bünyad Ağa'dan tekrar 100 kuruş daha alındığı ifade edilmektedir. Ancak bu miktar toplama eklenmemiştir.

Hacı İsmâil	25
Berber Çavuşzâdeler	25
Ramazan Beşe	16
Hacı Selim	12
Mazlum Mehmed	15
Beyzâde Hacı Mustafa	15
Derviş İbrâhim	3
Semerci Hasan	30
Keşiş oğlu Yusuf	8
Haydar oğlu Mehmed ulak	5
Karlıklı Mehmed Beşe	15
... Ahmed	6
Yakıcı Hüseyin Beşe	5
Mehmed Reis	7
Korsak Mehmed Beşe	4
Toplam:	348 kuruş

Tablo 12: Mahâlî-i Yenicuma

Borç Veren Kişi	Miktar (kuruş)
Hacı Hâlil	40
El-Hac Abdalbâki	50
Birâderi İbrâhim	20
Hacı Mustafa Çelebi	30
Küçük Osman	10
Çırağoğlu Mustafa	7
Kuloğlu Mehmed Beşe	60
Hüseyin Ağa karındaşı Ahmed Ağa	50
Cezayirli Ali	15
Kasap Seferin Kölesi	7
Deli Osman oğlu Mustafa	8
Debbağ Hacı Ahmed	5
Kanbur Debbağ	10
Toplam:	312 kuruş

Tablo 13: Mahâlî-i Boztepe

Borç Veren Kişi	Miktar (kuruş)
Gazzaz oğlu Hacı İbrâhim	30
Seydi Çelebi	80
Kaplan Süleyman oğlu	80
Hacı Süleyman oğulları	40
Solaklı oğlu Ka'bede	7
Debbağ Hacı Musli	5
Karamanlı oğlu Hacı Hamza	10
Kasap Mahmud	8
Toplam:	260 kuruş

Tablo 14: Mahâlî-i Manastr

Borç Veren Kişi	Miktar (kuruş)
Hacı Osman	500

Kayıkçı Sinan	5
Altıntop oğlu Osman Beşe	5
Arslan oğlu Mustafa Beşe	5
Toplam:	515 kuruş

Tablo 15: Mahâlî-i İskender Paşa

Borç Veren Kişi	Miktar (kuruş)
Çilingir oğlu Hacı Mahmud	25
Hacı Osman	15
Kuzu Ahmed Çelebi	20
Hacı Hasan	5
Abacı Hasan Beşe	30
Kazgancı Abdalbâki	12
Terzi Hüseyin	20
Ömer	20
Hacı Seydi	35
Eyyüp Beşe	5
Çakal Şâhin	6
Terzi Ahmed	10
Karındaşı Hacı Ali	15
Toplam:	218 kuruş

Tablo 16: Mahâlî-i Çarşı

Borç Veren	Miktar (kuruş)
Çulhacı Hasan	150
Beyzâde oğlu Osman Beşe	5
Hacı Hamza (fevt der Bağdad)	75
Abbas Ağa	12
Hacı Ömer	10
Bakkal Mehmed Beşe	25
Yoroslu Hacı Mustafa	30
Rüstem Çelebioğulları	53
Hamamcı Hacı Mehmed	13
Hacı Hasan karındaşı Mehmed	20
Sinan Beşe oğlu Ömer	52
Süleyman oğlu Hacı Ali	110
Seydi Çelebi Dilâver	10
Hacı Hasan'ın Hacı Ahmet'i	15
Hacı Hasan oğlu Hüseyin Çelebi	5
Attar Hacı Hüseyin	10
Hacı Selim	30
Şehsuvâr oğlu Süleyman Çelebi	5
Çörekçi Ahmed	15
Kel İbrâhim	12
Sandıkçı Fazlı	5
Kel Hasan	50
Hacı Ramazan	15
Hacı Mustafa Hafız	5
Değirmenci oğlu Mustafa	5
İbrâhim Çavuşzâde	5

Toplam:	742 kuruş
----------------	------------------

Tablo 17: Mahâlî-i Kindinar

Borç Veren	Miktar (kuruş)
Hacı Mustafa tâbi Çavuş	5
Hallac oğlu Hüseyin	5
Toplam:	10 kuruş

Tablo 18: Mahâlî-i Muhiddin

Borç Veren	Miktar (kuruş)
Çilingir Ahmed	10
Çalık Selim	220
Üveys oğlu Hasan Çelebi	25
Debbağ Osman	5
Hacı Mahmudzâdeler İshâk ve İsmâil	10
Tarakçı oğlu Mustafa Beşe	50
Sarı Ahmed	20
Mezbur Çalık Selim'in 220 kuruş İmdâdiyesi medyunu (borçlusu) olan Mayerlizâde Hasan Ağa'nın emriyle Âyan-ı Vilayet muhızrlarından Solak oğlu Hasan Çelebi'ye eda eylediği kayd-ı şüd	
Toplam:	340²² kuruş

Tablo 19: Mahâlî-i Amasya

Borç Veren	Miktar (kuruş)
Koca Ağa	250+250
Murad Hanzâde	250
Laçin oğlu	7
Oflu Mehmed	8
Hasekizade Mustafa Ağa	10+20
Süleyman tâbi Koca Ağa	8
Polat Çavuş-zâde	20
Toplam:	823 kuruş

Tablo 20: Mahâlî-i Eski Saray

Borç Veren	Miktar (kuruş)
Kabak Mehmed Çelebi	20
Ali Çelebi	13
Hoca Ali oğlu Hacı Mehmed	7
Toplam:	40 kuruş

Tablo 21: Mahâlî-i Câmi-i Kebir

Borç Veren	Miktar (kuruş)
Bakkal Mustafa	6
Tavil Hacı Ali	200
Mehmed Beşe	15
Korkut oğlu	25
Toplam:	246 kuruş

²² Toplam miktar yazılmamıştır. Kişilerden alınan borçlar tarafımızca toplanarak yazılmıştır.

Tablo 22: Mahâlî-i Şirin Hâtun

Borç Veren	Miktar (kuruş)
Kâşifzâde Mahmud Ağa	115
Defter Kethüdâsı	50
Odabaşı Mustafa Ağa	5
Terzi Şâban	5
Süleyman Çelebi	5
Attar Hüseyin Çelebi	7
Kazgancı Bestan	6
Hacı Osmanzâde	6
Toplam:	199 kuruş

Tablo 23: Mahâlî-i Sultan Alaaddin

Borç Veren	Miktar (kuruş)
Osman Ağazâde Ahmed Ağa	130
Abdurrahman Beşe	12
Yakup Çelebi tâbi-i İshak Bey	4
Tokuzlu oğlu Hamza Beşe	30
Ali Çelebi tâbi-i Çavuş	3
Sipahizade Osman Ağa	350
Toplam:	529²³ kuruş

Tablo 24: Mahâlî-i Kıssahan

Borç Veren	Miktar (kuruş)
Murteza Bey	35
Oğulluk Ahmed Beşe	10
Toplam:	45 kuruş

Tablo 25: Mahalle-i Kal'a

Borç Veren	Miktar (kuruş)
Kara Osmanzade Hüseyin Ağa	40
Ziganalı oğlu Ömer Çelebi	7
Nalbant Yusuf	3
Terzi Hacı Osman	3
Sefer oğlu İbrahim	6
Biraderi	8
Toplam:	67 kuruş

Tablo 26: Mahâlî-i Saçlı

Borç Veren	Miktar (kuruş)
Mehmed Çelebi Kethüdâ-yı Beşlüyan	5
Yayla oğlu Ahmed Çavuş	60
Latif oğlu	6
Bakkal Selim Beşe	3
Zirço Yusuf	10
Ömer Göleli	3
Minkari Mehmed Çelebi	5
Tütüncü oğlu	1
Yusuf Ağa tâbi İshâk Bey	5

²³ Toplam miktar yazılmamıştır. Kişilerden alınan borçlar tarafımızca toplanarak yazılmıştır.

Kurt Beşe tâbi İshâk Bey	5
Cafer Ağa tâbi Rüstem	5
Küçük Hüseyin	3
Mustafa	2
Toplam:	113 kuruş

Tablo 27: Der Beyan-ı Hamamân

Borç veren	Miktar (kuruş)
Hân-ı İncekara	5
Hamâm-ı İmâret	6
Hamâm-ı Hisâr-ı süflî	4
Çifte Hamam	8
Hamâm-ı Çarşı maa Han	15
Hamâm-ı Kal'a	4
Köhne Hamam	2
Toplam:	44 kuruş

Tablo 28: Mahalle Belirtilmeksizin Toplanan İmdâdiyye

Borç Veren	Miktar (kuruş)
Mütevelli-i İmâret Abdullah Ağa	50
Mütesellim Hasan Ağa	100
Çavuş Ahmed Ağa	100
İkiz Hasan Ağa	60
Karındaşı Hacı Ahmed	250
Karındaşı Ali Ağa	20
Çorvacı İsmâil Ağa	50
Kodalak Ahmed	30
Yomralı Kel Hüseyin	25
Yayla Beşe	300
Karazâde Mehmet	25
Sipahi oğlu Hacı Ali	20
Horos oğlu Ali Çelebi	150
Çavuş	200
Görelili Lakod Ahmed	80
Çavuşlu Osman Çelebi	25
Tatar oğlu Hacı Hüseyin	100
Kaya Beşe	70
Terzi oğlu Hasan beşe	35
Toplam:	1180²⁴(kuruş)

Tablo 29: Nahiye ve Kazalardan Toplanan İmdâdiyye

Nahiye ve Kazalar	Miktar (kuruş)
Yomra Nahiyesi	540, teslim: 170 ²⁵
Maçuka Kazası	355
Yoros Nahiyesi	1000, teslim: 500 ²⁶
Akçaabat Nahiyesi	1300

²⁴ Kayıta yekün kısmında 1180 kuruş yazılmakla birlikte kişilerden alınan imdâdiyye miktarı tek tek toplandığında 1870 kuruş çıkmaktadır.

²⁵ Yomra nahiyesi için 540 kuruş yazılmakla birlikte 170 kuruşun teslim edildiği anlaşılmaktadır.

²⁶ Yoros nahiyesi için 1000 kuruş yazılmakla birlikte 500 kuruşun teslim edildiği anlaşılmaktadır.

2. Trabzon'da İmdâdiyye Uygulamasıyla İlgili Değerlendirmeler

1687'deki uygulamada Trabzon'da yirmi yedi mahalle, üç nahiye ve bir kazadan İmdâdiyye toplandığı görülmektedir. Bu tarihlerde Trabzon'un kaç mahallesi olduğu meselesi biraz karışıktır. Trabzon'un nüfusu ve mahalleleri ile ilgili olarak yapılan bazı çalışmalarda birtakım bilgilere rastlamak mümkündür. Araştırmacılar tahrir defterleri, avarız ve cizye kayıtları ile şer'îye sicillerini inceleyerek bazı çıkarımlarda bulunmuşlardır. Bu çalışmalardan birisinde Kenan İnan, Trabzon için 17. yüzyılın ortalarına dair topluca bir mahalle listesi vermiştir.²⁷ Yine 17. yüzyılın ortaları ile ilgili olarak Hanefi Bostan, avarız ve cizye kayıtlarından yola çıkarak 1862 numaralı Trabzon şer'îye sicilini de kullanarak bu yüzyılın sonuna ait bir mahalle listesi vermektedir.²⁸ Bu mahalle listelerinde birtakım farklılıklar göze çarpmaktadır. Mahalle olarak kaydedilen birimlerin bir kısmının sonraki dönemlerde görülmeysi veya bu listelerde olmayıp şer'îye sicillerinde rastlanan başka mahalle isimlerinin de olması meseleye farklı bakış açıları da ortaya çıkarmıştır. Bazı mahallelerin bir mahallenin alt birimi, sokağı olabileceği hususunda bazı görüşleri de beraberinde getirmiştir.²⁹ Mahalle, mahallenin alt birimi veya sokak kavramları ile ilgili gelişim ve değişimin zaman zaman kendisini gösterdiğini söylemek mümkündür. Birleşen mahalle veya idari birimler olduğu gibi bir diğerinden ayrılarak müstakil bir hüviyet kazanan mahalleler de vardır. Hatta zamanla köy mahalle ve benzeri alanların bağlı bulunduğu üst birimlerde dahi değişiklik olabiliyordu.

Trabzon'daki imdâdiyye uygulamasına bakıldığı zaman bu tarihlerde mevcut tüm mahallelerden bu verginin alınmadığı anlaşılmaktadır. Tabi bu istikraz için kudret sahibi kişilerin işaret edilmiş olması bunda en büyük etken olarak düşünülmektedir. Ancak yukarıda Trabzon mahalleleri ile ilgili verilen bilgilerde bu tarihlerde altmışa yakın mahalle veya daha küçük yerleşimler olduğu dikkate alınır ve yirmi yedi mahalleden vergi toplandığı düşünülürse bazı mahallelerin belki de vergiden muaf olduğu akla gelebilir. Ancak bu vergiden muaf olduklarına dair bir veriye de ulaşamamıştır. Burada istikrazın alınması için temel şartın hali vakti yerinde olan kudret sahibi kişilerin olması ön plana çıkmaktadır. Bu tarihte bu mahallelerde istikrazı verebilecek kudret sahibi kişilerin olmaması muhtemeldir.

Kayıtlara bakıldığı zaman bulunduğu mahalle belirtilerek 250 kişiden 7681 kuruş, bulunduğu mahalle belirtilmeksizin 19 kişiden 1180 kuruş; toplamda 269 kişiden 8871 kuruş istikraz toplandığı görülmektedir. İmdâdiyye uygulamasında mahalle bazında bir değerlendirme yapıldığında en fazla istikrazın 943 kuruşla Hoca Halil Mahallesi'nden, en düşük istikrazın 10 kuruşla Kindinar Mahallesi'nden alındığı görülmektedir. En fazla istikrazı veren kişinin ise 750 kuruşla Hoca Halil Mahallesi'nden Afyonzade İbrahim Çavuş olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı toplumunun iki ana zümresi olan askerî ve reaya grupları açısından değerlendirildiğinde ise 111 kişinin askerî,³⁰ 158 kişinin reaya zümresinden olduğu anlaşılmaktadır. Askerî zümre mensubu sayısı reaya zümresine göre daha az olmakla birlikte askerî zümreden 4457 kuruş, reaya zümresinden ise 4414 kuruş istikraz alındığı görülmektedir. Bu durum nispeten askerî zümrede bu istikrazı verebilecek kudret sahibi kişilerin daha fazla olduğu ihtimalini çağrıştırmaktadır. Reaya zümresine bakıldığı zaman birçok meslek grubuna dâhil kişilerin olduğu görülmektedir.³¹

²⁷ Kenan İnan, "Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından" *On Yedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları*, Trabzon 2013, s. 39-40.

²⁸ Hanefi Bostan, "XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. 2, (ed. Şenol Saylan-Betül Saylan), Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 672-673.

²⁹ Trabzon'un mahalleleri ile ilgili olarak Trabzon'un fethinden 19. Yüzyıla kadar kronolojik bir takip, ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Turan Açık, "Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri", *History Studies*, Aralık 2017, S.5, C. 9, s.25-56.

³⁰ Askerî zümrede genellikle Ağa, Efendi, Çelebi, Beşe, Çavuş, Ser Bölük, Beşli unvanları görülmektedir.

³¹ Reaya zümresinde bir meslek adına rastlananlar; Terzi (6 kişi), Debbağ (5 kişi), Bakkal (4 kişi), Attar (2 kişi), Kazancı (2 kişi), Kasap (2 kişi), Balıkçı (2 kişi), Çıkrıkçı (2 kişi), Koyuncu (2 kişi) ve diğerleri birer kişi olmak üzere, Berber,

İstikraz alınanlara bakıldığında sadece şahıslardan değil işletmelerden de alındığı görülmektedir. Bu işletmeler içinde sadece hamamların olduğu göze çarpmaktadır. Yedi tane hamamdan 44 kuruş istikraz toplandığı en fazla ise Çarşı Mahallesi'ndeki hamamdan 15 kuruş alındığı görülmektedir. Buradaki hamamın yanında bir hanın mevcut olması diğerlerine göre daha fazla istikraz alınmasına sebep olmuş olabilir. Ancak hamamlardan alınan imdâdiyyelerin şahıslardan toplananlarla bir kıyaslaması yapıldığı takdirde düşük olduğunu söylemek mümkündür. Herhangi bir meslek grubuna dâhil olmadığı görülen bir reayadan alınan imdâdiyye kadar istikraz verdikleri göz önünde tutulursa hamamların bu dönemde gelirlerinin düşük olduğu ihtimali ön plana çıkmaktadır.

Trabzon'daki bazı nahiye ve kazalardan da imdâdiyye toplandığı görülmektedir. Yomra nahiyесinden 170, Maçuka kazasından 355, Yoros nahiyесinden 500, Akçaabat nahiyесinden 1300 kuruş toplandığı anlaşılmaktadır. Burada sadece toplanması gereken ve toplanan miktarlar belirtilmiş ayrıntılı liste verilmemiştir. Bunlarla birlikte Göreleliler'den 1150 kuruş, nefsi-i şehirden de 2248 kuruş alındığı ifade edilmektedir. Ancak burada kimden ne kadar alındığına dair ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Dolayısıyla askerî veya reaya zümreleri ile mesleki açıdan bir değerlendirme yapılamamaktadır.

Bütün bunlar dikkate alındığında 1687'de Trabzon'dan 14.594 kuruş imdâdiyye toplandığı anlaşılmaktadır. Bu toplanan miktarın fermanında geçen 10.000 kuruş hedefini geçtiği görülmektedir. Bir kayıtta toplanan paradan bazı kişilere ödeme yapıldığı ifade edilmektedir. Mütesellim Lütfullah Ağanın Yazıcı Ahmet Çelebi eliyle tahsil ettiği meblağdan dört yüz kuruş, Abdulkadir Ağaya dört yüz kuruş ve Ömer Ağanın adamı Hacı Bektaş'a yirmi kuruş ve yine merhum Abdulkadir Ağanın kendine yüz kuruş verildiği belirtilmiştir.³² Bu paranın imdâdiyyeyi tahsil eden kişilere ücret olarak verilmesi muhtemeldir. 920 kuruşun bahsi geçen kişilere verildiği dikkate alınır 13.674 kuruş kaldığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

İmdâdiyyeler, Osmanlı maliyesinde hazine giderlerinin olağan gelirle karşılanamadığı ve nakit paraya acil ihtiyaç duyulduğu durumlarda başvuru finansman yollarından birisidir. Başlangıçta savaş masrafları ve acil nakit ihtiyacı gibi olağan üstü durumlarda başvuru imdâdiyyeler 18. yüzyılın sonlarına doğru olağan bir vergi olarak örfî vergiler içerisinde yerini almıştır. Uygulamalarda istikraz yani borçlanma olarak ifade edilmesine rağmen zaman zaman zora başvurulması ve sonradan bu istikrazların geri ödenip ödenmediğinin bilinmemesi kavramla ilgili bir kafa karışıklığına yol açmaktadır. Kimlerden neye göre, ne kadar ve nasıl toplanacağı hususu zaman zaman tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Kaynaklara göre 1656'da varlık sahibi zenginlerden imdâdiyye talep edilmiştir. Daha sonra 1687'de ulemeden talep edilmiş, veremeyeceklerini beyan etmeleri üzerine bu uygulamadan muaf tutuldukları görülmüştür. Bu açıdan bakıldığında imdâdiyye tüm toplumu kapsayan genel bir uygulama değildir. Varlık ve kudret sahibi olanlardan durumuna göre talep edildiğini, mali güçsüzlüğünü beyan eden ve kanıtlayanlardan alınmadığını söylemek mümkündür. İstikraz alınırken toplumsal statü bakımından herhangi bir ayrıma gidilmediği anlaşılmaktadır. Osmanlı toplum yapısının iki ana zümresi olan askerî ve reaya zümrelerinden istikrazın toplandığı görülmektedir. İmdâdiyyelerin toplanması hususunda zaman zaman sıkıntıların yaşandığı, İstanbul'da çeşitli kişilere havale edildiği ve bazı haksızlıkların yapıldığı anlaşılmaktadır.

Trabzon'daki uygulamaya bakıldığında 1687'de gönderilen fermanında da ifade edildiği üzere, sefer sebebiyle gerekli asker mühimmatı için kudret sahibi olanlardan 10.000 kuruş istikraz

Hamamcı, İpekçi, Dellal, Mumcu, Mahyacı, Etmekçi, Semerci, Yakııcı, Kayıkçı, Abacı, Çulhacı, Çörekçi, Sandıkçı, Çilingir ve Nalbant'dır. Reaya grubundaki diğer kişilerin meslek durumu ifade edilmemiştir. Birçoğunda çeşitli lakaplar vardır.

³² T.Ş.S., 1855, varak 104/3.

toplanmasının talep edildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Trabzon'da yirmi yedi mahalle, üç nahiye ve bir kazadan 14.594 kuruş imdâdiyye toplandığı tespit edilmiştir. Bu miktara Görelelilerden toplanan 1150 kuruş ile nefis-i şehirden toplandığı ifade edilen 2248 kuruş da dâhildir. Toplanan imdâdiyyelerle ilgili mahalle ve kişi listeleri verilmiştir. Bu listelerden istikrazı verenlerin toplumsal ve mesleki olarak hangi zümrelere dâhil olduğuyla ilgili nispeten değerlendirme yapmak mümkün olmaktadır. Tabi bu değerlendirmeler ayrıntılı listelerin verildiği mahallelerle ilgilidir. Kaza, nahiye, Görele ve nefis-i şehirden toplananlarla ilgili ayrıntılı bilgi verilmediği için onların zümre ve statüleriyle ilgili değerlendirmeler yapmak mümkün olmamıştır. Verilen listelerdekiler dikkate alındığında askerî ve reaya zümrelerinden ayırım yapılmaksızın hali vakti yerinde olanlardan imdâdiyye toplandığı görülmektedir. Yine mesleki anlamda birçok meslek grubundan toplandığı görülmüş ve değerlendirme kısmında belirtilmiştir. Genel uygulamalarda olduğu gibi Trabzon'da da bu paraların hangi kıstaslara göre kimlerden gelir ölçülerinin neye göre belirlenip ödeme miktarının nasıl tespit edildiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Diğer taraftan kişilerin ödemede bir güçlük çıkarıp çıkarmadıkları, paraların cebren toplanıp toplanmadığı hususu da belirlenememiştir. İmdâdiyyeyi toplayan kişilere bir ücret ödendiği ve paranın Trabzon kalesinde muhafaza edilmek üzere kale dizdarına teslim edildiği bilgisine ulaşılmıştır.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

Trabzon Şeriye Sicilleri (T.Ş.S.) Defter No: 1855

B. Araştırma ve İnceleme Eserler

- AÇIK, Turan, “Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri”, *History Studies*, S.5, C. 9, Aralık 2017, s.25-56.
- BOSTAN, Hanefi, “XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. 2, (ed. Şenol Saylan-Betül Saylan), Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 661-686.
- CEZAR, Yavuz, “Osmanlı Maliyesinde XVII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki “İmdadiyye” Uygulamaları”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 2, 2011, s. 69-102.
- CEZAR, Mustafa, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. IV., Ankara 2011.
- DEĞER, Alper, ANBAR, Adem, “Osmanlı İmparatorluğu'nun İç Borçlanmada Kullandığı Yöntem ve Araçlar”, *Maliye Finans Yazıları*, S.87, İstanbul 2010, s. 27-49.
- GÖKBUNAR, Ali Rıza, “Celali Ayaklanmalarının Maliye Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *Yönetim ve Ekonomi, Celal Bayar Üniversitesi İİBF*, C.14, S.1, Manisa 2007, s.1-24.
- İHSANOĞLU Ekmeleddin, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, C. I, İstanbul 1994.
- İNAN, Kenan, “Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından” *On Yedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2013.
- KAZICI, Ziya, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2019.
- NA'İMA MUSTAFA EFENDİ, *Târih-i Na'imâ*, Haz., Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, C. IV, Ankara 2007.
- ORTAYLI, İlber, İkinci Viyana Kuşatmasının İktisadi Sonuçları Üzerine, *Osmanlı Araştırmaları II*, C. 2, İstanbul 1981, s.195-202.
- Târih-i Râşid ve Zeyli*, Haz., Abdülkadir Özcan ve dğ., Klasik Yayınları, C.I, İstanbul 2013.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Sıvış Yılı Buhranları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXVII (1969), s.75-111.
- _____, “1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir ve Giderleri”, *VIII. Türk Tarih Kongresi II*, Ankara 1981, s. 1389-1406.
- TABAKOĞLU, Ahmet, “İmdâdiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 221-222.
- _____, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985.
- TÜRKAY KARAÇAL, Nazire, “Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke: 1065-22 Ca, 1106/1654-7 Şubat 1695, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, C.2, 1992.
- ULAŞ, Tayfun, “Osmanlı Maliyesinde İmdâdiyye Vergilerinin Ortaya Çıkışı”, *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 57-72.

Summary

With the conquest policy and expansion strategy it followed from its establishment until the end of the 16th century, the Ottoman Empire carried its power to a dominant point on the intersection and transition route of Asia-Europe and Africa. In this process, dominance was achieved in Anatolia, the Balkans and the Black Sea, and important ports in Syria, Egypt, the north of Africa and the Mediterranean were taken under control.

Thus, the Ottoman Empire had a say in the trade in the north-south and east-west axis in the center of gravity of the old world in the geography where three continents intersect. It is known that the advantages provided by all these developments and the taxes collected from large lands brought significant revenues. In this context, it is the general acceptance of historians that the people lived in prosperity until the end of the 16th century, except during the limited periods of political and economic crisis, and that the income-expenditure balance of the Ottoman treasury was preserved without any significant deficit. Sharia (Şer'i) and customary (örfi) taxes collected from the people were collected in a certain order and transferred to the treasury, and stable fiscal policies were carried out. Although it was interrupted from time to time, the incomes brought by the policy of continuous conquest contributed positively to the continuation of political and economic stability. However, after the last quarter of the 16th century, political, military and economic changes and some developments in the world began to negatively affect the Ottoman Empire in many areas. Especially towards the end of the century, the cost of the Ottoman-Persian and Ottoman-Austrian wars, which lasted for about 30 years, shook the Ottoman treasury. The balance between economic resources and military expenditures deteriorated and the social structure began to be affected by this.

The spread of firearms and the need for soldiers to use them, as well as the need for cash of the state, caused a change and dissolution in the manorial (*timar*) system on which the classical Ottoman military and land order was based. This situation made it difficult for the central government to control tax revenues and local elements came to the fore in tax collection. The military and economic developments in the Western world, the discovery of new routes and the change in the transit trade system, in addition to the problems caused by population growth and high inflation economically put the Ottoman Empire in a more difficult situation.

The strengthening of the notables (*ayan*), the beginning of migration from rural areas to cities, and the increase in banditry movements inevitably brought along new developments in the Ottoman land and tax system. Chronic budget deficits emerged as of the second half of the 17th century, when the prudence of incompetent and short-sighted administrators were added to problems such as bribery and corruption that were experienced from time to time in central and local administrations. Thereupon, the state tried various ways to close the budget deficits and to meet the increasing war costs. One of them was the *imdâdiyyes* (emergency taxes), which were especially collected to meet war expenses.

In the 17th century, *imdâdiyyes*, which had the appearance of a compulsory tax to meet campaign expenses and urgent cash needs, are also referred to as "*ala tarikü'l-karz*" and "*bervech istikraz*". Applications under the names of "*sefer akçesi*", "*iane akçesi*", "*sefer istikrâzi*" in Ottoman finance also show the same characteristics as *imdâdiyyes*. Therefore, it is possible to say that the state demanded the money it needed under various names. In the 17th century *imdâdiyye* practices, the prominent people of the state, wealthy people of the city, governors, excess income of various large foundations were made use of and even half of the income of the palace women was demanded. In this context, the *imdâdiyye* application applied to cover the expenses of the Cretan War, which was continuing in 1656, is a remarkable example. The sources of the period mention that it was decided to transfer some goods from the Enderun treasury and to collect help from wealthy people in the provinces, an amount not exceeding one hundred thousand *kurush* (*kuruş*).

It is understood that during the second half of the 17th century, *imdâdiyye* applications came to the fore at intervals in order to meet the heavy costs of the wars. In the sources, it is stated that the treasury and ordinary incomes were not enough for the supply of soldiers and ammunition and that the situation was desperate, and it was also stated that it was on the agenda to receive some loan funds from the prominent people of the country. In this context, in 1687, collecting *imdâdiyye* throughout the country was decided and it has been determined that this *imdâdiyye* was also applied in Trabzon.

There is information on the collection of *istikraz* (loans) in the 103rd and 104th pages of the book No. 1855 in the Trabzon Court Records. In these records, it is stated that prominent people were asked to give an *istikraz* of ten thousand *kuruş* for the military ammunition required for the campaign in 1687. Accordingly, the neighborhoods, individuals and institutions from where the *istikraz* was collected are listed in the records. In this context, it was determined that 14.594 *kuruş* were collected from 27 neighborhoods, 3 sub-districts and 1 district in Trabzon. Considering that there were

nearly 60 neighborhoods and settlements in Trabzon during this period, it is understood that *istikraz* was not collected from all existing neighborhoods. This distinction is thought to be related to income levels. 7681 kuruş from 250 people whose neighborhoods were specified in the records, 1180 kuruş from 19 people whose neighborhoods were not specified, 8871 kuruş were collected from 269 people in total. When this situation is evaluated in terms of the two main groups of the Ottoman society, the military and the reaya (*civilian*) groups, it is seen that 111 people were from the military and 148 were from the reaya group.

Although it is seen that there is no distinction between military and reaya groups in the collection of *istikraz* and although the population of the military group is less, it has been determined that 4457 kuruş were collected from this group and 4414 kuruş from the reaya group. This situation brings to mind the possibility that there were more people who have the power to give *istikraz* in the military group. In terms of profession, it is understood that *istikraz* was taken from many occupational groups. In the records, it is stated that the collected *istikraz* was handed over to the Trabzon castle director for preservation. As in the rest of the country, there is no information about according to which criteria and from whom the loan is taken, how income and the payment amount is determined in Trabzon as well.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 2, May 2023

www.historystudies.net

BİR OSMANLI PAŞASININ GÜNDELİK HAYATI: SİLAHDAR İBRAHİM PAŞA

An Ottoman Pasha's Daily Life: Silahdar İbrahim Pasha

Dr. Öğr. Üyesi Selçuk Demir

Atatürk Üniversitesi

selcuk.demir@atauni.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 01.12.2022
Kabul Tarihi-Accepted Date : 08.04.2023
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1130

Atıf – Citation:

Selçuk Demir, "Bir Osmanlı Paşasının Gündelik Hayatı:
Silahdar İbrahim Paşa," *History Studies*, 15/2, s. 255-277.

BİR OSMANLI PAŞASININ GÜNDELİK HAYATI: SİLAHDAR İBRAHİM PAŞA

An Ottoman Pasha's Daily Life: Silahdar İbrahim Pasha

Dr. Öğr. Üyesi Selçuk Demir

Öz

XVIII. yüzyıl Osmanlı devlet adamlarından Silahdar İbrahim Paşa enderun yazıcılığı, hazine kethüdalığı ve silahdarlık makamlarında bulunmuş, çeşitli eyaletlerde beylerbeylik yapmıştır. II. Mustafa'nın kızı Ayşe Sultan ile 1720 yılında evlenerek damad-ı şehriyari unvanını almıştır. Osmanlı-İran savaşlarında seraskerlik görevinde bulunmuştur. 1724 yılında vazifesinden azledilmiş ve İçel sancakbeyliği ile görevlendirilmiştir. İçel sancağına hareketi esnasında vefat etmiş ve hakkında çıkan iddialardan dolayı malları devlet tarafından müsadere edilmiştir. Müsadere işlemi sırasında kâtip ve memurların dikkatli bir sayım yaptığı, her şeyi en ince ayrıntısına kadar kaydettiği görülmektedir. Bu çalışmanın amacı İbrahim Paşa'dan geriye kalanların transkriptini ve değerlendirilmesini yapmak değildir. Bu çalışmanın amacı XVIII. yüzyıl Osmanlı dünyasında taşrada görev yapan bir devlet adamının giyim-kuşam tarzının nasıl olduğu, ev dekorasyonunun nasıl meydana geldiği, seferlerde veya teşrifat törenlerinde neler kullandığı sorularına cevap bulmaktır. Kaynak olarak Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler kataloğunda yer alan MAD.d 665 numaralı defter kullanılmıştır. Ayrıca diğer arşiv malzemeleri ve bu konu ile ilgili yazılan araştırma ve inceleme eserlerden istifade edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Silahdar İbrahim Paşa, gündelik hayat, ev dekorasyonu, giyim-kuşam, mefruşat.

Abstract

Silahdar İbrahim Pasha, an eighteenth-century Ottoman public official, worked in the positions of scribe at Enderun, the chief officer of the treasury, and armourer, and the governor (beylerbeyi) of various Ottoman provinces. Upon marrying Sultan Ayşe, the daughter of Mustafa II, in 1720, he was granted the title of damad-ı şehriyari. He had served as a serasker (a vizier who commanded an army) during the Ottoman-Persia War. In 1724, he was dismissed from his duty and appointed as the governor of the sanjak of İçel. Alas, he died on route to the sanjak of İçel. Moreover, the state had confiscated all of his possessions over allegations about him. During the confiscation process, clerks and civil servants counted vigilantly and recorded everything down to the last detail. The aim of this study is not to transcribe and evaluate İbrahim Pasha's belongings, but rather to learn about how Ottoman statesmen in rural areas would have dressed, how they would have decorated their homes, and what they would have used during expeditions as well as arrival ceremonies – all throughout the course of the eighteenth century. As a reference source, the register no: MAD.d 665 from the catalogue of the Registries for the Fiscal Issues (Maliyeden Müdevver Defterler) in the Ottoman Archive of the Turkish Presidency was used. Other archival materials alongside research and surveys on the subject were also utilized.

Keywords: Silahdar İbrahim Pasha, daily life, house decoration, clothing, furnishing.

Giriş

Silahdar İbrahim Paşa; XVII. yüzyıl devlet adamlarından Kız Hüseyin Paşa'nın oğludur. Hersek Sancağı'na tabi İstolçe Kazası'nda dünyaya gelen Hüseyin Paşa, Erzurum, Diyarbakir, Basra ve Temeşvar gibi eyaletlerde beylerbeylik yapmıştır. Hüseyin Paşa, son olarak Boğaz Hisar muhafızlığına tayin edilmiş ve 1687 yılında burada vefat etmiştir.¹ Bu bilgilerden hareketle Silahdar İbrahim Paşa'nın 1687 yılından önce, babasının görev yaptığı eyaletlerden birinde dünyaya geldiği söylenebilir.

Babası gibi askerî sınıf içerisinde yer almayı tercih eden Silahdar İbrahim Paşa; Edirne, Galata veya İbrahim Paşa saraylarından birinde beş ile yedi yıl arasında eğitim görmüş, eğitimi tamamladıktan sonra Topkapı Sarayı'na girmeyi başarmıştır. İlk görevi Enderun yazıcılığı olmuştur.² İlk mesleki deneyiminde saraydaki nüfuz ve iktidar kavgalarından uzak durmaya çalışmıştır. Bu dönemde önemli mevkiler elde etmenin yolu nüfuz sahibi birinin himayesi altına girmekten geçmektedir.³ İbrahim Paşa; II. Mustafa ve III. Ahmed'in validesi Gülnuş Emetullah Sultan'ın himayesindeki Çorlulu Ali Paşa, Uzun Süleyman Ağa ve Kalaylıkoz Ahmed Paşa gibi kişiler ile yakınlık kurmuştur.⁴

İbrahim Paşa, III. Ahmed'in tahta çıkması ile birlikte devlet hiyerarşisinde yükselmeye başlamıştır. İlk olarak 1703 yılında Çorlulu Ali Paşa'nın kefaletiyle hazine kethüdalığına getirilmiştir. Aynı yıl içerisinde Gülnuş Emetullah Sultan'ın ağası Uzun Süleyman Ağa vasıtasıyla silahdarlık görevine tayin edilmiştir. Bu göreve has oda mensupları içerisinde yer alan ve hiyerarşide silahdarın bir derece aşağısında bulunan çukadar yerine hazine kethüdasının getirilmesi şaşkınlıkla karşılanmıştır.⁵ Burada birkaç ay görev yapan İbrahim Paşa rakiplerinin şikâyetleri sonucunda azledilerek sürgüne gönderilmiştir.⁶ Kalaylıkoz Ahmed Paşa'nın veziriazam olmasından sonra affedilmiş ve 8 Ekim 1704 tarihinde vezir payesiyle Şehrizor Beylerbeyliği'ne tayin edilmiştir.⁷ Şehrizor Beylerbeyliği'nden sonra Haleb ve Erzurum beylerbeylikleri yapmıştır. Silahdar İbrahim Paşa'nın bu süreçte aynı eyaletler arasında yer değiştirdiği görülmektedir. Nitekim 11 Ağustos 1709'da ikinci kez Şehrizor Beylerbeyliği'ne, 26 Eylül 1710'da ikinci kez Haleb Beylerbeyliği'ne tayin edilmiştir.⁸ 1710 yılı sonlarında Habeş beylerbeyi olarak görevlendirilmiş, aynı zamanda Cidde Sancağı mutasarrıflığı ve Mekke-i Mükerreme şeyhülharemligi görevlerini yürütmüştür.⁹ Görevde bulunduğu süre zarfında Hicaz'a giden bütün hacı adaylarının beslenme ve barınma ihtiyaçlarını karşılamıştır.¹⁰ 1711 yılında beylerbeyi rütbesiyle üçüncü kez Haleb Eyaleti'ne gönderilmiştir. Bu görevi esnasında Prut

¹ Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmanîyye*, C. I, Haz.: Ali Aktan-Abdülkadir Yuvalı-Mustafa Keskin, Sebil Yayınevi, İstanbul 1995, s. 116.

² Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahvil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, Haz.: Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, Ankara 1995, s. 838.

³ Carter V. Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çev.: Gül Çağalı Güven, Alfa Yayınları, İstanbul 2020, s. 394-407.

⁴ Betül İpşirli Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 115, Jane Hathaway, *Osmanlı Sarayının En Ünlü Harem Ağası Hacı Beşir Ağa*, Çev.: Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 44.

⁵ Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, C. II, Haz.: Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır-Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 720-721.

⁶ Raşit Gündoğdu, *Uşşakîzâde Târîhi (Tahvil ve Metin) (1106-1124/1694-1712)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s. 377.

⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Dahliye (C.DH) 143/7121; Anonim *Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, Haz.: Abdülkadir Özcan, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 286.

⁸ Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *age*, C. II, s. 757, 815, 842.

⁹ BOA, *Ali Emiri Tasnifi (AE) SAMD III 123/12048*

¹⁰ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 133.

Savaşı olarak bilinen 1711 Osmanlı-Rus savaşına katılmıştır.¹¹ Savaşın sonra Diyarbekir Beylerbeyliği ile vazifelendirilmiştir.¹²

Osmanlı Devleti 1715-1718 yılları arasında Avusturya ve Venedik ile savaşmıştır. Silahdar İbrahim Paşa bu kritik süreçte İnebahtı, İstanköy ve Hanya muhafızlıklarında bulunmuştur.¹³ 15 Ekim 1719'da Ağrıboz muhafızlığına tayin edilmiştir.¹⁴ Ağrıboz muhafızlığı Silahdar İbrahim Paşa için bir dönüm noktası olmuştur. Uzun süreden beri Akdeniz'de korsanlık yapan Burunsuz Kapudan adlı korsanı yakalayarak İstanbul'a göndermesinden dolayı III. Ahmed'in teveccühünü kazanmış ve II. Mustafa'nın kızı Ayşe Sultan ile evlenmeye layık görülmüştür.¹⁵ 1720 tarihli bir mühimme kaydında düğün için İstanbul'a davet edildiği ve Maraş Beylerbeyliği'nin kendisine tevcih edildiği yazılıdır.¹⁶ Silahdar İbrahim Paşa ile Ayşe Sultan'ın düğünü 18 Eylül-2 Ekim 1720 tarihleri arasında yapılmıştır. Düğünden sonra Silahdar İbrahim Paşa'nın Ayşe Sultan'ın Ortaköy'deki konağına yerleştiği ve bir süre İstanbul'da kaldığı görülmektedir.¹⁷ Bu esnada İbrahim Paşa'nın Maraş Beylerbeyliği'ne tayini askıya alınmış ve 1721 yılında Erzurum Beylerbeyliği ile görevlendirilmiştir.¹⁸ Osmanlı Devleti, İran coğrafyasında meydana gelen gelişmeleri göz önüne alarak bu hamleyi yapmış olmalıdır.

Silahdar İbrahim Paşa Erzurum'a ulaştıktan sonra mesaisinin büyük bölümünü Osmanlı-Safevi ilişkilerine ayırmıştır. İran'da meydana gelen karışıklıklar, Şirvan ve Dağıstan bölgesindeki Sünni Müslümanların yardım talepleri ve Rusların Hazar Denizi üzerinden İran ve Basra Körfezine inme çabaları sonucu 1723 yılında İran'a savaş açılmıştır.¹⁹ Erzurum Beylerbeyi Silahdar İbrahim Paşa, İran seferine serasker tayin edilerek Tiflis, Revan ve Azerbaycan'ı ele geçirmekle görevlendirilmiştir.²⁰ Ayrıca Van, Trabzon, Diyarbekir ve Sivas beylerbeyleri kendisine yardımcı tayin edilmiştir.²¹ Silahdar İbrahim Paşa, emri altındaki kuvvetlerle birlikte Gürcistan topraklarına girmiş, sırasıyla Gori Kalesi, Kaygulu Nahiyesi ve Tiflis'i ele geçirmiştir. Bu başarılarından dolayı III. Ahmed tarafından taltif edilmiştir.²² Venedik elçisi; Silahdar İbrahim Paşa'nın Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya rakip olarak görüldüğünü ve Damad İbrahim Paşa'yı destekleyenlerin sayısının azalmaya başladığını yazmaktadır.²³ İran cephesinde elde edilecek bir başarının Silahdar İbrahim Paşa'yı veziriazamlık makamına kadar taşıması muhtemeldir. Ancak İbrahim Paşa, art arda gelen başarıların etkisiyle rehavete kapılmış ve ciddi hatalar yapmaya başlamıştır. Silahdar İbrahim Paşa, Tiflis'in anahtarlarını Osmanlı Devleti'ne teslim eden Muhammed Kuluhan'ın mirasına göz dikmekle suçlanmıştır. Ayrıca Muhammed Kuluhan'ın Tiflis hâkimi olması karşılığında Gence ve Revan'ı Osmanlı Devleti'ne dâhil edebileceği yönündeki teklifine kayıtsız kalmakla itham edilmiştir. Bunların dışında Vahtan Han tarafından gönderilen paralara tamah ettiği, Tiflis hükümetini Vahtan Han'ın yeni Müslüman olan oğlu Şehnevaz İbrahim'e senelik kırk bin kuruş karşılığında sattığı ve Tiflis'te bulunan İranlı tüccarlara

¹¹ Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *age*, C. II, s. 854, M. Münir Aktepe, "Baltacı Mehmed Paşa'nın 1711 Prut Seferi İle İlgili Emirleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 1,1970, s. 140, 164, 168.

¹² Mehmed Süreyya, *age*, C. I, s. 116.

¹³ *Age*, C. I, s. 116.

¹⁴ Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *age*, C. II, s.815.

¹⁵ Mehmet Topal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Nusretname Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 911.

¹⁶ BOA *Mühimme Defteri (MD) 129*, s. 237.

¹⁷ Mehmet Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, C. 3 Vehbi Surnamesi, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2009, s. 116, 178, 251., Hafız Mehmed Efendi, *Şehzadelerin Sünnet Düğünü, Sûr-ı Hümayûn, 1720*, Haz.: Seyit Ali Kahraman, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 185.

¹⁸ Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *age*, C. II, s. 1215.

¹⁹ M. Münir Aktepe, "Ahmed III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 2, İstanbul 1989, s. 36.

²⁰ BOA, *MD 131*, s. 57.

²¹ BOA, *MD 131*, s. 63, 67, 68, 84.

²² BOA, *MD 131*, s. 195, 196.

²³ Mary Lucielle Shay, *Venedik Balyoslarının Bakışıyla Osmanlı İmparatorluğu Lale Devri ve Sonrası (1720-1724)*, Çev.: Münir Akın, Ark Yayınları, İstanbul 2009, s. 30.

kötü muamelede bulunulmasına göz yumduğu iddia edilmiştir.²⁴ Ayrıca Çıldır Beylerbeyi İshak Paşa'yı haksız yere hapsedmek ve mallarını gasp etmekle suçlanmıştır.²⁵ Yapılan tahkikat sonucunda Silahdar İbrahim Paşa İran seraskerliği ve Erzurum Beylerbeyliği'nden azledilerek 17 Temmuz 1724'te İçel Sancağı muhafızlığı ile görevlendirilmiştir. Venedik elçisi, Sultan III. Ahmed'in onu öldürtmek istediğini ancak Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın araya girmesiyle hayatının bağışlandığı bilgisini vermektedir.²⁶ İbrahim Paşa mallarını ve hazinesini almak için Erzurum'a doğru hareket ettiği sırada Erzurum yakınlarındaki Şeyh Kendi Köyü'nde hayatını kaybetmiştir.²⁷

İbrahim Paşa'nın dış görünüşü hakkında yeterli bilgi yoktur. Fransız elçisi Marki de Bonnac sarı lakabı ile anıldığını yazmaktadır.²⁸ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa "masdı",²⁹ Mehmed Süreyya ise "minder musdisi" lakabını taşıdığını ifade etmektedir.³⁰ Masdı kelimesi sözlüklerde kısa boylu, bacaksız, cüce, bacaklarını açarak yürüyen kişi anlamına gelmektedir. İbrahim Paşa'nın fiziksel yapısından dolayı bu lakabın kendisine verildiği düşünülmektedir. Akıllı, okuma ve yazmaya düşkün, latif ve hoş sohbet bir kişi olduğu ifade edilmektedir.³¹ Nitekim Mehmed Nail Tuman, *Tuhfe-i Naili* isimli eserinde onu İstolçeli şairler arasında göstermektedir.³²

Hükümet, İbrahim Paşa'nın ölüm haberini alır almaz duruma müdahale etmiş, gerek paşanın yanındaki ve gerekse Erzurum'daki bütün mallarının muhafaza altına alınmasını emretmiştir. Erzurum kadısı, Erzurum yeniçeri serdari ve şehrin diğer yöneticilerine gönderilen fermanlarda İbrahim Paşa'nın İran seferini gerekçe göstererek Erzurum, Kars ve Ahıska hazinelerinden çeşitli adlar altında 1.000 kese akçeden fazla para tahsil ettiği, bu parayı seferde kullanılmayıp zimmetine geçirdiği yazılmıştır.³³ Bu sebeple İbrahim Paşa'nın mallarının devlet tarafından müsadere edileceği bildirilmiştir. Müsadere işlemi Erzurum kadısı ve şehrin diğer ileri gelenlerinin gözetiminde Erzurum gümrük emini Hacı Osman Ağa ve kapıcıbaşı Hacı Mehmed Ağa tarafından yapılmıştır.³⁴

Müsadere işlemine kitapların yazımı ile başlanmış, mücevherat ve kıymetli eşyalar, kıyafetler, ev eşyaları ve döşemeler, binit ve koşum takımları, silahlar, köleler ve binek hayvanlarının yazımı ile devam edilmiştir. Yazım esnasında en ince ayrıntıya kadar girilmiş, malların nerede üretildikleri, hangi kumaştan yapıldıkları, renk, desen ve modelleri belirtilmiştir. Müsadere işleminin tamamlanmasından sonra İbrahim Paşa'nın bazı ev ve mutfak eşyaları müzayede yoluyla Erzurum'da satılmış, deve ve katırları ücreti mukabilinde yeni Erzurum Beylerbeyi Hacı Mustafa Paşa'ya devredilmiştir. Kitaplar, mücevherler, kıymetli eşyalar, kıyafetler, köleler ve değerli binek hayvanları ise Trabzon üzerinden gemi ile İstanbul'a gönderilmiştir.

Silahdar İbrahim Paşa ömrünün çoğunu İstanbul'a uzak eyaletlerde devletine hizmet etmekle geçirmiş elit bir devlet adamıdır. Bu çalışmada İbrahim Paşa'dan geriye kalanların transkripti ve değerlendirilmesi yapılmamıştır. Bu çalışmanın amacı XVIII. yüzyıl Osmanlı dünyasında taşrada görev yapan bir devlet adamının giyim-kuşam tarzı, ev dekorasyonu, seferlerde veya teşrifat törenlerinde neler kullandığı sorularına cevap bulmaktır. Kaynak olarak Cumhurbaşkanlığı

²⁴ Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *age*, C. III, s. 1334.

²⁵ BOA. MD 131, s. 202.

²⁶ Shay, *agm*, s. 145.

²⁷ BOA AE.SAMD III 205/19763

²⁸ *İstanbul'da Fransız Elçiliği Marki de Bonnac'ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri*, Çev.: Ali Şevket Bizer, Haz.: Mustafa Daş, TTK Yayınları, Ankara 2017, s. 234.

²⁹ Topal, *agt*, s. 911.

³⁰ Mehmed Süreyya, *age*, C. I, s. 117.

³¹ *Age*, C. I, s. 117.

³² Harun Gündüz, *Mehmet Nail Tuman ve Tuhfe-i Naili'si (İnceleme-Metin-İndeks Sayfa 1-100)*, (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir 2009, s. 73.

³³ BOA. AE.SAMD III 205/19763

³⁴ BOA. Maliyeden Müdevver Defterler, (MAD.d) 665, s. 2

Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler kataloğunda yer alan MAD.d 665 numaralı defter kullanılmıştır. Ayrıca diğer arşiv malzemeleri ile bu konu ile ilgili yazılan araştırma ve inceleme eserlerden istifade edilmiştir.

1. İbrahim Paşa'nın Ailesi ve Hanehalkı

Aralarında akrabalık bağı olsun ya da olmasın bir konutun tamamında veya bir bölümünde ikamet edip, temel ihtiyaçlarını birlikte karşılayan, hanenin hizmetinde veya yönetiminde görev alan kişilere hanehalkı denilmektedir.³⁵ İbrahim Paşa'nın hanehalkını hizmet edilenler ve hizmet edenler olmak üzere iki sınıfa ayırmak mümkündür. Hizmet edilenler sınıfı İbrahim Paşa'nın eş ve çocukları, hizmet edenler sınıfı ise köle ve cariyelerden oluşmaktadır.

İbrahim Paşa, daha önce ifade edildiği üzere 1720 yılında II. Mustafa'nın kızı Ayşe Sultan ile evlenmiş ve damâd-ı şehriyârî unvanını almıştır. İbrahim Paşa'nın Ayşe Sultan'dan önceki eş ve çocuklarının tespiti için muhalefat defteri üzerindeki bazı ifade ve şerhlerden istifade edilmiştir. Söz konusu defterde bazı mücevherat ile köleler üzerinde Abdurrahman Bey, Nurullah Bey, Sunullah Bey, Mesud Bey, Hadice Hanım, Zübeyde Hanım, Fatıma Hanım, Nas Kadın ve Refika Kadın isimli kişilerin hak talep ettiği görülmektedir.³⁶ Osmanlı miras hukukunda ölen kişilerin mal varlığı üzerinde hak talep etme yetkisi, öncelikle kişinin eş ve çocuklarına aittir. Ayrıca Nurullah Bey'in Silahdar İbrahim Paşa'nın oğlu olduğu ve İstanbul'da çeşitli devlet görevlerinde bulunduğu tespit edilmiştir.³⁷ Bu bilgilerden hareketle Abdurrahman Bey, Nurullah Bey, Sunullah Bey ve Mesud Bey'in İbrahim Paşa'nın oğulları; Hadice Hanım, Zübeyde Hanım, Fatıma Hanım, Nas Kadın ve Zemine Kadın'ın eş veya kızları olduğu söylenebilir.

İbrahim Paşa'nın hanehalkını meydana getiren ikinci unsur köle ve cariyelerdi. İbrahim Paşa sarayında *kırk erkek köle ve yirmi üç cariye* görev yapmaktaydı. Cariyelerin dokuzu Gürcü, biri de Eflak asıllı idi. Geri kalan cariyelerin nereli olduklarına dair herhangi bir bilgi yoktur. Topkapı Sarayındaki Harem Teşkilatı'na benzer bir yapılanmanın olduğu yani cariyeler arasında acemi cariye, kalfa ve usta şeklinde bir hiyerarşi kurulduğu düşünülmektedir. Cariyelerin önemli bölümü hizmetçi cariye statüsündeydi. Yani yemek pişirmek, İbrahim Paşa ve ailesinin çamaşırlarını yıkamak, sarayın temizliğini yapmak bunların sorumluluğu altındaydı. Haremin başında Muhterem, Halil, Beşir ve Bilal adında dört tavaşi/siyahî hadım köle bulunmaktaydı. Bunlar cariyeleri korumak, cariyeler ile diğer saray mensupları arasındaki ilişkileri düzenlemek ve cariyelerden biri dışarı çıkacağı zaman ona refakat etmekle görevlendirilmişti. Sarayın muhafazası, hayvanların bakımı ve sarayın diğer ihtiyaçlarının karşılanması erkek kölelerin sorumluluğu altında idi. Erkek kölelerin on tanesi Gürcü, dört tanesi Eflak asıllı ve biri de kızılbaş idi. Bunlar çoğunlukla Abdülkerim, Abdülaziz, Abdülvehhab, Abdüssamed İsa, Musa, Süleyman isimler taşımaktaydı. Sarayda özellikle Gürcü veya Eflak asıllı köle ve cariyeler ön plana çıkmaktaydı. Gürcü köle ve cariyelerin İbrahim Paşa'nın serasker olarak tayin edildiği Gürcistan seferinde alınan esirlerden oluştuğu tahmin edilmektedir.

2. Ev Dekorasyonu

İbrahim Paşa görevi gereği paşa sarayı adı verilen konaklarda ikamet etmekteydi. Hane halkının gündelik yaşantılarını idame ettikleri oturma odaları ile divanhane, hamam ve mutfak gibi bölümlerden oluşan paşa sarayı; hem konut hem de eyaletin idare merkezi olarak kullanılmaktaydı.³⁸ Evin en faal ve kalabalık bölümü beylerbeylik divanının toplandığı divanhane idi. Hazine defterdarı, timar defterdarı, eyalet kadısı, tezkireci ve ruznamecinin de hazır

³⁵ Tayyar Doğan, *Sosyal Politika Kavramları Sözlüğü*, Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2012, s. 4.

³⁶ BOA. MAD.d 665, s. 13-14.

³⁷ Mehmed Süreyya, *age*, C. IV, s. 181.

³⁸ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 179.

bulunduğu divanda askerî, hukukî ve mali meseleler görüşülmekte, halkın dilek ve şikâyetleri dinlenmekteydi.³⁹ Divanhane aynı zamanda çalışma odası olarak kullanılmaktaydı. Burada peştahta adı verilen altı adet mobilya mevcuttu. İçerisinde yazı takımı bulunan çekmece veya üzerinde yazı takımı olan masaya peştahta adı verilmekteydi.⁴⁰ İbrahim Paşa'nın sahibi olduğu peştahtaların ikisi sedefkâri, ikisi ayineli (aynalı), ikisi de peştahta-ı sa'y idi. Anlaşıldığı kadarıyla sedefkâri ve ayineli peştahtalar içerisine kıymetli evrak veya değerli eşyalar konulan çekmeceler idi. Peştahta-ı sa'y'lar ise çalışma masası olarak kullanılmaktaydı. Bunların üzerinde beyaz kağıd, mukavva bir devat ve resmi yazışmalarda kullanılan eyalet mührü bulunmaktaydı.⁴¹ Divanhanede ayrıca sedefkâri bir çekmece ile bu çekmeceyi açıp kapatmakta kullanılan gümüş bir anahtar vardı. Çekmece içerisinde bir adet altın hançer, bir adet altın kuşak, bir adet altın sorguç, iki adet altın saat, iki adet sırmalı makrama, bir adet itr-ı şahî şişe ve küçük bir para koleksiyonu vardı. Para koleksiyonu bazı eski paralar ile İbrahim Paşa'nın görev yaptığı veya ziyaret ettiği yerlerde kullanılan altın paralardan oluşmaktaydı. Kırmızı kese içerisinde muhafaza edilen para koleksiyonu içerisinde bir adet Bizans altını, altı adet Macar altını, altı adet Mısır zincirli, yirmi dört adet İstanbul zincirli ve yirmi altı adet fındık altını bulunmaktaydı.⁴² Ayrıca divanhanenin duvarlarına iki adet murakka hatt asılmıştı.⁴³

Misafirler baskı veya süzeni (iğne işi) tekniği ile dokunmuş, farklı renk ve desenlerde yirmi sekiz mak'adda ağırlanmaktaydı. Çeşitli kumaşlardan yapılmış, ön tarafı saçaklı örtülere mak'ad adı verilmekteydi.⁴⁴ Bunlar sedir olmaktan ziyade yastık ve minderlerle birlikte sedirin döşemesini oluşturan örtülerdi.⁴⁵ Ayrıca oturanların rahat edebilmesi için altmış yedi çift yastık ve beş adet minder bulunmaktaydı. Yastık ve minderlerin çoğu Bursa, Mardin, Sakız ve Frenk yapımı idi.

Sarayın döşenmesinde on adet orta kilim ve on altı adet küçük kilimden istifade edilmekteydi. Kilimlerden boşa kalan yeleri doldurmak için namaz seccadesinden büyük halı seccadeleri kullanılmaktaydı. İbrahim Paşa'nın ikisi Sakız'da biri Bağdat'ta dokunmuş altı seccadesi vardı. Evde ayrıca dört adet Cezayir ihramı, iki adet Horasan keçesi ve iki adet kebe örtüsü bulunmaktaydı. Döşeme şeklinde kaydedilen farklı yaygı türleri ise muhtemelen evin göz önünde olmayan yerlerine sermek için kullanılmaktaydı. Kapı ve pencereler İran, Sakız ve Mardin'de dokunmuş on yedi perde ile kapatılmaktaydı. İran'da dokunan perdelerin tamamı zerbaft adı verilen sırmalı kumaştan yapılmıştı. Zerbaft perdeler divanhane gibi sarayın göz önünde olan odalarının pencerelerine çekilirken, diğer perdeler arka planda olan odaların pencerelerine çekilmekteydi.

Konağın aydınlatılması askılar (askılı kandiller) ve şamdanlarla yapılmaktaydı. Tavana asılan süslü ve gösterişli aydınlatma aracına askı adı verilmekteydi. Askının kollarında mum dikilen yerler bulunmaktaydı.⁴⁶ İbrahim Paşa'nın sahibi olduğu askı 390 dirhem (yaklaşık olarak 1.158 gram) gümüşten yapılmıştı. Konağın aydınlatılmasını sağlayan bir diğer araç şamdan idi. Şamdan taşınabilir aydınlatma aracı olup evin farklı bölümlerinde kullanıma uygundu.⁴⁷ Evde ikisi büyük biri küçük olmak üzere üç gümüş şamdan bulunmaktaydı. Şamdanlar geceleri odanın ortasındaki

³⁹ Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 69-74.

⁴⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983, s. 779.

⁴¹ BOA. *MAD.d* 665, s. 7, 9.

⁴² BOA. *MAD.d* 665, s. 6.

⁴³ BOA. *MAD.d* 665, s. 5.

⁴⁴ Pakalın, *age*, C. II, s. 393.

⁴⁵ Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011, s. 250.

⁴⁶ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, Haz.: Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 206

⁴⁷ Gökhan Civelek, "XVII. Yüzyıl Ortalarında Eit Bir Kadının Terekesi: Manastır'lı Aişe Hatun", *Atatürk üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 54, Temmuz 2015, s. 248.

küçük yuvarlak bir masa üzerine konulmaktaydı.⁴⁸ Şamdanlarda tıpkı askılar gibi birkaç kollu olup, her koluna bir mum dikilmekteydi.⁴⁹ Mumların uzayan fitilleri gümüş kakmalı iki adet mum mikrası (mum makası) ile kesilmekteydi.

3. Mutfak Aletleri ve Yemek Servisi

Yemekler genellikle ocak üzerinde pişirilmekteydi. Mutfağın köşesinde yer alan, bir baca yardımıyla içerideki dumanın dışarıya çıkmasını sağlayan, taştan mamul sabit pişirme aracına ocak adı verilmekteydi. Ağır ateş isteyen yemekler genellikle ocak üzerinde yapılmaktaydı. Ayrıca evin sıcak su ihtiyacı da ocaktan temin edilmekteydi. Isıtma veya pişirme işlemi tamamlandıktan sonra ateş köz haline getirilir, üstü külle örtülerek sönmemesi sağlanırdı.⁵⁰ İhtiyaç durumunda küllenmiş ateş gümüş bir maşa yardımıyla yeniden harlanır, ateş aramaya gerek duymaksızın ocak kullanıma hazır hale getirilirdi. Faal olmayan zamanlarda ocağın önüne basma veya çukadan yapılmış ocak perdeleri çekilirdi.

Bir kısım yemekler ise açık havada sacayakları ve saclar üzerinde pişirilmekteydi. Üzerine sac, kazan veya tencere konulan üçayaklı pişirme aracına sacayağı adı verilmekteydi.⁵¹ Sarayda çeşitli büyüklüklerde beş adet sacayağı bulunmaktaydı. Ekmek, yufka ve gözleme gibi hamur işleri birisi demirden mamul iki adet sac üzerinde yapılmaktaydı. Kadayıf, börek ve baklava gibi hamur işleri tepside, et ürünleri tavada, çorbalar ve pilavlar tencerede pişirilmekteydi. Tereyağını eritmek için yamak adı verilen mutfak gereci kullanılmaktaydı. Sulu yemeklerin pişirilmesi, süzülmesi ve servis edilmesi kepçe, kevgir ve süzgeçlerle yapılmaktaydı. Helva ve macun gibi yiyecekleri karıştırmak, dövmek ve kaplarından çıkarmak için demir mablaklardan istifade edilmekteydi.⁵²

Yemekler sedeften mamul üçayaklı yemek iskemlesi veya sofralar üzerine konulan gümüş sinilerde ikram edilmekteydi. Sini üzerine yemek yiyeceklerin sayısı kadar kaşık ve ekmek konulmakta, yemekler kapaklı ya da kapaksız bakır veya gümüşten yapılmış sahanlar içerisinde sunulmaktaydı.⁵³ Yemekten önce ellerin yıkanması adettendi. Saray görevlileri gümüş veya porselenden mamul leğen ve ibrikler ile hanehalkı ve misafirlerin ellerini yıkamasına yardımcı olmaktaydı.⁵⁴ Pilavlar lenger adı verilen büyük sahanlarda,⁵⁵ çorba ve hoşaf gibi sulu yiyecekler ise Çin veya İran porseleninden mamul tas ve kâselerde ikram edilmekteydi. Kaşıkların bir kısmı kaplumbağa kabuğu (bağa), kemik ve gümüşten yapılmıştı. Yemek ve tatlılar için ayrı kaşıklar kullanılmaktaydı. Su; sitiller içerisinde sofraya getirilmekte, kâse veya taslarda içilmekteydi. Sofraya oturanların dizlerine çeşitli renk ve desenlerde makrama ve peşkirler örtülmekteydi. Önemli misafirlerin ağırlandığı sofralarda iki sırmalı makrama ile bir mor atlas üzerine sırma işlemeli makrama kullanılmaktaydı. Gündelik hayatta ise birisi işlemeli üç taam makraması, beş nakışlı el makraması, altı nakışlı yağ makraması ve bir taam peşkirinden istifade edilmekteydi.

Mutfakta pek çok taşıma ve saklama kabı mevcuttu. Yoğurt ve sadeyağ bakraçlarda; turşu, zeytin ve zeytinyağı kavanozlarda, ekmek ve üzüm ise sepetlerde muhafaza edilmekteydi.⁵⁶

Yemek yedikten sonra eller bir kez daha yıkanmakta, daha sonra görevliler tarafından misafirlerin ellerine ve mendillerine güllsuyu dökülmekte idi. Bunun için tamamı gümüşten

⁴⁸ Mouradgea D'ohsson, *XVIII. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler*, Çev. Zehran Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 98.

⁴⁹ Abdülaziz Bey, *age*, s. 205

⁵⁰ Kudret Emiroğlu, *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, s. 116.

⁵¹ Priscilla Mary Işın, *Osmanlı Mutfak Sözlüğü*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 327.

⁵² *Age*, s. 251.

⁵³ Özge Samancı, "Alaturkadan Alafrangaya: 19. Yüzyılda Osmanlı Saray Mutfaklarında Kullanılan Araç ve Gereçler", *Türk Mutfağı*, Ed. Arif Bilgin-Özge Samancı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 317

⁵⁴ D'ohsson, *age*, s. 32

⁵⁵ Priscilla Mary Işın, *age*, 244

⁵⁶ Samancı, *age*, s. 309.

yapılmış beş adet gülabdandan istifade edilmekteydi. Ayrıca yemek yiyenlerin kıyafetleri ile yemek yenilen yerin kötü kokulardan arındırılması için buhur yakılmaktaydı. Yakıldığı zaman güzel koku veya kokulu duman çıkaran bitki, tohum, kök gibi maddelere *buhur*, içinde tütsü yakılan maden, porselen veya seramikten yapılan özel kaplara ise *buhurdan* adı verilmekteydi.⁵⁷ İbrahim Paşa'nın buhurdanlardan birisi altından mamul olup, inci, zümrüt ve firuze ile gibi taşlarla süslenmişti. Başka bir buhurdan taştan yapılmış idi. Bu buhurdanın pervazı ve tabağı altın idi. Konakta ayrıca gümüşten yapılmış yedi buhurdan daha bulunmaktaydı.

4. Kitap, Kahve ve Nargile

İbrahim Paşa kitap okumayı seven, ilim ve irfana düşkün bir devlet adamı idi. O; mesleği gereği sadece tarih ve siyaset gibi alanlarla ilgilenmemiş, dinî ilimler, edebiyat, tasavvuf, ahlak, felsefe, mantık, astronomi, tıp gibi pek çok ilim dalı ile hem hal olmuştu. Kütüphanesinde *üç yüz altmış dört* adet hitap bulunmaktaydı. Bunların *yüz on tanesini* dinî kitaplar, *doksan sekizini* edebî kitaplar, *otuz ikisini* tasavvuf ve ahlaka yönelik kitaplar, *otuz birini* tarihî kitaplar, *on yedisini* Arapça ve Farsça dilbilgisine yönelik kitaplar, *on altısını* ansiklopedi ve lügat tarzı kitaplar, *on birini* felsefe ve mantık ile ilgili kitaplar ve *kırk dokuzunu* da diğer alanlarla ilgili yazılmış kitaplar oluşturmaktaydı. En çok okuduğu yazarlar Kâtib Çelebi ve Nâbî idi. Kütüphanesinde bulunan eserler arasında ünlü ortaçağ âlim ve mutasavvıfları tarafından kaleme alınan klasik eserler olduğu gibi, Osmanlı döneminde yazılan çağdaş eserler de mevcuttu.⁵⁸

İbrahim Paşa'nın gündelik hayatında kahvenin ayrı bir yeri vardı. Konağa gelen misafirlere kahve ikram etmek adettendi. Kahve, tunç havanda dövülerek toz haline getirilmekte ve gümüş ibrikler içerisinde pişirilmekteydi. Kahve sunumunun başlıca gerci leğen ve ibrikten oluşan sitil takımı idi. Gümüşten mamul sitil leğenin ortasındaki çukura küllü ateş, onun üzerine de içi kahve dolu ibrikler konmakta, böylece kahvenin sıcak kalması sağlanmaktaydı. Sitil leğeni kenarlarına takılan üç zincir yardımıyla taşınmaktaydı.⁵⁹ Kahve; son olarak birbirinden değerli fincanlarla ikram edilmekteydi. Fincanların tamamı fağfur adı verilen Çin porseleninden yapılmıştı. Bunlar içerisinde en değerli olanı altın kakmalı, yakut taşlarla süslenmiş fağfur fincandı. Bunun haricinde mineli ve çargül desenli pek çok fincan bulunmaktaydı. Fincanların el yakmaması ve rahat bir şekilde tutunabilmesi için zarf adı verilen küçük kap ve kadehler kullanılmaktaydı.⁶⁰ Zarflar; kaplumbağa kabuğu (bağa), balık dişi, kemik, bakır ve gümüşten yapılmıştı. Yine gümüşten mamul kahve sinileri, kahve tabakları ve içenlerin dizlerine örtülen makrama veya kahve peşkirleri bulunmaktaydı. Kahve sunumu saraydaki köle ve cariyeler tarafından yapılmaktaydı. Bir görevli içerisinde fincan ve zarflar olan kahve tepsisini, bir diğeri sitil takımını taşımaktaydı. Üçüncü görevli makrama ve kahve peşkirlerini getirerek misafirlerin dizlerine sermekteydi. Diğer görevliler ibriklerdeki kahveyi fincanlara boşaltarak misafirlere ikram etmekteydi.⁶¹ Bazı zamanlarda kahvenin içine kakule ve karanfil katılmakta⁶², kahvenin yanında lokum verilmekteydi.⁶³ Kahveye şeker ilave edenler için iki gümüş şeker fanusu ve şeker

⁵⁷ Serkan Gedük, "Osmanlı Saray Kültüründe Buhur ve Gülsuyu Geleneği", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık-6*, Ed. A. Haluk Dursun, İstanbul 2013, s. 128-131.

⁵⁸ Silahdar İbrahim Paşa'nın kitapları başka bir makalede değerlendirilmiştir.

⁵⁹ Ayça Özer Demirli-Nurten Öztürk, "Osmanlı'da Kahve Kültürü ve Sunumu", *Milli Saraylar Kültür-Sanat-Tarih Dergisi*, S. 5, 2010, s. 34.

⁶⁰ Hacer Arslan Kalay, "Osmanlı Maden Sanatında Fincan Zarfı ve Bitlis Etnografya Müzesi'nde Bulunan Fincan Zarfları", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 73, Temmuz 2018, s. 148.

⁶¹ Zeynep Tarım, "Osmanlı Devlet Teşrifatında Kahve İkrâmı", *Bir Taşım Keyif Türk Kahvesinin 500 Yıllık Öyküsü*, Ed. Ersu Pekin, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2015, s. 209

⁶² Jean Thevenot, *1655-1656'da Türkiye*, Çev.: Nuray Yıldız, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978, s. 91.

⁶³ Mehrad Kia, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2013, s. 243.

kaşığı bulunmaktaydı.⁶⁴ Ziyaretin uzun sürmesi halinde misafirlere bir kez daha kahve ikram edilmesi adettendi.⁶⁵

Kahve içmeden önce veya kahve içtikten sonra misafirlere reçel ve şerbet sunmak gelenek haline gelmişti. En çok tercih edilen reçel türü gülden yapılan gülbeşeker idi. Gülbeşeker reçeli özel tabak ve kaşıklarla sunulmaktaydı. Aynı şekilde şerbet hazırlanması ve sunulması içinde özel mutfak gereçleri bulunmaktaydı. Şerbetler, gümüş şerbet ibrikleri içerisinde misafirlerin bulunduğu odaya taşınmakta, Acem veya Çin yapımı porselen kâselerde içilmekteydi. Ayrıca şerbet içerken misafirlerin dizlerine örtülen şerbet makramaları bulunmaktaydı. İbrahim Paşa'nın sahip olduğu kahve, gülbeşeker ve şerbet takımları Tablo 1'de şu şekilde kaydedilmiştir.

Tablo 1: İbrahim Paşa'nın Sahip Olduğu Gülbeşeker, Kahve ve Şerbet Takımları

Gülbeşeker Takımları	Kaşık	Sedef gülbeşeker kaşığı	1
	Kaşık	Gülbeşeker kaşığı	12
	Tabak	Gülbeşeker tabağı	9
Kahve Takımları	Fincan	Altun kakmalı hurda yakut taşla murassa kemik zarflı fağfur fincan	1
	Fincan	Çargül fincan balık dişi zarflarıyla	2
	Fincan	Minekâri zarflı çargül fincan	1
	Fincan	İşleme zarf kebesi ve bağa zarf	1
	Fincan	Ağrıboz taş fincan ve zarf	1
	Fincan	Sim fincan zarfı	14
	Fincan	Def'a sim zarf	3
	Fincan	Mineli bakır fincan zarfı	2
	Fincan	Kebir fağfur fincan	1
	Fincan	Fağfur fincan	8
	Fincan	Düz zarflı fağfur fincan	2
	Havan	Tunç havan ve deste	1
	İbrik	Sim kahve ibriği ve sitil	4
	İbrik	Def'a sim kahve ibriği	4
	Sini	Sim kahve sinisi	1
	Sini	Sim kahve sinisi kebir - sağır	8
	Tabak	Sim kahve tabağı sağır	2

⁶⁴ BOA MAD.d 665, s. 10.

⁶⁵ D'ohsson, *age*, s. 54.

	Peşkir	Al kahve peşkiri	1
Şerbet Takımları	İbrik	Sim şerbet ibriği	3
	Kâse	Fağfur şerbet kâsesi	15
	Kâse	Sağır şerbet kâsesi (İkisi Acemîdir)	3
	Makrama	Şerbet makraması	9

Satranç ve nargile İbrahim Paşa'nın en büyük tutkuları arasındaydı. Evde bir adet mükevver (sarı) satranç takımı ile kıymetli bir nargile takımı mevcuttu. İbrahim Paşa satrancı basit bir vakit geçirme aracı olarak görmemiş, bu oyunun bütün inceliklerini öğrenmek için iki adet anonim satranç risalesi temin etmişti.⁶⁶ Maddi unsurun dikkat çeken öğelerinden biri olan nargile beş adet orta boy yakut, yetmiş adet küçük boy yakut, yetmiş adet zümrüt ve dokuz inci ile tezyin edilmişti. Ayrıca Muhammedkulu Han tarafından kendisine altın bir ağız ucu veznesi hediye edilmişti.⁶⁷

5. Giyim-Kuşam

5.1. İç Giyim Eşyaları

İbrahim Paşa'nın iç giyim eşyaları belden aşağı giyilenler ve belden yukarı giyilenler olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Belden aşağı kısma giyilen ilk kıyafet dondu. Doğrudan ten üstüne giyilen donun ağı geniş ve paçaları ayak bileklerine kadar uzundu. Paça ağızları ayağın rahat geçmesi için yırtmaçlı yapılmıştı. Paçaların iki başında birer paça bağı bulunmaktaydı. Bel bölümünde ise iki parmak genişliğinde, adeta boruya benzeyen ve uçkurluk adı verilen bir bölüm bulunmaktaydı. Don belden uçkurla, ayak bileklerinden bağcıklarla bağlanmaktaydı.⁶⁸ İbrahim Paşa'nın kıyafetleri arasında Acem veya İstanbul dibasından dokunmuş tamamı çiçek desenli on bir don bulunmaktaydı. Ayrıca don dikiminde kullanılan farklı renk ve desenlere sahip kumaşlar mevcuttu.

Donun üzerine boyu ayak bileklerine kadar uzanan, paçaları dar, mestli çakşır giyilmekte,⁶⁹ çakşırın üzerine beli sıkı tutmak için iç kuşağı sarılmaktaydı. Uzun ve dar bir kumaştan yapılan iç kuşağı, arkada kuyruk sokumu hizasından başlamakta, önden meme altına kadar uzamaktaydı. Mevsime göre pamuk veya yünden yapılmış iç kuşakları tercih edilmekteydi.⁷⁰ Şıklık ve zarafet iç kuşağında dahi söz konusuydu. İbrahim Paşa'nın giysileri arasında altından mamul küçük bir iç kuşağı bulunmaktaydı.

Belden yukarisına giyilen ilk kıyafet gömlekti. Gömlekler ince pamukludan yakasız olarak dokunmaktaydı.⁷¹ Gömleklerin etekleri dizden yukarıya kalır ve belden aşağı kalan bölümü iç donunun içine sokulurdu.⁷² İşlemeli veya sade çeşitleri bulunmaktaydı. Gömleğin üzerine iklim şartlarına bağlı olarak mintan veya kürdegi giyilmekteydi. Softan dokunan kısa etekli ve kısa kollu kıyafetlere kürdegi,⁷³ uzun kollu, uzun etekli ve yırtmaçlı kıyafetlere ise mintan adı verilmekteydi.⁷⁴ Genellikle kürdegiler daha çok yaz mevsiminde, mintanlar ise kış mevsiminde

⁶⁶ BOA. MAD.d 665, s. 5.

⁶⁷ BOA. MAD.d 665, s. 9-11.

⁶⁸ Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul 2015, s. 99.

⁶⁹ Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 69, Pakalın, *age*, C. I, s. 323.

⁷⁰ Koçu, *age*, s. 165-166.

⁷¹ Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İstanbul 2010, İletişim Yayınları, s. 133.

⁷² Koçu, *age*, s. 131.

⁷³ *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 151.

⁷⁴ Koçu, *age*, s. 178.

giyilmekteydi. İbrahim Paşa'nın altı adet kürdegi ve pek çok mintanı vardı. Çoğunlukla beyaz, kırmızı, mavi, mor, cevzi gibi renkler tercih edilmişti. Kırmızı dibadan kesilen kürdegi diğerlerinden biraz farklıydı. Bu kürdegi üç çift altın ve zümrütle tezyin edilmişti. Bu kürdegi büyük olasılıkla Ayşe Sultan tarafından İbrahim Paşa'ya çeyiz olarak verilmişti. Kış mevsiminde kürdegi veya mintan üzerine zıbın adı verilen pamuklu bir yekek daha giyilmekteydi.⁷⁵ İbrahim Paşa'nın kıyafetleri arasında kutnudan dokunmuş üç zıbın bulunmaktaydı.

5.2. Dış Giyim Eşyaları

Dış giyim eşyalarından ilki çakşır ve zıbının üzerine giyilen entariydi. Entari; boyun bölgesinden başlayıp ayak bileklerine kadar uzanmakta ve bir nevi iç etekliği veya uzun gömlek olarak kullanılmaktaydı. Yakadan karın altına kadar düğme ile iliklenen entarilerin eteklerinin iki yanında uzun yırtmaçları ve yırtmaçlarının hemen üzerinde birer gizle cepleri vardı. Genellikle uzun kollu olmakla birlikte kısa kollu olanları da mevcuttu.⁷⁶ İbrahim Paşa'nın kıyafetleri arasında tamamı kutnudan dokunmuş üç entari bulunmaktaydı.

Entarinin üzerine beli sıkı tutmak için dış kuşak adı verilen uzun ve dar kumaş sarılmaktaydı. Bıçak, hançer ve tabanca gibi ateşli ve kesici silahlar, tütün ve para keseleri, saatler ve anahtarlıklar dış kuşak içerisine konulmaktaydı.⁷⁷ Dış kuşak; bu özelliğiyle İbrahim Paşa için hem bir süs ve gösteriş unsuru hem de cep vazifesi görmekteydi. Öte yandan gündelik hayatta kullanılan kuşaklar ile resmi tören ve merasimlerde kullanılan kuşaklar birbirinden farklıydı. Gündelik hayatta basma veya işleme şaldan dokunmuş sade kuşaklar tercih edilirken, resmi tören ve merasimlerde beş adet yakut ile süslenmiş altın kuşak kullanılmaktaydı.

İbrahim Paşa'nın dış giyim eşyası olarak tercih ettiği kıyafetlerden biri de biniş idi. Yüksek tabakadan devlet adamlarının giydikleri bedeni geniş, kolları bol ve uzun kıyafetlere biniş adı verilmekteydi.⁷⁸ İbrahim Paşa'nın sahip olduğu beş adet binişin ikisi siyah, diğerleri beyaz, kırmızı ve mor renkli idi. Siyah ve mor renkli binişler büyük olasılıkla cenaze merasimlerinde veya yas günlerinde kullanılmaktaydı. Genellikle sof ve hareden dokunan binişler yaz mevsiminde, çukadan dokunan binişler ise kışlık mevsiminde giyilmekteydi.

Binişin biraz daha bol kesimli olanına ferace adı verilmekteydi.⁷⁹ Softan dokunan feracelerin önleri açık ve etekleri yere kadar uzundu. Yuvarlak yaka veya "v" yaka şeklinde kesilmişlerdi.⁸⁰ Renk olarak ceviz, sümbül, meneviş, penbe, sarı ve kırmızı gibi renkler tercih edilmişti. Ferace bu özellikleriyle yaz mevsiminde giyinmek için oldukça uygundu.⁸¹ İbrahim Paşa'nın dış giyim eşyası olarak tercih ettiği kıyafetlerden biri de önu açık olacak şekilde dokunan⁸² ve üste giyilen bir kaftan türü olan kaba idi.⁸³ Atlas, gemesud veya şaldan yapılan yedi adet kabanın ikisi düz ve sade, üçü ise çiçek desenli idi.

Kış mevsiminde ise daha çok çuka, gemesud veya şaldan dokunan kalın giysiler veya kürk giyilmekteydi. Kürk; insanların kış aylarında ve soğuk günlerde kendilerini ısıtmak için giydikleri elbiselerin başında gelmekteydi Soğuk günlerde üst üste iki veya üç kürk giyenler

⁷⁵ Age, s. 252.

⁷⁶ Lale Görünür, Semra Ögel, "Osmanlı Kaftanları İle Entarilerinin Farkları ve Kullanılışları", *İTÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3 S. 1, Aralık 2006, s. 61.

⁷⁷ Koçu, age, s. 166, Thevenot, age, s. 82.

⁷⁸ Koçu, age, s. 45.

⁷⁹ Pakalın, age, C. I, s. 235.

⁸⁰ Hülya Tezcan, "Topkapı Sarayı Müzesi Giyim Kuşam Koleksiyonu Saray Kıyafetleri", *Osmanlı*, C. 11, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 517.

⁸¹ Seyyid Vehbi, *Sür-nâme Sultan Ahmed'in Düğün Kitabı*, Haz.: Mertol Tulum, Ketebe Yayınları, İstanbul 2018, s. 260-261.

⁸² Koçu, age, s. 182.

⁸³ Pakalın, age, C. II, s. 112.

vardı.⁸⁴ Beden, erkân, kubur ve kontoş⁸⁵ gibi farklı türleri olan kürk, ısınma aracı olmasının yanı sıra, kişinin mevkiini ve ekonomik düzeyini göstermesi açısından da önemliydi. Kürkün niteliği, biçimi ve süslemeleri, sahibinin rütbe ve görevini yansıtmaktaydı.⁸⁶ İbrahim Paşa'nın kıyafetleri arasında çeşitli renk ve motiflere sahip altı beden, dokuz erkân, yedi kubur ve beş kontoş bulunmaktaydı. Kapanıçeden daha aşağı olan kürke kontoş adı verilmekteydi.⁸⁷ Kontoşlar daha çok şal ve çukaya kaplı samur paçası, sincap, kakum gibi kürklerden dikilir ve düğmeleri sade olurdu.⁸⁸ Erkân kürkleri üst düzey saray ve devlet görevlileri yani erkân-ı devlet tarafından giyilmekteydi.⁸⁹

İbrahim Paşa'nın giydiği kürklerin çoğu samur, kakum ve karsak gibi hayvanların derilerinden yapılmış,⁹⁰ çuka, şal, sof ve gemesud gibi kumaşların üzerine dikilmişti. Samur derisinden yapılan kürkleri daha çok kış mevsiminde, kakum kürkleri ise yaz mevsiminde tercih edilmekteydi.⁹¹ İbrahim Paşa'nın sahip olduğu kürkleri Tablo 2'de şu şekilde kaydedilmişti.

Tablo 2: İbrahim Paşa'nın Sahip Olduğu Kürkleri

Beden	Germesuda kablulu sırt samur beden	1
	Şala kaplı samur paçası beden	1
	Germesud kaplı karsak göğsü beden	1
	Al gemesuda kaplı karsak göğsü beden	1
	Şala kaplı karsak göğsü beden	1
	Turuncu şala kaplı kakum beden	1
Erkân	Yeşil çukaya kablulu sırt samur erkân	1
	Nefti çukaya kablulu sırt samur erkân	1
	Beyaz çukaya kablulu sırt samur erkân	1
	Kırmızı çukaya kaplı sırt samur erkân	1
	Yeşil sofa kaplı kakum erkân	2
	Menevş sofa kaplı kakum erkân	1
	Al sofa kaplı kakum erkân	1

⁸⁴ Antonie Oliver, *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*, Haz.: Aloda Kaplan, Köprü Yayınları, İstanbul 2016, s. 180.

⁸⁵ Filiz Karaca, "Kürk", *DİA*, C. 26, Ankara 2002, s. 568-570.

⁸⁶ İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Sofya'sında İtibar ve Zenginlik Göstergesi Olarak Kürk", *Kürk Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 24-28.

⁸⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 222.

⁸⁸ Tezcan, *agm*, s. 517

⁸⁹ Esra Keskinliç, "Kürk Sözlüğü", *Kürk Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 229.

⁹⁰ Karaca, "Kürk", s. 568-570.

⁹¹ Zeki Tekin, "Osmanlılarda Kürk Kullanımı", *Kürk Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 7., Zeki Tez, *Tekstil ve Giyim Kuşamın Kültürel Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul 2009, s. 243-249., Nilay Ertürk, *Orta Asya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Türklerde Giyim Kuşam, (MÖ 5. Yüzyıl-MS 18. Yüzyıl)*, Hayalperest Yayınevi, İstanbul 2018, s. 70-71.

	Sarı sofa kaplu kakum erkân	1
Kontoş	Nefti çukaya kaplu sırt samur kontoş	1
	Yeşil çukaya kaplu beyaz delikli kontoş	1
	Al çukaya kaplu beyaz delikli kontoş	1
	Kimyonî çukaya kaplu Moskof paçası kontoş	1
	Nefti çukaya kaplu cılıkava kontoş	1
Kubur	Al konura (?) kaplu sırt samur kubur	1
	Turuncu şala kaplu sırt samur kubur	1
	Al sofa kaplu sırt samur kubur	1
	Cevzi sofa kaplu kakum kubur	2
	Al sofa kaplu kakum kubur	1
	Menevş sofa kaplu kakum kubur	1

İbrahim Paşa'nın teşrifat ve törenlerde kullandığı kıyafetlerin en gösterişlisi hil'at idi. Padişahlar ve vezirler tarafından birine iltifat veya mükâfat olarak giydirilen kürklü ve işlemeli kaftana hilat adı verilmekteydi.^{92 93} Hassü'l-has, hassü's-sade, kuşaklık has, kuşaklık sade ve ala gibi türleri olan hil'atler çoğunlukla görev tevcihi sebebiyle verilmekteydi.⁹⁴ Hil'at türleri içerisinde en üstün olanı değerli kumaşlardan yapılan ve üst düzey devlet görevlileri tarafından giyilen hassü'l has idi.⁹⁵ İbrahim Paşa'nın on beş tane hassü'l has hil'atı bulunmaktaydı. Ayrıca İbrahim Paşa'nın kıyafetleri arasında kendisine çeşitli vesilelerle hediye edilen veya kendisinin başkalarına hediye etmek için satın aldığı on iki kuşaklık hil'at mevcuttu.

Kış mevsiminde nadir olarak giyilen kıyafetlerden biri de aba idi. Yıkanmış ve taranmış yün yapağının keçeleştirilmesi ile elde edilen aba⁹⁶ soğuğu ve suyu geçirmemesi nedeniyle tercih edilmekteydi.^{97 98}

5.3. Başa Takılanlar

Osmanlı toplumunda kişilerin sosyal, ekonomik, kültürel, meslekî ve dinî statüsünü ortaya koyan en önemli kıyafet türü başlıktı.⁹⁹ İnsanlar, biçim özelliği, rengi ve üstüne takılan tüy ve sorguçlar sayesinde ilk kez gördükleri kişilerin dahi sosyal statüsü hakkında fikir sahibi

⁹² Keskinçilic, *agm*, s. 230.

⁹³ Banu Mahir, "Türk Kültüründe Hil'at Merasimleri", *Belleten*, C. 63, Aralık 1999, s. 745.

⁹⁴ Filiz Karaca, "Osmanlılar'da Hil'at", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 27.

⁹⁵ Tuğba Güner, *XVIII. Yüzyıl Babıali Merasimlerinde Kılık Kıyafet*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010, s. 73.

⁹⁶ Serap Mutlu-Banu Aydın-Zeliha Sarıkaya Hünerel, "Osmanlı Saray Kumaş Desenlerinin Giysi Yüzey Tasarımlarında Kullanılması", *ICPESS (International Congress on Politic, Economic and Social Studies)*, <https://docplayer.biz.tr/110851124-Osmanli-saray-kumas-desenlerinin-giysi-yuzey-tasarimlarinda-kullanilmasi.html> (E.T. 02.09.2022)

⁹⁷ Fikri Salman, "Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, S. 6, 2004, s. 16.

⁹⁸ Tez, *age*, s. 243-249.

⁹⁹ Betül İpşirli Argıt, "Osmanlı İstanbul'unda Giyim Kuşam", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Ed. Coşkun Yılmaz, C. IV, İstanbul 2015, s. 232.

olabilmekteydi. Başlığın kullanılmasının bir diğer sebebi ise başı aşırı sıcaktan koruma ve vücut ısısını muhafaza etme gayesi idi. Özellikle gündüzleri sıcak ve geceleri soğuk olan bölgelerde kadın ve erkekler tarafından başlık kullanılması bir zaruretti.¹⁰⁰

Erkek başlıkları çoğunlukla kavuk, külah, takke ve fes gibi başlıklarını üzerlerine sarılmış tülbent veya şaldan meydana gelmekteydi.¹⁰¹ Sarık; kavuk veya takke üzerine katlar halinde ve çeşitli şekillerde sarılmaktaydı. Rütbe yükseldikçe kavuğun büyüklüğü artmakta ve katlama şekli değişmekteydi.¹⁰² Usulüne uygun sarık sarmak kolay bir iş değildi. Başta padişah olmak üzere üst düzey devlet adamlarının mahiyetinde sarıkbaşı adı verilen bir görevli bulunmaktaydı.¹⁰³ İbrahim Paşa başına çoğunlukla kallavi kavuk takmakta ve kavuğun etrafını tülbent ile sarmaktaydı. İbrahim Paşa, 1720 şenliklerinde başında kallavi kavuğuyla resmedilmişti.¹⁰⁴ Kallavi kavuk veziriazam ve vezirler tarafından giyilen, kenarları yuvarlak, piramit şeklinde bir kavuk türü idi. 40 cm. uzunluğundaki bu kavuk üzerine ince Hind Tülbendi sarılmak suretiyle oluşturulmakta ve sola doğru dört parmak genişliğinde bir şeritle süslenmekteydi.¹⁰⁵

Kavuk veya sarıkların en kıymetli ve gösterişli bölümü sorguçlardı. Kıymetli metaller veya tüylerden yapılan sorguçlar bir iğne yardımıyla alttan sarığa sokulur ve her iki yanında bulunan zincirler yardımıyla desteklenirdi. Sorguç genellikle resmi törenler ve seferlerde kullanılır, gündelik hayatta pek fazla tercih edilmezdi.¹⁰⁶

İbrahim Paşa'nın altın üzerine yakut, zümrüt ve elmas gibi kıymetli taşlarla süslenmiş birbirinden gösterişli beş adet sorgucu vardı. İbrahim Paşa'nın sorguçları *on beş kebir yakut, yirmi dört sağır yakut, on beş hurde zümrüdle murassa üç zincirli altun sorguç; beş tahte zümrüd, dört damla yakut ve yirmi yedi hurde zümrüd, iki incü ile murassa altun sorguç,elli üç sağır yakut ve on sağır elmasla murassa tüylü sorguç, on beş kebir zümrüd, kırk iki yakut ve yirmi altı zümrüdle murassa altun sorguç, ortası kebir sarı yakut, yirmi kırmızı hurde yakut ve yetmiş sekiz zümrüd taşla murassa altun sorguç* şeklinde tasvir edilmişti

5.4. Ayağa Giyilenler

İbrahim Paşa ayağına pabuç veya çizme giymekteydi. Pabuç; ince deri veya sahtiyandan üretilen pençeleri kalın, uçları sivri, düz ve topuksuz bir ayakkabı çeşidi idi. Pabucun taban bölümüne demir çakılmaktaydı. En çok tercih edilen renkler ise sarı ve kırmızı idi. Çizme; pabuca nazaran daha geniş olup, boyu dizlere kadar uzanmaktaydı. Genellikle at üstünde çizme, attan indikten sonra pabuç giyilmekteydi. Üst düzey devlet adamları ile zenginlerin pabuç ve çizme taşımakla görevli hizmetkârları vardı. Bu kişiler efendilerinin atlarının yanlarında ilerler, efendileri attan ineceği vakit çizmelerini çıkartarak pabuçlarını giydirelerdi.¹⁰⁷ İbrahim Paşa'nın dört çift pabucu ve on çift çizmesi bulunmaktaydı.

5.5. Takılar

Kıyafetleri tamamlamak için yüzük, saat, pazubend ve tespih gibi aksesuarlar kullanılmaktaydı. İbrahim Paşa'nın taktığı aksesuarlardan ilki pazubend idi. İçerisinde muska veya kimlik nişanı bulunan muhafazaya pazubend adı verilmekteydi. Kolun dirsek ile omuz arasında kalan kısmına takılan pazubend, kişinin sosyal statüsü ve ekonomik durumuna göre

¹⁰⁰ Murat Çelik, *Osmanlı İlmîye Sınıfının Kıyafet Normu ve Giysileri*, TÜBA Yayınları, Ankara 2021. s. 27, Nebi Bozkurt, "Sarık", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 152-154.

¹⁰¹ *Agm*, s. 152-154.

¹⁰² Üçel-Aybet, *age*, s. 136.

¹⁰³ Uzunçarşılı, *age*, s. 351-353.

¹⁰⁴ Hâfız Mehmed Efendi, *age*, s. 96.

¹⁰⁵ Nebi Bozkurt, "Kavuk", *DİA*, C. 25, Ankara 2022, s. 71-72.

¹⁰⁶ Zeynep Tarım Ertuğ, "Sorguç", *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 378-380.

¹⁰⁷ Üçel-Aybet, *age*, s. 137.

farklı maddelerden yapılmaktaydı.¹⁰⁸ İbrahim Paşa'nın dördü altın, üçü gümüşten yapılmış yedi pazubendi bulunmaktaydı. Bunların bir kısmı içerisinde çeşitli dua veya ayetler bulunan tılsımlı pazubendler idi. Tılsımlı pazubendler genellikle sefer veya savaş esnasında hastalık, kem göz, nazar ve düşmandan korunmak için takılmaktaydı.

İbrahim Paşa'nın sağ el serçe veya yüzük parmağına taktığı kıymetli taşlardan yapılmış beş tane yüzüğü vardı. Bunlar içerisinde en dikkat çekici olanı büyük damla zümrüden yapılmış sekiz tırnaklı yüzük idi. Diğer yüzükler ise *altun hatem*, *sim beyzi hatem*, *minekârî firuze hatem*, *sim tılsım hatem* şeklinde tasvir edilmişti. İbrahim Paşa'nın aksesuarları arasında üç altın ve bir gümüş saat vardı. Altın saatlerin biri altın biri de başa zarflı idi. Gümüş saat ise kalkan şeklinde yapılmıştı. Ayrıca yirmi bir hümmüz incili Flemenk tespihi giyim kuşamı tamamlayan aksesuarlardan biri durumundaydı.

Resmi kabûl ve merasimler ile divan toplantılarının yapıldığı günlerde güzel kokmak bir hayli önemliydi. İbrahim Paşa güzel kokmak için itr-ı şahî adı verilen bir tür esans kullanmaktaydı. Sardunyahiller familyasına ait, yaprakları tırtıklı ve güzel kokulu bir bitkiden¹⁰⁹ elde edilen itr-ı şahî XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumunda esans olarak tercih edilen bitkilerin başında gelmekteydi. Şair Nedim; şiirlerinde itr-ı şahî adı verilen bu güzel kokuya yer vermiş ve çoğunlukla kaşlara veya çene altına sürüldüğünü ifade etmişti.¹¹⁰ Serinlemek için yelpaze, sinek ve diğer böceklerden korunmak için sineklik kullanılmaktaydı.

6. Silahlar

İbrahim Paşa farklı türlerden pek çok ateşsiz ve ateşli silaha sahipti. Bunların bir kısmı saldırı ve savunma silahı, bir kısmı ise tören silahı olarak kullanılmaktaydı. Törenlerde tercih edilen silahlardan ilki kılıç idi. İbrahim Paşa'nın yapım şekli, işçiliği ve süslemeleri ile ön plana çıkan iki kılıcı vardı. Bunlardan birisi kılıçları ile meşhur Dımaşk'da, Sonkur isimli bir usta tarafından yapılmıştı. Bu kılıcın gövdesi kırk dokuz fındık altını ile tezyin edilmiş, kabzası balık dişinden üretilmişti. Diğer kılıç Vahtan Han tarafından İbrahim Paşa'ya hediye edilmişti. Çerkez ustalar tarafından altından imal edilen bu kılıç, elli büyük yakut, altmış beş küçük yakut, altmış zümrüt ve firuze ile süslenmişti. İbrahim Paşa'nın ayrıca tamamı altından yapılan ve elmas, yakut, zümrüt gibi kıymetli taşlarla donatılmış beş tane hançeri¹¹¹ ve üzerinde küçük bir elmas bulunan altın bir bıçağı vardı. Kılıçlar kın içerisinde bir kayışla bele veya omuza asılmaktaydı. Hançer ve bıçak türü silahlar ise dış kuşak içerisinde muhafaza edilmekteydi. Sağ ellerini kullanan kişiler silahları sol yanlarında, sol ellerini kullananlar ise silahlarını sağ yanlarında bulundurmaktaydı. Aynı anda iki veya üç silahın birlikte taşındığı da vaki idi.¹¹² Bu durumda hançer kemerin sağ tarafında, bıçak ise kemerin sol tarafında taşınmaktaydı.¹¹³

Binek hayvanı üzerinde hançer ve bıçak yerine gaddare ve topuz türü silahlar kullanılmaktaydı. Eyerin sağ tarafında topuz, sol tarafında gaddare bulundurulması gelenek haline gelmişti.¹¹⁴ İbrahim Paşa'nın tamamı gümüşten yapılmış on yedi gaddaresi ve on üç topuzu vardı. Ayrıca Paşa'nın silahları arasında ok ve yay takımları mevcuttu. Oklar gümüş kabzalı mor veya kırmızı renkli kadife tirkeş torbalarında taşınmakta, tirkeş adı verilen yaylarla fırlatılmaktaydı.

¹⁰⁸ Koçu, *age*, s. 36-38.

¹⁰⁹ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2008, s. 399.

¹¹⁰ H. Dilek Batislam, "Nedim Divanındaki Giyim, Kuşam ve Süslenmeyle İlgili Unsurlar," 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler*, C. I (Maddi Kültür), Ankara 2008, s. 278.

¹¹¹ *Depesinde kırmızı damla yakut, kırmızı ve yeşil minekârî altın hançer; depesinde zümrüt taş, kırmızı minekârî altın hançer; seksen beş hurda elmasla murassa depesi ve dibi damla zümrüdü kırmızı minekârî altın hançer, depesinde üç tahte zümrüt yeşil minekârî hançer, depesinde damla yakut minekârî altın hançer*

¹¹² Thevenot, *age*, s. 82.

¹¹³ D'ohsson, *age*, s. 86.

¹¹⁴ D'ohsson, *age*, s. 104.

İbrahim Paşa tabanca ve tüfek cinsinden pek çok ateşli silaha sahipti. Silahların bir bölümü Molla Mehmed, Yanbolulu Ahmed ve Hacı Mustafa isimli yerli silah ustaları tarafından imal edilmişti. Silahlar arasında en dikkat çekici olanlar fitilli tüfekler, şeşhane tüfeği ve Fransız tabancaları idi. Fitilli tüfekler ve Cezayir tüfekleri daha çok savaşlarda tercih edilmekteydi. Şeşhane tüfeği ise diğer tüfeklere nazaran daha iyi nişan alabilme özelliğine sahip olup, çoğunlukla avda kullanılmaktaydı.¹¹⁵ Tüfek ve tabancaların tamamı ağızdan dolan, tek atışlı silahlar durumundaydı. Bu sebeple vakit ve can kaybını önlemek için aynı anda iki tabanca ve bir tüfek taşınmaktaydı.¹¹⁶ Hedefi büyütmek ve yakınlaştırmak için dürbün kullanılmaktaydı.¹¹⁷

7. Binek Hayvanları, Binit ve Koşum Takımları

Savaş veya göç zamanlarında binek hayvanı olarak atlar tercih edilmekteydi. İbrahim Paşa'nın siyah, doru, yağız, kula ve kır renklerde on altı adet kıymetli atı bulunmaktaydı. Bunların içerisinde saadet dorusu, eşheb kırat, Fars yağızı ve Vahtan Han tarafından hediye edilen siyah at en değerli olanlardı. İbrahim Paşa'nın vefatından sonra bahsi geçen atların üçü İstanbul'a gönderilmiş, bir at ise baltacılar kethüdasına verilmişti. Ayrıca yük taşımakta kullanılan beş saka bargiri, otuz altı deve ve elli dokuz katır bulunmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde atlar kadar binit ve koşum takımlarına da önem verilmekteydi. Binit ve koşum takımları kişinin devlet hiyerarşisindeki yerini göstermesi bakımından önemliydi.¹¹⁸ Ahırda binit ve koşum takımı olarak kullanılan pek çok raht, rişme, eyer, kolan, rikab, haşe ve kesme mevcuttu.

Binek hayvanlarına vurulan takım¹¹⁹, atın göğsüne takılan süs eşyası¹²⁰ anlamlarına gelen raht; başlık, şakak, alın, boğaz, sinebend ve göbek kayışlarından meydana gelmekteydi. Önemli merasimlerde ve karşılama törenlerinde atlara kemer rahtlar vurulmaktaydı.¹²¹ Kemer rahtları diğerlerinden ayıran en önemli şey, göğüs kayışıyla birlikte atın göbeğini ve belini saran bir korse bulunmasıydı.¹²² Bazı rahtlar ise Çapkun rahtı, Çerkezi raht ve Haydarî raht şeklinde kaydedilmişti. İbrahim Paşa'nın tören ve merasimlerde kullandığı ikisi kemer olmak üzere üç altın ve pek çok gümüş rahtı bulunmaktaydı. Altın, gümüş ve pirinç gibi metallere yapılmış yulara ise rişme adı verilmekteydi.¹²³ Atın başına göre kayış üzerine başlık yapıldıktan sonra, alnına ve burnunun üzerine gümüş paralar ve pullar sallandırılmaktaydı.¹²⁴

Binek hayvanlarının sırtına kolayca binebilmeyi ve oturabilmeyi sağlayan nesneye eyer, eyerin iki yanında bulunan ve ata kolayca binebilmeyi sağlayan nesneye rikab adı verilmekteydi. Eyeri sabitlemek için yünden yapılmış 6-10 cm. genişliğinde kolanlar kullanılmaktaydı.¹²⁵ İbrahim Paşa'nın simli, simli kabaralı ve sırmalı kadifeli on üç eyeri, on kolanı, gümüş ve pirinçten yapılmış altı çift rikabı bulunmaktaydı.

¹¹⁵ Kahraman Şakul, "Altı Kaval Üstü Şeşhane Osmanlı Silahları", *Derin Tarih*, S. 5, Temmuz 2012, s. 4.

¹¹⁶ Tülin Çoruhlu, *Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Techizatları (Askerî Müzeden Örnekler)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993, s.7.

¹¹⁷ BOA. *MAD.d* 665, s. 6.

¹¹⁸ Emine Dengeç, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 20, Haziran 2011, s. 3.

¹¹⁹ Pakalın, *age*, C. III, s. 6.

¹²⁰ Dengeç, *agm*, s. 12

¹²¹ Şükriye Pınar Özyalvaç, *İstanbul Konut Mimarisinde Lüks ve Konfor*, (Yıldız teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015, s. 571.

¹²² Ebru Sönmez, *1129/1717 Tarihli Deftere Göre Raht Hazinesi*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001, s. 21.

¹²³ Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2006, s. 191.

¹²⁴ Nurettin Rüştü Büngül, *Eski Eserler Ansiklopedisi*, C. II, Tercüman Yayınları, İstanbul, (t.y), s. 44.

¹²⁵ Özyalvaç, *agt*, s. 567,575,578

Binit ve koşum takımlarının en gösterişli unsurları eğer üzerine atılan haşe ve kesme türü at örtüleriydi. Çuka ve kadife türü kumaşlarla dokunan haşe ve kesmeler genellikle önemli günlerde kullanılmaktaydı.¹²⁶ İbrahim Paşa'nın kullandığı at örtüleri arasında Bağdat, Şam, Mardin ve Midilli dokumaları ön plana çıkmaktaydı. En çok tercih edilen kumaş türleri kırmızı, penbe ve mor renklerdeki çuka, diba, zerbaft ve Hatayî idi. Savaş esnasında her türlü darbeden korunmak için atlara Şam'da üretilmiş geçim adı verilen zırhlar giydirilmekteydi.¹²⁷

Binit ve koşum takımları arasında iki adet kaplan postu dikkat çekmekteydi. Bunlar büyük olasılıkla zenginlik ve itibarın göstergesi olarak tören ve merasimlerde eyerlerin üstüne serilmekteydi.

Ulaşım aracı olarak kullanılan unsurlardan biri de tahtirevan idi. Çoğunlukla insan omuzunda taşınan, tekerleksiz, üstü örtülü binek aracına tahtirevan adı verilmekteydi. Padişah başta olmak üzere üst düzey devlet adamları tarafından tercih edilmekteydi.¹²⁸ İbrahim Paşa'nın dört takım tahtirevanı bulunmaktaydı.

8. Çadırları ve Mehter Takımı

Osmanlı Devleti'nde padişahın dışında veziriazam, beylerbeyi, sancakbeyi ve yeniçeri ağalarının birer mehter takımı vardı.¹²⁹ Mehterlerin büyüklükleri kat şeklinde tabir edilen saz sayılarına göre değişiklik göstermekteydi. Padişahın on iki, veziriazamın dokuz, vezir ve paşaların mehterleri ise yedi kattan oluşmaktaydı.¹³⁰ İbrahim Paşa'nın bir adet davulbaz,¹³¹ altı adet davul, bir adet nakkare, bir adet zil, bir adet boru (nefir), beş adet çevgan,¹³² tuğ, bayrak ve sancaklardan oluşan mehter takımı vardı.

Sefer veya göç esnasında farklı ebat ve özelliklere sahip çadırlarda kalınmaktaydı. Çadırlar içerisinde en dikkat çekici olanı oba çadırı idi. Çoğunlukla keçeden imal edilen, birkaç direk üzerine kurulan ev biçimli çadırlara oba adı verilmekteydi.¹³³ Otağ-ı Asafî olarak ta adlandırılan bu çadır, hem paşanın barınağı hem de ziyafet ve toplantıların yapıldığı yer durumundaydı.¹³⁴ Resmi kabuller ve törenler otağ-ı asafinin önüne kurulan ve onunla bağlı olan sayebanda yapılmaktaydı.¹³⁵ Ayrıca arazide veya ordugâhta paşanın korunması için otağ-ı asafinin çevresine zokak adı verilen çadırlar çekilmekteydi.¹³⁶ Bunların dışında hela çadırı olarak adlandırılan çeşme çadırları mevcuttu.¹³⁷ İbrahim Paşa'nın hazineleri arasında iki takım oba ve sayeban, yedi tane zokak, iki tane on iki hazineli çeşme çadırı ve bir tane depeli çeşme çadırı bulunmaktaydı.

¹²⁶ Abdülaziz Bey, *age*, s. 235

¹²⁷ Pakalın, *age*, C. II, s. 655.

¹²⁸ Pakalın, *age*, C. 3, s. 380-381.

¹²⁹ Timur Vural, *Türklerde Askerî Müzik Geleneği Tuğ, Nevbet, Mehter*, Çizgi Kitabevi, Konya 2013, s. 94.

¹³⁰ Süleyman Sırrı Güner, "Osmanlı Musikisi ve Mehter", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 14, Yaz 2007, s. 107.

¹³¹ Kuşları tuzağa düşürmek veya av kuşlarını çağırma için kullanılan, bir elle tutulup diğer elle çalınan küçük davula davulbaz (tablbaz) adı verilmektedir. H. G. Farmer, "Davul", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi (İA)*, C. 3, Eskişehir 2001, s. 500. Zaman içerisinde mehter takımında kullanılan bir müzik aleti haline geldiği anlaşılmaktadır.

¹³² Etrafı zincir ve çingiraklarla donatılmış aletlere çevgan adı verilmekteydi. Sağa-sola ve aşağı-yukarı sallanmak suretiyle çeşitli çingirak sesi çıkarılmaktaydı. Pakalın, *age*, C. I, s. 361.

¹³³ Nurhan Atasoy, *Otağ-ı Hümayun Osmanlı Çadırları*, Koç Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 49.

¹³⁴ Taciser Onuk, *Osmanlı Çadır Sanatı (XVII-XIX. Yüzyıl)*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 42.

¹³⁵ Hatice Tümtürk Çalışkan, *17. ve 18. yy Osmanlı Saray Çadırları*, (Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2013, s. 75.

¹³⁶ Cenap Çürük, "Osmanlıda Çadır" *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 163.

¹³⁷ Atasoy, *Otağ-ı Hümayun Osmanlı Çadırları*, s. 53.

Sonuç

Bu çalışmada Silahdar İbrahim Paşa'nın yaşam tarzı üzerinde durulmuştur. XVII. yüzyılın ikinci yarısında bir Osmanlı devlet adamının oğlu olarak dünyaya gelen İbrahim Paşa, babasının yolundan giderek devlet hizmetine girmiş; enderun yazıcılığı, hazine kethüdalığı ve silahdarlık görevlerinde bulunmuştur. Şehrizor, Haleb, Erzurum, Diyarbekir, İnebahtı, Hanya ve Ağrıboz gibi yerlerde önemli görevler ifa etmiştir. 1720 yılında II. Mustafa'nın kızı Ayşe sultan ile evlenerek damad-ı şehriyari payesini almıştır.

Farklı alanlarda yazılmış, geniş ve kapsamlı bir kütüphaneye sahiptir. Konağını, kıymetli mobilyalar, oturma grupları, sergi malzemeleri ve perdeler ile tefriş etmiştir. Silahlar, çadırlar ve mehter takımı bir Osmanlı paşasının sefere nasıl hazırlandığını ve beraberinde neleri götürdüğünü göstermesi bakımından kıymetlidir. Muhallefat defteri içerisinde kıymetli taşlardan yapılmış pek çok eşya, silah, kıyafet ve aksesuara tesadüf edilmiştir. Saat, dürbün, satranç takımı, nargile takımı gibi unsurlar aynı dönemde yaşayan pek çok devlet adamının terekesinde yer almamaktadır. Bu durum İbrahim Paşa'nın sahip olduğu konforu ve maddi durumu göstermesi bakımından önemlidir.

Silahdar İbrahim Paşa soğuk bir Erzurum gününde Lala Mustafa Paşa Camii avlusunda beklerken şöyle tasavvur edilebilir: Başına beyaz tülbent sarılı kallavi kavuğunu, kavuğun üzerine yakut, zümrüt ve inci gibi kıymetli taşlarla süslenmiş altın sorgucunu takmıştır. Ayaklarına boyu dizlerine kadar ulaşan sarı çizmelerini giymiştir. Erzurum soğuşundan korunmak için birkaç kürk üst üste giyinmiş olabilir. En üstte yeşil çukaya kaplı samur erkân kürkü vardır. Şaldan dokunmuş işleme kuşağının sol yanında altın hançerini ve bağa zarflı altın pandül saatini görmek mümkündür. Sağ el serçe parmağına beyzî şeklindeki gümüş yüzüğünü takmıştır. Yine sağ elinde yirmi bir Hürmüz incili Flemenk tespihi bulunmaktadır.

İbrahim Paşa'nın muhtemelen en mutlu olduğu gün Ayşe Sultan ile evlendiği gündür. Düğün merasimine başında kallavi kavuğu olduğu halde katılmıştır. Kavuğun üzerinde on beş büyük yakut, on dört küçük yakut ve on beş zümrütle müzeyyen üç zincirli altın sorgucu vardır. Yeşil sofa kaplı kakum erkân kürkünü giymiştir. Beş damla yakutla tezyin edilmiş altın kuşağını ve kırk dokuz adet fındık altını ile süslenmiş, balık dişi kabzalı kılıcını kuşanmıştır. Itr-ı şahî adı verilen esansı ile etrafına güzel kokular salmıştır. Altın pazubendi, altın yüzüğü ve altın pandül saati ile oldukça ihtişamlı ve şık görüldüğü söylenebilir.

İbrahim Paşa'nın Tiflis kuşatmasını otağ-ı asafiden yönettiğini ifade etmek mümkündür. Zil, boru, nakkare, çavuş davulbazı ve altı adet çukasız davuldan oluşan mehter takımı askerine güç ve moral vermiştir. İbrahim Paşa, savaş esnasında başına miğfer takmış ve üzerine zırh giymiştir. Düşmandan korunmak için altın veya gümüşten yapılmış tılsımlı pazubendlerini ve tılsımlı yüzüklerini takmıştır. Muzaffer bir komutan olarak kuşağında iki Fransız tabancası ve sırtında fitilli tüfeği olduğu halde altın kemer rahatlı eşeb kıratının üzerinde Tiflis Şehri'ne girdiği düşünülebilir.

Kaynakça**A. Arşiv Kaynakları**

BOA, C.DH 143/7121

BOA, AE SAMD III 123/12048

BOA AE.SAMD III 205/19763

BOA MAD.d 665

BOA Mühimme Defteri 129, 131

B. Kaynak Eserler

Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), Haz.: Abdülkadir Özcan, TTK Yayınları, Ankara 2000.

D'OHSSON, Mouradgea, XVIII. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler, Çev. Zehran Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704), Haz.: Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, Ankara 1995.

GÜNDOĞDU, Raşit, Uşşakîzâde Târîhi (Tahlil ve Metin) (1106-1124/1694-1712), (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000.

Hafız Mehmed Efendi, Şehzadelerin Sünnet Düğünü, Sür-ı Hümayûn, 1720, Haz.: Seyit Ali Kahraman, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2016.

İstanbul'da Fransız Elçiliği Marki de Bonnac'ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri, Çev.: Ali Şevket Bizer, Haz.: Mustafa Daş, TTK Yayınları, Ankara 2017.

Mehmed Süreyya, Sicil-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmanîyye, C. I-IV/II, Haz.: Ali Aktan-Abdülkadir Yuvalı-Mustafa Keskin, Sebil Yayinevi, İstanbul 1995.

OLIVER, Antonie, 18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul, Haz.: Aloda Kaplan, Köprü Yayınları, İstanbul 2016.

Râşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, Târîh-i Râşid ve Zeyli, C. I-III, Haz.: Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır-Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013.

Seyyid Vehbî, Sür-nâme Sultan Ahmed'in Düğün Kitabı, Haz.: Mertol Tulum, Ketebe Yayınları, İstanbul 2018.

THEVENOT, Jean, 1655-1656'da Türkiye, Çev.: Nuray Yıldız, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978.

TOPAL, Mehmet, Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa Nusretname Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.

C. Araştırma ve İnceleme Eserler

ABDÜLAZİZ Bey, Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri, Haz.: Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

AKTEPE, M. Münir, "Ahmed III", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), C. 2, İstanbul 1989, s. 34-38.

- AKTEPE, M. Münir, “Baltacı Mehmed Paşa’nın 1711 Prut Seferi İle İlgili Emirleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 1,1970, s. 131-171.
- ARGIT, Betül İpşirli, “Osmanlı İstanbul’unda Giyim Kuşam”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C. IV, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2015, s. 230-263.
- ARGIT, Betül İpşirli, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- ARSLAN, Mehmet, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, C. 1-8, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2009.
- ATASOY, Nurhan, *Otağ-ı Hümayun Osmanlı Çadırları*, Koç Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2002.
- AYDIN, Dündar, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- BATİSLAM, H. Dilek, “Nedim Divanındaki Giyim, Kuşam ve Süslenmeyle İlgili Unsurlar,” 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler*, C. I (Maddi Kültür), Ankara 2008, s. 261-282.
- BOZKURT, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011, s. 250.
- BOZKURT, Nebi, “Kavuk”, *DİA*, C. 25, Ankara 2022, s. 71-72.
- _____, “Sarı”, *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 152-154.
- BÜNGÜL, Nurettin Rüştü, *Eski Eserler Ansiklopedisi*, C. I-II, Tercüman Yayınları, İstanbul, (t.y).
- CİVELEK, Gökhan, “XVII. Yüzyıl Ortalarında Eit Bir Kadının Terekesi: Manastır’lı Aişe Hatun”, Atatürk üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 54, Temmuz 2015, s. 241-260.
- ÇAKIR, İbrahim Etem, “Osmanlı Sofya’sında İtibar ve Zenginlik Göstergesi Olarak Kürk”, *Kürk Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 23-37.
- ÇALIŞKAN, Hatice Tümtürk, *17. ve 18. yy Osmanlı Saray Çadırları*, (Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2013.
- ÇELİK, Murat, *Osmanlı İlimiye Sınıfının Kıyafet Normu ve Giysileri*, TÜBA Yayınları, Ankara 2021.
- ÇORUHLU, Tülin, *Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Techizatları (Askerî Müzeden Örnekler)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993.
- ÇÜRÜK, Cenap, “Osmanlılarda Çadır” *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 162-164.
- DEMİRLİ, Ayça Özer -Nurten Öztürk, “Osmanlı’da Kahve Kültürü ve Sunumu”, *Milli Saraylar Kültür-Sanat-Tarih Dergisi*, S. 5, 2010, s. 29-42.
- DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2008.
- DİNGEÇ, Emine, “18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları”, *Uludağ üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 20, Haziran 2011, s. 1-20.

- DOĞAN, Tayyar, *Sosyal Politika Kavramları Sözlüğü*, Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2012.
- EMİROĞLU, Kudret, *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.
- ERTUĞ, Zeynep Tarım, “Sorguç”, *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 378-380.
- ERTÜRK, Nilay, *Orta Asya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na Türklerde Giyim Kuşam*, (MÖ 5. Yüzyıl-MS 18. Yüzyıl), Hayalperets Yayınevi, İstanbul 2018.
- FARMER, H. G., “Davul”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi (İA)*, C. 3, Eskişehir 2001, s. 498-501.
- FINDLEY, Carter V., *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Çev.: Gül Çağalı Güven, Alfa Yayınları, İstanbul 2020.
- GEDÜK, Serkan, “Osmanlı Saray Kültüründe Buhur ve Gülsuyu Geleneği”, *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık-6*, Ed. A. Haluk Dursun, İstanbul 2013, s. 124-141.
- GÖRÜNÜR, Lale, Semra Ögel, “Osmanlı Kaftanları İle Entarilerinin Farkları ve Kullanılışları”, *İTÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3 S. 1, Aralık 2006, s. 59-68.
- GÜNDÜZ, Harun, *Mehmet Nâil Tuman Ve Tuhfe-i Nâilî’si (İnceleme-Metin-İndeks Sayfa 1-100)*, (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir 2009.
- GÜNER, Süleyman Sırrı, “Osmanlı Musikisi ve Mehter”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 14, Yaz 2007, s. 101-130.
- GÜNER, Tuğba, *XVIII. Yüzyıl Babıali Merasimlerinde Kılık Kıyafet*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010.
- HATHAWAY, Jane, *Osmanlı Sarayının En Ünlü Harem Ağası Hacı Beşir Ağa*, Çev.: Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- İŞİN, Priscilla Mary, *Osmanlı Mutfak Sözlüğü*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Beylerbeyi”, *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 69-74.
- KALAY, Hacer Arslan, “Osmanlı Maden Sanatında Fincan Zarfı ve Bitlis Etnografya Müzesi’nde Bulunan Fincan Zarfları”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 73, Temmuz 2018, s. 147-155.
- KARACA, Filiz, “Kürk”, *DİA*, C. 26, Ankara 2002, s. 568-570.
- _____, “Osmanlılar’da Hil’at”, *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 25-27.
- KESKİNKILIÇ, Esra, “Kürk Sözlüğü”, *Kürk Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 221-240.
- KIA, Mehrad, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Gündelik Hayat*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2013.
- KOÇU, Reşad Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul 2015.
- KUŞOĞLU, Mehmet Zeki, *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2006.
- MAHİR, Banu, “Türk Minyatüründe Hil’at Merasimleri”, *Bellekten*, C. 63, Aralık 1999, s. 745-766.

- MUTLU, Serap-Banu Aydın-Zeliha Sarıkaya Hünerel, “Osmanlı Saray Kumaş Desenlerinin Giysi Yüzey Tasarımlarında Kullanılması”, *ICPESS (International Congress on Politic, Economic and Social Studies)*, <https://docplayer.biz.tr/110851124-Osmanli-saray-kumas-desenlerinin-giysi-yuzey-tasarimlarinda-kullanilmasi.html> (E.T. 02.09.2022)
- ONUİK, Taciser, *Osmanlı Çadır Sanatı (XVII-XIX. Yüzyıl)*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, TTK Yayınları, Ankara 1996.
- ÖZYALVAÇ, Şükriye Pınar, *İstanbul Konut Mimarisinde Lüks ve Konfor*, (Yıldız teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I-III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983.
- SALMAN, Fikri, “Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, S. 6, 2004, s. 13-42.
- SAMANCI, Özge, “Alaturkadan Alafrangaya: 19. Yüzyılda Osmanlı Saray Mutfaklarında Kullanılan Araç ve Gereçler”, *Türk Mutfağı*, Ed. Arif Bilgin-Özge Samancı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 307-325.
- SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûgati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- ŞAKUL, Kahraman, “Altı Kaval Üstü Şeşhane Osmanlı Silahları”, *Derin Tarih*, S. 5, Temmuz 2012, s. 2-4.
- SHAY, Mary Lucielle, *Venedik Balyoslarının Bakışıyla Osmanlı İmparatorluğu Lale Devri ve Sonrası (1720-1724)*, Çev.: Münir Akın, Ark Yayınları, İstanbul 2009.
- SÖNMEZ, Ebru, *1129/1717 Tarihli Deftere Göre Raht Hazinesi*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001.
- TARIM, Zeynep, “Osmanlı Devlet Teşrifatında Kahve İkrâmı”, *Bir Taşım Keyif Türk Kahvesinin 500 Yıllık Öyküsü*, Ed. Ersu Pekin, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2015, s. 199-215.
- TEKİN, Zeki, “Osmanlılarda Kürk Kullanımı”, *Kürk Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 5-21.
- TEZ, Zeki, *Tekstil ve Giyim Kuşamın Kültürel Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul 2009.
- TEZCAN, Hülya, “Topkapı Sarayı Müzesi Giyim Kuşam Koleksiyonu Saray Kıyafetleri”, *Osmanlı*, C. 11, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 515-528.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- ÜÇEL-AYBET, Gülgün, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- VURAL, Timur, *Türklerde Askerî Müzik Geleneği Tuğ, Nevbet, Mehter*, Çizgi Kitabevi, Konya 2013.
- Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

Summary

Silahdar İbrahim Pasha was an Ottoman public official who lived during the eighteenth century. He also worked in the positions of scribe at Enderun, the chief officer of the treasury, as well as the *beylerbey* (governor) of Şehrızor, Erzurum, Aleppo, Abyssinia, and Diyarbakir. He married Sultan Ayşe, the daughter of Mustafa II, in 1720. He was assigned as a serasker (a vizier who commanded an army) during the Persian expedition (1723). He also had succeeded in capturing Tbilisi during this mission. He was described as smart, extremely literate, pleasant, and a good conversationalist.

He resided in mansions known as *beylerbeylik sarayı*. They would have been furnished with furniture of different colours and patterns, seating groups, various kinds of lighting, curtains, as well as tablecloth/ground cloth. Slaves and concubines served him and his family members.

Meals were made and then presented on special dinnerware (including various pots and pans made from copper, silver, and porcelain). The meals themselves were cooked in pans and pots on stoves and griddles. Dining tables/chairs as well as floor tables were used to eat meals. People consumed liquids (such as soup and compote) from bowls and cups, and rice from plates with handles (*sahan*). Spoons for eating were made from tortoiseshell, bone, and silver. When sitting at the table, people covered their knees with *makrama* (tablecloths) and napkins of different colours and designs. Containers of rosewater (*gülabdan*) and censers were used to clean people's hands and clothes when eating, as well as to expel bad odours from wherever they were eating. İbrahim Pasha also loved reading books. He owned three hundred sixty-four books on a myriad of subjects. He also was fond of drinking coffee, smoking hookah pipes, and playing chess.

It is possible to find information about how İbrahim Pasha was dressed from archival documents. He wore *ton* and *çakşır* from his waist down, as well as shirts, overcoats (or *kürdegi*), and full bodysuits from the waist up. Over them, he preferred to wear inner skirts and shirt, which started from around his neck and extended all the way to his ankles. He also wore a long and narrow piece of fabric called an outer belt around his entari (dress). He carried tobacco, money pouches, watches, keychains, and some weapons in that outer belt. He also wore *biniş*, *ferace*, *kaba*, and fur pelts over the entari itself. He used fur in various forms (*beden*, *erkân*, *kubur*, *kontoş*) to keep himself warm and indicate both his position and wealth. It was customary to wear purple and black during funerals and mourning events. He wore shoes or boots on his feet, alongside quilted turbans and plumed crests on his head. Those crests were made from gold and silver, and were important because they were indicators of the wearer's financial and social status. He would have worn rings, watches, *pazubend*, and rosaries as accessories to complement his attire. He wore perfume known as *itr-ı şahi* to smell good. He also used fly screens to protect himself from flies and other harmful insects, and fans to cool himself off.

He owned many firearms or fireless guns of various kinds. He used some of them as assault and defence weapons and some others for ceremonial purposes only. Swords, daggers, *gaddare* sword, and knives made from gold and silver were remarkable. Rifle and pistol type firearms were preferred in wars and hunting ceremonies. Binoculars were used to magnify and zoom in on the target.

İbrahim Pasha preferred also horses, namely ones that were black, sorrel, dark brown, and grey as mount. He furthermore used camels, saka horses, and mules to carry loads. During expeditions or migration, he stayed in tents of various sizes and qualities – in particular the *oba(s)*, as they served both as his shelter, and where he held feasts and meetings.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 2, May 2023

www.historystudies.net

10. YÜZYILDA BATÎHA'DA HÜKÜM SÜREN BİR ARAP EMÎRLİĞİ: ŞÂHÎNÎLER

An Arab Emirate Rule in Batîha in The 10th Century: Shahînîds

Dr. İsmet Burak Batır ^{ID}

ismetburakbatir90@gmail.com

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 06.12.2022
Kabul Tarihi-Accepted Date : 24.03.2023
DOI Number ^{doi} : 10.9737/hist.2023.1131

Atıf – Citation:

İsmet Burak Batır, "10. Yüzyılda Batîha'da Hüküm Süren Bir Arap Emîrliği: Şâhînîler", *History Studies*, 15/2, Mayıs 2023, s. 279-296.

International Journal of History Studies is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

We Use Plagiarism Detection

plagium™

Crossref ^{doi}

OPEN ACCESS

10. YÜZYILDA BATÎHA'DA HÜKÜM SÜREN BİR ARAP EMİRLİĞİ: ŞÂHÎNÎLER

An Arab Emirate Rule in Batîha in The 10th Century: Shahînîds

Dr. İsmet Burak Batır

Öz

Batîha, Fırat ve Dicle nehirlerinin aşağı kısmında geniş bir bataklık alanı kaplamaktadır. Antik Çağlardan önce oluşan bölgenin ilk islah faaliyetleri Sâsânîler devrinde başlamıştır. Emevîler, bataklığın kurutulması için ciddi bir çalışma yürüttüyse de Abbâsîler zamanında bu politikanın terk edilmesi bataklıkların yeniden genişlemesine neden olmuştur. Kamışlık ve sazlıkların artması bölgeyi eşkıyanın sığındığı bir merkez hâline getirdi. 3. (9.) yüzyılda meydana gelen Zut, Zencî ve Karmatî isyanları Abbâsîlerin bölgedeki otoritesini zayıflattı. Böyle bir ortamda nüfuzunu artıran İmrân b. Şâhîn Batîha'da yaklaşık yarım asır sürecek bir emîrlik kurdu. Bu çalışmada dönemin ana kaynakları ve modern çalışmalar tetkik edilerek Şâhînî Emîrliği'nin ortaya çıkış süreci ve emîrliğin Abbâsîler ve Büveyhîler ile ilişkisi incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Batîha, Büveyhîler, Abbâsîler, İmrân b. Şâhîn, Şâhînîler

Abstract

It covers a large marshy area in the lower part of the al-Batîha, Euphrates and Tigris rivers. The first improvement activities of the region, which was formed before ancient times, started in the Sassanid period. Although the Umayyads carried out serious work to drain the swamp, the abandonment of this policy during the Abbasid period caused the swamps to expand again. The increase in reed beds and reed beds made the region a center where bandits took shelter. The al-Zutt, Zanjî and Karmatî revolts that took place in the 3th (9th) century weakened the authority of the Abbasids in the region. Increasing his influence in such an environment, Imran b. Shahîn established an emirate in Batîha that would last for half a century. In this study, the primary sources of the period and modern studies will be examined and the emergence process of the Shahînîds Emirate and its relationship with the Abbasids and Buyids will be examined.

Keywords: Batîha, Buyids, Abbasids, Imrân b. Shâhîn, Shâhînîds

Giriş

Şâhînî Emîrlığı'nden bahsetmeden önce onların yaşadığı coğrafyanın özelliklerinden bahsetmek konunun anlaşılması açısından iyi olacağı kanaatindeyiz. Güney Mezopotamya'da Fırat ve Dicle nehirlerinin aşağı kısmında geniş bir bataklık araziye kaplayan Batıha bölgesinin; kuzeyinde Vâsıt¹ ve Kûfe güneyinde ise Basra yer almaktadır.² Bu nedenle kuzeyine Vâsıt Batıha'sı, güneyine ise Basra Batıha'sı denmiştir.³ Arap müellifler Batıha'daki bataklık oluşumunun Sâsânîler zamanında meydana geldiğini belirtmiştir.⁴ Ancak Asurlular zamanına ait çivi yazılarında bölgeden bahsetmek için kullanılan "agammé" (bataklık) ve "apparaté" (kamışlık) kelimeleri Batıha'nın Sâsânîlerden çok önce bataklık bir bölge olduğunu ortaya koymaktadır.⁵ Bölge; Roma ve Grek kaynaklarında Chaldaicus, Limue ve Lacus şeklinde geçmektedir. Bunun yanında antik kaynaklarda ise Poludes ve Diotahi ismi geçmektedir. Bunlardan ikincisinin zamanla Biotahi (Batâih) şekline dönüştüğü görüşü oldukça yaygındır.⁶ Arap müellifler ise eserlerinde genellikle Batıha'nın çoğulu olan Batâih kelimesini tercih etmiştir.⁷

Batıha yöresinde bulunan kasaba ve yerleşim yerleri Orta Çağ İslâm coğrafyacıları tarafından bahsedilmiştir. Bunlardan en detaylı bilgi veren İbn Serâbiyûn'dur. O, Vâsıt'tan başlayarak güneye doğru inen Batıha kasabalarını zikretmiştir. Ona göre Katr denilen yer bataklığın başlangıcıydı. Katr'ın on fersah güneyinde "geçiş yolu" anlamına gelen er-Rusâfe bulunuyordu. Onun yanında, aynı isimle anılan ve aşağı doğru akıp giden Nehr-i Ebân denilen bir kanal yer alıyordu. Kanalin aşağısında Fârûs ve onun yanında da "âmillerin manastırı" manasındaki Deyrû'l-ummâl kasabası bulunuyordu. Bunun güneyinde de Arapça'da "hanlar" anlamına gelen Havânît yer alırdı.⁸ Bunlardan başka Makdisî, Batıha'daki önemli yerleşimlerinden biri olan Salik'i nehirlerle ve iyi ekilmiş arazilerle çevrili bir kasaba olarak zikretmektedir.⁹

Batıha'daki sulak arazilerin geniş yer kaplaması sayesinde halkın geçim kaynağı büyük oranda tarım ürünlerinden karşılanmaktaydı. Özellikle bölgede suya ihtiyaç duyan tarım ürünlerini yetiştirmek uygun oluyordu. Örneğin Hindistan'dan bölgeye getirilen pirincin ekimi oldukça

¹ Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfî tarafından Kûfe ve Basra arasında kurulan şehir günümüzde mevcut değildir. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Vâsıt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 42, İstanbul 2012, s. 541-544.

² Batıha'nın sınırlarını devletin bataklık kurutma projeleri ve meydana gelen seller nedeniyle tespit etmek zordur. Guy Le Strange, Batıha'nın sınırlarının tespiti için Arap müelliflerin verdiği bilgiler üzerine detaylı bir araştırma yapmıştır. Ona göre Batıha'nın sınırları 200 mil uzunluğunda 30 mil genişliğindeydi. Muhtemelen Dicle ve Fırat nehirlerinin taşması sonucunda meydana gelen sel nedeniyle oluşan istikrarsızlık bölgenin sınırlarını belirlemede sorun teşkil etmektedir. Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002, s. 51; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. 1, Darû Sâdır, Beyrut 1977, s. 450; Georgette Cornu, *Atlas du Arabo Islamique a l'epoque Classique IX-X Siecles*, Brill, Leiden 1985, s. 27; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 72; Muhammed Rıza Naci, "Batıha", *Dâiretü'l-maârif-i bozorg-i İslâmî*, C. 12, Tahran 1383, s. 274.

³ Abdülaziz Dürî, *Târihü'l-İraki'l iktisâdî fi'l-karni'r-rabi' el-hicri*, Merkezü'l-dirâset-i vahdeti'l-arabiyye, Beyrut 2001, s. 23; Maximilian Streck-Saleh el-Ali, "al-Batıha", *The Encyclopaedia of Islam (Second Edition)*, C. 1, Leiden 1986, s.1093-1097.

⁴ Belâzürî, *Fütuhu'l-büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 420; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2018, s. 88; Kazvîni, *Assârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, Darû Sâdır, Beyrut t.y., s. 446.

⁵ M. Streck, "Batıha", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1979, s. 335; Hakkı Dursun Yıldız, "Batıha", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 195.

⁶ Streck, *agm*, s. 335; Streck, el-Ali, *agm*, s. 1094; Yıldız, *agm*, s. 195.

⁷ Ya'kûbî, *age*, s. 51; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, C. 1, Dârü'l-Maârif, Kahire t.y., s. 300; Streck, el-Ali, *agm*, s. 1093.

⁸ Guy Le Strange, *age*, s. 73; a. mlf, "Description of Mesopotamia and Baghdâd, Written about the Year 900 A.D. by Ibn Serapion. The Arabic Text Edited from a MS. in the British Museum Library, with Translation and Notes" *Journal Royal Asiatic Society*, London 1985, s. 33.

⁹ Makdisî, *İslâm Coğrafyası*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 54; Krş. Strange, *age*, s. 73.

yaygındı. Pirinç tarlalarında Zutlar¹⁰ (Câtlar) çalıştırılmaktaydı.¹¹ Burada üretilen pirinç bütün İslâm dünyasına sevk edilirdi. Bunun yanında şeker kamışı ve Vâsıt'a yakın yerlerde yetiştirilen arpa burada yetiştirilen önemli tarım ürünlerindedir. Hayvancılık halkın diğer geçim kaynaklarındandı. Suyun bol olması sayesinde kanallarda balıkçılık yapılmaktaydı. Bunun yanında kurutulan bataklıklarda tesis edilen büyük çiftlikler manda ve inek yetiştiriciliğinin yapıldığı yerlerdi. İbn Rüste, balıkçılık ve şeker kamışı ihracatı için Batîha'nın gerçek hazinesi olduğunu nakletmektedir.¹²

Batîha, İslâm'ın bölgeye hâkim olmasından sonra farklı milletlerin yaşadığı bir yer olarak temâyüz etmiştir. Bölgenin en eski halkı Ârâmîlerin soyundan geldiği bilinen Nebâtîlerdir. Aynı şekilde muhtelif Arap kabileleri¹³ de bölgenin kadim halklarındandır. Haccâc zamanında Hindistan taraflarından getirilen Zutlar da Batîha'nın Orta Çağ boyunca bölgenin önemli halklarından sayılmışlardır. Yine diğer bir unsur Afrika'nın doğusundan pirinç ve şeker kamışı tarlalarında çalıştırılmak üzere getirilen Zencîlerdir.¹⁴

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Batîha jeolojik devirlerden beri insanlığın yerleşimine uygun bir yer olmamıştır. Sâsânî hükümdarları tarafından başlatılan ıslah çalışmaları Emevîler devrinde devam etmiş ve su taşkınlarının kontrol alınması ile toprağın ıslah edilmesi için birtakım faaliyetlerde bulunulmuştur. Emevîlerin uyguladığı bu politikaların kısmen başarılı olmuştur. Ancak onların Batîha'da yürüttüğü ıslah faaliyetlerini benimsemeyen Abbâsîlerin bölgeyi başıboş bırakması bataklıkların yeniden genişlemesine neden oldu. Bataklıkların artması devletin, bölgenin güvenliğini sağlamasında zafiyet oluşturdu. Dolayısıyla bu bataklıklar eşkıyanın sığındığı bir merkez hâline geldi. Bütün bunların üzerine Abbâsî halifeleri arasında ortaya çıkan iktidar mücadeleleri devletin otoritesini iyice zayıflattı. Nitekim bu zayıflamadan sonra III. (XI.) yüzyılda Irak'ın güneyinde meydana gelen Zut ve Zencî isyanları, Karmatî hareketi devleti uzun süre meşgul etti. Bu isyanlardan bir asır sonra Batîha'daki bataklıkları kendine karargâh yapan İmrân b. Şâhî'nin liderliğindeki eşkıya grubu bu kez bölgenin yeni hâkimi Büveyhîleri uğraştırdı. Bu çalışmada Büveyhîler döneminde İmrân b. Şâhî'nin Batîha merkezli kurmuş olduğu emirliğin siyasî faaliyetleri başta olmak üzere bölge üzerindeki etkileri incelenecektir.

1. İslâm Fethinden Sonra Batîha'nın Siyasî Durumu

a. Şâhînîlerin Ortaya Çıkışına Kadar Batîha

Hız. Ömer devrinde Arap Yarımadası dışında fetihler gerçekleştiren Müslümanlar 636 yılında Kâdisiye Savaşı'nda Sâsânîleri yenerek Batîha'nın kontrolünü ele geçirmiştir. Hulefâ-yi Râşidîn zamanında bölgenin ıslahına veya imarına dair bilgi bulunmamaktadır. İlk ıslah çalışmaları Emevî Halifesi Muâviye b. Ebû Süfyân (661-680) zamanına rastlamaktadır.¹⁵ Irak'a vergi toplaması için

¹⁰ Zutların ilk olarak Hindistan'dan Hûzistan ve Basra Körfezi taraflarına getirilmesi Sâsânî hükümdarı V. Behram Gur zamanına rastlamaktadır. A. S. Bazmee Ansari, "Zutlar", *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, s. 514-515.

¹¹ Belâzürî, *age*, s. 544; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. 249; kaynakçaya ekle Streck, *agm*, s. 337.

¹² İbn Rüste, *el-'Alâku'n-nefise*, çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018, s. 113; Makdisî, *age*, s. 122.

¹³ Benî Lâm, Benî Hafâce, Ebû Muhammed, Zübeyd, Huzâil, Benî Müntefik, Ma'dân bunlardan bazılarıdır. Streck, *el-Ali*, *agm*, s. 338.

¹⁴ Mustafa Demirci, "Zencî", *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, s. 250.

¹⁵ Batîha'daki bataklıkların kurutulması tarım arazisine dönüştürülmesi için Sâsânîler devrinden itibaren çalışmalar yürütülmüştür. Kurulan setler ve kanallar büyük seller nedeniyle yıkılmakta ve bölge yeniden bataklık hâle dönüşmektedir. Meselâ V. yüzyılda meydana gelen büyük selde Basra'nın yakınında bulunan set yıkılmış ve Batîha'nın büyük kısmı sular altında kalmıştır. Sâsânî hükümdarı Enüşîrvân I. Hüsrev (531-579) bu yıkılan seddi tamir ettirerek tarım arazilerini yeniden ihya etmiştir. Ancak 627 yılında Fırat ve Dicle nehirlerinin aynı anda taşması yapılan çabaları

gövlendirilen Abdullah b. Darrâc Batıha'daki kamışlıkları kestirerek bataklık alanları kurutmuş bu sayede bölgeden 5 milyon dirhem vergi tahsil etme imkânı buldu.¹⁶ Haccâc b. Yûsuf'un¹⁷ Irak valiliğine getirilmesinin ardından Batıha'daki bataklıkları ıslah etme faaliyetleri hız kazandı. Onun zamanında ilk olarak bölgenin kuzeydoğusunda Vâsit kuruldu. Sel baskınlarının kontrol altına alınması için Batıha'ya yeni su bentleri inşa ettiren Haccâc, Fırat ve Dicle'nin fazla suyunu kurak arazilere aktararak verimi artırmak için Zâbî ve Nil kanalları açtırdı.¹⁸ Bunun yanında bataklık alanları kurutulması, yeni su kanalları açılması ve bentlerin onarımı için bir teşebbüste bulunduysa da Emevî Halifesi I. Velid bu iş için ayrılan 3 milyon dinarı çok bularak işlerin yarım kalmasına sebep oldu. Emevî Halifesi Süleyman b. Abdümelik (715-717) gelindiğinde Batıha topraklarını ıslah ettiği için Yezid b. Mühelleb'e ödül olarak bu topraklar iktâ olarak vermişti. Haccâc'dan sonra Irak valiliğine atanan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Batıha'daki bataklık arazilerin kurutulmasında önemli rol oynadı. Onun zamanında ıslah edilen araziler tarıma elverişli hâle getirilerek bölgede geniş çiftlikler kuruldu. Bunun yanında Nehr-i Hâlid, Tarmana, Bacîrî, el-Câmî ve el-Mubarek isimli sulama kanalları açıldı ve bu kanalların suladığı arazilerden yıllık 20.000 dinar gelir elde edilmişti.¹⁹

Emevîler zamanında Batıha'nın ihyası için izlenen politika Abbâsiler tarafından terk edildiği görölmektedir. Bu nedenle bataklık araziler günden güne genişlemeye yüz tutmuştur. Bölgenin ıslah edilmemesi nedeniyle kamışlıkların zamanla artması ulaşım güçlüğünü de beraberinde getirmiştir.²⁰ Bölge doğal olarak başıbozuk taifeler ve haydutlar için doğal bir sığınak hâline gelmiştir. Batıha'nın böyle âsi kimseler tarafından mesken tutulması devleti zaman zaman zor duruma düşürmüştür. Bilhassa IX. yüzyılda Abbâsî devlet otoritesinin zayıflaması Irak'ın güneyinde birtakım isyanların çıkmasına zemin hazırlamıştır. Batıha merkezli bu isyanların ilki Halife Me'mun (813-833) döneminde Zutlar tarafından çıkarılmıştır. Basra'dan Bağdat'a nehir yoluyla giden malları ve çeşitli eşyaları yol kesmek suretiyle el koyan Zutlar Abbâsileri ekonomik yönden zarara uğratmışlardır.²¹ Bunun üzerine Abbâsî Halifesi Me'mun 205 (820) yılında Zutlar üzerine bir ordu gönderdi. İtaat altına alınan Zutlar, Me'mun'un Bizans seferiyle uğraşmasından istifade ederek yeniden Batıha ve civarında yağma faaliyetlerine devam ettiler. Mu'tasım-Billâh (833-842) dönemine gelindiğinde ise Zutlar, Bağdat ile Basra arası kontrolünü tamamen ele geçirmiş ve şehirler arasındaki bağlantı tamamen kopmuştu. Bu duruma son vermek isteyen Halife, kumandanlarından Ahmed b. Saîd el-Bâhilî emrine birlikler vererek bölgeye sevketti. Bâhilî'nin seferinin başarısız olması üzerine bu kez de Uceyf b. Anbese'nin kumandanlığında 5000 kişilik bir ordu gönderdi. Zutlar kanallar arasında küçük kayıklarla savaşmayı iyi bildiğinden Abbâsî birlikleri Zutları bastırmakta oldukça zorlandı. Uceyf'in Dicle üzerindeki kanalları kapatması üzerine sıkışan Zutlar yedi ay²² süren mücadele sonucunda teslim oldular. İsyana karışanlar esir edildi ve büyük bir kısmı öldürüldü. Esirler 10 Muharrem 220 (14 Ocak

boşa çıkarmış ve bölgenin yeniden bataklık hâle gelmesine sebep olmuştur. Belâzürî, *age*, s. 419; İbn Rüste, *age*, s. 114; Streck, *agm*, s. 335; Yıldız, *agm*, s. 195.

¹⁶ Tarıma açılan bu araziye Câmide (Cevâmide) adı verilmiştir. Belâzürî, *age*, s. 419; Kudâme İbn Cafer, *Kitâbü'l-harâc*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 150; Streck, *agm*, s. 335.

¹⁷ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfi", *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 427-428.

¹⁸ Belâzürî, *age*, s. 422; M. Streck, *Die alte Landschaft Babylonien nach den Arabischen Geographen*, C. 1, Leiden 1900, 31-32; a. mlf, *agm*, s. 335.

¹⁹ Julia Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963, s. 157; Mustafa Demirci, "Emevîlerin Irak Valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin Hayatı ve Faaliyetleri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 4/3, s. 68.

²⁰ Yıldız, *agm*, s. 195.

²¹ Belâzürî, *age*, s. 544; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Darü Sâdır, C. 2, Beyrut t.y. s. 472; "Muta'sım Dönemi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Redaktör, Hakkı Dursun Yıldız, C. 3, Çağ Yayınları, İstanbul 1986, s. 205-206.

²² İbnü'l-Cevzî, Zutlar ile mücadelenin dokuz ay sürdüğünü kaydetmiştir. *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, C. 11, Beyrut 1992, s. 42.

835) günü Bağdat'a götürüldü. Buradan daha sonra Bizans sınırındaki kalelere gönderildi. Böylelikle Abbâsîleri uzun süre uğraştıran Zut isyanı önlenmiş oldu.²³

Zut ayaklanmasının bastırılmasından sonra Batîha'yı etkileyen diğer bir önemli olay Zencî isyanıydı. Abbâsîler döneminde Arap ve İranlı tüccarlar, Afrika ülkeleriyle yaptıkları köle ticaretinde gemiler vasıtasıyla yaklaşık 500.000 Zencî köleyi Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ne getirdi.²⁴ Bunlar başta Basra olmak üzere çevresindeki çiftliklerde, tuzlalarda ve başkaca ağır işlerde çalıştırılıyordu. Kötü şartlarda çalıştırılan zencî işçilerin Ali b. Muhammed liderliğinde Batîha'da başlattıkları isyan; Basra, Übüle, Abâdân ve Ahvâz çevresinde etkili oldu. Zencîler; sazlıklar, kamışlıklar ve sulama kanallarıyla kaplı olması nedeniyle Batîha'yı kendilerine idarî ve askerî merkez yaptılar. 255-269 (869-883) yılları arasında süren isyan Saffârîler (861-1003) ve Kürt aşiretlerinin de desteğiyle oldukça büyüdü. Abbâsîleri ekonomik olarak oldukça yoran zencî isyanı Tolunoğullarının (868-905) malî ve askerî yardımı sayesinde uzun süren kuşatma sonucu bastırılabilirdi.²⁵ Zencîlerin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra bu sefer de Şîî İsmâiliyye mezhebine mensup Karmatîlerin başlattıkları isyan bölgeyi olumsuz etkilemiştir.²⁶

III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren Abbâsî halifelerinin gücünün zayıflaması Bağdat'ta Türk emîrlerin hâkimiyet kurması devletin otoritesini oldukça sarsmıştı. Ortaya çıkan Zut, Zencî ve Karmatî ayaklanmaları toplumdaki eşitsizliklerin artmasına ve sosyal adaletin bozulmasına neden olmuştu. Bunun neticesinde özellikle İran'da pek çok yerinde mahallî hânedânların ortaya çıkmasına zemin hazırladı. IV. (X.) yüzyılda da benzer sıkıntıların devam ettiği görülmektedir. Bir önceki yüzyılda çıkan isyanlar ve buna bağlı olarak gelişen ekonomik sıkıntılar toplum sosyo-ekonomik yapısını iyice bozmuştu. Bunun üzerine Beckem (ö. 329/941), İbn Râik (ö. 330/942) ve Tüzün (ö. 334/945) gibi yönetimde söz sahibi Türk emîrlümerâların menfaat çatışmaları Abbâsî Devleti'nde telafisi mümkün olmayan hasara yol açtı.²⁷ Nitekim Büveyhîler önce Şîrâz'ı daha sonra da Ahvâz'ı ele geçirdi. Ardından hilafet merkezinin içinde bulunduğu karışıklıklardan istifade ederek Bağdat'ı ele geçirdi.²⁸

b. Büveyhîler Döneminde Şâhînîler (Şâhînî Emîrliği)

İmrân b. Şâhîn'in Batîha'da kurduğu Şâhînî Emîrliği'nden bahsetmeden önce uzun süre hâkimiyet mücadelesi verdiği Büveyhî Devleti'nden kısaca bahsetmek uygun olacaktır. Deylem²⁹ asıllı olan Büveyhîler siyasî bir teşekkül oluşturmadan önce Sâmânîlerin (819-1005) sonra da Ziyârîlerin (928-1090) hizmetinde bulundu.³⁰ Ziyârî emîri Merdâvîc b. Ziyâr'ın Büveyhî kardeşlerin en büyüğü Ali b. Büveyh'e Kerec valiliğini vermesinden sonra burada taraftar

²³ Ya'kûbî, *age*, C. 2, s. 472; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, Dâru Süveydan, C. 9 Beyrut 1387; s. 9; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, çev. Abdullah Köşe, C. 6, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 386; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin, C. 10, Çağrı Yayınları, İstanbul 2000, s. 477; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber*, Dârü'l-Fikr, C. 3, Beyrut 1981, s. 321; Muhammed Süheyl Takkuş, *Târîhu Devleti'l-Abbâsiyye*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 1996, s. 140.

²⁴ Zencî köle ticareti hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Demirci, *Siyah Öfke: Ortaçağ İslâm Dünyasında Zencî Kölelerin İsyanı (869-883)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.

²⁵ Taberî, *age*, C. 9, s. 520-521; İbnü'l-Cevzî, *age*, C. 12, s. 212; İbnü'l-Esir, *age*, çev. Ahmet Ağırakça, C. 7, s. 336-346; İbn Kesîr, *age*, C. 11, s. 85-86.

²⁶ Karmatîler hakkında bilgi için bkz. Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 510.

²⁷ Bu emîrler arasındaki menfaat çatışmaları hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Ağırakça, *Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar*, Akdem Yayınları, İstanbul 2015.

²⁸ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit v. dğr., C. 3, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1985, s. 399; Heribert Busse, *Chalif und Crosskönig, Die Buyiden im Iraq (945-1055)*, Ergon Verlag, Beyrut 2004, s. 31; Hassan Mneymneh, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, çev. Tarık Akarsu, Selenge Yayınları İstanbul 2021, s. 107.

²⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. 2, s. 544.

³⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara 2016, s. 276-277; *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, nşr. Muhammed Ramazânî, Çâphâne-yi Hâver, Tahran 1939, s. 378; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 222; Ali Fakîhî, *Âl-i büye ve evzâu zamân-i işân bâ nemüddârî ez zendegi-yi merdom-i ân asr*, İntişârât-ı Saba, Tahran 1365 hş., s. 60-61.

toplayan Büveyhîler dikkatleri üzerine çekti. Kısa sürede hâkimiyet alanını genişleten Ali b. Büveyh, Abbâsî emîri Muzaffer b. Yâkût'u yenerek onun yönetiminde bulunan İsfahan'ı ele geçirdi. Akabinde Ziyâîlerin baskısı karşısında Fârs'a doğru hareket etti. Şîrâz'ı ele geçirdikten sonra Büveyhîlerin Fârs kolunu kurdu.³¹ Kardeşi Ahmed b. Büveyh'i Hûzistân'ın zaptı için görevlendirdi. Burada Abbâsî emîri Muhammed b. Yâkût ile mücadele eden Ahmed Hûzistân'ı kontrol altına aldı. Hûzistân'ı askerî üs olarak kullanan Ahmed b. Büveyh, Bağdat'ta uygun şartların oluşması üzerine 334 (945) yılında şehre girerek Abbâsî Halifesi Müstekfî Billah'a (944-946) biat etti. Halife de bunun karşılığında Ahmed b. Büveyh'e Muizzüddeve, ağabeyleri Ebû'l-Hasan Ali'ye İmâdüddeve, Ebû'l-Ali Hasan'a da Rüknüddeve lakaplarını verdi. Muizzüddeve'nin Bağdat'a girmesiyle Abbâsî Hilâfeti üzerinde 100 yılı aşkın sürecek Büveyhî hâkimiyeti de resmen başlamış oldu. Muizzüddeve Irak'ta, İmâdüddeve Fârs'ta, Rüknüddeve de Cibâl de hâkimiyet kurdu.³² Böylelikle Büveyhîler İran'ın batısının neredeyse tamamına hâkim oldu.

Doğum tarihi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmayan İmrân b. Şâhîn, Basra ve Vâsıt arasında yaşayan Arap kabile Süleym koluna mensuptur. Vâsıt'ın kasabalarından olan Câmide'de³³ doğdu. İşlediği cinayet suçundan dolayı tutuklanma korkusu nedeniyle Batıha'ya sığındığı rivayet edilir.³⁴ Bir kısım kaynaklar da İmrân b. Şâhîn'in Câmide'de vergi memuru olarak görev yaptığını, ancak topladığı vergileri merkeze göndermeyerek zimmetine geçirmesi nedeniyle merkezî otoriteden kaçmak için bataklık bölgeye kaçtığı belirtilmiştir.³⁵ Bizce bu ihtimal daha kuvvetlidir. Geçimini balıkçılık yaparak sağlayan sıradan birisinin vergi memuru olduktan sonra bölgeden elde ettiği gelirle devlete isyan edecek duruma gelmesi bu durumu desteklemektedir. Topladığı vergilerden elde ettiği zenginliği etrafına topladığı çeteleri finanse etmekte kullanan İmrân kısa sürede Batıha'da nüfuzlu bir kişi hâline geldi. Buradan geçen kimselerin yolunu keserek mallarını gasp ediyor ya da onlara para karşılığı refakat ederek paralarını alıyordu. Bu durum merkezî otoritenin dikkatini çekince kendisine yönelik bir saldırı girişiminden korkarak Berîdîlerin³⁶ himâyesine girdi. Berîdî reisi Ebû'l-Kâsım (ö. 349/961) ona Batıha ve Ahvâz'ın doğu kısımlarındaki bataklık kısmının idaresini verdi.³⁷ Berîdîlerin, Basra'da ayaklanması üzerine Muizzüddeve Basra'yı ele geçirerek onları buradan sürdü (336/947). Ebû'l-Kâsım da Bahreyn Karmatîleri'ne sığındı. Bundan sonra İmrân, Batıha'da daha rahat hareket etme imkânı buldu.

³¹ İbn Miskeveyh, *age*, s. 278-279; Hemedâni, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, (Taberî, Tarih içinde), C. 11, Beyrut t.y., s. 292; *Mücmelü't-tavârih ve'l-kısas*, s. 378; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 229-230; Hassan Mneymneh, *age*, s. 104; Fakîhî, *age*, s. 97-99; Abbas Perviz, *Târih-i Deyâlîme ve Gaznevîyân*, İntişârât-ı İlmî, y.y. 1332 h.ş., s. 57; İbrahim Selmân Kürevî, *el-Büveyhîyyün ve'l-hilâfetu'l-abbâsîyye*, Dârü'l-Urube, Safât 1982, s. 95-96; Heribert Busse, "Iran under the Buyids", *The Cambridge of History Iran*, C. 4, Cambridge 2008, s. 255.

³² İbn Miskeveyh, *age*, s. 484-485; Hemedâni, *age*, s. 353-354; *Kitâbu'l-uyün ve'l-hadâik fi ahbâri'l-hakâik*, nşr. Ömer es-Saîdî, C. 4/2, Institut Français de Damas, Dımaşk 1972, s. 431; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 384-385; Zehebî, *Târihu'l-islâm*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, C. 25, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1992, s. 25; İbn Haldûn, *age*, C. 4, s. 574-575; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, Iran Society, Calcutta 1964, s. 6; Fakîhî, *age*, s. 137.

³³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. 2, s. 95-96.

³⁴ İbn Miskeveyh, *age*, s. 516; *Kitâbu'l-uyün*, C. 4/2, s. 461; Hemedâni, *age*, s. 369; İbn Kesîr, *age*, C. 11, s. 221; Fâyeze İsmâil Ekber, "el-Batâih tahte nufûzi İmrân b. Şâhîn min havâley 330-369/941-979", *Mecelletü Câmîati'l-Meliki's-Suûd*, C. 7, Cidde 1995, s. 123; Süleyman Harâbeşe, "İmâretü Benî Şâhîn fi'l-Batâih Cenûbi'l-İrâk (338-409/949-1018)", *Ebhâsu'l-Yermük silsiletü'l-ülûmi'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye*, C. 16, sy. 4, Yermük 2000, 48-50; Ahmet Güner, "İmrân b. Şâhîn", *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 233.

³⁵ İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 413; İbn Haldûn, *age*, C. 4, s. 437-438.

³⁶ Abbâsî Veziri İbn Mukle'ye 20.000 dirhem rüşvet vererek Basra ve Ahvâz'ın vergilerini toplama görevini üstlenen Berîdîler bu görev esnasında çok fazla usulsüz olaylara karışmıştı. Bunun yanında halka ağır vergiler yükleyerek büyük bir servetin sahipleri olmuşlardı. Abdülkerim Özeydin, "Berîdîler", *DİA*, C. V, İstanbul 1992, s. 501-502.

³⁷ Ebû'l-Kâsım el-Berîdî'nin hangi tarihte İmrân b. Şâhîn'e bu görevlendirmeyi yaptığı kaynaklarda yer almamaktadır.

Hâkimiyetini güçlendirmek adına çevredeki yüksek tepelere kaleler inşa etti.³⁸ Onun bu şekilde bölgede nüfuzunu artırması Muizzüddeve'yi harekete geçirdi (338/949). Veziri Ebû Ca'fer es-Saymerî kumandanlığında bir orduyu Batîha'ya sevk etti. İmrân'ın üzerine başarılı sefer gerçekleştiren Saymerî ona ağır bir darbe indirerek aile efradını esir aldı. Kendisi de güçlkle kaçabildi. Ancak bu sırada İmâdüddeve'nin ölmesi seferin yarım kalmasına sebep oldu. Muizzüddeve Fârs'ta çıkan karşılıklıları önlemek için Saymerî'ye mektup yazarak İmrân'ın şimdilik peşini bırakmasını ve Şîrâz'da ortaya çıkan kargaşayı bastırmasını emretti. Netice itibarıyla Saymerî Batîha'dan ayrılarak Fârs'a doğru yola çıktı. Saymerî'nin peşini bırakmasını fırsat bilen İmrân saklandığı yerden çıktı. Bozguna uğradığı sırada dağılan askerlerinin kendisine katılmasıyla birlikte eski gücüne kavuştu. Saymerî, Şîrâz'daki durumu kontrol altına aldıktan sonra yarım kalan seferi tamamlamak üzere yeniden Batîha'ya doğru hareket etti. İmrân b. Şâhîn'in Bazbûnî'de saklandığını duyunca şehri kuşatma altına aldı. Ancak kuşatma sırasında hastalanması üzerine vefat etti.³⁹

Muizzüddeve, Saymerî'nin vefat etmesinin ardından güvenilir kumandanlarından Rûzbihân'ı Batîha'ya sevk etti. Batîha'nın coğrafi yapısını iyi bilen Rûzbihân, İmrân'la batakliklarda savaşmak üzere küçük kayıklar inşa ettirdi. Rûzbihân'ın geldiğini haber alan İmrân bölgenin bataklık, sazlık ve çalılıklarla kaplı olmasından faydalanarak burada saklanmayı tercih etti. Rûzbihân'ın askerleri İmrân'ın pusudan çıkmasını bekledi. Uzun süre bekledikten sonra sıkılan askerler taarruza geçti. Ancak İmrân pusu kurduğu yerden çıkarak Rûzbihân'ın ordusunu kesin bir yenilgiye uğrattı. Onların geride bıraktığı kayık ve silahlara el koyan İmrân Batîha'daki nüfuzunu daha da artırdı.⁴⁰ İmrân ve taraftarları, Büveyhî ordusunu mağlubiyete uğratmanın da verdiği cesarete binâen Ahvâz ve Basra'ya gitmek üzere bölgeden geçen üst düzey kumandanlara ve devlet ricaline para karşılığında refakat etme teklifinde bulunuyor, kabul etmedikleri takdirde onlara ağır surette söver hatta döverlerdi. Nitekim Büveyhî ordusundaki emîrlerin genellikle Basra ve civarında çiftlikleri ve işletmeleri bulunduğundan Batîha'dan geçmeleri gerekiyordu. Bu durumun sürekli hâle gelmesi Muizzüddeve'ye giden şikayetlerin artmasına neden oldu. Bir süre sonra da artık Bağdat ve Basra arasındaki su yolu artık işlemez duruma geldi. Meselenin ciddi bir hâl alması üzerine veziri Mühellebî'yi görevlendiren Muizzüddeve, bütün işlerini bir kenara bırakıp İmrân'ı yakın takibe alınmasını ve Vâsıt'a giderek derhal savaş hazırlıklarına başlamasını emretti.⁴¹ Ona çok miktarda silah gönderdi ayrıca hazırlıklar için hazineinden istediği kadar para harcama yetkisi verdi. Bunun yanında İbn Tâhir'i ve seçkin kumandanları Mühellebî'nin hizmetine verdi. Hazırlıkların tamamlanmasının ardından büyük bir orduyla Batîha'ya yürüyen Mühellebî, İmrân'ın bütün çıkış yollarını kapattı. Ayrıca onu ve taraftarlarını dar bir boğaza sıkıştırdı. Rûzbihân kendi seferinin başarısız olması nedeniyle Mühellebî'nin de başarısız olmasını istiyordu. Çünkü Mühellebî mağlup olursa yeniden ordu kumandanlığı kendisine verilecekti. Nitekim Mühellebî'nin başarısız olması için sürekli yanlış taktikler veriyor, onu hataya sürüklemek istiyordu. Bu minvalde Rûzbihân, bataklığın durumunu bildiği halde Mühellebî'ye direk taarruzda bulunmasını tavsiye etti. Mühellebî böyle bir hareketin yanlış olacağı kanaatine vararak İmrân'ın kaçışına engel olmak için dar boğazı kapatmayı planlıyordu.⁴² Rûzbihân, Mühellebî'nin isteklerini yerine getirmeyince ordu içerisinde onun aleyhine propaganda yapmaya başladı. Hatta Muizzüddeve'ye mektup yazarak onun gereksiz yere savaşı

³⁸ İbn Miskeveyh, *age*, s. 516; *Kitâbu'l-uyûn*, C. 4/2, s. 461; Hemedânî, *age*, s. 369; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 4,2; İbn Haldûn, *age*, C. 4, s. 438; Stanley Lane-Poole, *İslam Devletleri Tarihi: Başlangıçtan 1927 Yılına Kadar*, çev. Halil Edhem Eldem, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 189.

³⁹ İbn Miskeveyh, *age*, s. 520; Hemedânî, *age*, s. 369; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 413; İbn Haldûn, *age*, C. 4, s. 438; Güner, *agm*, s. 233.

⁴⁰ İbn Miskeveyh, *age*, s. 526; Hemedânî, *age*, s. 369; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 420; Khanoghan Hacıyev, *Irak Büveyhîleri'nin kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2012, s. 118.

⁴¹ İbn Miskeveyh, *age*, s. 526; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 421.

⁴² İbn Miskeveyh, *age*, s. 526; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 421; Harâbeşe, *agm*, 51-53.

uzattığını, savaşı uzatma amacının parayı kendi zimmetine geçirmek olduğunu bildirdi. Muizzüddeve her ne kadar Mühellebî'ye güveni olsa da savaşın uzaması onda şüphe uyandırdı. Bu nedenle ona mektup yazarak İmrân'ın işini derhal bitirmesini ve savaşı daha fazla uzatmaması gerektiğini bildirdi. Daha fazla beklemenin lüzumsuz olduğu kanaatine varan Mühellebî, İmrân'ın üzerine hücumla geçti. Rûzbihân savaşın kazanılması için gayret göstermek bir yana dursun ordunun arkasında oyalanmakla meşguldü. İmrân ise aradığı fırsatı bulmuştu. Önceden bataklığın daralan kısımlarına kayıklı adamlarını yerleştirmişti. Mühellebî'nin ordusu dar geçitlerde sıkışınca İmrân'ın adamları pusu kurduğu yerlerden çıktı ve Mühellebî'nin askerlerini büyük bir hezimete uğrattı. Kimisi kaçarken suya düşüp boğuldu, kimisi de esir düştü. Mühellebî ise yüzerek kaçabildi. Rûzbihân ve yanındakiler ise savaşta aktif bir rol almadıkları için kolaylıkla savaş alanında zayıf almadan ayrıldı.⁴³

Yenilgi haberi Muizzüddeve'ye ulaşınca İmrân'la olan sorunun savaşla çözülemeyeceğini bu nedenle anlaşmanın gerekli olduğuna kanaat getirmiş ve 340 (951) yılında taraflar arasında anlaşma imzalanmıştı. Anlaşmaya göre; İmrân'ın eşi, çocukları ve esir alınan askerleri serbest kalacak, Batâih denilen bataklık bölgenin yönetimi İmrân ve oğullarına bırakılacaktı. İmrân'da Batıha'dan geçen ticaret kervanlarına ve yolculara serbestiyet tanıyacaktı.⁴⁴ Görüleceği üzere İmrân b. Şâhin'in Büveyhîlere karşı üst üste galibiyetler alması anlaşma masasında elini oldukça güçlendirmişti. Bu sayede isteklerini kolaylıkla kabul ettirebildi. İmrân bu tarihten önce Batıha'yı elinde bulunduran gayrimeşru çete lideri iken bize göre Büveyhîlerin meşrû bir sıfatla onunla anlaşma yapması Şâhinî Emîrlığı'nin resmen kurulduğunun göstergesidir.

Yapılan anlaşmadan sonra İmrân anlaşmaya uyarak buradan geçenlerin can ve mal güvenliğine dikkat etmişti. 343 (955) senesinde Muizzüddeve'nin bir hastalığa yakalanıp rahatsızlanması üzerine Bağdat'ta çıkan asılsız söylentiler halkı karışıklığa sevk etti. Muizzüddeve halkın huzuruna çıkarak durumunun iyi olduğunu ve oğlu Bahtiyar'ın (İzzüddeve) kendisinden sonraki emîr'ü'l-ümerâ olacağını ilan etti.⁴⁵ Bu sırada Muizzüddeve'nin öldüğüne dair söylentiler çıktı. İmrân b. Şâhin bu durumdan faydalanarak Batıha'dan geçen kervanlara yeniden saldırmaya başladı. Hatta Muizzüddeve'ye ait Ahvâz'dan Bağdat'a giden ticaret kervanıyla büyük miktardaki malları taşıyan gemilerin bulunduğu kervana saldırarak kervana ve gemideki mallara ve paralara el koydu. İbn Miskeveyh, Muizzüddeve'nin bu kervanda yüz bin altını, tâcirlerin ise bu miktarın birkaç misli olduğunu kaydetmektedir.⁴⁶ İmrân mallara el koymanın hâricinde Muizzüddeve'nin mallarını getirmekle görevli olan el-Müza'bil isimli gemiciyi yakalayarak onu kötürüm edene kadar dövdü. Muizzüddeve hastalıktan kurtulunca İmrân'ın kervanı gasp ettiğini duydu. Bağdat'ın ileri gelenlerinden Ebü'l-Hüseyn el-Kevkebî'yi İmrân'a elçi olarak gönderdi. Bunun üzerine İmrân, Muizzüddeve'nin yüz bin altın dinarını iade ettiyse de diğer tacirlerin malları kendisinde kaldı.⁴⁷ Böylelikle iki taraf arasında akdedilen barış anlaşması da bozulmuş oldu. 344 (956) yılında büyük bir ordu hazırlayan Muizzüddeve, Deylemlî kumandan Rûzbihân'ı İmrân b. Şâhin'in üzerine gönderdi. Rûzbihân'ın ardından Mühellebî de hazırlıklarını tamamlayarak Basra ve Hûzistân arasında yer alan Zâvatâ'ya ilerledi. Ancak Rûzbihân'ın Batıha'ya gitmekten vazgeçip, Vâsıt'a giderek kardeşleriyle Büveyhîlere karşı isyan etmesi İmrân'ın bir kez daha itaat altına alınamamasına neden oldu.⁴⁸

⁴³ İbn Miskeveyh, *age*, s. 526; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 421; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti: İslam'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 553; Güner, *agm*, s. 233.

⁴⁴ İbn Miskeveyh, *age*, s. 527; *Kitâbu'l-uyûn*, C. 4/2, s. 463; Hemedânî, *age*, s. 373; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 421; İbn Kesir, *age*, C. 11, s. 382-383.

⁴⁵ İbn Miskeveyh, *age*, s. 553; *Kitâbu'l-uyûn*, C. 4/2, s. 476; Hemedânî, *age*, s. 380; İbnü'l-Cevzî, *age*, C. 14, s. 98; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 441.

⁴⁶ İbn Miskeveyh, *age*, s. 534.

⁴⁷ İbn Miskeveyh, *age*, s. 554; *Kitâbu'l-uyûn*, C. 4/2, s. 476; Hemedânî, *age*, s. 380; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 441.

⁴⁸ Hemedânî, *age*, s. 381; Ebü İshak es-Sâbî, *el-Muhtâr min Resâil's-Sâbî*, Dârü'n-nehdati'l-hadise, Beyrut, t.y., s. 53; *Kitâbu'l-uyûn*, C. 4/2, s. 477; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 445; Güner, *agm*, s. 233.

Muizzüddeve'nin en güvendiği kumandanlarından Rûzbihân ve kardeşlerinin kendisine karşı isyan etmesi İmrân b. Şâhin'le mücadeleyi sekteye uğrattı. Batîha'da istediği gibi hareket imkânı bulan İmrân ve ailesi ticaret kervanlarından elde ettiği haraçlarla maddî açıdan oldukça zengin bir hâle geldi. Bu durum Şâhin ailesinde anlaşmazlığa yol açtı. Muizzüddeve'nin anlaşmazlık haberini alması üzerine İmrân'ın kardeşi Ebü'l-Feth Ahmed b. Şâhin'i ağabeyine karşı kıskırttı. Ebü'l-Feth Ahmed 349 (961) senesinde İmrân'a karşı başlattığı isyanda Muizzüddeve'nin askerlerinin yardıma gelmesine rağmen mağlup oldu. İmrân'ın korkusundan ailesiyle birlikte Vâsıt'a gitti, orada bir süre kaldıktan sonra Muizzüddeve'ye sığındı.⁴⁹ Ebü'l-Feth'e ihsanlarda bulunan Muizzüddeve üç yüz bin dinar değerindeki araziye ona ikta olarak verdi. Bunu gören İmrân'ın diğer kardeşi Ebü'l-Kâsım da bu ihsanlardan faydalanabilmek için Muizzüddeve'ye sığındı. Ona da iki yüz bin dirhem değerinde arazi ikta edildiyse de Muizzüddeve'nin yanında fazla durmayarak ağabeyi İmrân'ın yanına döndü. Ebü'l-Feth ise ömrünün sonuna kadar Büveyhîlere hizmet etti.⁵⁰

Muizzüddeve 355 (966) yılında Uman'a düzenleyeceği sefer sırasında İmrân'ı da itaat altına almak istiyordu. Bu amaçla Bağdat'tan Vâsıt'a hareket etti. İmrân bu haberi alması üzerine oldukça korktu. Hemen Muizzüddeve'ye barış teklif etti bununla birlikte para vermeyi de taahhüt etti. Fakat bu teklifleri reddeden Muizzüddeve ancak İmrân'ın yanına gelerek af dilemesi koşuluyla onunla sulh yapabileceğini bildirdi. Onun bu teklife olumsuz cevap vermesi üzerine Muizzüddeve, kâtibi Ebü'l-Fazl Abbas b. Hüseyin eş-Şîrâzî kumandasındaki bir orduyu Batîha'ya sevk etti. Câmide'ye karargâh kuran Ebü'l-Fazl Abbas, İmrân'ın saklandığı yerden çıkmasını bekledi. Fakat Vâsıt'ta bulunduğu sırada Muizzüddeve hastalığa yakalandı. Hastalığın giderek şiddetlenmesi üzerine Bağdat'a giden Muizzüddeve, Hâcibi Sebüktegin'i⁵¹ Vâsıt'ta vekili olarak bırakıp İmrân'la savaşması için orduya kumandanlık etmesini emretti (356/967). Ancak kısa bir süre sonra vefat etmesi İmrân'ın kuşatılmasının yarım kalmasına sebep oldu. Halefi Bahtiyar Büveyhîlerin başına geçtikten sonra ilk iş olarak Batîha'daki kuşatmanın derhâl kaldırılmasını, İmrân'la barış yapılmasını ve Sebüktegin'in Bağdat'a dönmesini emretti.⁵² Böylelikle İmrân büyük bir beladan kurtuldu ve Batîha'daki hâkimiyetini güçlendirdi.

İmrân'a ağır bir darbe indirmek ve babasının intikamını almak isteyen Bahtiyar ordusunu hazırlayarak Bağdat'tan Nu'maniye civarına⁵³ gitti (360/971).⁵⁴ İmrân'ı şüphelendirmemek adına burada yaklaşık bir ay süreyle avlandı. Avlandığı izlenimi veren Bahtiyar bu sayede İmrân'ı tedbir almaktan alıkoymağını ve hazırlıksız yakalayacağını düşünüyordu. Bu maksatla öncelikle Ebü'l-Fazl Abbas'a Batîha'ya akan nehirlerle suyollarının yataklarını kapatmasını ve setler inşa etmesini emretti. Bu setlerin yapımı oldukça uzun sürdü. Daha inşası tamamlanmadan Diele Nehri'nin sularının taşması nedeniyle setlerin tahrip olması Bahtiyar'ın planlarını boşa çıkardı. İmrân ise bulunduğu yerden çıkarak yanına erzakını ve mallarını da alıp müstahkem bir kaleye sığındı.⁵⁵ Sel taşkını bitip yollar kuruyunca İmrân'ın saklandığı yere doğru giden güzergâh da belli olmuştu. Ebü'l-Fazl'ın ordusu İmrân'ı kuşatmış ancak günlerin uzaması nedeniyle askerlerde bıkkınlık hâsıl olmuştu. İmrân önceki kuşatmalar gibi düşmanın erzakı bitinceye kadar savaştan uzak durmayı tercih etti. Mevsim itibarıyla de sıcaktan bunalan askerler dayanamayarak Ebü'l-Fazl'a karşı gelmeye başlamıştı. Hatta sinkafli sözler ederek aşağılamışlar ve onu öldürmeyi bile düşünmüşlerdi. Bahtiyar, ordusunun daha fazla dayanamaması nedeniyle İmrân'a belli bir miktar vergi göndermesi karşılığında barış teklifinde bulundu. İmrân muhasaranın

⁴⁹ İbn Miskeveyh, *age*, s. 575; *Kitâbu'l-uyûn*, C. 4/2, s. 496; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 460.

⁵⁰ Hemedânî, *age*, s. 404.

⁵¹ Sebüktegin'nin siyasi faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Ağrakça, *age*, s. 15-52.

⁵² İbn Miskeveyh, *age*, s. 620; İbnü'l-Cevzî, *age*, C. 14, s. 183; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 495; İbn Kesîr, *age*, C. 11, s. 443; Güner, *agm*, s. 233; Hacıyev, *agt*, s. 122.

⁵³ İbnü'l-Esir, Bahtiyar'ın avlanmak üzere Vâsıt'a gittiğini kaydetmektedir. C. 8, s. 524.

⁵⁴ İbn Miskeveyh, *age*, s. 680.

⁵⁵ İbn Miskeveyh, *age*, s. 681; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 524.

başında korkudan Bahtiyar'a beş milyon dirhem vergi vermeyi teklif etmişti. Ancak kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine verdiği teklifi azaltarak iki milyona indirdi. Üstelik vergi vermeye dair yemin de etmemişti.⁵⁶ Netice itibarıyla Büveyhîler, İmrân'ın oyalama taktiği karşısında bir kez daha hezimete uğramıştı. Bahtiyar ise bu hezimetin ardından askerler arasında otoritesi sarsılmış ve orduda itaatsizlikler meydana gelmeye başlamıştı.

Daha sonraki süreçte Bahtiyar ile İmrân arasında dostluk ilişkileri kuruldu. Bir süre ikili ilişkiler sorunsuz bir şekilde devam etti. Bu süre içerisinde Bahtiyar, Hamdânîler ile mücadele etti. Bu maksatla Musul'a Hamdânîlerin üzerine sefere çıktı. Sefer dönüşünde Hamdânî Emîri Ebû Tağlib'in desteğini alan Sebüktegin'in isyanyla karşılaştı (363/974). Aynı zamanda Ahvâz'da Türk ve Deylemlilerin birbiriyle çatışmaları onu zor duruma düşürdü. Otoritesini yeniden tesis edebilmek için İmrân'a İbrahim b. İsmail adlı hâcibi ile bir mektup gönderdi. Mektubunda ona hil'at, altın eyerli bir at verdiğini ve önceden kurulan barış anlaşmasında vermesi gereken miktarı almayacağını bildirdi. Ayrıca kızlarından biriyle evlenmek istediğini ve Sebüktegin'e karşı mücadele etmesi için nehir yoluyla asker göndermesini talep etti. İmrân mektubu aldıktan Bahtiyar'a:

“Vazgeçilen alacağa gelince, her ne kadar bunun bize yakışmayan sâkit ve bâtul bir borç affı olduğunu biliyorsak da, bunu kabul ediyoruz. Buna da hamd olsun. Akrabalık meselesine gelince, ben öyle bir adamım ki, erkek benim tarafımdan ve kız karşı (öbür) taraftan olmadıkça Allah'ın kullarından hiç bir kimseyle sıhriyet akdetmem. Halbuki Tâlibîler benden kızlarımı istediler. Efendilerimiz (mevalî) oldukları halde onlardan hiçbiriyle sıhriyet akdetmedim. Zira nefsim bu durumu kolaylıkla kabullenemez. Nitekim kardeşimin oğulları, kızlarımın dengi oldukları halde hiçbirine kızımı vermedim. Şayet Bahtiyar diğer sûretle (yani onun tarafından kız, benim tarafımdan erkek olmak üzere) sıhriyet tesis etmek isterse yaparım. Hil'at ile ata gelince, ben ne sizin elbisenizi giyerim ne de ata binerim. Zira benim atlarım gemilerdir. Fakat oğlum Ebû Muhammed bunu kabul eder, reddetmez. Asker göndermem meselesine gelince, adamlarım çok senelerden beri devam eden hadiselerde sizin adamlarınızdan pek çok kişiyi öldürmüş olduklarından, güven içinde sizinle bir araya gelemeyiz. Bahtiyar'a, biraz ağır başlı ve vakarlı olmasını söyle. Bu nevi münasebetsizlikten ve hafiflikten vazgeçsin. Daha önce harp etmek için üzerime geldi, mağlup olarak geri döndü. Ahvâz'a yürüdü, oradan da bozulup döndü. Ayrıca bu, fitne ve kargaşalığa sebep oldu. Ben biliyorum ki, o, en sonunda bana iltica etmeye ve benim yanımda saklanmaya mecbur kalacaktır. İleride bunu ona hatırlatacağım. O zaman, onun ve ondan önce babasının bana yaptıklarının aksine kendisine iyi davranacağımı görecektir.”

şeklinde cevap verdi.⁵⁷ Mektuptan da anlaşılacağı üzere İmrân kendisine yapılan bu teklifi reddederek bunu hakaret olarak algılamış ve onu hafiflikle suçlamıştır. İmrân'ın gemilere vurgu yapması ordusunun ana unsurunun gemiler olduğu anlaşılmaktadır.

İmrân'dan beklediği yardımı alamayan Bahtiyar bu sefer yeğeni Adudüdevle'ye başvurdu. Irak'a hâkim olmak için fırsat kollayan Adudüdevle 364 (975) yılında derhal harekete geçerek Bağdat'a geldi. Ancak olaylar Bahtiyar'ın beklediği şekilde gelişmedi. Adudüdevle, Bahtiyar'ı tutuklatarak hapse attırdı ve Bağdat'a hâkim oldu.⁵⁸ Bu süreçte İmrân, Batıha'daki hâkimiyetiyle ilgili endişeye kapıldı. Çünkü Adudüdevle'nin Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Batıha'ya saldıracağını düşünüyordu. Batıha üzerine harekete geçmeden onu durdurmak isteyen İmrân, kâtibini Adudüdevle'ye gönderdi. Kâtibi vasıtasıyla ona tâbi olmak istediğini ve kendisinin Batıha hâkimi olarak devam etmesini talep etti. Ayrıca bu isteklerinin kabul edildiğine dair ahidnâme ve berat gönderilmesini istedi. İmrân'ın bu istekleri kabul edildi. Adudüdevle'nin

⁵⁶ İbn Miskeveyh, *age*, s. 682; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 524; İbn Kesir, *age*, C. 11, s. 455; Erdoğan Merçil, “Bahtiyar”, *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 523; Güner, *agm*, s. 233.

⁵⁷ İbn Miskeveyh, *age*, s. 712-713; İbn Kesir, *age*, C. 11, s. 471; Güner, *agm*, s. 233.

⁵⁸ İbn Miskeveyh, *age*, s. 723; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 556; Mneymneh, *age*, s. 111; Ağırakça, *age*, s. 57-61; Busse, *agm*, s. 267; Merçil, *agm*, s. 523.

Irak'ı işgalinden sonra babası Rüküddevle, Bahtiyar'ı derhal serbest bırakmasını emretti. Bağdat'ta kendisine karşı oluşan muhalefet de eklenince Bahtiyar'ı serbest bırakıp Fârs'a gitmek zorunda kaldı.⁵⁹ Rüküddevle'nin ölümünden sonra önünde hiçbir engel kalmayan Adudüdevle yeniden Bahtiyar'ın üzerine yürüdü. Bahtiyar da bu sırada ordusunu güçlendirmek adına yeni ittifaklar yapıyordu. Bu minvalde Hamdânîler ile İmrân'la iyi ilişkiler kurdu. Bahtiyar ile İmrân'ın arasındaki ilişkileri Bahtiyar'ın veziri İbn Bakıyye organize ediyordu. Adudüdevle Fârs'tan yola çıktığı sırada İbn Bakıyye ile Vâsıt'a giden Bahtiyar, İmrân'la görüştü. Bu görüşmede taraflar arasında akrabalık bağı kuruldu. Her iki taraf da birbirine kız alıp verdi. Bunun yanında Bahtiyar, İmrân'a devletin yardımcısı anlamına gelen Muinüdevle unvanını verdi (30 Cemâziyelahir 366/22 Şubat 977).⁶⁰

Bahtiyar hazırlıklarını tamamlamasının ardından Vâsıt'tan Ahvâz'a doğru hareket etti. 11 Zilkade 366 (1 Temmuz 977) tarihinde Ahvâz yakınlarında yapılan savaşta Bahtiyar hezimete uğradı. İmrân'a haber göndererek yardım talep etti. Bu isteğine olumlu yanıt veren İmrân, oğlu Hasan'ı ve kumandanlarını birkaç kayık ve deniz aracıyla Bahtiyar'a gönderdi. Bahtiyar yardımı aldıktan sonra Übüle'ye geçti. Daha sonra burada tutunamayacağını anlayınca İbn Bakıyye ile birlikte Batîha'ya doğru nehir yolundan yürümeye başladı. Bahtiyar, Batîha'ya vardığında İmrân onu askerî birliğiyle karşıladı ve ona oldukça hürmet gösterdi. Onları Batîha'nın en güzel mevkiinde bulunan oğlu Hasan'ın konağına götürdü ve burada bir müddet misafir etti.⁶¹ Daha sonra Hamdânîlere sığınan Bahtiyar yeniden Adudüdevle'ye karşı savaştıysa da Kasrülcis'te yapılan savaşta mağlup oldu ve öldürüldü (367/978).⁶² İmrân'ın mektubunda geçen ifadelerin yıllar sonra gerçekleşmesi yani Bahtiyar'ın İmrân'a sığınması ve ondan yardım talep etmesi kaderin bir cilvesi olsa gerektir.

369 (979 Ağustos) yılının Muharrem ayında 40 yıl boyunca Batîha'nin idaresini elinde bulunduran İmrân b. Şâhîn aniden öldü. İmrân öldükten sonra yerine oğlu Hasan geçti. İmrân'ın ölümünün duyulması üzerine Adudüdevle veziri el-Mutahhir b. Abdullah'ın emrine bol miktarda para ve asker vererek 15 Safer 369 (12 Eylül 979) tarihinde onu Batîha'ya sevk etti. Bölgeye gelen el-Mutahhir, Câmide'nin Beryûnî kasabasında karargâh kurarak fikirlerini önemseydiği kumandanlarla istişare etti. Toplantıdan çıkan karar Batîha'ya giden nehirlerin kurutulması oldu. Buna göre bölgeye akan nehirlerin ağzına sedler çekilerek Hasan'ın askerlerinin saklandıkları sığınaklara girmek için kemerler inşa edilecekti. Bu, daha önceden denenmiş ve başarısızlıkla sonuçlanmış olan planlara benzer stratejiydi. Nitekim uygulanan plan çerçevesinde Hasan kuşatılmaya başlandı ve büyük masraflar harcanarak Dicle Nehri'nin aktığı su yataklarına setler çekildi. Kuşatma süresi uzadıkça askerinin tahammülü de ortadan kalkmaya başladı. Bunun yanında gelgit olaylarıyla sular azalıp artıyordu. Bunun sonucunda inşa edilen setler zarar görmeye başladı. Üstelik Hasan gizlice setlerin yakınına gelerek setlerde delik açıyordu.⁶³ Mutahhir ise bir deliği kapatırken diğer taraflarda pek çok yerde delikler baş gösteriyordu. Batîha'da kuruyan araziler yeniden sularla doldu. Nihayet Hasan ile Mutahhir arasında savaş meydana geldi. Savaşın başlarında Mutahhir üstün geldiyse de daha sonraki süreçte Hasan, babası gibi saklanıp düşmanı yıldırma stratejisi izledi. Mutahhir girdiği bütün savaşları kısa zamanda kazanmanın alışkanlığıyla bu savaşı da erkenden kazanmak istiyordu. Ancak kuşatmanın giderek uzaması Mutahhir'i zor durumda bıraktı. Üstelik yanında bulunan Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ömer el-Alevî onun hakkında Hasan'dan para ve hediyeler aldığı yönünde asılsız şayialar çıkarmaya başladı. Ebû'l-Hasan'ın bu ithamları üzerine kuruntulu bir

⁵⁹ İbn Miskeveyh, *age*, s. 729; Hemedâni, *age*, s. 437-438; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 562; Fakihî, *age*, s. 210-211; Abdülkerim Özeydin, "Adudüdevle", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 392.

⁶⁰ İbn Miskeveyh, *age*, s. 747; Busse, *age*, s. 46; Mneymneh, *age*, s. 113.

⁶¹ İbn Miskeveyh, *age*, s. 751; Busse, *age*, s. 51.

⁶² İbn Miskeveyh, *age*, s. 762; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 596; İbn Kesir, *age*, C. 11, s. 492-493; Kabir, *age*, s. 36-37; Hasan, *age*, s. 406; Merçil, *agm*, s. 524.

⁶³ İbn Miskeveyh, *age*, s. 790; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 606; İbn Kesir, *age*, C. 11, s. 498.

mizacı olan Mutahhir kendini tehlikede hissetti. Aralarında rekabet bulunan diğer vezir Ebû'l-Vefâ'nın da Adudüddeve'ye onun hakkında karalama kampanyası düzenleyeceğini düşündü ve vezirliği elinden almaya çalışacağını zannetti. Bütün bunların üst üste gelmesi Mutahhir'i karamsar bir hale soktu. Tek kurtuluşun intihar olduğunu düşünüp, bileklerini keserek intihar etti. Böylelikle Büveyhîlerin Batıha'ya yaptığı sefer bir kere daha başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Adudüddeve, Hasan'ın kendisine tâbi olmak ve Bağdat'a belirli miktarda vergi göndermek şartıyla Batıha'da hüküm sürmesine izin vermişti.⁶⁴

Adudüddeve'nin yukarıda bahsettiğimiz başarısız seferi üzerine halkın Hasan'a teveccühü iyice artmıştı. Hasan'ı kıskanan kardeşi Ebû'l-Ferec onu öldürerek Batıha'ya hâkim olmak istiyordu. Bu amaçla bir plan yapıp kız kardeşinin hasta olduğunu belirterek onu ziyaret etmesini istedi. Hasan, kardeşinin evine gittiğinde Ebû'l-Ferec onu kılıcıyla öldürdü (372/982). Bağdat'a bir mektup yazarak Batıha'nın yeni hâkimi olduğunu ve hâkimiyetinin onaylanmasını talep etti. Adudüddeve'nin ölümünden sonra Büveyhî tahtına geçen Samsâmüddeve de onun hâkimiyetini onayladı.⁶⁵

Ebû'l-Ferec, kardeşini öldürdükten sonra kendisine yardım eden kimseleri önemli görevlere getirdi. Bunların en önemlisi kardeşi Hasan'ın Hâcibi Muzaffer b. Ali'ydi. O, diğer kumandanları toplayarak Ebû'l-Ferec'e karşı dikkatli olmalarını tavsiye etti. Kısa zaman sonra da onu öldürerek Hasan'ın çocuk yaştaki oğlu Ebû'l-Meâlî yönetime getirdi. Bunun yanında kendisine zarar verebilecek bütün adamları da öldürttü.⁶⁶ Muzaffer'in Batıha'daki gücü günden güne artıyor, bölgeye tek başına hâkim olmak istiyordu. Bu amaçla hileli bir yola başvurarak Samsâmüddeve'nin ağzından yazılmış bir mektup yazdırdı. Mektupta Batıha'nın yönetiminin kendisine bırakıldığı yer alıyordu. Yabancı bir atlıya verdiği mektubu kumandanların toplandığı bir sırada kendisine vermesini emretti. Plana uygun bir şekilde gelen bu şahıs herkesin içinde mektubu okudu. Bunun üzerine huzurda bulunan bütün kumandanlar Muzaffer'e biat etti. Muzaffer yönetimi ele geçirince Ebû'l-Meâlî ve annesini Vâsıt'a gönderdi, onların her türlü ihtiyacını karşıladı. Kendisinin yerine de kız kardeşinin oğlu Mühezzübüddeve'yi veliaht olarak tayin etti.⁶⁷ Böylelikle yaklaşık yarım asır Batıha'ya hükmeden Şâhînî Emîrliği son bulmuş oldu. 412 (1021) yılında İmrân'ın diğer oğlu Ebû'l-Heycâ Muhammed b. İmrân Batıha'yı ele geçirmek için girişimde bulduysa da başarısız oldu.⁶⁸

Sonuç

İmrân b. Şâhîn Batıha'da sıradan bir vergi memuruyken topladığı vergileri zimmetine geçirmesi neticesinde elde ettiği paralarla eşkiyayı finanse ederek kısa sürede Batıha'da nüfuzlu bir kişi hâline geldi. Bölgeden geçen kervanların yolunu keserek mallarını gasp ediyor ya da onlara para karşılığı refakat ederek paralarını alıyordu. Batıha'da terör havası estiren İmrân kısa sürede Abbâsîlerin dikkatini çekti. Kendisine yönelik bir saldırı girişiminden korktuğundan Berîdîlerin himayesine girdi. Bu dönemde hâkimiyet alanını Ahvâz'a kadar genişletti. Berîdîlerin ortadan kaldırılmasıyla İmrân daha rahat hareket etme imkânı buldu. Muizzüddeve Bağdat'a hâkim olup siyasî otoriteyi ele geçirdikten sonra ticareti sekteye uğratan İmrân ve adamlarının bertaraf edilmesiyle yakından ilgilendi. Batıha'ya donanımlı ordular sevk etmesine rağmen onu mağlup edemedi. Batıha'nın coğrafi yapısını iyi bilen İmrân b. Şâhîn uyguladığı savaş taktikleriyle Büveyhî ordusuna karşı üstünlük sağladı. Muizzüddeve resmî olarak onun bölgedeki varlığını kabul eden bir anlaşma imzaladı. Böylelikle Şâhînî Emîrliği kurulmuş oldu. Halefi Bahtiyar hükümdarlığının ilk yıllarında İmrân'la mücadele ettiyse de sonraki süreçte onunla

⁶⁴ İbn Miskeveyh, *age*, s. 790; İbnü'l-Esir, *age*, C. 8, s. 606; Mneymneh, *age*, s. 114; Güner, *agm*, s. 233.

⁶⁵ İbnü'l-Esir, *age*, C. 9, s. 28; Mneymneh, *age*, s. 117.

⁶⁶ İbnü'l-Esir, *age*, C. 9, s. 33; Güner, *agm*, s. 234.

⁶⁷ İbnü'l-Esir, *age*, C. 9, s. 33; Busse, *age*, s. 77; Güner, *agm*, s. 234.

⁶⁸ İbnü'l-Esir, *age*, C. 9, s. 251.

dostluk ilişkileri kurdu. Hatta daha da ileri giderek Adudüdevle'ye karşı gücünü artırabilmek adına onunla akrabalık bağı kurdu. İmrân b. Şâhîn öldükten sonra yerine geçen oğulları emîrliği yönetimde etkin olamadı. Kısa süre sonra da Muzaffer b. Ali son Şâhînî emîri Ebû'l-Meâlî'yi Vâsıt'a sürgüne göndermesiyle yaklaşık yarım asır boyunca Batîha'da hüküm süren Şâhînî Emîrliği sona erdi.

Kaynakça

A. Ana Kaynaklar

- Belazürî, *Fütuhu'l-büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Ebü İshak es-Sâbî, *el-Muhtâr min Resâili's-Sâbî*, Dârü'n-nehdati'l-hadîse, Beyrut, t.y.
- Hemedâni, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, (Taberî, Tarih içinde), C. 11, Beyrut t.y.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, C. 11, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, çev. Abdullah Köşe, Ahmet Ağrakça, Abdülkerim Özeydin, C. 6-9, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber*, Dârü'l-Fıkr, C. 3-4, Beyrut 1981.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin, C. 10, Çağrı Yayınları, İstanbul 2000.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. 1, Dârü'l-Maârif, Kahire t.y.
- İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara 2016.
- İbn Rüste, *el-'Alâku'n-nefise*, çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018.
- İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2018.
- Kazvîni, *Âssârü'l-bilâd ve ahhârü'l-ibâd*, Darü Sâdır, Beyrut t.y.
- Kitâbu'l-uyûn ve'l-hadâik fî ahhârü'l-hakâik*, nşr. Ömer es-Saîdi, C. 4/2, Institut Français de Damas, Dimaşk 1972.
- Kudâme İbn Cafer, *Kitâbü'l-harâc*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.
- Makdisî, *İslâm Coğafyası*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Mes'ûdi, *et-Tenbih ve'l-işraf*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.
- Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, nşr. Muhammed Ramazânî, Çâphâne-yi Hâver, Tahran 1939.
- Taberî, *Târîhu't-Taberî*, Dâru Süveydan, C. 9, Beyrut 1387.
- Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.
- Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Darü Sâdır, C. 2, Beyrut t.y.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. 1, Darü Sâdır, Beyrut 1977.
- Zehebî, *Târîhu'l-islâm*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, C. 25, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1992.

B. Araştırma ve İnceleme Eserler

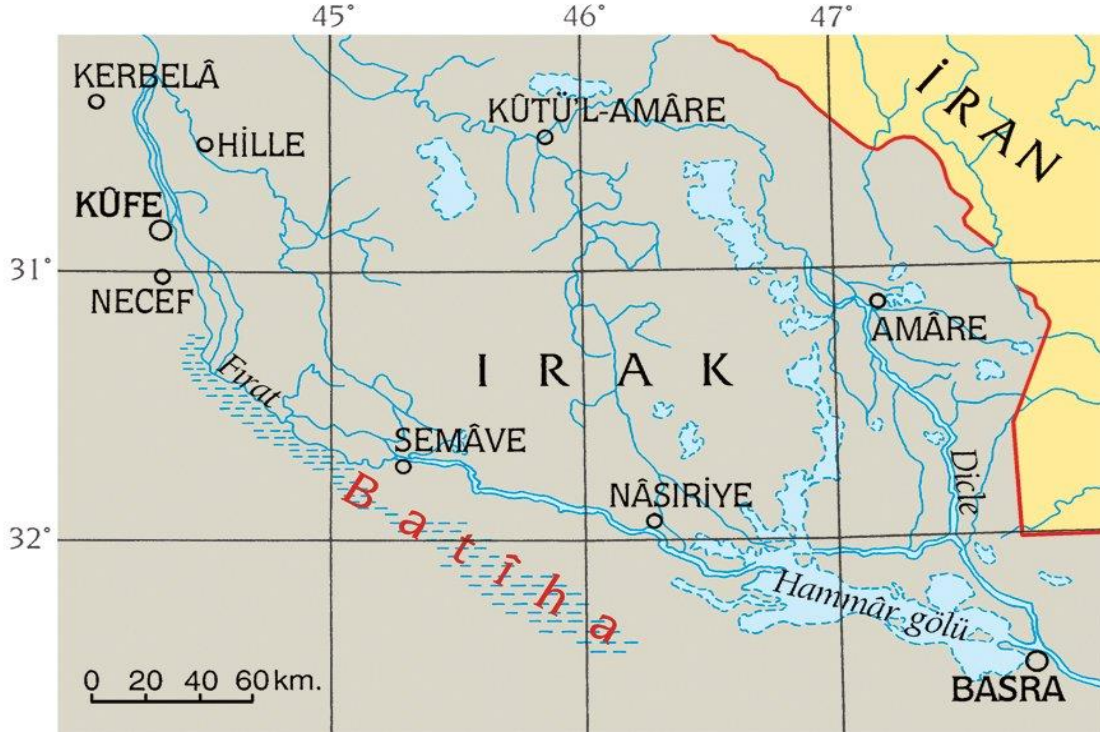
- AĞIRAKÇA, Ahmet, *Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar*, Akdem Yayınları, İstanbul 2015.
- ANSARİ, A. S. Bazmee, "Zutlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 514-515.
- AYCAN, İrfan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, s. 427-428.

- BUSSE, Heribert, *Chalif und Crosskönig, Die Buyiden im Iraq (945-1055)*, Ergon Verlag, Beyrut 2004.
- _____, “Iran under the Buyids”, *The Cambridge of History Iran*, C. 4, Cambridge 2008, s. 250-304.
- CORNU, Georgette, *Atlas du Arabo Islamique a l'epoque Classique IX-X Siecles*, Brill, Leiden 1985.
- DEMİRCİ, Mustafa, *Siyah Öfke: Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı (869-883)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.
- _____, “Emevîlerin Irak Valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin Hayatı ve Faaliyetleri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 4/3, s. 61-74.
- DEMİRCİ, Mustafa, “Zenc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 249-251.
- DÜRÎ, Abdülaziz, *Târîhü'l-İraki'l iktisâdî fi'l-karni'r-rabi' el-hicri*, Merkezü'l-dirâset-i vahdeti'l-arabiyye, Beyrut 2001.
- FAKÎHÎ, Ali, *Âl-i bûye ve evzâu zamân-i îşân bâ nemûdârî ez zendegî-yi merdom-i ân asr*, İntişârât-ı Saba, Tahran 1365 hş.
- FÂYEZE İSMÂİL EKBER, “el-Batâih tahte nufûzi İmrân b. Şâhin min havâley 330-369/941-979”, *Mecelletu Câmiati'l-Meliki's-Suûd*, C. 7, Cidde 1995, 113-137.
- GÜNER, Ahmet, “İmrân b. Şâhin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 233-234.
- HACIYEV, Khanoghlan, *Irak Büveyhîleri'nin kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2012.
- HARÂBEŞE, Süleyman, “İmâretu Benî Şâhin fi'l-Batâih Cenûbi'l-İrâk (338-409/949-1018)”, *Ebhâsu'l-Yermük silsiletu'l-ulûmi'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye*, C. 16, sy. 4, Yermük 2000, 43-95.
- HASAN, H. İbrahim, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit v.dğr., C. 3, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1985.
- HİZMETLİ, Sabri, “Karmatîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s. 510-514.
- LANE-POOLE, Stanley, *İslam Devletleri Tarihi: Başlangıçtan 1927 Yılına Kadar*, çev. Halil Edhem Eldem, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- KABİR, Mafizullah, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*, Iran Society, Calcutta 1964.
- KÜREVÎ, İbrahim Selmân, *el-Büveyhîyyün ve'l-hilâfetu'l-abbâsiyye*, Dârü'l-Urube, Safât 1982.
- MERÇİL, Erdoğan, “Bahtiyar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 523-524.
- MNEYMNEY, Hassan, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, çev. Tarık Akarsu, Selenge Yayınları İstanbul 2021.
- MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti: İslam'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.

- NACİ, Muhammed Rıza, "Batıha", *Dâiretü'l-maârif-i bozorg-i İslâmî*, C. 12, Tahran 1383, s. 273-276.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Berîdiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1992, s. 501-502.
- _____, "Adudüddeve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1988, s. 392-393.
- PERVİZ, Abbas, *Târîh-i Deyâlime ve Gaznevîyân*, İntişârât-ı İlmî, y.y. 1332 h.ş.
- STRECK, Maximilian, "Batıha", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1979, s. 334-339.
- _____, *Die alte Landschaft Babylonien nach den Arabischen Geographen*, C. 1, Leiden 1900.
- SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, "Vâsıt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, s. 541-544.
- STRANGE, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.
- _____, "Description of Mesopotamia and Baghdād, Written about the Year 900 A.D. by Ibn Serapion. The Arabic Text Edited from a MS. in the British Museum Library, with Translation and Notes" *Journal Royal Asiatic Society*, London 1985, s. 1-76.
- TAKKUŞ, Muhammed Süheyl, *Târîhu Devleti'l-Abbâsiyye*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 1996.
- WELLHAUSEN, Julia, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, "Batıha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1992, s. 195-196.
- _____, "Muta'sım Dönemi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 3, Çağ Yayınları, İstanbul 1986, s. 199-224.

Ek:

Batîha'nın günümüzdeki hâlini gösteren bir harita⁶⁹

⁶⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Batîha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1992, s. 195.

Summary

The Batıha region, which covers a large marshy land in the lower part of the Euphrates and Tigris rivers in Southern Mesopotamia; There is Wasit in the north and Kufa in the south and Basra in the south. Arab authors stated that the swamp formation in Batıha took place during the time of the Sassanids. However, the words "agammé" (swamp) and "apparaté" (reed) used to refer to the region in the cuneiform writings of the Assyrian period reveal that Batıha was a swampy region before the Sassanids. In addition, the names of Poludes and Diotahi are mentioned in ancient sources. The opinion that the second of these turns into the form of Biotahi (Bataih) over time is quite common. Arab authors, on the other hand, preferred the word Bataih, which is the plural of Batıha, in their works.

The wide coverage of the wetlands in Batıha facilitated the cultivation of agricultural products. The livelihood of the people was mostly covered by agricultural products. Rice, sugar cane, barley are among the main agricultural products grown. In addition, fishing was also done intensively in the irrigation channels. In the farms established during the Umayyad period, cattle breeding was also carried out. Zutts brought from India was employed in these enterprises. Apart from al-Zutts, there are also Arabs, Nabataeans and Zanjıs in Batıha.

The fact that Batıha was a swamp was a serious problem for the states that dominated here. The swamp drying works initiated by the Sassanid rulers continued during the Umayyad period. However, as a result of not giving the necessary importance to the region during the Abbasid period, the swamps expanded again. As a result, Batıha became a center where bandits took refuge. The al-Zutt, Zanjı and Karmatı revolts that took place before 'Imran b. Shahın dominated Batıha created a vacuum of authority in the region. Taking advantage of this situation, 'Imran gathered his deranged fishermen with him over time. 'Imran, who was getting stronger day by day, was working in the region as the tax collector of the al-Barıdı. After the al-Barıdı disappeared, he had the opportunity to move freely in Batıha. He became very rich financially with the tribute he obtained by attacking the trade caravans going from Ahwaz to Basra and Baghdad. Due to these activities, which brought the trade to a halt, the Mu'izz al-Dawla sent an army to Batıha on different dates. However, 'Imran hid in the reeds and reeds as he always did, and psychologically worn out the enemy army. As a result, the Buyid army was not successful. Although Bakhtiyar struggled with Imran like his father in the first period of his reign, he established friendly relations with him in the next period. 'Imran offered his obedience to 'Adud al-Dawla out of fear during the short-term domination of Baghdad. When 'Adud al-Dawla returned to Fars, he established kinship ties with Bakhtiyar in order to strengthen his alliance. After 'Imran's death, the rivalry between his sons Hasan and Abu'l-Faradj, who succeeded him, weakened the emirate. Benefiting from this situation, One of the influential commanders of 'Imran b. Shahın, al-Muzaffar b. 'Ali also removed the Shahını family from the administration. Thus, the Shahınıds Emirate, which ruled in Batıha for about half a century, came to an end.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 2, May 2023

www.historystudies.net

ON DOKUZ VE YİRMİNCİ ASIR OSMANLI ANA METİNLERİNDE KAVRAMLAR

Concepts in Nineteenth and Twentieth Century Ottoman Main Texts

Doktora Öğrencisi Büşra Kadioğlu

Kocaeli Üniversitesi

bbusrakadioglu@gmail.com

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 19.12.2022
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 08.04.2023
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1132

Atıf – Citation:

Büşra Kadioğlu, "On Dokuz ve Yirminci Asır Osmanlı Ana Metinlerinde Kavramlar", *History Studies*, 15/2, Mayıs 2023, s. 297-310.

ON DOKUZ VE YİRMİNCİ ASIR OSMANLI ANA METİNLERİNDE KAVRAMLAR

Concepts In Nineteenth and Twentieth Century Ottoman Main Texts

Büşra Kadioğlu

Öz

Osmanlı yenileşmesinde süregelen reform girişimleri on dokuz ile yirminci asırda sistemleşmiş ve kanıksanmıştır. Bu yüzden söz konusu dönemin tahlili Osmanlı modernleşmesinin anlaşılması için elzemdir. Sürece yönelik gerçekleştirilen çok sayıda çalışma olmakla birlikte henüz dönemin zihni ve dilsel yolculuğunu, tecrübesini gösterecek kâfi derecede kavramlar tarihi çalışması yapılmamıştır. Söz konusu alana katkıda bulunmak adına makalemizde Osmanlı Devleti'nin on dokuz ve yirminci yüzyılları için temsil değeri yüksek olan on dokuz ana metin incelenerek kullanılan kavramlar tespit edilmiştir. Akabinde tespit edilen kavramların anlam dönüşümleri tetkik edilmiştir. Yapılan çalışma vasıtasıyla tarihyazımında kavramların tarihlerinin önemine işaret edilmiş, Osmanlı Devleti Tarihi için Kavramlar Tarihi'nin ehemmiyetine dikkat çekilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kavramlar Tarihi, Osmanlı Devleti, Modernleşme, Tanzimat, Kanûn-ı esâsî.

Abstract

Ongoing reform attempts in Ottoman renewal were systematized and taken for granted in the nineteenth and twentieth centuries. Therefore, the analysis of the period in question is essential for the understanding of Ottoman modernization. Although there are many studies carried out on the process, there are not yet enough study of conceptual history to show the mental and linguistic journey and experience of the period. In order to contribute to this area, in our article, nineteen of main texts of the Ottoman Empire, which have a high representative value for the nineteenth and twentieth centuries, are examined and the concepts used are identified. Subsequently, the meaning transformations of the identified concepts are examined. Through the study, the importance of the conceptual history in historiography are pointed out and attention are drawn to the importance of the Conceptual History for the History of the Ottoman Empire.

Keywords: Conceptual History, Ottoman Empire, Modernization, Tanzimat, Kanûn-ı esâsî.

Giriş

Tanzimat dönemi uzun zamandır devletin içinde olduğu sorunları çözümlenme ve yeni dünyaya uyum sağlama girişimlerinin bir uzantısıdır. 1839 akabinde atılan siyasal adımlar modernleşme kaygısı gütmekte ve eylemlerin ana temasını oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti on dokuzuncu yüzyıla ulaştığında III.Selim saltanatından itibaren süregelen yenileşme girişimlerine hız vermiş vaziyettedir. İslahatlar ve günü yakalama çabası devletin aygıtlarına hakimdir. Siyasal, ekonomik, toplumsal, kültürel alanlarda yenileşmeler gerçekleştirilmektedir. Bugün dahi etkisi ve meseleleri sürmekte olan on dokuz-yirminci asır Osmanlı gelişmeleri/tartışmalarının anlaşılması dönemin zihniyetini daha iyi algılamakla mümkündür. Zihniyet çalışmaları söz konusu dönem için geniş temsil niteliğiyle edebi ve siyasal metinler aracılığıyla yürütülebilmektedir. Dil düşünce ile ilişkilidir. Düşünce tarihi noktasında birçok konu incelenmiştir ancak metinlerde kullanılan - düşünceyi imgesini ve algısını gösteren- kavramlar tamamen incelenmemiştir. Hâlbuki tarihçinin enstrümanlarından biri olan kelimeyi doğru çağrışım ve tespitlerle tanıması çalışmalara gerçek anlamda katkı sağlayacak, meseleyi daha anlaşılır hale getirecektir. Söz edilen gereklilik noktasında tarihçinin karşısına Kavramlar Tarihi çıkmaktadır. Kavramlar Tarihi, kavramların zamanla dönüşüm geçirdiği ve anlamlar kazandığı/kaybettiğini göz önünde tutarak bu ifadelerin bağlam, anlam ve dil ile ilişkisini incelemekte, mefhumların hikayesi vasıtasıyla zihniyetin, tarihin yolculuğunu tetkik etmektedir. Osmanlı yenileşmesi ise kimi değerli etütler olmakla birlikte henüz kavramlar tarihi açısından detaylı çalışmalara konu olmamıştır. Literatürdeki söz konusu noksanlığın telafisine bir katkı sağlayabilmek adına çalışmamızda: Osmanlı Devleti'nin modernleşmesinin en yoğun ve belirleyici olduğu on dokuz ile yirminci asırdaki Osmanlı yenileşmesi için temel kabul edilen ana metinlerin kavramlar tarihi açısından değerlendirilmesiyle bir giriş yapma niyeti taşımaktayız. Çalışmamızda makale boyutunu gözetme amacıyla temsil niteliği yüksek ana metinlerden on dokuz seçim yapılmıştır. Birinci bölümde seçilen metinlerin kullandıkları kavramlar tasniflenmiş ve hem kavramları hem de kavramların anlam kümelerini gösteren iki tablo ile mefhumların kullanım sıklığını gösteren bir grafik eklenmiştir. İkinci bölümde tespit edilen kavramların geçirdiği veya sabit kaldığı anlam ve bağlam dönüşümleri incelenmiş, sonuç kısmında ise genel değerlendirmeye yer verilmiştir.

1. Metinler ve Kavramları

Birinci bölümümüzde on dokuz ve yirminci yüzyıl Osmanlı yenileşmesinin ana metinlerinden on dokuz tanesinin kavramları tetkik edilecektir. Kavramların tespiti esnasında söz edilen on dokuz metin kronolojik olarak incelemeye tabi tutulmuştur. Metinler sırasıyla; Sened-i İttifak (1808), Tanzimat Fermanı (1839), Sultan I.Abdülmecid'in bir nutku (1840), İslahat Fermanı (1856), Sultan Abdülaziz'in cülusunu müteakip sadarete gönderdiği hat (1861), Fermanı Adalet olarak anılan hat (1875), II.Abdülhamid'in cülûsu hatt-ı hümayunu olsun diye Mithat Paşa tarafından kaleme alınan müsvedde (1876), Sultan II.Abdülhamid'in cülûsu üzerine sadarete gönderilen hat (1876), Kanun-i Esasi'nin ilanı (1876), Kanun-i Cedid adıyla Mithat Paşa'nın kaleme aldığı kanun (1876), Kanun-i Esasi (1876), Sultan Abdülhamid'in meclis açılış nutku, Açılış nutkuna Meclis-i Ayan'ın cevabı (1876), Açılış nutkuna Meclis'i Mebusan'ın cevabı (1876), Meclis-i Mebusan'ın içtimaa davet olunması hakkında İdare-i Seniyye (1908), Kanun-i Esasi'nin meriyeti hakkında sadır olup Bâb-ı Âlî'de kıraat edilen hatt-ı hümayun (1908), Abdülhamid'in iskati ve Mehmed Reşad'ın tahta çıkışı hakkında fetva (1909), Sultan Mehmed Reşad'ın cülûsu sebebiyle Bâb-ı Âlî'de okunan hatt-ı hümayun (1909), Kanun-i Esasi'nin tadilleri (1909)'dir.

Belgelerde kullanılan ve sonraki metinlerde de karşımıza çıkan kavramlar tablolaştırılarak aşağıda ifade edilmektedir. Alfabetik sırayla verilen kavramların hangi metinlerde kullanıldığı ise dipnotta belirtilecek işaret sistemiyle gösterilmektedir. Kavramlar tek bir noktada geçmekte olsa dahi kullanımı önem taşıması hasebiyle tabloda bulunmakta, ayrıca aynı kavramın farklı kullanımlarına bölüm içerisinde değinilecek olup mefhumlara tabloda tek başlık altında yer verilmektedir. Akabinde ise kavramlar kendi anlam kümeleri halinde gösterilmekte ve değerlendirilmektedir.

Asayiş	b, e, f	Buhran	h
Cedid	b, c, d, i, k	Hürriyet	g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, r
Islah	a, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, o	İhanet	a, b, ö
Medeniyet	d, f, g, i, k, l, m, o	Meşveret	c, g, i, k, m, o, r
Müsavat	d, f, i, j, o, p	Tedenni	b, i, k
Terakki	a, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, o, p	Vatan	b, d, f, g, h, i, j, k, p, r

Tablo 1. On Dokuz ve Yirminci Asır Osmanlı Ana Metinlerinde Kavramlar¹

Tablo 1. incelendiğinde konu edinilen on dokuz metinde en çok kullanılan mefhumların *hürriyet*, *ıslah*, *medeniyet*, *terakki* ve *vatan* oldukları görülmektedir. Kavramlara Tablo 1.de yer verilmesinin ardından benzer mana ağına sahip olanların gruplandırılması anlam dönüşümünün incelenmesi esnasında kolaylık sağlayacaktır. Sıralanan on iki mefhum toplamda dokuz grup altında tetkik edilmekte ve herhangi bir gruba dahil edilemeyen üç tanesi ise bağımsız olarak kabul edilmektedir. Söz konusu bağımsız kabul edilen kavramlar makalemizin ikinci bölümünde tekil olarak değerlendirilmektedir. Kavram kümelerinin ana ifadesi kabul edilen mefhumlar ise şunlardır; *ıhanet*, *ıslah*, *terakki*, *cedid*, *vatan*, *medeniyet*, *tedenni* ve *meşveret*. Hangi kavramın hangi alt başlıkları kapsadığını bilmek mananın izinin sürülebilmesi için önemlidir. Bu yüzden kavram kümelerinin karşılık geldiği ifadelerin açıkça anlaşılması için ise Tablo 2.ye yer verilmektedir.

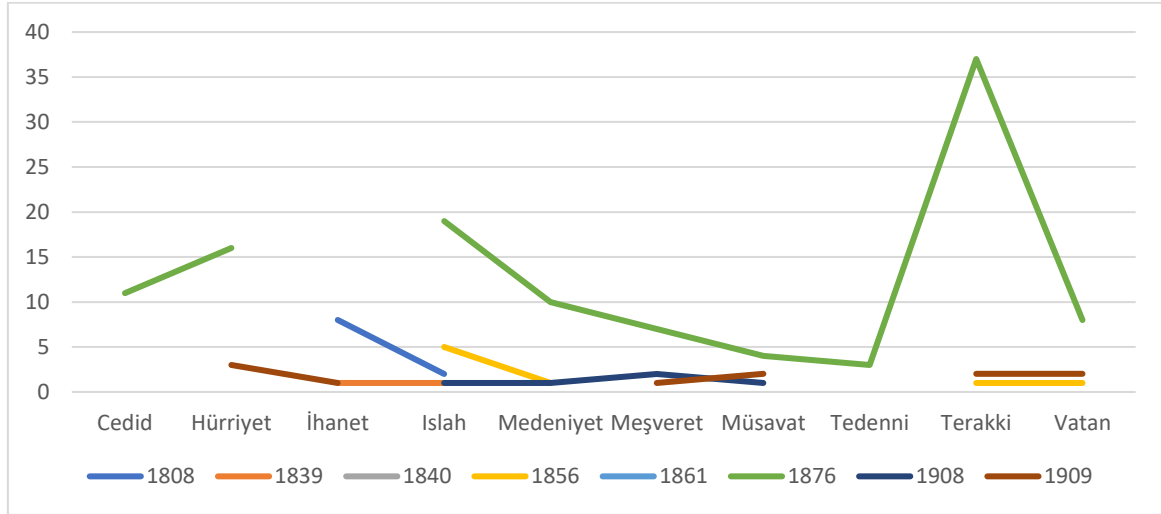
Cedid; Nev, Kavanin-i cedid / Kanun-ı cedid, Nizam-ı cedide-i hayriyye, Tecdit	Hürriyet; Hürriyet-i şahsiyye, Hukuk-ı hürriyet, Hukuk-ı hürriyet ve müsavat
Islah; Islahat, İhya	İhanet; Hain, Hıyanet, Fitne, Fitne ve fesad, Fitne-i azime
Medeniyet; Medeniyye, Asr-ı medeniyet	Meşveret; Meşrutiyet, İstibdat
Tedenni; İnhitat, Tağyir	Terakki; İlerleme, Sa'y, Terakkiyat, Terakkiyat-ı asriyye, Tarik-i terakkiyat
Vatan; Vatandaş, Vatanperverlik, Vatan muhabbeti	Bağımsız; Asayiş, Buhran, Müsavat

Tablo 2. Kavram Kümeleri

¹ Tabloda kavramlar alfabetik sıra gözetilerek sıralanmaktadır. Her kavramın karşısındaki alanda geçtiği metni işaret eden harfler yer almaktadır. Metinlere karşılık gelen harfler şu şekildedir; Sened-i İttifak: a, Tanzimat Fermanı: b, Sultan Abdülmecid'in bir nutku: c, Islahat Fermanı: d, Sultan Abdülaziz'in cülüsünü müteakip sadarete gönderdiği hat: e, Fermanı Adalet olarak anılan hat: f, II.Abdülhamid'in cülüsü hatt-ı hümâyunu olsun diye için Mithat Paşa tarafından kaleme alınan müsvedde: g, Sultan II.Abdülhamid'in cülüsü üzerine sadarete gönderilen hat: h, Kanun-i Esasi'nin ilanı: i, Kanun-i Cedid adıyla Mithat Paşa'nın kaleme aldığı kanun: j, Sultan Abdülhamid'in meclis açılış nutku: k, Açılış nutkuna Meclis-i Ayan'ın cevabı: l, Açılış nutkuna Meclis'i Mebusan'ın cevabı: m, Meclis-i Mebusan'ın içtimaa davet olunması hakkında İdare-i Seniyye: n, Kanun-i Esasi'nin meriyeti hakkında sadır olup Babı Ali'de kıraat edilen hatt-ı hümâyun: o, Abdülhamid'in iskatı ve Mehmed Reşad'ın tahta çıkışı hakkında fetva: ö, Sultan Mehmed Reşad'ın cülüsü sebebiyle Bâb-ı Âli'de okunan hatt-ı hümâyun: p, Kanun-i Esasi'nin tadilleri: r.

Tablo 2.de dokuz kavram grubu tek bir kavramın farklı kullanım şekilleri ve benzer anlama sahip kabul edilen ifadelerin kümeleştirilmesi ile oluşturulmaktadır. Mefhumun eş anlamlıları, çoğulları, tamlama içinde kullanımları tek bir kümede toplanmaktadır. Buradaki amaç kavramların anlam örüntülerinin izinin sürülmesinin daha işlevsel hale getirilmesidir. Nitekim ikinci bölümümüzde mefhumlar, kümelerinin kapsamı esas alınarak değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Herhangi bir ayrıma dahil edilemeyen kavramlara Tablo 2.de bağımsızlar olarak işaret edilmektedir. Bağımsız kabul edilen mefhumlar ayrıca değerlendirilecektir. Sınıflandırmanın bir diğer faydası ise gruplandırmadan sonra yıl bazlı olarak kavramların kullanımlarının grafik üzerinde gösterilmesinin mümkün olmasıdır.

Tablo 2.de kavram kümeleri olarak gerçekleştirilen gruplandırmadan Grafik 1.de ifadelerin kullanım sıklıklarını belirtmek için faydalanılmaktadır. Grafik incelendiğinde seçili metinlerin çoğunluğunun 1876 yılına ait olmasından dolayı bu senede yoğunlaşma görülmektedir. 1808 Sened-i İttifak ve Tanzimat Fermanı'nda *ıslah* ve *ihamet* kavram grubuna yer verilirken, Islahat Fermanı'na gelindiğinde çerçeve genişleyerek önceki sıralanan mefhum gruplarına *cedid*, *medeniyet*, *terakki* ve *vatan* dahil olmaktadır. 1876 belirtildiği gibi en yoğun sene olarak karşımıza çıkmaktadır. 1908 II.Meşrutiyet döneminde *ıslah*, *medeniyet*, *meşveret* ve *müsavat* kavramlarında odak görülürken 1909 senesinde *hürriyet*, *ihamet*, *meşveret*, *müsavat*, *terakki* ve *vatan* yer almaktadır. Birinci kısmımızda kavramların tespit ve sınıflandırılmasının ardından ikinci bölümümüzde tespit edilen mefhumların söz konusu metinlerdeki değişkenlik/sabitlikleri incelenecektir.

Grafik 1. On Dokuz ve Yirminci Asır Osmanlı Ana Metinlerindeki Kavramların Kullanım Sıklığı

2.Kavramların Mana Serüveni

Sözlük karşılığı “umumi emniyet, güvenlik”² olan *asayiş* mefhumu on dokuzuncu yüzyıl öncesindeki metinlerde de mevcuttur. Örneğin İbrahim Müteferrika *Usûlü'l- Hikem Fî Nizâmî'l- Ümem* adlı eserinde *asayiş* halinin düşmana yenilmekle mükedder olduğunu³ belirtmektedir. Devletin işleyişinin ve kamu güvenliğinin sürmesi manasınca yorumlanan kavramın XVIII. asırdan itibaren barışla ilişkilendirilmesi hem kavramın manasındaki kırılmayı hem de Osmanlı

² İlhan Ayverdi, *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, haz. Kerim Can Bayar, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005, C.1, s.178.

³ Coşkun Ünsal, *İbrahim Müteferrika, Usûlü'l- Hikem Fî Nizâmî'l- Ümem (İnceleme Metin)*, (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018, s.108.

Devleti'nin savaş-barış yaklaşımındaki değişimi göstermektedir.⁴ Fetih politikası üzerine konumlandırılan devlet görüşü artık sulh meselesini *asayişin* parçası olarak görece şekilde değişime uğramaktadır. Ayrıca kavram *istirahat* ile birlikte de kullanılabilir. Belirlenen on dokuz metne bakıldığında *asayiş* kavramı karşımıza ilk olarak Tanzimat Fermanı'nda çıkmakta, kanun düzenlemesi olmadan *asayiş* ve *istirahatin* mümkün olmadığı⁵ belirtilmektedir. Sultan Abdülaziz'in cülusu için yazılan hatta devletin *asayişinin* kanunlara herkes tarafından uyulmasına bağlı olduğu ifade edilmektedir.⁶ Son olarak Fermanı Adalet'te ise ferdin iyiliğinin memleketin *asayiş*yle ilişkili olduğu belirtilmektedir.⁷

Barış ile başlayan ilişkilendirmeye on dokuzuncu asra gelindiğinde adalet ve kanuna bağlılık dahil edilerek *asayişin* genel afiyet manası genişlemektedir. Genel afiyetin karşısına konumlandırılması mümkün olan *buhran* kavramı ise “[...] olayların zor ve tehlikeli bir durum almasından doğan genel sıkıntı”⁸ anlamını karşılamaktadır. Ahmed Cevdet Paşa Tezakir'de kavramın *kriz*in karşılığı olarak ortaya çıktığını söylemektedir.⁹ Nitekim Sultan II. Abdülhamid'in cülusu için şeref sadır olan hatt-ı şerifte devletin o an *buhran* ve karışıklık içinde olduğu belirtilmekte ve sebebinin de -Osmanlı klasik düşüncesine yakınlığı açıkça fark edilebilecek şekilde- kanunların ve düzenin hakkıyla icra edilememesi olduğuna işaret edilmektedir.¹⁰ Söz konusu metin vasıtasıyla Osmanlı'nın kendisinin de on dokuzuncu asrını kriz dönemi olarak yorumladığı görülmektedir.

Kaos, kriz manasındaki *buhran* aynı zamanda Osmanlı literatürünün kendi ifadesiyle nizamın bozulmasını kapsamaktadır. Karışıklığın hakim olduğu atmosferin sebebi meselesine gelindiğinde Osmanlılar açıklamayı *tağyir*, *inhibit* ve *tedenni* ile yapmaktadırlar. Mevcut *asayiş* sağlayan nizamın bozulmasını, değişmesini *tağyir*¹¹ ile karşılarken, süreci *inhibit*¹² ve *tedenni*¹³ ile ifade etmektedirler. Kâtib Çelebi *Düstûru'l- amel li Islâhi'l – hâlel* eserinde devlette ortaya çıkan bozulmayı *inhirâf-i mizâcın* diyerek anlatmaktadır.¹⁴ Kitabında mevcut olan *inhirâf*, *inhibit*, *bozulmanın* sadece o zaman -1652/1653- olmayıp veraset çekişmelerinde, Timur işgalinde, Celâlî isyanında ve daha birçok kez gerçekleştiğini ancak tedbirler ile düzeldiğini belirtmektedir.¹⁵ Bozulma olarak olumsuz şekilde anlamlandırılan *nizamdan sapma* Tanzimat Fermanı'na ulaşılan dönemde dahi benzer şekilde usûl-i atıkanın *tağyiri* şeklinde yorumlanmaktadır.¹⁶

İlerleme mefhumu on dokuz ve yirincinci asır boyunca söylemlerde etkindir. Benzer şekilde Osmanlı Devleti de süreci hem kendine has olarak nizamdan sapma/ nizamın bozulması olarak yorumlarken hem de bir ilerleme-gerileme meselesi olarak değerlendirmektedir. Kanûn-i Esâsî'nin ilanı için oluşturulan metnin hemen ilk cümlesinde devletin bir süreden beri hariçten ziyade dahilden kaynaklı *gerileme* belaları ile uğraştığı ifade edilmektedir.¹⁷ Meclisin açılışında Sultan Abdülhamid ise nutkunda kanunlara bağlı kalınmadığı için *terakkide bozulma* meydana geldiğini ve devletin *ilerlemeden gerilemeye* yüz tuttuğunu söylemekte, Sultan II. Mahmud'un

⁴ Asayişin barış ile ilişkilendirilmesine örnek olarak Sultan III. Ahmed'e sunulan ıslahat takriri gösterilebilir. Bkz: Faik Reşit Unat, “Ahmed III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri”, *Tarih Vesikaları*, S.II, 1941, s.119.

⁵ *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık; Mehmet Seyitdanhoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s.15.

⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap*, haz. İdris Nebi Uysal, Dergah Yayınları, İstanbul 2013, s.188.

⁷ Suna Kili – A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri Sened-i İttifaktan Günümüze*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1985, s.21.

⁸ Ayverdi, *age*, s.420.

⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, C.1, s.52.

¹⁰ Ahmet Mithat Efendi, *age*, s.441.

¹¹ “Tağyir: değiştirme, bozma.” Ayverdi, *age*, C.3., s.2990.

¹² “İnhitat: gerileme, çöküş.” *Age.*, C.2, s.1412.

¹³ “Tedenni: gerileme.” *Age.*, C.3, s.3074.

¹⁴ Kâtib Çelebi, *Siyaset Nazariyesi Düstûru'l- amel li Islâhi'l – hâlel*, haz. Ensar Köse, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2020, s.178.

¹⁵ *Age.*, s.183.

¹⁶ ed. İnalcık – Seyitdanhoğlu, *age*, s.16.

¹⁷ Kili –Gözübüyük, *age*, s.29.

birkaç asır süren *inhibit* ve *tedenninin* önde gelen sebebi *nizamsızlık* ve ondan kaynaklanan yenicerileri kaldırarak Avrupa medeniyeti için kapı açtığını belirtmektedir.¹⁸ *Terakki* ile ilişkilendirilen *tedenni* on dokuzuncu asır için Osmanlı Devleti söylemlerinde kendine ciddi manada yer bulmaktadır. İlerleme-gerileme meselesinde kavram öncelikle *tağyir* ile mevcut olandan sapmayı karşılıken *tedenni/inhibit* ile giderek *yeni* mevcut olana yetişememe, gerisinde kalma, olumsuzu doğru yönelme manasına ulaşmaktadır. Nihayetinde ise *tağyir, inhibit* ve *tedenni* bir anlam kümesi oluşturarak *gerilemeyi* karşılar ve kapsar hale gelmektedir.

Bozulma/ gerilemenin karşısında Osmanlı Devleti'nin ilk manevrası mevcut olanı iyileştirme girişimidir. Öncelikle *ihya*¹⁹ şeklinde var olanı canlandırma manasında gördüğümüz girişim sonrasında *ıslah*²⁰ ve *ıslahat*²¹ olarak anlamını ve karşılığını dönüştürmektedir. *İhya* on dokuzuncu asır öncesi metinlerde çoğunlukla dinin²², bir yapının²³ veya askeri bir birliğin²⁴ ihyası olarak geçtiği gibi Sened-i İttifak'ta da dinin ihyası şeklinde bulunmaktadır.²⁵ Sonrasında ise metinlerde *ıslah* ve *ıslahat* mefhumları öne çıkmaktadır. Düzeltme, yenilik, reform manalarıyla iki kavram hem *medeniyet asrının bir gereği*²⁶ hem de *gerileme* sürecine bir tür müdahale aracı olarak görülmektedir. Konu edinilen metinler incelendiğinde devletin bir problem olduğunu düşündüğü noktalarda çözümü ilk olarak *ıslah* çalışmalarında aradığı tespit edilmektedir.

Yapılan girişimlerin *ıslah* çalışması, ana başlık olarak adlandırılmasının ise *ıslahat* şeklinde olması mefhumun dönüşümünde önem taşımaktadır. *Islah* yapılan işlem, *ıslahat* ise sürecin adı olarak yorumlanmaktadır. Kanûn-i Esâsî'nin ilan metninde Sultan I.Abdülmecid'in Tanzimat Fermanı vasıtasıyla *ıslahata* giriş yaptığının belirtilmesi²⁷, Meclis-i Umûmî'nin açılışında Sultan'ın nutkunda devletin durumuna *ıslahat* ile çare aramayı boynunun borcu olarak gördüğünü söylemesi²⁸ gerileme-ilerleme meselesinde Osmanlıların *ıslah/ıslahata* atfettiği anlamı ortaya koymaktadır. Önce iyileştirme, sonrasında değiştirme/ yenileme manasına dönüşen *ihya/ ıslah/ ıslahat* kavram kümesi yenileşme döneminin ayrılmaz bir parçası haline ulaşmakta ve *ıslahat*, reform anlamını bulmaktadır.

Islahat kavramının dönüşümü beraberinde *cedid/ yeni* mefhumunu getirmektedir. Mevcudu iyileştirme yerine yenileme, yenisini yapma düşüncesinden ilerleyen gelişim *cedid*'in tetkikini gerektirmektedir. *Yeni*, mevcut düzenin değişmesi şeklinde olumsuz bir algıya sahipken *ıslahat* kavramı ile artık olumlu bir imge taşımaktadır. Örneğin Koçi Bey risalesindeki şu ifadeler *cedid*'in mana dönüşümünden önce nizam açısından nasıl görüldüğünü göstermektedir:

Ulufeli kul taifesini düzeltmek için padişah altı bölük halkı için sonradan oluşturulan usulleri kaldırıp kadim kanundan yüz çevrilmeye. Yeni [ve kötü] usuller kaldırılıp, mülazımların hizmetleri bile kadim kanundan fazla olmaya. Evvelden olsun, velediş adı ile olsun hiç kimseye asla bölük [girme hakkı] verilmeye. Yedi yılda bir harem-i hümayunun veya yeniçeri ocağının ve diğer ocakların, kanuna uygun olarak bölüğe çıkmaları [ocağa alınmaları] gerektiğinde ölenler kadar çıkarıla, fazla olmaya. Ne kadar nefer çıkarsa, ağalarından o kadar ölü istenile. [isyân edişleri veya başka sebeplerle] ulufesi kesilenler tekrar düzeltilmeye. Zabitler sebepsiz yere azlolanmaya.²⁹

Cedit/ yeni/ nev şekillerinde kullanılan ifadenin Nizâm-ı Cedîd ile anlam dönüşümü keskinleşmiş, kavramsallaşmıştır. “Yeni bir düzen vermek” manasındaki Nizâm-ı Cedîd önceki

¹⁸ Ahmet Mithat Efendi, *age*, s.507-508.

¹⁹ “İhyâ: diriltme, canlandırma.” Ayverdi, *age*, C.2, s.1370.

²⁰ “Islah: iyi duruma koyma, düzeltme, iyileştirme.” *Age.*, C.2., s.1324.

²¹ “Islahat: bir şeydeki aksaklık ve eksiklikleri düzeltmek için yapılan işler, yenilikler, reform.” *Age.*, C.2., s.1324.

²² Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler Nesayih'ul – Vüzera V'el- Ümerâ veya Kitab-ı Güldeste*, der. - çev. Hüseyin Ragıp Uğural, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1969, s.84-85.

²³ *III. Selim'in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, haz. V. Sema Arıkan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s.94, 177.

²⁴ *Age.*, 130, 136, 145,

²⁵ *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, s.3-4.

²⁶ *Age.*, s.20.

²⁷ Kili –Gözübüyük, *age*, s.29.

²⁸ Ahmet Mithat Efendi, *age*, s.509.

²⁹ Alıntılanan, Seda Çakmakcıoğlu, *Koçi Bey Risaleleri*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007, s.90.

dönemlerde de kimi farklılıklar için kullanılmakta olup III. Selim saltanatı ile birlikte tüm kurumların çağa göre yeniden şekillendirilmesi manasına evrilmiştir. Belirtilmesi gereken bir nokta da Nizâm-ı Cedîd'in o dönem Avrupa'da eski düzenin yerine yeni bir yapılanmanın getirilmesi olarak algılandığıdır.³⁰ *Cedid* hem yeninin karşılığı hem de kadimden farklı olan, yeni geliştirilen teknik ve yöntemleri karşılamaktadır.³¹ *Yeni/cedid* kavramı *tecdid*³² de içermektedir. Mevcuttan yeni ya da mevcudun yenilenmesi³³ olarak anlaşılan kavramlar bir küme oluşturmaktadır; *cedid, nev, yeni, tecdit*.

On dokuz ve yirminci asır metinleri için bakıldığında hukuk, eğitim, sosyal, siyasal vb. alanlarda birçok kurum, nesne, eylem için *yeni* kavramının kullanıldığı görülmektedir; *yeni* hukuk, *yeni* dil, *yeni* tarih, *yeni* devlet, *yeni* düşünce... *Yenin*in dönem için karşıladığı imgeyi en iyi yansıtan örneklerden biri Mithat Paşa'nın Kanûn-i Esâsî olarak hazırladığı metne Kanûn-i Cedid adını vermesidir.³⁴ Sultan I.Abdülmecid'in Meclis-i Vâlâ'nın usûl-i nizamiyyesi *tecdid* olduğundan beri mecliste hakkaniyet, adalet ve tarafsızlıkla söyleşi yapılmasından hoşnut olduğu,³⁵ Tanzimat Fermanı'nda devletin iyi idaresi için bazı *yeni* kanunların vaz' ve tesisinin lazım olduğu,³⁶ Islahat Fermanı'nda ise Sultan'ın devletin hak ettiği şan ve mevkiye ulaşması için - nizâmât-ı *cedide*-i hayriyyenin tesisine uğraştığının belirtilmesinden³⁷ ifadelerinde *yeniye* yüklenen olumlama açıkça görülmektedir. Kadîmin değişmesi olarak olumsuz bir imgeye sahip olan *yeni*, on dokuz ve yirminci asır için artık bir gereklilik, olumlu bir değişiklik olarak algılanmaktadır. Öyle ki *tecdid, cedid* talep edilmekte ve kavram hemen her meseleye bir şekilde iliştilmektedir. Kadîmin tercih edilişi yerini eskinin işlevsiz bulunuşuna ve *cedidin* çağın gereği olan her şey olarak yorumlanmasına bırakmaktadır.

Çağın gereği olan her şey aynı zamanda on dokuz ve yirminci asır için *medeniyetin* gereği olan her şey olarak yorumlanabilir. *Medeniyet* yenilikle gelmiştir ve ulaşılması gereken bir hedef olarak *medeniyet, islahat* ve *yeniye* gerekli kılmaktadır. *Medeniyet*: toplumun çeşitli faaliyetler vasıtasıyla bolluk ve afiyete ulaşması ve bu afiyet halinin dönüştüğü yaşam tarzıdır.³⁸ On dokuzuncu asır ortalarında Fransızca *civilisation*'un karşılığı olarak *temeddün* ve *medeniyet* benimsenmiştir.³⁹ *Civilisation* Fransızcada ilk defa on sekizinci yüzyıl ortalarında, *medeniyet* ise kelime olarak Türkçede ilk kez 1838'lerde görülmektedir.⁴⁰ 1800-1840'larda kültürün unsurlarını içermekteyken "1845'lerden sonra yaygınlaşmıştır. 1850'lerden sonra sözlüklere de girmiş ve bilhassa 1860'lardan sonra "*sivilizasyon*" kelimesinin de yerini almıştır."⁴¹

Kavram *medeniyet asrı* şeklinde de kullanılmaktadır. Islahat Fermanı'nda gayri-müslim tebaa için yapılan reformu *medeniyet asrının* gerektirdiği ifade edilmektedir.⁴² *Medeniyet* ekonomik refahla ilişkilendirilmektedir, bilfiil; Ferman-ı Adalet bu ilişkilendirmeye örnek olarak gösterilebilir.⁴³ Ekonomik refah, ilerlemiş toplum, adil devlet, hürriyet, eşitlik beklentisini içerisine alan mefhuma ulaşmak için ciddi bir gayret havası asra hakimdir. Örneğin Mithat Paşa'nın Sultan II.Abdülhamid'in cülusu için kaleme aldığı metinde köleliğin *medeniyete* uygun

³⁰ Kemal beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIII, 2007, s.175.

³¹ Kemal Beydilli, – İlhan Şahin, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Eseri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 63-83.

³² "Tecdit: yenileme, yenilenme." Ayverdi, *age*, C.3, s.3069.

³³ Lütfi Paşa, *Asafnâme*, haz. Ahmet Uğur, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017, s.77.

³⁴ Ahmet Mithat Efendi, *age*, s.466-473.

³⁵ Mehmet Kaplan – İnci Enginün – Birol Emil, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I 1839-1865*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1974, s.13.

³⁶ *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, s.13.

³⁷ *Age.*, s.19.

³⁸ Ayverdi, *age*, s.1975.

³⁹ Sevan Nişanyan, *Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, Liberus Kitap, İstanbul 2021, s.572.

⁴⁰ Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Akademi Kitabevi, İzmir 1992, s.1.

⁴¹ *Age.*, s.27-32.

⁴² *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, s.20.

⁴³ Kili – Gözübüyük, *age*, s.23-24.

olmadığı ifade edilmektedir.⁴⁴ Burada *medeniyete* ulaşma/ uyum sağlama çabası oldukça açık vaziyettedir. Kanûn-i Esâsî'nin ilan metninde ise hürriyet ve eşitlik *medeniyetin* nimeti olarak vurgulanmaktadır.⁴⁵

Sultan II.Abdülhamid meclis açılışı için olan nutkunda Avrupa *medeniyetinin* Osmanlı Devleti'ne ithali için II.Mahmud'un kapı açtığını, Sultan I.Abdülmecid'in de aynı yolda ilerleyerek Tanzimat Fermanı'nı ilan ettiğini ve gelişmelerin başladığını, devletin mevcut ıslahat ihtiyacı sebebiyle dünyanın *medeniyet* ilerlemesine yetişemediklerini, *medeniyet* ve servetin ancak ulûm ve maarif kuvvetiyle olduğunu belirtmektedir. Akabinde Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebûsan söz konusu nutka cevaplarında padişahın ifadesini ikrar etmektedir.⁴⁶ *Medeniyet* olarak anlaşılan husus Avrupa'nın sahip olduğu refah, nizam, asayiş halidir. Zamanla sosyal kısmı da içine alan mefhum siyasal anlamda, devletin gücüne yeniden ulaşılması için gerçekleştirmesi gereken eylemler, uyması gereken kurallar bütünü olarak yorumlanmaktadır. Kapsadığı tüm içeriklerle *medeniyet* Osmanlı Devleti için on dokuz ve yirminci asırda ulaşılması gereken bir hedeftir ve eylemlerinde belirleyici role sahiptir.

Medeniyete ulaşmanın en temel reçetesi ise *terakkidir*.⁴⁷ *Terakki* yukarıda da söz edildiği üzere *ilerleme*⁴⁸-*gerileme* meselesi olarak Aydınlanma Çağı'nın bir getirisidir. Osmanlı Devleti'nde *terakki* "nizami olarak verilen maaşın üstüne fazladan yapılan ödeme anlamında kullanılan terim."⁴⁹ İken on dokuz ve yirminci yüzyılda manası siyasallaşmakta ve devletin refahına giden bir yol⁵⁰ olarak anlamlandırılmaktadır. *Terakki* etmek, *ilerlemek* bozulan nizamın telafisine en mühimi de günü yakalamaya, yetişmeye işaret etmektedir. Sultan Abdülaziz'in cülusu için kaleme alınan metinde devlettekilerin saadetini sağlayacak olanın *terakki* olduğu belirtilmektedir.⁵¹

Terakkinin içeriğine yönelik en yakın ipucu yine Mithat Paşa'nın Sultan II.Abdülhamid'in cülusu için hazırladığı metinde karşımıza çıkmaktadır. Metne göre devletin *terakkisi* toplulukların ortak vatan birliği saadeti ve fikrin ahalice kabulüne bağlı görülmekte; bu da tek bir usulle eğitilen topluma bağlanmaktadır. Burada *terakkinin* devlet görüşü ile nasıl bağdaştırıldığı açıkça görülmektedir. *Terakkinin* yolu maarif ve vatan duygusuyken arka planda amacı devletin gücünün pekişmesidir. Ve yine metne göre Osmanlı Devleti Avrupa cemiyetinden olduğu için "komşularıyla *terakkiyat-ı asriye* yolunda beraber olma"lıdır.⁵² On dokuz ve yirminci yüzyıl *medeniyet* asrında olduğu gibi *terakki* asrı olarak da yorumlanmaktadır. Kavram söz konusu dönemde sıkça kullanılmakta ve içeriği siyasal, sosyal, ekonomik olarak *ilerlemeyi* kapsamaktadır. Mefhum, Sultan II.Abdülhamid'in meclis açılışı için olan nutkunda⁵³, nutka âyan ve mebûsan meclislerinin cevaplarında⁵⁴ ve Sultan Mehmed Reşad'ın cülus metninde⁵⁵ de yer almakta; tüm kapsamlarıyla *ilerleme* ve *ilerlemek* için çabalamayı içermektedir.

Terakki aynı zamanda *sa'y* kavramı ile de ilişkilidir ve bir arada değerlendirilmesi uygundur. Çalışma⁵⁶ manasına gelen *sa'y*, gayret etme anlamında⁵⁷ da kullanılmaktadır. Filhakika III. Selim için hazırlanan Enveri Efendi layihasında "Yöneticiler halkın rahatına mükelleftir ve bu da asker ile olur ve asker nizâm ile olur ve nizâm *sa'y* ve ihtimam ile olur böyle olunca nizâmına *sa'y*

⁴⁴ Ahmet Mithat Efendi, *age*, s.446.

⁴⁵ Kili – Gözübüyük, *age*, s.30.

⁴⁶ Ahmet Mithat Efendi, *age*, s.508-519.

⁴⁷ "Terakki: ilerleme." Ayverdi, *age*, C.3, s.3121.

⁴⁸ "İlerleme: gelişme, terakki." *Age.*, C.2, s.1384.

⁴⁹ Seda Çakmakcioğlu, *age*, s.189.

⁵⁰ *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, s.20.

⁵¹ Ahmet Mithat Efendi, *age*, s.190.

⁵² *age*, s.444-445.

⁵³ *Age.*, s.507-513.

⁵⁴ *Age.*, s.514-525.

⁵⁵ Kili – Gözübüyük, *age*, s.72-73.

⁵⁶ Ayverdi, *age*, C.3, s.2691.

⁵⁷ Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *age*, s.19-21-27.

lazım gelir.⁵⁸ denilmektedir. Sened-i İttifak'ta da gayret etme manasında⁵⁹ karşılaştığımız kavram sonrasında *terakki* ile ilişkilendirilmekte ve *ilerlemek* için çabalamak gerektiği fikri kabul görmektedir. Sonrasında emek kavramı ile de ilişkilendirilecek olan mefhum konu edinilen metinlerde henüz yalnızca gayret etme anlamını taşımaktadır.

Medeniyete ulaşmak için *sa'y* edilmesi gereken *terakkinin* göstergeleri ve *medeniyetin* nimetlerinden biri⁶⁰ olarak yorumlanan, Osmanlı siyasi düşüncesinin en göze çarpan kavramlarından biri haline gelen ifade ise *hürriyet* mefhumudur. *Hürriyetin* sözlük karşılığı “hür olma durumu. [...] yasa ve toplum kuralları dışında kendinden üstün bir kuvvetin boyunduruğu altında bulunmama hali.”⁶¹dir. Kavramın “Fransızca *liberté* karşılığı olan siyasi anlamı Sadık Rıfat Paşa tarafından 1830'larda popülerleştirilmiştir.”⁶² Ele alınan metinlerde *hürriyet* sıkça yer almakta ve giderek kavrama yüklenen önem artmaktadır. Örneğin Kanûn-i Esâsî'de Heyet-i Âyan ve Mebûsan tarafından verilen layihalarda *hürriyete* halel getirecek bir şey olması durumunda ret veya tadil için iade edilmesi,⁶³ dokuzuncu maddesinde ise kişisel *hürriyetin* korunma altında olduğu, kanun dışında cezalandırılmayacağı⁶⁴ belirtilmektedir. Kanûn-i Esâsî'nin 1909 tadilinde yapılan değişiklikte de kişisel *hürriyet* yine korunmaktadır, yalnızca bu kez herhangi bir bahane ile ceza alınmamasına tevki edilmemesi de eklenmektedir.⁶⁵

Bu dönemde *hürriyet* az önce verilen tanımında olduğu gibi anlaşılmaktadır. Mithat Paşa'nın Sultan II.Abdülhamid'in cülusu için hazırladığı metinde köle ve cariye alım satımlarının *medeniyet* ve insaniyete muvafık olmadığı için sonlandırılmasından, saraydaki bu kişilerin azat edilmesinden bahsedilmektedir.⁶⁶ Sözlük manasına ek olarak kişinin *hürriyetinin* bir değerini olumsuz etkilememe koşuluna bağlı olması da kavramın algısına dahildir. Kanûn-i Esâsî'de Osmanlıların diğer kişilerin hukuk-ı *hürriyetlerine* tecavüz etmemekle mükellef oldukları belirtilmektedir.⁶⁷ Mefhum *hürriyet-i şahsiyye* şeklinde de sıkça metinlerde geçmektedir.

Kişi *hürriyeti* kavramın anlam ağına dahilken daha genel manada özgürlük olarak yorumlanan ifade ise *serbesti* mefhumudur. *Hürriyet* kavramından önce *liberté*'nin karşılığı olarak *serbesti-serbestiyet* mefhumu bir süre kullanılmaktadır.⁶⁸ Mithat Paşa'nın Kanûn-ı Cedid'inde⁶⁹ ve Kanûn-i Esâsî'nin yeniden ilan edildiği metinde⁷⁰ tüm Osmanlıların kavim ve mezhep fark etmeksizin *hürriyeti şahsiyelerine* sahip oldukları vurgulanmaktadır. Aynı vurgu Sultan II.Abdülhamid⁷¹ ve Mehmed Reşad'ın cülusu için kaleme alınan metinde⁷² tüm tebaanın *hürriyete* sahip olmasının yanında ondan yararlanması da ekli halde mevcuttur. *Hürriyet* on dokuzuncu ve yirminci asrın siyasi söylemlerinde, mücadelelerinde mühim bir yere sahiptir. İncelenen metinlerde kişisel *hürriyet* ve medeniyetle bağlantılı olarak yorumlanmış olan kavram basındaki tartışmalarda çok daha hareketli ve coşkulu şekilde yer almaktadır.

Medeniyet ve *terakki* asrı gereği *hürriyet* sahibi olan kişinin aynı zamanda *müsavat*⁷³ sahibi de olması gerekmektedir. Nitekim Mithat Paşa Sultan II.Abdülhamid'in cülusu için düzenlediği metinde, padişahın hedefini *adalet ve istinasız tüm Osmanlıların hukuk-ı hürriyet ile müsavat sahibi olmaları* şeklinde ifade etmektedir.⁷⁴ *Müsavat* Osmanlı Devleti'nde Müslüman-

⁵⁸ III. Selim'e Sunulan Islahat Layihaları, haz. Ergin Çağman, Kitabevi, İstanbul 2010, s.8.

⁵⁹ Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, s.5-7.

⁶⁰ Kili – Gözübüyük, age, s. 30.

⁶¹ Ayverdi, age, C.2, s.1313.

⁶² Nişanyan, age, s.375.

⁶³ Ahmet Mithat Efendi, age, s.495.

⁶⁴ Age., s.488.

⁶⁵ Kili – Gözübüyük, age, s.75.

⁶⁶ Ahmet Mithat Efendi, age, s.446.

⁶⁷ Age., s.488.

⁶⁸ İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri 2*, Dergah Yayınları, İstanbul 2019, s.116.

⁶⁹ Ahmet Mithat Efendi, Age., s.471.

⁷⁰ Kili –Gözübüyük, age, s.68.

⁷¹ Age., s.72-73.

⁷² Ahmet Mithat Efendi, age, s.441.

⁷³ “Müsavat: eşitlik. – Müsavi: eşit.” Ayverdi, age, C.2, s.2230.

⁷⁴ Ahmet Mithat Efendi, age, s.443.

gayrimüslim, erkek-kadın ve cariye-köle hususlarında mesele olarak mevcuttur⁷⁵. Bunun bir yansıması olarak da mefhum metinlerde öncelikle askerlik meselesiyle ilgili olarak karşımıza çıkmaktadır. Islahat Fermanı'nda tüm sınıf-ı tebaasının sultanın gözünde *müsavi* olduğuna ve hukukça *eşit* oldukları için görevce de *eşit* olduklarından bahsederek askerlik konusuna değinilmektedir.⁷⁶ Kavram aynı şekilde Ferman-ı Adalet'te de askerlik hususunda karşımıza çıkmaktadır.⁷⁷

Hürriyet gibi *müsavat* da *medeniyetin* nimeti olarak görülmektedir.⁷⁸ Tüm Osmanlıların kanun nazarında *eşit* olması⁷⁹ ve bu *eşitliğin* istisnasız olarak herkesi kapsamasının hedeflenmesi⁸⁰ sırasıyla *terakki- hürriyet- müsavat* gelişiminin bir parçasıdır. Kişinin hür ve eşit oluşu akabinde söz hakkını getirmektedir. Özellikle *terakki* çağında *ilerlemenin* ferdin *sa'ya*na bağlı görülmesi, çaba veren bireyin kendi kaderinde olduğu gibi devletin durumu ve geleceği hakkında da eylemler yapabileceği düşüncesini beslemiş ve giderek geçerlilik kazanmıştır. Siyasal söz hakkı isteği Osmanlı Devleti'nde *meşveret*⁸¹ ve *meşrutiyet*,⁸² bu mefhumların zıddı ise *istibdat*⁸³ kavramı ile karşımıza çıkmaktadır.

Meşveret mefhumu metinlerde çoğunlukla meclis-i meşveret olarak geçmekte, devlet mekanizmasının danışma kurulu yoluyla görüşmeler yapması, kararlar alması bu kavram ile ifade edilmektedir. Örneğin *Vaka-i Cedid*'de "meşveret-i kübra tertip edilerek" Rusya üzerine sefere çıkmaya karar verildiğinden bahsedilmektedir.⁸⁴ On dokuz ve yirminci asırda ise *meşveret* kavramı yine danışma manasını karşılamakla birlikte algılanışı ve yüklenen mana giderek siyasallaşmaktadır. Öyle ki İttihat ve Terakki liderlerinden Ahmed Rıza çıkardığı gazeteye *Meşveret* adını verecektir. Mithat Paşa, Sultan II.Abdülhamid'in cülusu için hazırladığı metinde usul-i *meşveret*in her medeni devletin *ilerleme* sebeplerinden biri olduğuna değinmektedir.⁸⁵ Kanûn-i Esâsî'nin ilanı için düzenlenen metninde ise asrın ihtiyacının kanunlar olduğu ve bunlarında *meşveret* ve *meşrutiyete* olan bağlılığı belirtilmektedir.⁸⁶

Devletin geleceği hakkındaki söz hakkı meselesi başlangıçta *meşveret* ile değerlendirilirken gittikçe *meşrutiyet* tercih edilmekte ve kavramların kullanımı önce beraberken sonrasında *meşrutiyet* ile devam etmektedir. Sultan Abdülhamid meclisin açılışı için olan nutkunda asra yetişememelerinin sebebini "*istibdat* elinden çıkarak *meşveret* kaidesine" ulaşılmamasından dolayı gerekli ıslahat ve kanunların sürdürülememesine bağlamakta ve Kanûn-i Esâsî ile kaide-i *istibdattın* imha olacağını ifade etmektedir.⁸⁷ Öyle ki *istibdat*, *meşveret*in zıddı olarak görülmektedir.⁸⁸ Meclis-i Mebûsan'ın nutka cevabında ise *istibdattın* kaldırılmasıyla devletin yenileneceğini, *meşrutiyet* ile devletin sarsılmaz bir temele sahip olacağına, mevcut dönemde adaletin *meşrutiyete* bağlı olduğuna, Kanûn-i Esâsî ile *meşrutiyetten* yararlanma yolunun açıldığına vurgu yapılmaktadır.⁸⁹ *İstibdat*, Klasik İslam düşüncesinde olumsuz olarak yorumlanmazken on dokuz ve yirminci asırda menfi bir anlam yüklenmektedir.⁹⁰ Sonrasında ise kavram siyasal söylemde Sultan II.Abdülhamid ile bağdaştırılmaktadır. Nihayet 1909 Kanûn-i

⁷⁵ Kara, *age*, s.33.

⁷⁶ *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, s.20-23.

⁷⁷ Kili – Gözübüyük, *age*, s.25.

⁷⁸ *Age*, s. 30.

⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi, *age*, s.471.

⁸⁰ Kili – Gözübüyük, *age*, s.71.

⁸¹ "Meşveret: müşavere etme." Ayverdi, *age*, C.2, s.2036.

⁸² "Meşrutiyet: şartlı monarşi." *Age*., C.2, s.2036.

⁸³ "İstibdat: diktatörlük, yönetimde baskı yapma." *Age*., C.2, s.1444.

⁸⁴ Ebubekir Efendi, *Vaka-i Cedid*, haz. İsmail Yiğit, Payidar Yayınevi, İstanbul 2020, s.33.

⁸⁵ Ahmet Mithat Efendi, *age*, s.444.

⁸⁶ Kili –Gözübüyük, *age*, s.30.

⁸⁷ Ahmet Mithat Efendi, *age*, s.509-510.

⁸⁸ İsmail Kara, *İslamcılığın Siyasi Görüşleri 1*, Dergah Yayınları, İstanbul 2020, s.102.

⁸⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Age*., s.520-521.

⁹⁰ Kara, *Age*, s.119.

Esâsî tadillerinde de devletin şeklinin *meşrutiyet* olduğu ve muhalifliğinin yasaklandığı belirtilmektedir.⁹¹

Hür ve eşit kişinin söz hakkı ile başlayan siyasal düşünce zinciri başlangıçta Osmanlı *meşveret* geleneği vasıtası ile kavramsallaştıktan sonra *meşrutiyet* ile siyasal söylemde ve mücadelede kendine yer bulmaktadır. 1908 II.Meşrutiyet'in ilanı ise mefhumun siyasal karşılığını açıkça ortaya çıkarmaktadır. Ferdin üzerinde söz hakkı olduğu devlet ise *vatan*⁹² kavramıyla karşılanmaktadır. Mefhum "1860'lardan itibaren Fransızca *patrie* sözcüğünün anlam evrimine paralel olarak siyasi anlam kazanmıştır."⁹³ Tanzimat Fermanı'nda can ve namus güvenliği olan kişilerin devlet ve milletine iyi hizmetten ayrılmayacağı ve günden güne *vatan* muhabbetlerinin artacağına,⁹⁴ Ferman-ı Adalet'te ise kişinin iyiliğinin *vatan* ve memleketinin asayişine bağlı olduğuna⁹⁵ işaret edilmektedir. Burada henüz mefhumu siyasi anlamının tam olarak yüklenmediği görülmektedir.

Mithat Paşa'nın Sultan II.Abdülhamid'in cülusu için düzenlediği metinde ise devletin *terakkisinin* toplulukların ortak *vatan* birliği saadeti ve bu düşüncenin toplum tarafından kabulüne bağlı olduğu ifade edilmektedir. Metindeki dikkate değer diğer bir vurgu ise Bosna ve Hersek'te süren anlaşmazlıkta akan kanın bir *vatan* evladına ait olduğudur.⁹⁶ Asr-ı terakki düşüncesinin *vatan* kavramına ulaşmasında ve siyasallaşmasında özellikle Namık Kemal'in etkisi mevcuttur. *Vatan* başlangıçta devlet manasında anlamlandırılırken basın ve edebiyatta yer alan gündemle insanlar arasında manevi bir bağlılık çağrışımına sahip hale gelmektedir. Devletin problemleri için *acil bir şeyler yapılması gerektiği* dürtüsüyle kullanımı *-hürriyet* kavramında olduğu gibi- giderek coşku kazanmakta ve manası siyasallaşmaktadır. Öyle ki 1909'a gelindiğinde yapılan Kanûn-i Esâsî tadilinde üçüncü maddeye padişahın cüluslarında şer'i şerif ve Kanûn-i Esâsî'ye "riayet, *vatan* ve millete sadakat" için yemin edeceği eklenmektedir.⁹⁷

Sultanın uğruna yemin edeceği *vatan* artık yalnızca yurt anlamında değil siyasal olarak kitleleri harekete geçirme yetisine sahip, uğruna ölünecek kutsal varlık manasını karşılamaktadır. Söz konusu kutsala riayet etmeme ise kavramın kendisi ile tamlama haline gelen *vatan haini* kullanımında görüldüğü gibi *ihanet* ile yorumlanmaktadır. *İhanet*in siyasal bir kavram olarak yorumlanması on dokuz ve yirincinci yüzyılın hararetle tartışmalarında yoğunluğunu kazanmaktadır. *İhanet* mefhumunun anlam grubuna *fitne*⁹⁸, *fesat*⁹⁹, *hain*¹⁰⁰ ve *hıyanet*¹⁰¹ dahil edilebilir. Beş kavram da olumsuz yorumlamaya sahip olarak Osmanlı düşüncesinde kullanımdadır.

Kavram incelediğimiz metinler arasında en çok Sened-i İttifak'ta karşımıza çıkmaktadır. Sened-i İttifak'ta, *ihanet*in söz konusu olması durumunda âyanların Sultan için *ihanet*in def'i amacıyla ittifak edecekleri, Sultanı *ihanet* ve *fesattan* koruyacakları, "tahrik-i erbab-ı *fesad* ve hased"i hain bilecekleri ifade edilmektedir.¹⁰² Burada mevcut olan *ihanet*in siyasal anlamı sonrasında da varlığını sürdürmektedir. Kavram yüz sene sonra II.Abdülhamid'in hal'i için verilen fetvada *fitne*-i azime olarak yine karşımıza gelmektedir.¹⁰³ İncelenen ana metinlerden ziyade konu edilmeyen birçok metinde -basında yer alan makaleler, siyasal amaçlı kurulan cemiyetlerin metinleri vb.- *ihanet* ve mana kümesini izlemek mümkündür. *İhanet* kavramının kullanımı Osmanlı düşüncesinin eski tarihlerine kadar erişebilmekle birlikte on dokuz ve yirincinci

⁹¹ Kili – Gözübüyük, *age*, s.78.

⁹² Vatan: yurt. *age*, C.3, s.3302.

⁹³ Nişanyan, *age*, s.936.

⁹⁴ *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, s.14.

⁹⁵ Kili –Gözübüyük, *age*, s.21.

⁹⁶ Ahmet Mithat Efendi, *age*, s.445.

⁹⁷ Kili –Gözübüyük, *age*, s.75.

⁹⁸ "Fitne: karışıklık." Ayverdi, *age*, C.1., s.970.

⁹⁹ "Fesat: tabii halden çıkma, bozulma, bozukluk." *Age.*, C.1, s.944.

¹⁰⁰ "Hain: hıyanet eden." *Age.*, C.2, s.1144.

¹⁰¹ "Hıyanet: ... kendisinden beklenen sadakati göstermeme..." *Age*, C.2, s. 1263.

¹⁰² *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, s.4-7.

¹⁰³ Kili - Gözübüyük, *age*, s.70.

asırda mefhumun siyasal yoğunluğu artmakta ve Osmanlı siyasal söyleminin mühim parçalarından biri haline gelmektedir.

Sonuç

Çalışmamızda Osmanlı Devleti'nin on dokuz ve yirminci asrı için temsil niteliği yüksek olan on dokuz metni incelenerek, kullanılan kavramlar tespit edilmiştir. Tetkik sonucunda on iki kavrama ulaşılmıştır. Söz konusu mefhumlar; *asayiş, buhran, cedit, hürriyet, ıslah, ihanet, medeniyet, meşveret, müsavat, tedenni, terakki* ve *vatan*'dir. Birinci bölümde kavramlar, kavramların anlam kümeleri ve kullanım sıklıklarına yer verilmiş, ikinci bölümde ise mefhumların mana değişim/ sabitlikleri incelenmiştir. Tespit edilen on iki kavramın Osmanlı düşüncesinde on dokuzuncu yüzyılda geçirdiği keskinleşme ifade edilmiştir. *Asayiş, buhran, ihanet* kavramları genel bağlamlarını sürdürürken diğer mefhumların mana dönüşümleri daha yoğun gerçekleşmiştir. *Medeniyet, meşveret, müsavat* kavramlarına ciddi bir değer atfedilirken *hürriyet, terakki* ve *vatan* mefhumlarına kutsallığa yakın bir mana yüklenmiştir. On iki kavram Osmanlı Devleti'nin yenileşme düşüncesinde geçirdiği adımların izdüşümünü göstermektedir. Giderek artan bir siyasallaşmanın isnat edildiği kavramlar siyasal söylemin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bittabi ki söz konusu kavramların hangi manaları hangi noktalarda edindiğinin, hangi kavramın hangi refleksleri tetiklediğinin tespiti önem taşımaktadır. Bir makale kapsamını aşmamasına dikkat edilen çalışmamız Osmanlı Devleti için kavramlar tarihine giriş amacı taşımakta, her bir kavramın tetkiki çok daha geniş etütler gerektirmektedir.

Kaynakça

- III. Selim'in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme, haz. V. Sema Arıkan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- III. Selim'e Sunulan Islahat Layihaları, haz. Ergin Çağman, Kitabevi, İstanbul 2010.
- Ahmed Cevdet Paşa, 19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi, haz. Seyit Ali Kahraman, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, C.1.
- Ahmet Mithat Efendi, Üss-i İnkılap, haz. İdris Nebi Uysal, Dergah Yayınları, İstanbul 2013.
- AKYILDIZ, Ali, "Sened-i İttifak", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), XXXVI, 2009, s.512-514.
- AYVERDİ, İlhan, Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük, haz. Kerim Can Bayar, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005, C.1-2-3.
- BAYKARA, Tuncer, Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar, Akademi Kitabevi, İzmir 1992.
- BEYDİLLİ, Kemal, İlhan Şahin, Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dair Eseri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- _____, "Nizâm-ı Cedîd", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), XXXIII, 2007, s.175-178.
- ÇAKMAKCIOğLU, Seda, Koçi Bey Risaleleri, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Devlet Adamlarına Öğütler Nesayih'ul – Vüzera V'el- Ümerâ veya Kıtâb-ı Güldeste , der. - çev. Hüseyin Ragıp Uğural, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1969.
- Ebubekir Efendi, Vaka-i Cedid, haz. İsmail Yiğit, Payidar Yayınevi, İstanbul 2020.
- KAPLAN, Mehmet – İnci Enginün – Birol Emil, Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I 1839-1865, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1974.
- KARA, İsmail, İslamcıların Siyasi Görüşleri 1, Dergah Yay., İstanbul, 2020.
- _____, İslamcıların Siyasi Görüşleri 2, Dergah Yay., İstanbul, 2019.
- Kâtib Çelebi, Siyaset Nazariyesi Düstûru'l- amel li Islâhi'l – halel, haz. Ensar Köse, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2020.
- KİLİ, Suna, A. Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri Sened-i İttifaktan Günümüze, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1985.
- Lütfi Paşa, Asafnâme, haz. Ahmet Uğur, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2017.
- NİŞANYAN, Sevan, Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi, Liberus Kitap, İstanbul 2021.
- UNAT, Faik Reşit, "Ahmed III. Devrine Ait Bir Islahat Tavrı", Tarih Vesikaları, II, 1941, s.107-121.
- ÜNSAL, Coşkun, İbrahim Müteferrika, Usûlü'l- Hikem Fî Nizâmi'l- Ümem (İnceleme Metin), (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018.
- Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, ed. İnalçık, Halil, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

Summary

In the nineteenth century, the Ottoman Empire was undergoing innovations in political, economic, social and cultural fields. In order to better understand the issues of the nineteenth-twentieth century, the impact of which we still see, we need to know the mentality of the period better. Although much work has been done in the history of thought, the concepts of political language have not been fully analyzed. However, recognizing the concepts, which are one of the instruments of the historian, will both contribute to the studies and make the issues clearer. At this point, the History of Concepts will fulfill this need. Although there are valuable studies on the Ottoman renewal, it has not yet been the subject of detailed studies in terms of the history of concepts. In order to contribute to the literature, our study evaluates the main texts that are considered fundamental for the Ottoman renewal in the nineteenth and twentieth centuries in terms of the history of concepts. Nineteen highly representative main texts were selected. In the first section, the concepts, their meaning clusters and frequency of use are analyzed, and in the second section, the change/constancy of the meaning of the concepts is analyzed. The conclusion includes a general evaluation.

The nineteen texts mentioned during the identification of the concepts were analyzed chronologically. The texts are respectively; Sened-i İttifak (1808), Tanzimat Edict (1839), a speech of Sultan Abdülmecid I (1840), Islahat Edict (1856), the edict sent to the grand viziership following the accession of Sultan Abdülaziz (1861), the edict known as Fermanı Adalet (1875), the manuscript written by Mithat Pasha to be the imperial edict of the accession of Sultan Abdülhamid II (1876), the declaration of the Kanun-i Esasi (1876), The edict sent to the grand viziership upon the accession of Sultan Abdülhamid II (1876), The proclamation of Kanun-i Esasi (1876), The law written by Mithat Pasha under the name Kanun-i Cedid (1876), Kanun-i Esasi (1876), Sultan Abdülhamid's opening speech to the parliament, The response of the Assembly of Notables to the opening speech (1876), The response of the Chamber of Deputies to the opening speech (1876), The Imperial Decree on the invitation of the Chamber of Deputies to convene (1908), the imperial edict on the enforcement of the Kanun-i Esasi, which was read at the Bâb-ı Âli (1908), The fatwa on Abdülhamid's resignation and Mehmed Reşad's accession to the throne (1909), the imperial edict read at the Bâb-ı Âli on the occasion of Sultan Mehmed Reşad's accession (1909), and the amendments to the Kanun-i Esasi (1909). As a result of the analysis, twelve concepts were found; public order (*asayiş*), crisis (*buhran*), new (*cedid*), liberty (*hürriyet*), reform (*islah*), betrayal (*ihanet*), civilization (*medeniyet*), consultancy (*meşveret*), equality (*müsavat*), regression (*tedenni*), progress (*terakki*) and homeland (*vatan*).

The notion of *public order (asayiş)* is also present in texts from before the nineteenth century. The concept can be used together with *rest (istirahat)*. In the nineteenth century, the meaning of *public order (asayiş)* expands to include justice and adherence to the law. The concept of *crisis (buhran)*, which can be considered as the opposite of *public order (asayiş)*, includes the disruption of order in the Ottomans' own words. The Ottomans cited the concepts of *alteration (tağyir)*, *decline (inhitat)* and *regression (tedenni)* as the causes of the depression/crisis. The Ottoman Empire interpreted the process both as a deviation from the order / disruption of the order and as a matter of progress and regression. In the end, *alteration (tağyir)*, *decline (inhitat)* and *regression (tedenni)* form a cluster of meanings that correspond to *regression (gerileme)*. In the face of *deterioration (bozulma)* / *regression (gerileme)*, the Ottoman Empire's first maneuver was to attempt to improve the existing situation. The attempt to improve transforms its meaning and meaning first as *recovering (ihya)* and then as *reform (islah)* and *reforms (islahat)*. *Reform (islah)* is interpreted as the process, and *reforms (islahat)* as the name of the process. The concept cluster of *recovering (ihya)* / *reform (islah)* / *reforms (islahat)*, which first means improvement and then change/ renewal, is an integral part of the period of renewal.

The concept of *new (cedid)* is both the equivalent of new and also refers to newly developed techniques and methods that are different from the ancient ones. It also includes *renewal (tecdid)*. Concepts that are interpreted as new or renewal of the existing form a cluster: *new (cedid, nev, yeni)*, *renewal (tecdid)*. *The new*, which initially had a negative image as the deterioration of the ancient, is perceived as a necessity and a positive change for the nineteenth and twentieth centuries. In the 19th century, everything that is necessary for the age is also interpreted as everything that is necessary for *civilization (medeniyet)*. *Reforms (islahat)* and *the new* are necessary for *civilization (medeniyet)*. It is a goal to be achieved for the Ottoman Empire in the nineteenth and twentieth centuries. The most basic prescription for achieving *civilization (medeniyet)* is *progress (terakki)*. It was frequently used in the period in question and meant political, social and economic *progress (terakki)*. *Liberty (hürriyet)*, which is related to *civilization (medeniyet)* and *progress (terakki)*, has an important place in the political discourses of the nineteenth and twentieth centuries. In the texts examined, it is interpreted in connection with *personal freedom* and *civilization (medeniyet)*. There is also a perception in the texts that a person who has *liberty (hürriyet)* must also have *equality (müsavat)*.

In the Ottoman Empire, the desire to have a say in politics was characterized by the concepts of *consultancy (meşveret)* and *constitutionalism (meşrutiyet)* and the opposite of these concepts was the concept of *despotism (istibdat)*. The issue of the right to have a say on the future of the state was initially evaluated through the concept of *consultancy (meşveret)*. Afterwards, *constitutionalism (meşrutiyet)* is preferred. While the concept of *homeland (vatan)* is interpreted in terms of the state, it has a connotation of spiritual attachment. The use of *homeland (vatan)* becomes increasingly enthusiastic and its meaning becomes politicized. It for which the Sultan swears an oath is no longer just a homeland, but a sacred entity capable of mobilizing the masses politically, a sacred being to die for. Failure to respect this sacredness is interpreted as *betrayal (ihanet)*. According to the information obtained as a result of the analysis, the concepts of *public order (asayiş)*, *crisis (buhran)* and *betrayal (ihanet)* maintained their general context. The concepts of *civilization (medeniyet)*, *consultancy (meşveret)* and *equality (müsavat)* are given importance. The notions of *liberty (hürriyet)*, *progress (terakki)* and *homeland (vatan)* are given a meaning close to sacredness. The twelve concepts show the projection of the steps taken by the Ottoman Empire in the idea of renewal. Concepts were increasingly politicized and became an integral part of political discourse.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309- 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 2, May 2023

www.historystudies.net

TÜRKİYE'DE ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ SÜRECİNDE MUHALİF BİR FİĞÜR: NURİ DEMİRAĞ VE MİLLİ KALKINMA PARTİSİ

*An Opportunity for Nuri Demirağ the National Development Party the Transition to
Multiparty Life in Turkey*

Dr. Murat Karataş

Abdullah Gül Üniversitesi

murat.karatas@agu.edu.tr

Yeter Solak

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi

yetersolak@osmaniye.edu.tr

Makale Türü-ArticleType : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-ReceivedDate : 31.12.2022

Kabul Tarihi-AcceptedDate : 02.05.2023

DOI Number : 10.9737/hist.2023.1133

Atıf – Citation:

Murat Karataş & Yeter Solak, "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Muhalif Bir Figür: Nuri Demirağ ve Milli Kalkınma Partisi", *History Studies*, 15/2, Mayıs 2023, s. 311-325.

TÜRKİYE'DE ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ SÜRECİNDE MUHALİF BİR FİĞÜR: NURİ DEMİRAĞ VE MİLLİ KALKINMA PARTİSİ

**An Opportunity for Nuri Demirağ the National Development Party the Transition to Multiparty
Life in Turkey**

Dr. Murat Karataş & Yeter Solak

Öz

Türkiye'de 1923-1945 döneminde siyasal hayat tek partili özelliği göstermektedir. 1939-1945 yıllarında yaşanan İkinci Dünya Savaşı'na girmeyen Türkiye gerek savaş sürecinde gerekse de savaş sonrasında savaşın getirdiği birtakım olumsuzluklarla karşı karşıya kalmıştır. Bu olumsuzluklar dış ve iç etmenlerin etkisiyle iktidar üzerinde çok partili yaşama geçme konusunda zorlayıcı bir etki yaratmıştır. Türkiye'de gerek iç gerekse de dış şartların zorlamasıyla çok partili hayata geçmek için adım atmaya hazırlandığı sırada Nuri Demirağ Milli Kalkınma Partisi'ni kurmuştur. Parti, siyasal hayatımızda etkin bir varlık gösteremese de partinin kuruluşu demokrasi kültürünün tesisi ve çok partili yaşama geçiş döneminde önemli bir katkı sunmuştur. Partinin kurucusu ve başkanı olarak Nuri Demirağ'ın bütün çabalarına rağmen parti içi karışıklıkların sonlanmaması ve parti etkinliklerinin yanlış noktalardan değerlendirilmesi, partinin siyasal yaşamda silikleşmesine yol açmıştır. 1957 yılında da parti başkanı Nuri Demirağ'ın ölümü üzerine parti kurulunun toplanamaması nedeniyle Milli Kalkınma Partisi'nin siyasal yaşamımızdaki varlığı sesiz sedasız bir şekilde sonlanmıştır. Çalışmam bu manada siyasal yaşamımızdaki demokratikleşme süreci adına önemli bir noktada duran Milli Kalkınma Partisi'nin siyasal serüvenini ele almak ve kurucusu olan Nuri Demirağ'ın süreçteki rolünü ortaya çıkarmayı hedefleyerek literatüre katkı sunma amacındadır.

Anahtar kelimeler: Nuri Demirağ, Milli Kalkınma Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti.

Abstract

The political life in Turkey during the period of 1923-1945 showed a single-party characteristic. Turkey, which did not enter the Second World War in 1939-1945, faced some negativities brought by the war both during and after the war. These negativities have had a compelling effect on the government to switch to a multi-party system with the effect of external and internal factors. Nuri Demirağ founded the National Development Party while he was preparing to take a step towards a multi-party system in Turkey, forced by both domestic and foreign conditions. Although the party could not show an active presence in our political life, its establishment made an important contribution to the establishment of democracy culture and the Despite all the efforts of Nuri Demirağ as the founder and chairman of the party, the inconsistency in the party and the evaluation of party activities from the wrong points led to the party's indifference in political life. In 1957, the existence of the National Development Party in our political life came to an end quietly due to the fact that the party committee could not convene after the death of the party chairman, Nuri Demirağ. In this sense, our study aims to contribute to the literature by aiming to discuss the political adventure of the National Development Party, which stands at an important point in terms of the democratization process in our political life, and to reveal the role of its founder, Nuri Demirağ, in this process.

Keywords: Nuri Demirağ, National Development Party, Republican People's Party, Democrat Party.

Giriş

Bu çalışmada, Türkiye’de çok partili hayata geçiş sürecinde ilk muhalefet partisi olma özelliği taşıyan Milli Kalkınma Partisi (MKP) ve onun lideri Nuri Demirağ konu edilmiştir. Ocak 1946’da Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) kadroları içinden çıkan isimlerce kurulan Demokrat Parti’nin (DP) devlet tarafından kabul görmesi¹ MKP’nin başarısını etkileyen en temel sebeplerden birisi olmuştur. Bununla birlikte yaşamı boyunca farklı alanlarda ilkleri gerçekleştiren Demirağ, siyasi alanda partisi ile bir ilke imza atmış ve ardıllarına yol açmıştır. Bu yol açışta parti, Terakkiperver Cumhuriyet Fırka (TCF) ve Serbest Cumhuriyet Fırka (SCF) örneklerinden hareketle kapatılmanın önüne geçmek için dönemin siyasi iktidarı ile çatışmaktan kaçınmıştır. Gerçekleşmesi mümkün olmayan ciddi siyasi söylemlerden uzak duran parti, Türk milletini üzerindeki tek parti dönemi suskunluğunu atma noktasında da cesaretlendirmiştir. Diğer taraftan ülkede liberalizmin yerleşmesini hedefleyen programa sahip parti, Türk milleti nezdinde ciddi karşılık bulamamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasındaki temel sebep ise devletin (sivil-askeri bürokrasi) ve basının partiye dönük ‘*umursamaz*’ tavrı olmuştur. MKP’nin siyasal hayatının konu edildiği bu çalışmada, partinin kuruluşunu hazırlayan siyasi arka plan verildikten sonra partinin, kuruluş ve yaşam sürecine bakılmıştır. Çalışma hazırlanırken ikincil kaynak taraması yapılmış ve bu kaynaklardan çıkan bilgiler karşılaştırılarak tutarlı bilgiler elde edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca betimleyici bir nitelik taşıyan bu çalışmada, belirli bir kronolojiye sadık kalınmaya çalışılmış; ancak bilgilerin istenilen düzeyde olmaması kimi noktalarda çalışmayı sınırlandırmıştır.

1.Nuri Demirağ’ın Hayatı

Türkiye’nin iş ve siyaset hayatında iz bırakan Nuri Demirağ, Sivas’ın Divriği ilçesinde Mühürdarzade Ömer Bey ile Ayşe Hanım’ın ilk çocuğu olarak 7 Mayıs 1886’da dünyaya geldi. İlköğrenimini, babasının yaptırdığı Sıbyan Mektebi’nde, Ortaöğrenimini ise Divriği Rüştüyesi’nde tamamladı. Sonrasında babasını erken yaşta kaybetmesi (1889) nedeniyle çalışma hayatına atıldı. Ziraat Bankası’nın açmış olduğu memuriyet sınavını kazanarak, önce Kangal ardından Koçgiri şubelerinde çalıştı. İkinci Meşrutiyetin ilanı (1908) sonrası Maliye Vekâletinin açtığı sınavı kazanan Demirağ, Hasköy Mal Müdürlüğü Refikliğine atandı. Bu süreçte Maliye Mekteb-i Âlî’sinin derslerine devam eden Nuri Bey, aynı zamanda Darülfünun’da verilen konferansları takip etmenin yanı sıra Fransızca öğrenmeye çalıştı.²

Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar Maliye Vekâleti bünyesinde farklı memuriyetlerde bulunan Demirağ, Mütareke döneminde Beyoğlu Tatavla Şubesinin teftişi sırasında bir grup Rum ile yaşadığı tartışma üzerine memuriyetten istifa etti. Bundan sonra tüm birikimiyle³ sigara kâğıdı işine giren Demirağ, kısa zamanda “*Türk Zaferi*” adıyla sigara kâğıdını piyasaya çıkarttı. Ayrıca bu dönemde Maçka mıntikasının sorumluluğunu üstlenerek Ankara merkezli kurtuluş mücadelesine destek verdi.⁴ 1920’de memuriyetten istifa edip yaklaşık 250 liralık bir sermaye ile ticarete atılan Nuri Bey’in serveti 1935 yılının sonunda 11 milyon birikime ulaştı. Şakir’in de ifade ettiği gibi “*Onun zenginliği harp zenginliği değildi. Talih oyunları ile zengin olmamış, kirlî işlere asla girmemişti. Bütün servetini ölçülü ve hesaplı hareketlerle kazanmıştı. Milletten*

¹ Gevgili’ye göre, İnönü bu süreçte tek partiden çok partiye geçiliyor görüntüsü altında ülkede iki partili sistem kurmayı bunu yaparken de CHP içerisinde bir arınma/temizlenme yapmayı amaçlamıştır. Ali Gevgili, *Yükseliş ve Düşüş*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1987, s. 34-35.

² Ziya Şakir, *Nuri Demirağ Kimdir?* Fikir Yayınları, İstanbul 2016, s. 12-34.

³ Nuri Bey ticarete atılma kararı verdiğinde piyasa da oldukça varlıklı yabancı uyruklu iş insanlarından oluşan bir zümre etkindi. Nuri demirağ ise bu piyasada var olmak için azmi ve 50 altında oluşan sermayesiyle işe başlamıştı Şakir, *a.g.e.*, s. 38.

⁴ Necmettin Deliorman, *Nuri Demirağ’ın Hayatı ve Mücadeleleri*, Nuri Demirağ Matbaası, İstanbul 1957, s. 7-25.

aldığını yine milletin menfaatine harcamaya inanmıştı."⁵ Demirağ'a göre çok para kazanmakla, kazanılan paranın doğru sahalarda harcanması çok farklı idi. O, ticaret yapan, para kazanan ve çalışma sahası olarak ülkenin kalkınmasına destek olacak alanı yatırım sahası olarak seçen bir girişimciydi.

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte ülkenin imar ve inşası süreci başladığında Nuri Bey, başta demiryolu olmak üzere farklı alanlarda da müteahhitlik yaptı. Bu süreçte Samsun-Sivas Demiryolu başta olmak üzere ülkenin bütününde yaptığı yaklaşık 1000 km'lik demiryolu yatırımları nedeniyle kendisine Atatürk tarafından "*Demirağ*" soyadı verildi.⁶ Nuri Bey demirağlarla ördüğü memleketinin farklı illerinde inşa ettiği evleriyle de ülkenin yeniden imarına katkıda bulunmuştu. Ayrıca farklı alanlarda atılımlar yapan Demirağ ülke ticaretinde etkin konumda olan girişimci iş insanlarından biri olarak dönemde yükselen bir değer olan havacılık alanında da atılım yapma kararı aldı.

Türkiye'de özel sektörde ilk uçak fabrikasını kuran, uçak ve planör üreten Demirağ, 16 Şubat 1925'te Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal tarafından "*İstikbal Göklerdedir*" sözü ile açılan Türk Tayyare Cemiyeti'nin faaliyetlerine destek olmayı hedeflemişti. Türk tasarımı uçak üretmenin zor ve pahalı bir iş olduğunun farkında olan Demirağ'ın bu alandaki ortağı Uçak Mühendisi Selahattin Alan oldu. Çalışmaları dönemin Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ve Hava Müsteşarı Zeki Doğan tarafından desteklenen Demirağ, on yıllık bir faaliyet programı hazırlattı. Bu programın ilk ayağı Beşiktaş'ta "*Tayyare Etüd Atölyesi*" ve Divriği'de "*Büyük Gök Okulu*" oldu. İlk yerli uçağı Ağustos 1941'de İstanbul'dan Divriği'ye uçuran Demirağ, aynı yılın sonbaharında 12 uçaklık bir filoyu, İstanbul'dan Adana, Ankara, Bursa, Elâzığ, Eskişehir, Konya, Kütahya ve Malatya semalarında uçurarak Türk insanına, uçak yapabileceğini gösterdi.⁷

Gök Okulu ile pilot yetiştirmeyi ayrıca uçakların bakımını ve teknik desteğini sağlayacak personeli yetiştirmeyi hedefleyen Demirağ, bu okuldan mezun olacak öğrencilerin Cumhuriyete, vatana, millî ve manevî değerlere bağlı olmasını ayrıca "*işretten, oyundan, iffetsizlikten, egrilikten, tembellikten ve zulümkarlıktan uzak durmalarını*"⁸ istedi. Bunlara ek olarak Demirağ, Türkiye'nin ilk paraşüt üretim merkezini İstanbul'da hayata geçirdi. Bu üretim için Hüseyin Avni Paşa Korusunu satın aldı. Burada paraşütün hammaddesinin ipek olması nedeniyle dut ağacı ve ipek böceği yetiştirerek ilk paraşüt imalatını gerçekleştirdi.⁹

2. Tek Partiden Çok Partili Sisteme Geçiş

İkinci Dünya Savaşı nihayete erdiğinde CHP içinde bir kesim Atatürk'ün mirası olarak görülen demokratikleşme adına zaruri görülen çok partili yaşama geçmenin zamanının geldiği görüşündeydi. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, dünya ABD ve Sovyetler Birliği ekseninde iki kutba ayrıldı. Uluslararası alanda yeni ideolojik, ekonomik ve siyasal ilişkilerin oluşturulduğu bu dönemde, ABD ve Sovyetler Birliği söz konusu alanlarda, dünyanın geri kalanıyla ilişkilerini düzenlemeye çalışmaktaydılar. Türkiye ise İkinci Dünya Savaşına girmeyerek '*tarafsızlık politikası*' izlemiş ancak savaş sonrası dönemde bu politikasından dolayı

⁵ Şakir, *age*, s. 4.

⁶ Osman Yalçın, Mühürdarzade Nuri Bey'in (Demirağ) Hayatı ve Çalışmaları (1886-1957), *Ankara Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 44, Güz 2009, s. 748-749.

⁷ Yalçın, *age*, s. 754.

⁸ Murat Karataş, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkçü Dergiciliğin Bir Örneği Olarak Gök-Börü Dergisi", *Journal of Universal History Studies*, 2(1), 2019, s. 143.

⁹ Fatih M. Dervişoğlu, *Türkiye'nin Havacılık Efsanesi: Nuri Demirağ*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 102.

başta Sovyetler olmak üzere ABD ve İngiltere’den geleceğe dönük olumsuz sinyaller almıştı.¹⁰ Bir tarafta hükümetler tarafından her an savaşa girilebileceği kaygısıyla oluşturulan savaş ekonomisinin ortaya çıkardığı iç hoşnutsuzluklar diğer tarafta savaş yıllarında izlenen tarafsızlık politikasının sebep olduğu dış hoşnutsuzluklar Milli Şef/İnönü yönetimini yenedünya düzeninin oluşturacağı ekonomik ve siyasi gerçeklik yönünde adım atmaya zorlamıştır.¹¹

İsmet İnönü’nün elinde bu süreçte ortaya çıkan sorunları çözmek adına üç yol vardı. Birincisi bütün hoşnutsuzluklara karşı halk ve CHP içinde değişim isteyen kesimin isteklerini göz ardı ederek var olan yapıyı sürdürmek ve güçlendirmektir. Bu seçeneğin savunuculuğu yapan kişi sayısının çok olmadığı kısa sürede ortaya çıkmıştır. İkinci yol Türkiye’nin modernleşmesi adına uygulanan hükümet icraatlarının gözden geçilerek güncellenmesi gerekliliğidir. Üçüncü yol ise çok partili yaşama geçerek sistemin eksikliklerinin giderilerek demokratikleşmesini sağlamaktır. Bu süreçte İnönü yönetiminin tercihi ABD’nin başını çektiği Batı dünyasına yaklaşarak demokrasi yolundaki eksiklerini çok partili sisteme geçerek giderme yoluna gitmek olmuştur.¹² Türkiye’deki yaygın kanaate göre bu dönemde çok partili hayata geçme kararını ortaya çıkaran etmen, Sovyetler Birliği’nin Türkiye’den toprak talebine karşı, Batılı devletlerin desteğini kazanmayı amaçlayan, dış politika kaygısı oldu.¹³ Bu görüş sahiplerinin ifade ettiğine göre dönemde savunmasız ve yalnız olan Türkiye, Batının müttefiki olmanın sağlayacağı avantajlardan yararlanmak isterken aynı zamanda Batı ile ilişkilerini geliştirerek onların liberalleşme yönündeki bazı isteklerini yerine getirmişti.¹⁴ Başka bir şekilde söylemek gerekirse İnönü yönetiminin bu adımı atmasında Sovyetlerin 19 Mart 1945 tarihinde Moskova elçisi Selim Sarper’e 17 Aralık 1925 tarihli Dostluk Antlaşması’nın 7 Kasım 1935 tarihli protokol hükümleri çerçevesinde feshedildiğini bildirmeleri etkili olmuştu.¹⁵ Nitekim Cumhurbaşkanı İnönü San Francisco Konferansı’na giden heyete, çok yakın bir zamanda Türkiye’de çok partili sisteme geçme konusunda kararlı olduğunu ABD’lilere net bir dille anlatılması görevi vermişti.¹⁶

Diğer taraftan İnönü’nün 1945 yılında çok partili hayata geçme kararında, Sovyet tehdidine dönük Batının desteğinin kazanılması amacı güdülmekle birlikte böyle önemli bir adımı tek bir etmenle açıklamak doğru değildir. Bu noktada İnönü’nün söz konusu önemli kararını, dönemin iç koşullarını da göz önüne alarak, açıklamak gerekmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye’sine bakıldığında CHP’ye karşı, toplumun farklı katmanlarında muhalefet olduğu görülmektedir.¹⁷ Tek parti dönemi CHP’ine karşı halkın tepkisini doğuran iki temel sebep söylemek gerekirse bunlardan ilki Cumhuriyetin ilanı ile birlikte uygulamaya konulan modernleşme projesidir. Kemalist seçkinler bu projeyi, toplumun geniş kesimlerine ulaştırabilmek için tavizsiz politikalar uygulamışlardır. Bu politikalar ise devlet ve toplum arasında kopukluk meydana getirmiştir. Söz konusu kopukluk yönetimin halka karşı

¹⁰ Bu süreçte yaşananlar için Bkz. Metin Toker, *Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu*, Akis Yayınları, Ankara, 1971.

¹¹ Murat Karataş, “Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinin İç ve Dış Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, C. 11, S. 32, Yaz-2022, s. 303-323.

¹² Necdet Ekinci, *Türkiye’de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1997, s. 289.

¹³ Ümit Özdağ, *Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri*, Kripto Kitaplar, Ankara 2017, s. 169.

¹⁴ Mustafa Çufalı, *Türkiye’de Demokrasi’ye Geçiş Dönemi (1945-1950)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2004, s. 37; H. Bayram Kaçmazoğlu, *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları*, Birey Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 14.

¹⁵ Cemil Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C: 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 560-561.

¹⁶ Efe Sıvış, *Türk Demokrasisinin Sıfır Noktası Amerikan Dışişleri Belgeleri Işığında Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019, s. 386.

¹⁷ Murat Karataş, “Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Türkçü Muhalefetin Örneği Olarak Kızılelma Dergisi”, *İlk Çağlardan Modern Döneme Tarihten İzler*, Ed. Osman Köse, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s. 615.; Tefik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1950-1995)*, İmge Yayınları, Ankara 2013, s. 15.

modernleşmeyi zorlayan tavrının etkisiyle sonraki süreçte halk ile hükümet arasında kapanmaz bir mesafe ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁸

İkinci Dünya Savaşı sonrasında tek parti dönemi CHP'sine karşı halkın tepkisini doğuran ikinci temel sebep ise, İkinci Dünya Savaşı'nın doğurduğu sorunlarla mücadele etmek için hükümetlerce uygulanan savaş ekonomisi olmuştur. Bununla birlikte bu yaygın kanaate karşı çıkanlarda yok değildir. Bunlardan bir kısmına göre Sovyet tehdidi bir sebep olmakla birlikte İnönü bu kararı kendi özgür iradesi ile almıştı.¹⁹

3. Milli Kalkınma Partisi'nin Kuruluşu

Osmanlı Devleti'nin yıkıntıları üzerinde şekillenen yeni Türk devleti, kuruluş felsefi itibarıyla cumhuriyet düşüncesini önceleyen demokratik ilkeler çerçevesinde devlet yönetimi idare etmek arzusuyla kurulmuştur. Gerek yeni kurulan rejimin halka benimsetilmesi sürecinde gerekse dış kaynaklı ülke toprak bütünlüğünü tehdit eden etmenlerden dolayı bir türlü demokratik çok partili hayata geçilememiştir. Yeni kurulan partilerle çok partili yaşam denemeleri olsa da sonu hep hüsrarla bitmiş ve tam manasıyla demokratik düzen kurulamamıştır. Atatürk'ün vefatı sonrasında yerine İsmet İnönü'nün geçmesiyle yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde İnönü'nün yönetim anlayışından kaynaklanan bazı sorunlar nedeniyle CHP, halkın nezdinde desteğini kaybetmiş ve gerçekleştirilen uygulamalara karşı toplumda muhalif bir kesim oluşmuştur. Yıllardır yönetimde olan bir iktidar olmanın getirdiği yılgınlıkla beraber halk ve CHP arasında ilişkileri derinden sarsan bir mesafe oluşmuştur. Bu durum İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği ekonomik yük ve savaşta tarafsız kalmak için gösterilen gayretle birlikte iç meselelerin göz ardı edilmesiyle toplumda yönetime karşı hoşnutsuzluklar artmış ve yönetime alternatif olacak bir seçeneğin gerekliliği değişik kesimler tarafından dillendirilmiştir.²⁰

İkinci Dünya Savaşı'nın hemen arkasından çok partili yaşama geçmenin gerekli hale gelişi iktidarı, siyasal zemini çok partili hayata hazır hale getirmeye zorunlu kılmıştır. Böylece yönetim inkılapların geleceği ve iktidarın gericilerin eline geçme tehlikesine yönelik endişeleri bir kenara bırakarak çok partili yaşama geçebilmek adına politik zemini oluşturmaya çalışmıştır.²¹

Çok partili yaşama geçişi arzulayan ve kendini kanıtlamaya çalışan iktidar İkinci Dünya Savaşı sonrası şartların olgunlaştığını düşünerek muhalif kesimlerin örgütlü bir yapılanmaya kavuşması için muhalif kimseleri sistemin dışına itmeye çalıştı. Bu dönemde girişimci ve saygın bir iş insanı olan Nuri Demirağ İstanbul'da Gök Uçuş Okulu kurma çalışmaları yürütmekteydi. Okulun kuruluş sürecinde prototip aşamadan geçen uçak ve planörler için Türk Hava Kurumu'ndan sipariş alan Demirağ bu alandaki çalışmaları tamamlamak üzere yoğun bir şekilde çalışmaktaydı. Çalışmalar sürerken deneme uçuşu gerçekleştiren bir uçağın Eskişehir'de düşmesi çalışmaları olumsuz etkiledi. Zira daha önceden Türk Hava Kurumu'nun Demirağ'a verdiği uçak ve planör siparişleri kazadan dolayı güvenlik kaygısıyla iptal edildi. Türk Hava Kurumu'nun sipariş iptali kararıyla önemli ölçüde zarara uğrayan Demirağ, kazanın pilotaj hatasından kaynaklandığını belirten rapor aldı ve bu raporla birlikte Cumhurbaşkanı İnönü'ye mağduriyetini bildiren bir mektup yazdı. Atatürk döneminde de girişimcilik yapan Nuri Demirağ'ı bu davranışa

¹⁸ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yay., İstanbul 2012, s. 304.

¹⁹ Haldun Derin, *Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)*, Yay. Haz. Cemil Koçak, Doğan Kitap, İstanbul 2017, s. 200.; Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990, s. 54-81.

²⁰ B. Zakir Avşar- E. Emre Kaya, "Çok Partili Hayata Geçiş Sonrasında İlk Muhalefet Partisi: Milli Kalkınma Partisi", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 2, 2012, s. 113-132.

²¹ Yüksel. Kaştan, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Partili Dönemden Çok Partili Döneme Geçişte CHP'nin Yönetim Anlayışındaki Gelişmeler (1938-1950)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, S. 1, 2006, 123-140.

iten temel sebep onun döneminde bir kayba uğradığında durumu siyaseten ve hukuken çözmek adına siyasilerden yardım alması idi. Fakat bu defa mağduriyet mektubuna bir karşılık bulamaması İnönü yönetimine karşı güvensizliğin oluşmasına sebep oldu.²²

Devletin kuruluşundan itibaren seçkin olmakla eleştirdiği İsmet İnönü'nün devleti radikal bir devletçi anlayışla idare etmesi ve girişimciliği desteklemeyerek Nuri Demirağ'ın Türk Hava Kurumu'yla yaşadığı sorunları göz ardı etmesi Demirağ cephesinde siyasete girerek politik düzlemde kendini ifade etme arzusu doğurduğu söylenebilir. Özellikle mektubuna yanıt bulamayışı Nuri Demirağ'ı Cumhurbaşkanı İnönü'ye karşı hayal kırıklığı ve öfkesini artırarak kendini ifade etmek için politik arenada karşı karşıya gelme isteği yarattığı görülmektedir. Liberal ilkeleri benimseyen ve devletçi bir anlayışın devlete zarar vereceğini düşünen Demirağ için politik yaşamda kendini ifade etmek ve liberal düşüncüyü temsil eden bir iktidar alternatifi olma düşüncesi de cezbedici olmuştur. O dönem iktidarında muhalif yapılanmaların örgütlenmeleri için müdahaleci bir tavırdan uzak olması MKP'nin kuruluşunun hızlanmasına neden olmuştur.

Demirağ, 7 Temmuz 1945 tarihinde İstanbul Valiliği'ne parti kurma isteğini belirten bir dilekçe yazmış ve parti kurma işlemlerini başlatmak için icazet almak istemiştir. Bu girişim kuruluş dilekçesiyle birlikte Dâhiliye Vekâleti'ne parti nizamnamesinin gönderilmemesi nedeniyle ilk etapta olumlu bir sonuç vermemiştir.²³ 5 Eylül 1945'te dönemin başbakanı Şükrü Saraçoğlu'nun MKP'nin kuruluş dilekçesinin kabul gördüğüne dair beyanı parti için siyasal yaşamdaki ilk kilometre taşı olmuştur. Tek parti yönetimine karşı 'Yeter Artık' söylemiyle yola çıkan MKP, 22 Eylül 1945 tarihinde gerekli bakanlık izinlerinin alınmasıyla resmen kurulmuştur. Parti merkezi Nuri Demirağ'ın köşkü olurken Parti hizmet binası içinse daha önce Demirağ'ın uçak fabrikası olarak açtığı Beşiktaş'taki fabrika binası seçilmiştir. 27 Ekim 1945 tarihinde parti açılış kutlamaları gerçekleştirilmiştir. Burada yaptığı konuşmada Demirağ partiyi kurma gerekçelerini açıklamış ayrıca ekonomi, demokrasi, dış politika konularını izah etmiş CHP'nin ülkeye hizmet ettiğini ancak ekonomide devletçilik prensibinin ülkeye refah getirmediğini söylemiştir. Parti kurucularından Hüseyin Avni Ulaş'ta yaptığı konuşmada Cumhurbaşkanı İnönü'yü CHP'nin başından ayrılarak gerçek anlamda tarafsız davranmaya davet etmiştir.²⁴

MKP'nin kuruluşuyla birlikte partinin taşra teşkilatları da kurulmaya başlamıştır. Ağırlıklı olarak Batı Anadolu ve Karadeniz Bölgesinde kurulmuştur. Partinin taşra teşkilatlarının sayısı Mayıs 1946 itibariyle 100 civarındayken 1948 yılına gelindiğinde bu sayı 218'e ulaşmış partiye üye olanların sayısı da 200.000'in üzerine çıkmıştır. Partinin taşra teşkilatlarının kurulması genel olarak sorunsuz olmakla birlikte kimi yerlerde CHP taşra teşkilatlarının engellemeleriyle karşılaşmıştır.²⁵

Parti, kurucu üye ve başkanı durumundaki Nuri Bey'in önemli bir girişimci olmasından anlaşılacağı üzere ekonomik anlamda liberalizm yanlısı olmuş ve devletçilik politikalarını girişimciliğin önünde bir engel olarak değerlendirmiştir. Parti yönetimi ekonomik açıdan özgürlükçü ve piyasa koşullarından yana tavrı alan bir liberalizmden yana olsalar da sosyal yaşamda muhafazakâr bir duruş sergilemişlerdir. Öyle ki partiye üye olacak kimselerin özelliklerini²⁶ açıkça ifade eden bir metin belirlenmiş ve partiye üye olan kimseler muhafazakâr

²² Dervişoğlu, *age*, s. 113-121.

²³ "Kalkınma Partisi", *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1945, s. 1-3.

²⁴ "Yeni Parti'nin İlk İçtimalı", *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1945, s. 1-3.

²⁵ Fatma Kılınçoğlu, *Milli Kalkınma Partisi ve Nuri Demirağ*, (Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep, 2003, s. 90.

²⁶ Parti üyelik Sartları 'Az zamanda muhtelif kanaatlere bürünerek mütereddi haleti ruhiyeyi taşıyanlar, • Sözü ile içi arasında tezat bulunanlar, • Parti ümdelerine ve memleket zararına hareket edenlerle yabancıların emellerine hizmette bulunanlar, • Halk arasında kötü zan ve şöhret taşıyanlar, • Memuriyet vazifesini suiistimal edenler ve bunlara yardımcı bulunanlar, • Makam sahiplerine karşı dalkavukluk edenlerle mütebasbıs (yaltakçı) ve riyakârane hareketlerle benliklerini hasis menfaatlerine feda eyleyenler, • Türk tarihinin kutsiyetine ihanet edenler, • Partinin nüfuzunu

değerlerden uzak bir yaşamdan yana olmayacaklarına dair yemin²⁷ ederek parti üyesi olarak kabul edilmiştir.

Partinin kurulmasının üzerinden kısa bir süre geçmesiyle parti başkanlığı konusunda kurucu üyeler arasında itilaf ortaya çıkmıştır. Kurucu üyeler Cevat Rifat Atilhan ile Nuri Demirağ arasında parti başkanlığı için girilen yarış partiyi yıpratmış ve siyaset arenasında partinin etkinlik gösterememesine neden olmuştur.²⁸ Parti başkanlığı rekabetinin üzerine parti kuruluşunun üzerinden çok geçmeden diğer kurucu üye olan Hüseyin Avni Ulaş'ın partiden istifası partiyi kapanma riski ile karşı karşıya getirmiştir. Bu iç karışıklıklar içinde Türk siyasal yaşamında etkinlik göstermeye çalışan MKP, iktidar tarafından da görmezden gelinmiştir. Özellikle Cumhurbaşkanı ve aynı zamanda CHP lideri de olan İnönü beyanatlarında partinin kuruluşunun tamamlanıp faaliyete geçmesine rağmen henüz siyasal yaşamda CHP'ye rakip bir siyasal partinin ortaya çıkmadığından dem vuran açıklamalar yapmıştır. Kanaatimizce bu açıklama bilinçli olarak yapılmış ve Cumhurbaşkanı İnönü, Demirağ ve partisini bilinçli bir şekilde yok sayarak politik yarışta saf dışı bırakma niyeti taşımıştır.

Kuruluşuyla siyasal yaşamımıza farklı bir soluk getirme ümidi yaratan MKP iç karışıklıklar ve iktidar tarafının görmezden gelme politikalarına rağmen 1946 belediye seçimlerine katılmıştır.²⁹ Özellikle iç karışıklıkların parti kurullarını fazlaca meşgul ettiği bir dönemden sonra iktidarın belediye seçimleri dört ay öncesine alma kararı partide endişeye neden olmuştur. İktidarın belediye seçimleri öne alma kararı, MKP tarafından iktidarın muhalefeti hazırlıksız yakalama girişimi olarak değerlendirilmiş ve iktidar şark kurnazlığıyla suçlanmıştır. Belediye seçimlerine girme konusunda kararsız olan Nuri Demirağ, İzmir gezisi sırasında halktan edindiği olumlu intiba ile seçimlere girmenin uygun olacağı düşünmüştür. İzmir gezisi sonrasında parti kurulunu toplayan Demirağ tüm imkânsızlıklara rağmen seçime girmenin önemli olduğunu belirterek parti kurullarını seçime hazırlanmak adına ikna etmiştir. Ayrıca başbakanı seçim kanunu ile ilgili olumsuzlukların giderilmesi için bir telgraf çeken Nuri Demirağ'a Başbakanın olumlu bir geri dönüş yapması da seçime giden süreçte partinin belediye seçimlerine girmesini kolaylaştırmıştır. Seçim günü geldiğinde sandık başında CHP ve MKP arasında gerilimli olayların yaşanması muhalefette seçim güvenliğine gölge düştüğü algısı yaratmış ve seçim günü öğleden sonra yayınladığı bir beyanname ile MKP seçimlerden çekildiğini kamuoyuna açıklamıştır.³⁰ Ayrıca parti seçimlerden sonra süreçte yaşanan usulsüzlükleri protesto etmek ve seçimin feshini istemek için İstanbul'da miting yapmak istemiş ancak bu girişim Sıkı Yönetim Komutanlığı tarafından reddedilmiş bu gelişme üzerine Danıştay'a başvurulacağı kamuoyuna duyurulmuştur.³¹

suiistimal etmeye çalışanlar, • Parti aleyhine hilafı hakikat isnat ve beyanatta bulunanlar partiye üye olamayacaklardır.' şeklinde belirtilmiştir. *Milli Kalkınma Partisi Nizamnamesi-İzahları ve Köy Kalkınması*, Şaka Matbaası, İstanbul, 1950, s.19-20.

²⁷ Parti üyelik yemini "Altı nevi fenalığı (işret, oyun, iffetsizlik, eğrilik, tembellik, zulümkârlık) havada, denizde ve karada yapmayacağımı, yapanları gücümün yettiği, dilimin döndüğü kadar yaptırmamaya çalışacağım, şerefim, vicdanım, varlığım, benliğim, vatanım ve öz Türklüğüm namına ant içiyorum. Ömrüm oldukça bu sayılı fenalıklardan herhangi birini işlersem ve başkalarının fenalıklarını asla fütür getirmeden telkin ve tatlılıkla men'e çalışmazsam, gökler başıma yıkılsın, dağlar beni ezsın, yerler beni yutsun, ırmaklar ve denizler beni boğsun. Her türlü felaket beni yok etsin." şeklindedir. *Milli Kalkınma Partisi Nizamnamesi-İzahları ...*, s. 20-22.

²⁸ Celil Bozkurt, *Yahudilik ve Masonluğa Karşı Cevat Rifat Atilhan*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2012, s. 176-178.

²⁹ İsrail Karataş, "Demokrat Parti'nin 1946 Belediye Seçimlerinde Boykot Stratejisi", *Sosyal Beşeri Bilimler Araştırma, Metodoloji ve Değerlendirme*, Ed. Ruhi İnan & M. Fatih Sansar, Livre de Lyon Yay., Lyon, 2022, s. 64.

³⁰ "MKP Bir Beyanname Neşrederek Seçimlerden Çekildi", *Cumhuriyet*, 27 Mayıs 1946, s. 1-3; MKP nin seçimden çekildiğini duyurması seçim başladıktan sonraki öğlen saatlerinde gerçekleştiğinden dolayı her seçim merkezine partinin parti organları tarafından seçimlerden çekildiği bilgisi ulaştırılamamıştır. Dolayısıyla gelişmelerden haberdar olmayan seçim bölgelerinde gerçekleştirilen seçim sonuçlarına göre MKP Urfa, Çanakkale, Osmaniye ve Hatay seçim çevrelerinde belde belediye başkanlığı elde etmiştir. Ercan Haytaoğlu, "1945'te Çok Partili Siyasi Hayata Geçişte Bir İlk Milli Kalkınma Partisi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVI, Ankara, 2002, s. 794.

³¹ "Kalkınma Partisi Miting Yapmak İstiyor", *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1946, s. 1; "Örfi İdare Miting Yapılmasına İzin Vermiyor", *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1946, s. 3.

Bunlara ek olarak belediye seçimlerinin devamı niteliğindeki muhtar ihtiyar heyeti seçimlerinin belediye seçimlerinden ileri bir tarihte yapılmasının kararlaştırılması da MKP ile iktidar partisi CHP’nin arasında var olan gerilimin artmasına neden olmuştur.³²

Tarih 21 Temmuz 1946 günü genel seçimlerinin yapıldığı zamanı gösterdiğinde hala belediye seçimlerinde yapılan usulsüzlüklerle uğraşan ve sonuçlanmayan davalarla ilgilenen bir MKP vardır. Buna rağmen parti yayınladığı beyanname, afiş ve el ilanlarıyla halka ulaşmaya çalışmıştır. Bu noktada örneğin el ilanlarının birisinde “*Vatandaş! İktisadda ve ticarete hürriyet; Çalışmada, düşünmede ve konuşmada hürriyet istiyorsan, Memleketin ve halkın kısa zamanda refaha, umranave sıhhate kavuşmasını arzu ediyorsan reyini MİLLİ KALKINMA PARTİSİNE VER!*” ifadelerine yer verilmiştir.³³

MKP ralarında Adana, İstanbul ve İzmir’in olduğu 10 ilde seçime katılacağını açıkladı. Parti ayrıca Nuri Demirağ’ın aday olmadığı atmosferde bağımsız adaylar Cihat Baban ve Rauf Orbay’ı destekleyeceğini kamuoyuna duyurdu.³⁴ Sonuçta sandıktan CHP’nin birinci DP’nin ikinci çıktığı seçimlerde MKP hiçbir varlık gösterememiştir. Seçimlerde açık oy, gizli sayım ve seçim sonuçlarının belirtilen süre aşılarak geç açıklanması gibi nedenlerden dolayı iktidara karşı seçim güvenliği konusunda itirazlarda bulunmuştur. Bu durum iktidarla MKP arasında önceden var olan gerilimin artmasına neden olmuştur. 1946’dan 1947 yılına kadar gerek MKP gerekse de DP seçimlerde CHP yöneticilerinin davranışlarını sorgulayan ve parti üyelerini usulsüzlük yapmakla suçlayan açıklamalar yapmıştır. İktidara karşı muhalefetin bu yaklaşımı siyasette suların iyiden iyie ısınmasına yol açmıştır. Özellikle seçimlerin öne çekilmesini eleştiren MKP, CHP’yi bir dönem daha iktidarda kalabilmek adına usulsüzlüğe başvurmaktan çekinmeyen bir yapıya sahip olmakla suçlamıştır.³⁵ Seçimler sonrasında da DP’nin, MKP’ye göre daha başarılı olması ve etkin siyasal söylemler geliştirmesi iktidar nezdinde DP’yi MKP’ye nazaran öne çıkarmış ve muhalefet partisi olarak CHP tarafından daha çok muhatap alınan taraf haline getirmiştir. Bu durum MKP’nin politik arena da silikleşmesine neden olsa da MKP’nin CHP’ye yönelik eleştirileri devam etmiştir. DP ve MKP’nin CHP üzerindeki eleştirel söylemlerinin dozunun artması siyasal yaşamdaki havanın sertleşmesine sebep olmuştur. Böyle bir süreçte Cumhurbaşkanı İnönü, siyasi alanda iktidar ve muhalefet partileri arasındaki çekişmelerin ülkede başlayan çok partili hayata geçiş sürecini sıkıntıya sokacağını hissettiğinde ilk olarak 12 Temmuz Beyanname’si’ni kamuoyuna açıklamıştır. Beyanname ile iktidar ve muhalefet partileri arasındaki gerilimi sonlandırmayı amaçlayan Cumhurbaşkanı İnönü, süreçte Başbakan Recep Peker’i görevden alma şeklinde hükümet değişikliğine giderek iç siyasetteki gergin havayı yumuşatmaya çalışmıştır.³⁶

Türk siyasal yaşamında partiler arası gerginlikler giderilmeye çalışılıp sükûnetle genel seçimlere gidilmeye çalışılırken MKP’de seçim öncesi iç çalkantılar yeniden baş göstermiştir. Parti yönetimi Nuri Beyi partiyi ‘despotik’ bir şekilde idare etmekle suçlayarak partiden ihraç edilmesine yönelik bir karar almıştır. Seçim arifesinde böyle bir kararla sarsılan Nuri Demirağ vilayet makamına kararın iptali için başvurursa da kararın yürütme kurulu tarafından usulüne uygun olarak alındığına ve geçerliliğine vurgu yapan bir sonuç çıkmıştır. Vilayet makamının bu kararı üzerine mahkemeye başvuru yapacağını açıklayan Demirağ kurucu üye ve genel başkan olarak partiyi içine düştüğü durumdan çıkarmak için çalışmaya girişmiştir.³⁷

³² H. Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi- II (1920-1960)*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2012, s. 186-188.

³³ Kılınçoğlu, *agt*, s. 101.

³⁴ “Bir Beyanname Neşredilerek”, *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1946, s. 3; “Üç Partinin İstanbul Adayları”, *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1946, s. 3; “Kalkınma Partisi İstanbul Adaylarını İlan etti”, *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1946, s. 1-3.

³⁵ Hürriyet Konyar, *Ulus Gazetesi CHP ve Kemalist İlkeler*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999, s. 46.

³⁶ Orhan Özacun, “Siyasi Tarihimizde Milli Kalkınma Partisi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 2, 2002, s. 205-233.

³⁷ Çağatay Benhür, “1945-1946 Yıllarında Türkiye’de Politik Gelişmelere Genel Bir Bakış”, *Journal of QafqazUniversity*, 24, 2008, s. 30-41.

Bu dönemde parti yönetimini bir araya getirmek ve delege çoğunluğuna sahip olmak adına Nuri Demirağ'ın grubu ve karşıt görüşlü heyet arasında farklı zamanlar karşılıklı kongreler toplansa da bu girişimler parti yönetiminin birleşmesi adına bir sonuç getirmemiş, parti yöneticileri arasında sükûnet sağlanamamıştır. Nuri Demirağ'ın parti sükûnetini sağlayıp yeniden ipleri ele almak adına gerçekleştirdiği mahkeme başvurusunun sonuçlanıp mahkemenin Demirağ lehine olumlu görüş bildirmesiyle birlikte parti yöneticileri arasındaki sular durulmuş ve parti içi huzur yeniden sağlanmıştır. Parti içi taşların yeniden yerine oturmasıyla MKP kaldığı yerden siyasi faaliyetlerini sürdürmek için yeniden yüzünü politik arenaya dönmüştür. Bu anlamda 1949 yılında gerçekleştirilen parti kongresi partinin bütünleşmesi adına olumlu bir dönüm noktası olmuştur. Kongrede Nuri Demirağ parti içinde yaşanan sıkıntıların, partinin kuruluş ilkelerinden uzaklaşılmasından dolayı meydana geldiğini savunmuş ve yeniden partinin üzerinde yükseldiği liberal temelli ahlaki ilkelerin öneminin kavranmasıyla parti içi huzurun sağlanacağını vurgulamıştır.³⁸

MKP 1949 yılı ara seçimlerine ekonomik durumun kötü olduğu ve böyle bir ortamda seçim yapılmaması gerektiğini söyleyerek seçimlere katılmama kararı almış ve bunu kamuoyuna duyurmuştur. Türkiye'de iktidarın el değiştirdiği 14 Mayıs 1950 seçimlerinde ise, MKP 10 ilde seçimlere katıldı ancak bir varlık gösteremedi. MKP'nin bu seçimlerdeki başarısızlığı kitleleri etkilemeyi başaran DP adaylarının halk tarafından tanınan ve sevilen kimseler olmasına bağlanmıştır.

Seçim sonrası 1952 yılına gelindiğinde ise parti içi huzursuzluk yeniden baş göstermiştir. Parti içindeki muhalif kesim Nuri Demirağ hakkında geçmişte yaşananları yeniden gündeme getirerek Demirağ'ı parti yönetiminden uzaklaştırmaya çalışmıştır. Bu yaşanan olumsuzluklara rağmen Nuri Demirağ, 1953 yılında gerçekleştirilen kongrede yeniden genel başkan seçilmiştir. 1954 milletvekilleri seçimlerinde Demokrat Parti (DP) ile yapılan seçim anlaşmasıyla MKP ve DP arasında güç birliğine gidilmiştir. DP listesinden bağımsız milletvekilliği için Sivas'tan aday olan Nuri Demirağ milletvekili seçilmiştir. Böylece ilk kez MKP düşünsel olarak meclis çatısı altında temsil edilme şansı yakalamıştır.³⁹

Seçim öncesi DP ile MKP arasında uzlaşmaya varılan konular üzerinden verilen vaatlerin seçim sonrası gündeme alınmayışı Nuri Demirağ'ı üzmüş ve Meclis'te DP karşısında partisinin görüşlerini ifade eden muhalif bir figür konumuna dönüştürmüştür. Meclis'te bulunduğu süreçte partisinin görüşleri üzerinden liberal bir söylem kullanan Demirağ kalkınmanın ve sanayileşmenin önemine dikkat çekmiş, lakin bu kalkınmanın devletçilik politikalarıyla değil liberal ilkeler çerçevesinde gerçekleştirilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Yine Demirağ Meclis çalışmalarında din görevlileri ve milli eğitim politikaları konularında kanun teklifleri vermiş, ayrıca o dönem ülkenin önemli sorunlarından biri olan çiftçiler hakkında hükümetten bilgi alabilmek için soru önergesi vererek Meclis'teki çalışmalara katılım sağlamıştır.⁴⁰

(1954-1957) yılları arasında Meclis'te bulunan Nuri Bey, MKP'nin Meclis'teki temsilcisi olarak çalışmıştır. 1957 seçimlerinde hastalığı nedeniyle aday olmayan Demirağ, aynı yılın 13 Kasım 1957 gününe gelindiğinde vefat etmiştir. MKP ise Nuri Demirağ'ın ölümü üzerine uzun bir süredir siyasi partiler kanunu açısından gerekli olan parti kongrelerinin yapılamayışı nedeniyle 22 Mayıs 1958 tarihinde İçişleri Bakanlığı tarafından 'münfesih' sayılmıştır.⁴¹

³⁸ Tekin Erer, *Türkiye' de Parti Kavgaaları*, Ticaret Postası Matbaası, İstanbul 1963.

³⁹ Muammer Öztürk, "Siyasi Ahlakın İmkânı ve Milli Kalkınma Partisi Nizamnamesi", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 3, 2014, s. 245-266.

⁴⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre X, C.XVI, TBMM Matbaası, Ankara, 1957, s. 13.

⁴¹ M. Serhan Yücel, *Türkiye'nin Siyasal Partileri (1859-2006)*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2006, s. 28.; Mustafa Müjdecı, "Türk Basınında Milli Kalkınma Partisi", *Ekev Akademi Dergisi*, S. 25, 2005, s. 188.

4. Milli Kalkınma Partisi'nin Nizamnamesi ve Programı

MKP, liberal temelli değerler üzerine inşa edilmiş bir partidir. Parti programına Amerikan ekonomik sisteminin pratikliğini beğenen Nuri Beyin görüşleri yansımış ve ekonomiye dair kurallarda serbest piyasa ekonomisinin kendine has kurallarıyla yönetilmesi prensibi benimsenmiştir. Parti programı 90 maddelik nizamnamenin özeti durumundaki 12 madden olunmuştur.⁴²

Nizamname, diline milliyetçilik düşüncesi ve ahlak olgusu damgasını vurmuştur. Partinin Cumhuriyet rejimini benimsediği belirtilen nizamnamede cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi gerektiği ayrıca meclis yapılanmasına da iki meclisli bir yasama sistemi oluşturulması gerektiği ifade edilmiştir. Bunlara ek olarak seçim sistemi için tek dereceli seçim tercihinin parti nizamnamesine koyan MKP, adından da anlaşılacağı üzere sanayi ve kalkınmanın önemine inanmıştır. Diğer taraftan partinin, liberal değerler üzerine kurulu olsa da halkın mutluluğu ve refahının söz konusu olduğu durumlarda sosyal devlet ilkesinin geçerli olması gerektiği belirtilmiş ve bu doğrultuda özellikle halkın refahı konusunda aç, açık, yoksul kalmaması adına çalışmalar yapılacağı nizamnamede yer alan konular olmuştur. Parti nizamnamesinde demokrasinin önemine de dikkat çekilmiş, verginin gelir ölçüsünde tahsili ve askerlik becerisinin küçük yaştan itibaren kazandırılması adına eğitimlerin erken dönemde başlaması gerektiğine dair konulara da yer verilmiştir.

Bunlara ek olarak nizamnamede, ekonomide devlet yönetiminde özgürlükçü bir tavrın olduğu hissedilse de aile ve toplum gibi kavramların öne çıktığı durumlarda daha milli muhafazakâr bir duruş sergilendiği görülmektedir. Özellikle ekonomi alanındaki özgürlükçü tavır işçiler konusunda sergilenmiş ve sendikal hakların geliştirilerek sisteme kazandırılması gerektiğinin altı çizilmiştir. Dış politika da ise yine Amerika örnek alınan ülke olmuştur. Konfederasyon düşüncesinin başarıyla uygulandığı bir ülke olarak Amerikan yönetim sistemi örnek alınarak doğulu İslam devletlerini bir araya getirerek konfederasyon şeklinde bir yönetim ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Ayrıca Rusya karşıtı bir politika geliştiren MKP, İkinci Dünya Savaşı'na girilmemesini kaçırılan bir fırsat olarak değerlendirmiş ve Rusya'nın Türkiye üzerindeki toprak taleplerine ilişkin politikaları şiddetle eleştirmiştir.⁴³

Diğer taraftan MKP, nizamnamede eğitim konusunda da öğretmenlerin haklarına ilişkin düzenlemelerin yapılması gerektiği ayrıca sanayinin gelişmesi dolayısıyla kalkınma noktasında teknik üniversitelerin hayata geçirilmesinin önemi vurgulanmıştır. Din konusunda ise akılcı bir din anlayışıyla her şeyin ölçüsünün dini ve ahlaki kurallara dayanması gerektiği dile getirilmiş, bunlara ek olarak köy kalkınmasının sağlanması gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁴ Bu noktada, köylerin kalkandırılması için gerekli görülen köy imar planlamasına ve ziraat köyleri oluşturulmasına değinilmesi hayli dikkat çekicidir.

MKP nizamnamesine bir bütün olarak bakıldığında kalkınmanın demokrasi ile olacağı ve CHP'den farklı olarak ekonomi alanında tam bir özgürlüğü esas alan liberalizmin benimsendiği görülmektedir. Bunlara ek olarak tek dereceli seçim, Cumhurbaşkanı'nın bir defalığına seçilmesi ve partisiyle ilişkisinin olmaması anlamlıdır. Yine CHP'nin ahlaki değerleri ihmal ettiğini düşünen MKP, nizamnamesinde ahlaki değerlere vurgu yaparak muhafazakâr kitleyi kendine çekmeyi amaçlamıştır. Diğer taraftan demokrasi, liberalizm diyen nizamnamede antidemokratik

⁴²Milli Kalkınma Partisi Nizamnamesi..., s. 1.

⁴³ Parti nizamnamesinde yer alan maksat belirten girişte ayrıca 1, 2, 21 ve 26. maddelerinde aile ve toplum yapısını şekillendirme adına benimsenecek yaklaşıma dair ilkeler açıklanmıştır. Ayrıca belirtilen maddelerde ahlak vurgusu ve öne çıkan milli değerlerin muhafazasına ilişkin ifadeler aile ve toplum konularında muhafazakâr bir yaklaşım benimsendiğine dair belirttiğimiz görüşümüzü destekler niteliktedir. Bkz. *Milli Kalkınma Partisi Nizamnamesi-İzahları ve Köy Kalkınması*, Şaka Matbaası, İstanbul, 1950.

⁴⁴ Milli Kalkınma Partisi Nizamnamesi...,s.8-16

söylemek olarak memurlara oy hakkı verilmemesi ayrıca Ayan meclisi gibi bir talepte bulunması gösterilebilir. Nizamnamede Batı karşıtı İslam dünyası merkezli bir dış politika izlenmesi düşüncesinin ise Cevat Rifat Atilhan'ın etkisi olduğunu söylemek mümkündür.

MKP nizamnamesinin ve programının oluşturulması ile siyasi faaliyetlerine başlamış, fakat iç karışıklıklar nedeniyle partinin etkinlik gösterememesi bunların âtil kalmasına yol açmıştır. Ayrıca parti içi kavga ve çekişmeye sahne olan parti toplantılarında üyeler arasındaki gergin havanın giderilmesi ve parti toplantılarının üyeler nezdinde çekici bir hale gelmesi amacıyla parti toplantılarında 'kuzu çevirme' ikram edilmesi partinin faaliyetlerinin ciddiyetine gölge düşürmüştür. Hemen hemen her toplantıda kuzu çevirme ikramının yapılması partinin 'kuzu partisi' olarak anılmasına yol açmış, bu durum parti imajının zarar görmesine ve basın başta olmak üzere CHP ve DP'nin MKP'yi ciddi bir siyasal rakip olarak değerlendirmelerinden uzak hale getirmiştir.⁴⁵

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte ülkedeki siyasal hayat yeni bir evreye girmiştir. Atatürk Dönemi diye ifade edilen süreçte devleti kurma ve reformları yapma görevi görecektir Halk Fırkası (CHP) bizzat Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından kuruldu. Bu dönemde biri doğal (TCF) biri de yapay (SCF) olmak üzere iki muhalefet partisi kurulduysa da söz konusu partiler ülkenin içinde bulunduğu şartlar, iktidar ve muhalefetin tecrübesizliği vb. nedenlerle kısa ömürlü olmuşlardır. Bu durumun sonucu olarak ülke 1945'in yaz aylarına kadar temel aktörün CHP olduğu tek partili bir dönem yaşamıştır.

Türkiye çok partili hayata İkinci Dünya Savaşı sonrasında hem iç hem de dış şartların ama ağırlıklı olarak dış şartların zorlamasıyla geçmiştir. Bu yeni dönemde rol alan ilk muhalif siyasi parti Milli Kalkınma Partisi olmuştur. Söz konusu parti 1945 yılının sonbaharında Cevat Rifat Atilhan, Hüseyin Avni Ulaş ve Nuri Demirağ tarafından kurulmuştur. Nuri Demirağ, hiç şüphesiz Osmanlı'nın son dönem ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminin önemli girişimci isimlerinden biridir. Girişimcilik alanındaki bilgi birikimi ve becerisiyle ülkenin kuruluş döneminde Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün de dikkatini çekmiştir. Atatürk Döneminde ülkenin demir ağlarla örülmesine katkı sunan Nuri Demirağ, liberal değerleri benimseyen ve uygulayan bir kişiliktir. Girişimci bir ruha sahip Nuri Demirağ farklı alanlarda atılımlar yapan ve idealleri olan biri olarak dönemin etkili isimleri arasında yer almıştır.

Nuri Demirağ'ı dönemde ilk muhalefet partisini kurmaya iten sebebin ekonomiye bağlı ideolojik yaklaşım farkından beslendiğini söylemek mümkündür. Zira Demirağ'ın Atatürk döneminde ticari faaliyetlerinde devletle bir sorun yaşamadığı yaşıyorsa kısa sürede sorunları hallettiği görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı koşullarının da etkisiyle İsmet İnönü döneminde aynı yaklaşımı görememesi kendisinde devletçi politikaların ülkeyi geriye götürdüğü ayrıca CHP'nin halktan uzaklaştığı düşüncesini doğurmuştur. Bu nedenle siyaseten kendini ifade etme ve iktidar alternatifi olma isteği duyan Nuri Demirağ 27 Eylül 1945'te MKP'ni kurmuştur.

Yaklaşık on beş yıllık bir süreçte siyasal hayatta yer alan parti iktidarları döneminde ne CHP'ye ne de DP'ye karşı bir varlık gösterememiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında dört temel sebep etkili olmuştur. Bunlardan ilki MKP'nin kuruluşuyla birlikte kurucular arasında ortaya çıkan ihtilafların bir türlü çözülememesi bu anlamda dışa karşı demokrasiyi savunan parti yönetiminin kendi içinde demokrasiyi yerleştirememesi ve liderlik sorununun çözememesi, ikincisi

⁴⁵ Alparslan Ceylan, *Milli Kalkınma Partisi (1945-1950)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2002, s. 48.

MKP’nin kurucularına göre halkta daha fazla karşılığı olan Demokrat Parti’nin kurulması üçüncüsü ise, Temmuz 1946’da yapılan seçimlerde yaşanan usulsüzlüklerin kamuoyu tarafından DP’ye karşı girişilen bir eylem olarak algılanması olmuştur. Diğer taraftan MKP’nin program ve tüzüğüne bir bütün olarak bakıldığında dönemin dış ve iç şartlarının yeterince dikkate alınmadan ağırlıklı olarak Nuri Demirağ’ın görüşleri doğrultusunda hazırlandığı görülmektedir. Bu durumun yukarıda ifade edilen üç sebeple birlikte MKP’ye iktidar, kamuoyu ve basının yeterince ilgi göstermeme sonucunu doğurduğunu söylemek mümkündür.

(1945-1950) döneminde iktidar partisi CHP’ye karşı bir varlık gösteremeyen MKP, 14 Mayıs 1950 seçimleriyle iktidara gelen DP’ye karşıda bir varlık gösterememiş ve kurucu lideri Nuri Demirağ 1954 seçimlerinde DP listesinden bağımsız milletvekili (Sivas) seçilmiştir. Aslında tek başına bu gelişme bile MKP’nin yolun sonuna geldiğini ortaya koymuştur. Sonuçta Nuri Demirağ’ın 1957 yılında ölümü partinin sonunu getirmiş ve 22 Mayıs 1958 yılında uzun süredir parti genel kongresi toplanmadığı gerekçesiyle münfesihi sayılmıştır.

Türkiye’de çok partili hayata geçişle birlikte farklı ideolojik yönelimlere ve programlara sahip onun üzerinde siyasi parti kurulmuştur. Dönemde MKP’yi bu partilerden ayıran en temel yanı ilk kurulan parti olmasıdır. Son söz olarak siyasal hayatı boyunca gerek MKP’nin gerekse de Nuri Demirağ’ın, beklentileri karşılayamamış olsa da politik yaşama katılması siyasal yaşamımızda kısada olsa demokrasi rüzgârını estirmeyi başarmasına neden olmuştur.

Kaynakça

A. Araştırma ve İnceleme Eserleri

- ADIGÜZEL, M. Bahattin, *Türk Havacılığında İz Bırakanlar*, THK Kültür Yayınları, Ankara, 2006.
- AKANDERE, Osman, “İkinci Dünya Savaşından Sonra Çok Partili Hayata Geçişte Kurulan İlk Muhalefet Partisi Milli Kalkınma Partisi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1998, S. 4, s.193-211.
- AVŞAR, B. Zakir – Emre Kaya, “Çok Partili Hayata Geçiş Sonrasında İlk Muhalefet Partisi: Milli Kalkınma Partisi”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.13, S. 2, 2012, s. 113-132.
- BENHÜR, Çağatay, “1945-1946 Yıllarında Türkiye’de Politik Gelişmelere Genel Bir Bakış”, *Journal of Qafqaz University*, Number 24, 2008, s. 30-41.
- BOZKURT, Celil, *Yahudilik ve Masonluğa Karşı Cevat Rifat Atilhan*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2012.
- CEYLAN, Alparslan, *Milli Kalkınma Partisi (1945-1950)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2002.
- ÇUFALI, Mustafa, *Türkiye’de Demokrasi’ye Geçiş Dönemi (1945-1950)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2004.
- DELİORMAN, Necmettin, *Nuri Demirağ’ın Hayatı ve Mücadeleleri*, Nuri Demirağ Matbaası, İstanbul 1957.
- DERİN, Haldun, *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951)*, (Yay. Haz. Cemil Koçak), Doğan Kitap, İstanbul 2017.
- ERDEM, D. Fahri, “Cumhuriyet Türkiye’sinin ‘Farklı’ İş adamı Nuri Demirağ’ın Havacılık Sanayi ve Karadeniz’den Akdeniz’e Bütünsel Kalkınma Projeleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 49,2016, s.189-209.
- ERER, Tekin, *Türkiye’de Parti Kavgaaları*, Ticaret Matbaası, İstanbul 1963.
- EKİNCİ, Necdet, *Türkiye’de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.
- GEVGİLİ, Ali, *Yükseliş ve Düşüş*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1987.
- HAYTOĞLU, Ercan, “1945’te Çok Partili Siyasi Hayata Geçişte Bir İlk Milli Kalkınma Partisi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XVI, Ankara 2002.
- KAÇMAZOĞLU, Bayram, *Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları*, Birey Yayıncılık, İstanbul 1988.
- KAHRAMAN, HasanBülent, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi (1920-1960)*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2012.
- KARATAŞ, İsrail, “Demokrat Parti’nin 1946 Belediye Seçimlerinde Boykot Stratejisi”, *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma, Metodoloji ve Değerlendirme*, Ed. Ruhi İnan & M. Fatih Sansar, Livre de Lyon Yayınları, Livre 2022, s. 45-77.
- KARATAŞ, Murat, “Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Türkçü Muhalefetin Örneği Olarak Kızılelma Dergisi”, *İlk Çağlardan Modern Döneme TARİHTEN İZLER*, Ed. Osman Köse, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s. 613-637.
- _____, “II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkçü Dergiciliğin Bir Örneği Olarak Gök-Börü Dergisi”, *Journal of Universal History Studies*, 2(1), 2019, s. 134-153.
- _____, “Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinin İç ve Dış Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, C. 11, S. 32, Yaz, 2022, s. 303-323.

- KAŞTAN, Yüksel, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Partili Dönemden Çok Partili Döneme Geçişte CHP’nin Yönetim Anlayışındaki Gelişmeler (1938-1950)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, S. 1, Haziran 2006, s. 123-140.
- KILINÇOĞLU, Fatma, *Milli Kalkınma Partisi ve Nuri Demirağ*, (Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep, 2003.
- KOÇAK, Cemil, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- KONYAR, Hürriyet, *Ulus Gazetesi CHP ve Kemalist İlkeler*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1999.
- Milli Kalkınma Partisi Nizamnamesi-İzahları ve Köy Kalkınması*, Şaka Matbaası, İstanbul 1950.
- MÜJDECİ, Mustafa, “Türk Basınında Milli Kalkınma Partisi”, *Ekev Akademi Dergisi*, S. 25, 2005.
- ÖZACUN, Orhan, “Siyasi tarihimizde Milli Kalkınma Partisi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 2, 2002, s.205-233.
- ÖZDAĞ, Ümit, *Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri*, Kripto Kitaplar, Ankara 2017.
- ÖZTÜRK, Muammer, “Siyasi Ahlakın İmkânı ve Milli Kalkınma Partisi Nizamnamesi”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 3, 2014, s.245-266.
- Ziya Şakir, *Nuri Demirağ Kimdir?*, Fikir Yayınları, İstanbul 2016.
- SIVIŞ, Efe, *Türk Demokrasisinin Sıfır Noktası Amerikan Dışişleri Belgeleri Işığında Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre X, C.XVI, TBMM Matbaası, Ankara 1957.
- TOKER, Metin, *Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990.
- YALÇIN, Osman, “Mühürdarzade Nuri Bey’in (Demirağ) Hayatı ve Çalışmaları (1886-1957)”, *Ankara Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 44, 2009, s. 743-769.
- YÜCEL, M. Serhan, *Türkiye’nin Siyasal Partileri (1859-2006)*, Alfa Yayınları, İstanbul 2006.
- ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

B. Süreli Yayınlar (Gazeteler)

- “Kalkınma Partisi”, *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1945.
- “Yeni Parti’nin İlk İhtimai”, *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1945.
- “MKP Bir Beyanname Neşrederek Seçimlerden Çekildi”, *Cumhuriyet*, 27 Mayıs 1946.
- “Kalkınma Partisi Miting Yapmak İstiyor”, *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1946.
- “Örfi İdare Miting Yapılmasına İzin Vermiyor”, *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1946.
- “Bir Beyanname Neşredilerek”, *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1946.
- “Üç Partinin İstanbul Adayları”, *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1946.
- “Kalkınma Partisi İstanbul Adaylarını İlan etti”, *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1946.

Summary

This saying, which belongs to Nuri Demirağ, is actually like a summary of Demirağ's life. Demirağ, who always aims to do better, has taken an entrepreneurial role in making important breakthroughs in the country. As a name who has adopted the principle of progress in his life, he has worked for the development and development of his country. He received the support of Atatürk by drawing the attention of him with the railway project, which was instrumental in taking his surname. This support has inspired him to take new leaps and realize new projects. Demirağ, who focused on aircraft and flight training in the 1940s, had a misfortune while he was trying to take important steps for the development of the country's aviation industry. Demirağ, whose business connections were endangered as a result of his injury, could not find the support he hoped for in order to get things done. This event was shocking for Nuri Bey, who made progress in his life a principle.

Nuri Bey, who was left alone against problems by not being supported politically with his misfortunes, gave rise to a desire to express himself politically. Nuri Bey, who set out with such a spirit, led the establishment of the National Development Party, which adopts Liberal principles with the thought that a party that prioritizes development and supports private initiative will develop the country. It has taken an important step towards the democratization of Turkish political life by establishing the first party that enabled the transition to multi-party life in a short time. Although the establishment of the National Development Party promised great hopes for great democratization on the political ground, the emergence of conflicts within the party shortly after the establishment of the party prevented the party from appearing in the political arena. Nuri Demirağ was wanted to be removed from the party and for a long time since its establishment, the unrest within the party did not end.

The national development party, which could not maintain peace in itself, drew a portrait far from being an alternative to power in political life. In particular, the transformation of party meetings into mutton meetings strengthened this bad view and made the attitude towards the party indifferent on the political ground. Although Nuri Bey did his best to rally the party, the party could not be represented in the parliament until 1954 and could not achieve success. In the 1954 elections, MKP and DP were agreed, and Nuri was allowed to enter the parliament. Nuri tried to take an active stance reflecting the principles of the National Development Party when he was in the parliament. Nuri Bey, who especially made proposals on the rules of social life in the parliament, was evaluated as a name that is involved with the country's issues and seeks solutions to these issues. While Nuri Bey is trying to make his party's voice heard in the Parliament, the opposition within the party is still active. For this reason, no significant effort was made to increase the vote rate and to gain representation, as Nuri could not evaluate the presence of Nuri in the parliament on behalf of the party.

After the death of the party chairman Nuri Demirağ in 1957, the existence of the National Development Party in our political life came to an end quietly, after the party committee could not convene. This silent farewell of the National Development Party was sad for a party that had promised hope with a summer breeze for our political life during the transition to multi-party life with its establishment.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 2, May 2023

www.historystudies.net

ESKİ MEZOPOTAMYA KANUNLARINA GÖRE KADIN KÖLELER

Female Slaves According to Ancient Mesopotamian Laws

Doktora Öğrencisi Cemre Aslan

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

aslncmr@gmail.com

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 06.01.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date : 26.04.2023
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1134

Atıf – Citation:

Cemre Aslan, "Eski Mezopotamya Kanunlarına Göre Kadın Köleler", *History Studies*, 15/2, Mayıs 2023, s.327-345.

ESKİ MEZOPOTAMYA KANUNLARINA GÖRE KADIN KÖLELER

Female Slaves According to Ancient Mesopotamian Laws

Cemre ASLAN

Öz

Eski Mezopotamya’da kölelik konusu, hukuk metinlerinde geniş bir şekilde yer almaktadır. Söz konusu metinlerden hareketle kadın kölelerin toplum içerisindeki yerleri, sahipleri tarafından gördükleri muameleler, bir eşya gibi alınıp satılabildikleri durumlar, hırsızlık yapımları (çalıntı mal kabul etmeleri), sahiplerine karşı gelmeleri veya başlarını örtmeleri gibi konular hukuk maddeleri aracılığıyla yorumlanmıştır. Bu bağlamda öncelikle Sümer hukuk metinleri incelenmiştir. Kadın köleler konusunun yer aldığı maddelerde genel itibarıyla cariye olmaları durumu veya başlarını örtmeleri ile ilgili konular açıklanmaktadır. Genel itibarıyla Eski Mezopotamya toplumlarında köle olarak var olan insanların; köle olarak doğan ve sonradan köle olan insanlar olarak değerlendirildikleri görülmektedir. Köle olarak doğan insanların hayatlarının sonuna kadar köle olarak yaşadıkları anlaşılmaktadır. Sonradan köle olanlar ise borcundan dolayı köle sınıfına giren kişilerdir. Bu geçici bir kölelik olup, daha sonradan özgürlüklerini elde edebilmekte idiler. Tüm bunlardan hareketle Eski Mezopotamya toplumlarındaki kadın kölelerin, sahiplerinin emirleri altında ve belli kurallar doğrultusunda oldukça zor bir hayatları olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Eski Mezopotamya, Köle, Kadın, Hukuk, Toplum.

Abstract

The subject of slavery in ancient Mesopotamia is widely covered in legal texts. Based on the aforementioned texts, subjects such as the place of female slaves in society, the treatment they receive by their owners, the situations in which they can be bought and sold like a commodity, stealing (accepting stolen goods), opposing their owners or covering their heads have been interpreted through legal articles. In this context, first of all, Sumerian legal texts were examined. In the articles on the subject of female slaves, the subjects related to being concubines or covering their heads are explained in general. In general, people who existed as slaves in Ancient Mesopotamian societies; It is seen that they are considered as people who were born as slaves and later became slaves. It is understood that people born as slaves lived as slaves until the end of their lives. Those who become slaves later on are those who enter the slave class because of their debt. This was temporary slavery and they were able to obtain their freedom later on. Based on all these, it is understood that female slaves in Ancient Mesopotamian societies had a very difficult life under the orders of their owners and in line with certain rules.

Keywords: Ancient Mesopotamia, Slavery, Women, Law, Society.

Giriş

Toplumsal yaşamın düzenlenmesinde belirleyici faktör olan hukuk kuralları incelendiğinde ait olduğu toplumun sosyal, siyasi ve tarihi açıdan birçok özelliğini anlayabilmekteyiz. Bu özelliklerin somut bir biçimde varlık göstermesi toplum içerisindeki düzenin oluşmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu durum ise çivi yazısı ile birlikte mümkün olmuştur. Çivi yazısı ortaya çıkmadan önce sosyal ve siyasi ilişkilerin gelenek ve göreneklere dayalı olarak (yani sözlü hukuk) yürütüldüğü bilinmektedir. Bu gelişmeyle birlikte daha sonraki dönemlerde söz konusu ilişkiler yazılı bir hâl alıp, zaman içerisinde kanun hüviyetini kazanmıştır. Netice itibarıyla toplumu oluşturan dinamiklerin hukuki bir yansıması olarak kabul edilen bu kurallar daha sonraki dönemler için de bir nevi örnek teşkil etmişlerdir.¹

Eski Mezopotamya’da Sumerlilerin kent devletlerini kurmaları ile birlikte, idare hususunda birtakım hukuksal problemlerin ortaya çıktığını görmekteyiz.² Toplum içerisindeki gelişmelerin etkisiyle yaşanan değişimler, insanların birbirleri ile olan ilişkilerini de oldukça etkilemiş ve sosyolojik olarak da bazı karışıklıklara neden olmuştur. Bu gibi durumlar yazılı hukuk anlayışının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.³

Mezopotamya’da yazılı hukukun ortaya çıkışını ilk olarak Urukagina Reformları ile görmekteyiz. Bu hukuki metin, Sumer siyasi tarihini yansıtan en önemli belgelerden birini teşkil etmektedir. Sumer kent devletlerinden biri olan Lagaş kenti kralı Urukagina bu talimatname ile ruhban sınıfı mensubu yöneticilerin etkisini zayıflatarak, asker kökenli yöneticilerin yönetim erkine sahip olmasını amaçlamıştır. Urukagina borç ve vergilerini ödeyemedikleri için köle durumuna düşen yurttaşlarına özgürlüklerini verdiğini belirtmektedir.⁴ Söz konusu coğrafyada tam teşekküllü bir kanun niteliğinde olmayan Urukagina Talimatnamesi dışında dünya tarihinde bilinen ilk detaylı kanunları yapan kişi III. Ur Hanedanlığı Kralı Ur-Nammu’dur. Söz konusu kanunlar Ur-Nammu’nun adı ile anılsa da adı geçen kral tarafından hazırlanmamıştır. Kesin olarak kim tarafından hazırlanmış olduğu bilinmemektedir. Bu kanunların Ur-Nammu’nun oğlu Şulgi tarafından meydana getirilmiş olması ihtimaller arasındadır.⁵

Sumerli toplumlar tarafından yapılmış son kanun metni olan Lipit-İstar Kanunları ise Sami göçlerinden dolayı bozulan düzeni yeniden tesis etmek amacıyla hazırlanmıştır. İlgili kanunda genel olarak tüm köleleri kapsayan konulardan bahsedilmesinin yanı sıra kadın kölelere de ayrıca yer verilmektedir.⁶

Sami toplumlar tarafından hazırlandığı bilinen ilk kanun metni Eşnunna Kanunları’dır. Söz konusu kanun metni, Hammurabi Kanunları’ndan kısa bir süre önce oluşturulmuştur. Kanunun giriş kısmının kırık olması sebebiyle, önceki kanunlardan farklı olarak kanunu yapan kişinin adıyla değil, yapıldığı şehrin adıyla adlandırılmıştır. Söz konusu kanunun kim tarafından ne zaman yapılmış olduğu kesin olarak bilinmemektedir.⁷

Sami menşeli kanunların en meşhuru olan Hammurabi Kanunları’na değinmeden önce, Hammurabi’yi kısaca tanıtmak yerinde olacaktır. Eski Babil Krallığı’nın altıncı kralı olan

¹ Yusuf Kılıç – Suzan Akkuş Mutlu, “Çivi Yazılı Hukukta Kölelere Verilen Cezalar”, *Turkish Studies*, C. 8, S. 7, Yaz 2013, s. 285.

² Ekrem Memiş, “Eski Yakın Doğu’da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, Mart 2021, s. 10.

³ L. Gürkan Gökçek – Faruk Akyüz, “Sumer Kanunları”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 1, Temmuz 2013, s. 2.

⁴ Alâeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2020, s. 75 – 76.

⁵ Gökçek – Akyüz, agm, s. 5.

⁶ Suzan Akkuş, *Eski Ön Asya Toplumlarında Kölelik Müessesesi*, (Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2007, s. 20.

⁷ Adem Işık, “İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş”, *Mavi Atlas*, C. 6, S. 2, Ekim 2018, s. 61.

Hammurabi, kırk üç yıllık iktidar süresi boyunca yalnızca devlet yönetimi ile ilgilenmemiş, aynı zamanda davalarda bulunmuş ve bunların yanı sıra günlük rutin işlere dahi müdahale etmiştir. Hammurabi Kanunları tam anlamıyla bir hukuk sistemini oluşturmamaktadır. Nitekim kanun maddeleri içerisinde kararları uygulayacak bir mahkeme sistemi, hâkim, yargıç ya da herhangi bir başka görevliden söz edilmemektedir.⁸ Hammurabi Kanunları'ndaki maddeler, diyorit bir stel üzerinde bulunmaktadır. Diğer kanunların tabletlerde yer alması karşısında Hammurabi Kanunları'nın bir stel üzerinde bulunması, adının daha çok ön planda olmasını ve tanınmasını sağlamıştır.⁹ Söz konusu kanunlar, kısasa kısas (talion) anlayışına dayanmakta olup, Eski Mezopotamya kanunları içerisinde en ağır hükümleri taşıyan kanun olma özelliğine sahiptir. Kadın köleler konusunda ise oldukça geniş bilgiler barındırmaktadır.

Hammurabi Kanunları'ndan sonra yazılmış olan Orta Asur Kanunları'na baktığımızda, söz konusu kanunlar Asur toplumunun hukuki yapısını anlayabilmek adına başvuru olan önemli bir belge niteliğindedir. Orta Asur Dönemi'nde oluşturulduğu bilinen bu kanunlar, Yeni Asur Dönemi'nde de etkinliğini korumuştur.¹⁰

Son olarak, Eski Babil Dönemi'nde yaşanan ekonomik sıkıntıları gösteren Ammi – Şaduqa Fermanı, o dönemden günümüze ulaşan tek ferman olma özelliğine sahiptir. Fermanın konusu ise toplumda huzuru sağlamak için bir kısım borçların affını içermektedir.¹¹

1. Sumer Hukukuna Göre Kadın Köleler

1.1. Ur-Nammu Kanunları

Üçüncü Ur Hanedanlığı'nın (Yeni Sumer Devleti) ilk kralı olan Ur-Nammu'nun adıyla anılan kanunları incelediğimizde köleler ile ilgili ilk hükümde kadın köleler konusunun yer aldığı görülmektedir. Bu konunun yer aldığı 5. madde şu şekildedir:

*“Eğer, bir adamın bakire kölesinin (bikrini) bir adam düşmanca bozarsa
o adam 5 sheqel gümüş tartacaktır (ödeyecektir).”¹²*

Burada aktarılan konuya göre, bir adamın bakire olan kölesinin bikri başka bir adam tarafından düşmanca bozulduğu takdirde, o adam kölenin sahibine belirtilen miktar gümüşü ödemekle yükümlüdür. Fakat kanun maddesinde dikkat çeken husus, söz konusu miktardaki gümüşün kölenin sahibine ödenmesidir.

Kanunlarda kadın köleler ile ilgili diğer bir madde ise şu şekildedir:

*“Eğer.....bir köle kadın şehrinin hududunu aşarsa bir adam onu (geri) çevirirse
kölenin sahibi onu geri getiren adama x sheqel gümüş tartacaktır.”¹³*

⁸ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 107, 108, 113.

⁹ Horst Klengel, *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, Çev: Nesrin Oral, Totem Yayınları, İstanbul 2019, s. 173.

¹⁰ L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015, s. 231.

¹¹ Akkuş, *agt*, s. 64.

¹² Mebrure Tosun – Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK Basımevi, Ankara 1975, s. 40; Eski çağda birçok toplumda olduğu gibi Sumerliler'de de köle, efendinin malı olarak kabul edilmektedir. Fakat köleye birtakım hakların verildiği de görülmektedir. Örneğin bir köle mülk sahibi olabilirdi veya ödeyeceği para karşılığında özgürlüğünü elde edebilirdi (borç köleliği). Söz konusu örneklerin yanı sıra eğer bir köleyi sahibi satmak ister ve köle buna itiraz ederse mahkemeye başvurabilirdi. Bunlara ek olarak köleye tanınmış olan haklar arasında; bir duruşmaya delil getirmek, kefil olmak ve ödünç para almak gibi toplumda varlık göstergesi sayılan durumlar yer almaktadır. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Yunan ve Roma hukukuna kıyasla Sumer hukukunda kölelik daha insancıl kabul edilebilirdi. Bkz. Gülnihal Bozkurt, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.38, S.1, Mayıs 1981, s. 70 – 71; Muazzez İlmiye Çığ, “Sumerlilerden Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığa Ulaşan Etkiler ve Din Kitaplarına Giren Konular”, *Bellekten*, C.58, S.223, Aralık 1994, s. 689.

¹³ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 41; Füzruzan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s. 153.

14. maddede kaçan bir kadın köleyi geri getiren kişiye belli bir miktar gümüş verileceği belirtilmektedir. Fakat miktarın yer aldığı kısım kırık olduğundan ne kadar gümüş verilmiş olduğu bilinmemektedir.

Kölelerin kaçmasının nedenlerinden biri de, köleye sahibi tarafından yeteri kadar yiyecek verilmemesidir. Bu sebeple köle gizli bir şekilde hayvancılık yapma ve ürün yetiştirme yollarına başvuruyordu. Daha sonradan bu durum ortaya çıktığında köle kaçmaktaydı.¹⁴

22 ve 23. maddelerde sosyal statü farklılığı konusu açıklanmaktadır. İlgili madde şu şekildedir:

“Eğer bir kimsenin kadın kölesi, (evin) hanımı gibi davranırsa küfrederse (evin hanımına veya beyine) 1 ölçü tuzla (evin hanımı veya beyi) onun ağzını yakacaktır.”¹⁵

Bunun yanı sıra kadının çok konuşması ve küfür etmesi de suç olarak kabul edilmekteydi.¹⁶ Devamının kırık olduğu 23. maddede ise aynı konu yer almaktadır:

“Eğer bir kimsenin kadın kölesi (evin) hanımı gibi davranırsa ona (evin hanımı veya beyi) vurursa...”¹⁷

Görüldüğü gibi bir cariyenin evin hanımı ile kesinlikle eşit olmadığı kanunlar aracılığıyla da açıklanmaktadır. Ayrıca hukuki olarak çokeşliliğin olmamasına rağmen ikinci eşler ile alakalı ifadeler çivi yazılı hukuk belgelerinde sıklıkla yer almaktadır.¹⁸

2. Sami Hukukuna Göre Kadın Köleler

2.1. Lipit-İstar Kanunları

İsin Hanedanlığı'nın V. kralı olan Lipit-İstar'ın adıyla anılan kanun metninde, köle konusunun işlendiği ilk madde Kol. II'de yer almaktadır. Nitekim daha önceki krallar gibi ülkede adaleti ve eşitliği sağlamak amacıyla kanunlar hazırlayan Lipit-İstar, bu kanun maddeleri ile kölelerin de haklarını koruma altına almaya çalışmıştır. İlgili kanun maddesi şu şekildedir:

“O zaman üzerlerine kölelik konmuş olan Nippur'un evlâtlarının (kız ve erkeklerinin) Ur'un evlâtlarının (kız ve erkeklerinin) İsin'in evlâtlarının (kız ve erkeklerinin) Sumer ve Akkad'ın evlâtlarının özgürlüklerini, eşitliklerinilerini temin ettim.”¹⁹

Söz konusu maddede ülkedeki tüm köleleri kapsayacak biçimde genel bir durumdan bahsedilmiş ve kölelerin daha özgür ve eşitlikçi bir toplumda yaşamaları kanunlar aracılığıyla teminat altına alınmıştır.

Lipit-İstar, Sami ve Amurru göçlerinden dolayı toplum içerisindeki bozulan düzeni yeniden sağlamayı amaçlamıştır.²⁰ Kanunların Kol. XIII 12. ve 13. maddelerinde sahibinin evinden kaçan köleler ile ilgili hükmün ne şekilde olacağına dair bilgi verilmektedir:

“Eğer bir adamın erkek veya kadın kölesi şehrin içine kaçarsa başka bir adamın evinde bir ay kadar oturursa (bu) ispat edilirse köleye karşılık köle verilecektir.”

¹⁴ Kılıç - Akkuş Mutlu, agm, s. 286.

¹⁵ Tosun - Yalvaç, age, s. 42.

¹⁶ Hanım Hande Duymuş, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde Kadınlara Ait Suç ve Cezalar”, *Uluslararası – Disiplinlerarası Kadın Çalışmaları Kongresi*, C.3, Sakarya, Mart 2009, s. 82.

¹⁷ Tosun - Yalvaç, age, 42.

¹⁸ Sema Arslan, “Çivi Yazısı Hukuku ve Toplumsal Hayatta Nadîtu(m) Kadınları”, *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, C.4, S.8, Ekim 2018, s. 81.

¹⁹ Tosun - Yalvaç, age, s. 62.

²⁰ Mehtap Dinçer, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde “Borç Köleliği” Olgusu”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.1, Haziran 2017, s. 27.

“Eğer kölesi yoksa 15 shekel gümüş tartacaktır.”

Burada erkek ya da kadın köle olarak ayırım yapmadan kaçan bir kölenin kaçtığı kişinin evinde bulunduğu ispat edilerek, bunun karşılığında evinden kaçmış olduğu kişiye yeni bir kölenin verilmesi gerektiği bildirilmektedir.

Lipit-İstar Kanunları'nın köleler ile ilgili olan 25 ve 26. maddelerinde cariyeye konumundaki köle kadınların çocuklarının durumları ele alınmıştır. 25. madde şu şekildedir:

“Eğer bir adam bir kadın alırsa (evlenirse) (kadın) ona çocuk doğurursa çocukları hayatta ise ayrıca bir cariyeye, efendisine çocuk doğurursa baba, cariyeye ve çocuklarına özgürlüklerini verirse cariyenin çocukları efendisinin çocukları ile evi bölüşmeyeceklerdir.”²¹

Anlaşıldığı üzere çocuklar her ne kadar köle sahibinin çocuğu olsa da köle kadının çocukları ile evin hanımının çocukları aynı haklara sahip değillerdir.

Ur-Nammu Kanunları'nda da belirttiğimiz gibi Eski Mezopotamya toplumlarında yasal olarak tekeşlilik yaygın olsa da çocuğun olmaması veya kadının hastalanması gibi durumlarda erkek, ikinci bir kadın getirebilmektedir. Köle ya da fahişe olan ikinci kadınlarla yasal bir bağ olmadan yaşadıkları bilinse de resmî olarak evliliklerin yapıldığı da görülmektedir.²²

26. madde de ise:

“Eğer ilk karısı ölürse karısından sonra cariyesini karılığa alırsa ilk karısının çocukları onun varislerdir. Cariyenin efendisine doğurduğu çocuklar çocuk gibidirler evde yetişeceklerdir.”²³

Söz konusu kanun metnine göre bir çocuğun sahip olduğu haklar ve toplum içerisindeki yeri, annesinin durumu ile doğru orantılıydı.

2.2. Eşnunna Kanunları

Eşnunna Kanunları, Bağdat'a yakın bir yerde olan Tel Abu Harmal'da (eski Şaduppum) iki ayrı metin şeklinde bulunmuştur. Akad dilinde yazılmıştır. Eşnunna (günümüzdeki adıyla Tel Asmar), Hammurabi Dönemi'nden önce küçük bir krallığın merkezi konumundaydı. Kanun metinlerinin yer aldığı tabakada Eşnunna kralları Daduşa ve II. İbalpiel dönemlerine tarihlenen tabletler bulunmuştur. Elde edilen nüshaların Kral Daduşa zamanına ait olduğu bilinmektedir.²⁴

Eşnunna Kanunları'nda da kadın köleler ile ilgili hükümler yer almaktadır. 15. maddede kadın köleleri de kapsayan hüküm şu şekildedir:

“Bir tüccar ve bir meyhaneci kadın, bir erkek kölenin ve bir kadın kölenin elinden gümüşü, arpayı, bitkisel yağı tüketinceye kadar almayacaktır (alamayacaktır).”²⁵

²¹ Tosun - Yalvaç, *age*, s. 66 – 67; Pınar Bülbül, “Eski Mezopotamya ve Eski Anadolu Toplumlarında Toplumsal Cinsiyet İdeolojilerinin İnşası”, *Turkish Studies*, C.17, S.4, Ağustos 2022, s. 731.

²² Nazan Sünbül, “Eski Mezopotamya Hukukunda Aile ve Evlilik”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.1, Mart 2020, s. 105.

²³ Tosun - Yalvaç, *age*, s. 67.

²⁴ Emin Bilgiç, “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C.21, S.3-4, Ocak 1963, s. 111.

²⁵ Tosun - Yalvaç, *age*, s. 80; Babil'de gündelik yaşamda ‘meyhaneci kadın’ önemli bir yere sahip olmuştur. Nitekim edebi metinlerde onlardan, erkek meslektaşlarından ve satmış oldukları içkiden bahsedilmektedir. Ancak söz konusu meslek toplum nezdinde saygın bir pozisyonda görülmemektedir. Netice itibarıyla yaygın bir şekilde meyhaneci ve genelevin aynı çatı altında yer aldığı bilinmektedir. Bu bağlamda ise meyhaneci kadın ile fahişe eşit görülmektedir. Bkz. Klengel, *age*, s. 207.

Burada belirtilen meslek gruplarına mensup kişilerin, kölelerin elinden belirtilmiş olan nesnelere bitirinceye kadar alamayacakları vurgulanmıştır. Bu noktada köle haklarının korunması durumu yer almaktadır.

22. maddede kadın köleler ile ilgili olan hüküm şu şekildedir:

“Eğer bir adamın bir adamdan hiç alacağı yoksa ve adamın kadın kölesine haciz korsa, kölenin sahibi “senin benden hiç alacağın yok” diye tanrı yemini yapacak ve kadın kölenin değeri olan gümüşü tartacaktır.”

Söz konusu kanun maddelerinde bir kimsenin hiçbir alacağı olmamasına rağmen başka bir adamın kadın kölesini aldığı takdirde öncelikle kölesine el konulan adam borçlu olmadığına dair yemin edecektir. Bunu kanıtlanamaması durumunda ise kadın kölenin değeri kadar olan gümüşü ödemek zorundadır. Devamı olan 23. madde ise şöyledir:

“Eğer bir adamın bir adamdan hiç alacağı yoksa (buna rağmen) adamın kadın kölesine haciz kor ve haczettiğini evinde alı kor ve ölümüne sebep olursa kölenin sahibine 2 kadın köle ödeyecektir”

Daha önce Sumer hukuku bölümünde Ur-Nammu Kanunları’nda da bahsi geçmiş olan kadın kölelerin bikrinin bozulması konusu Ešnunna Kanunları’nda da yer almaktadır. Söz konusu husus 31. maddede şu şekilde zikredilmektedir:

“Eğer bir adam, bir (başka) adamın kadın kölesinin bikrini bozarsa 2/3 mana gümüş tartacaktır, kadın köle sahibinindir.”²⁶

Kadın köleler ile ilgili 33. maddede yer alan hüküm şöyledir:

“Eğer bir kadın köle yalan söyler, bir (başka) adamın kızına kölenin oğlunu verirse büyüdüğü zaman, efendisi onu görürse onu yakalayacak ve geri alacaktır.”

Bu durumda bir kadın kölenin çocuğunu başka birine vermesi, halinde daha sonra sahibinin o çocuğu görmesi durumunda aradan uzun yıllar geçse bile çocuğu geri alabildiği görülmektedir.

34. maddede ise benzer bir konu şu şekilde geçmektedir:

“Eğer sarayın bir kölesi oğlunu veya kızını büyütme üzere bir muşkēnu(m)’a verirse verdiği oğul ve kızı saray (geri) alacaktır.”

Kanun maddesinde de ifade edildiği gibi saraya bağlı bir kölenin çocuğunu muşkēnu(m)’a vermesi durumunda saray o çocuğu geri almaktadır. Buradan anlaşılmaktadır ki, doğuştan köle olan çocuk büyüdüğünde anne ya da babası gibi saraya hizmet edecektir. 35. maddede ise konu ile ilgili hükümler devam etmektedir:

“Sarayın köle kadınının oğlunu alan kimse, karşılığını (köleye köle) saraya ödeyecektir.”²⁷

Aynı şekilde bu maddeden de anlaşıldığı üzere köle kadından doğan çocuk da köle olarak kabul edilmekte ve çocuğu alan kişi bunun karşılığında saraya bir köle vermek durumundaydı.

Kanunların 40 ve 49. maddeleri ise şu şekildedir:

“Eğer bir adam, bir erkek köle, bir kadın köle, bir öküz veya değeri olan ne varsa satın alırsa, (fakat) satanı ispat edemezse o hürsüzdür.”. “Eğer bir adam, çalınmış bir

²⁶ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 82.

²⁷ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 82; John Nicholas Reid, “The Children of Slaves in Early Mesopotamian Laws and Edicts”, *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Oryantale*, C.111, 2017, s. 15.

erkek köleyle veya çalınmış bir kadın köleyle yakalanırsa, erkek köleyse erkek köleyi, kadın köle ise kadın köleyi sevk edecektir (teslim edecektir).’’²⁸

40. maddede ifade edilen konuda; kadın veya erkek ayırt etmeksizin bir kölenin, bir öküz ya da belli bir değeri olan herhangi bir eşya ile aynı muameleyi gördüğü anlaşılmaktadır. Belirtildiği gibi bir köleyi, bir öküzü ya da bir eşyayı satın alan birisi, satın aldığını kanıtlayamazsa onun hırsız olduğu kabul edilmektedir.

50. maddede de benzer şekilde bir köle ile bir öküz veya eşeğin denk tutulduğu görülmektedir. Söz konusu madde şu şekildedir:

“Eğer bir vali, nehir sevkiyatını idare eden bir kimse veya herhangi diğer bir memur, saraya veya muşkēnu(m)’a ait bir kayıp erkek köleyi, bir kayıp kadın köleyi, bir kayıp öküzü, bir kayıp eşeği yakalar ve Ešnunna’ya götürmezse, fakat onu evinde alıkoysa bir ayın yalnız yedi gününü geçirse dahi, saray, ondan hırsızlık malı dava edecektir.”²⁹

Söz konusu maddede dikkat çeken diğer bir konu ise “yedi gün”dür. Eğer yedi günden az bir süre evinde bulundurursa, misafir etmiş kabul edilir ve bunun için de herhangi bir suçlama ile yargılanmazdı.

51. maddede kölelerin, yanlarında sahipleri olmadan veya onlardan izinsiz bir şekilde şehirden dışarı çıkamayacakları belirtilmiştir:

“Ešnunna’lı bağlı, zincirli ve (köle) tıraşlı bir kadın köle veya erkek köle, Ešnunna kapısından efendisi olmaksızın (izni olmadan) çıkmayacaktır.”³⁰

Nitekim sahiplerinin izni olsa dahi muhakkak bir kişi refakat etmiştir. 52. maddede bu durum şu şekilde dile getirilmektedir:

“Bir erkek köle veya kadın köle koruyucu bir ulakla Ešnunna kapısından girerse bağ, zincir ve tıraş konulur yapılır ve sahibine emanet edilmiş olur.”³¹

Burada görüldüğü gibi, özgür insanlardan ayırt edebilmek için kölelere belli başlı işaretler konulmuştur.

2.3. Hammurabi Kanunları

Babil kenti, MÖ II. binyılın başlangıcında Mezopotamya’da önemli bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Söz konusu tarihte yönetim gücünü ellerinde tutan bir Amurru hanedanı, Sumer ve Akad coğrafyasını birleştirmiş ve bunun sonucunda Babil ülkesi olarak tek bir devlet mahiyetini kazandırmışlardır. Hammurabi, Babil devlet işleyişi ve düzeni için sağlam bir zemin oluşturmak amacıyla öncelikle kendisine tanrısal bir hüviyet atfetmiştir. Kral, o zamana kadar dağınık biçimdeki yasaları bir araya getirerek, kendi adını verdiği ve ünü yüzyıllarca sürecek olan “Hammurabi Kanunları”nı yazdırmıştır.³²

Kral Hammurabi yasalarını, “ülke içerisindeki adaleti tesis etmek, kötülerini ve günahkâr olanları yok etmek, güçlünün zayıfı ezmesini engellemek” amacıyla yapmış olduğunu vurgulamaktaydı. Söz konusu yasalara adaletin sağlanması hususunda başvurulması gerektiğini

²⁸ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 83 – 84.

²⁹ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 84; Yusuf Kılıç – Fatih Erdem, “Eski Mezopotamya Hukuku’nda Meslekî Suçlara Verilen Cezalar”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.2, S.7, Aralık 2015, s. 8.

³⁰ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 84; Wilhelmus François Leemans, “Old Babylonian Letters and Economic History a Review Article with a Digression on Foreign Trade”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C.11, S.2, June 1968, s. 184; Kınal, *age*, s. 153.

³¹ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 84.

³² Okay Pekşen, *Eski Mezopotamya’da Din-Siyaset İlişkisi (Sumer-Akad-Babil)*, Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2017, s. 98.

belirtmekteydi.³³ Bu durum ile ilgili sırasıyla Kol I ve Kol V’de yer alan maddeler örnek olarak verilebilir: “O günde öğülmüş (methedilmiş) prens tanrı korkusu olan ben Hammurabi’yi, memlekette adaleti tecelli ettirmem için, şikâyet ve kötüyü yok etmem için kuvvetlinin zayıfı yok etmemesi için güneş gibi kara başların (insanların) üzerinde yükselmem için memleketi aydınlatmam için insanların bedenini hoş etmek için, (onların refahı için), Anum ve Enlil adımı andılar.”, “Marduk, insanları doğru idare etmek (ve) memleketin idaresini ele almakla beni görevlendirdiği zaman, memleketin diline doğruluk ve adalet koydum.”³⁴

Babil toplumu üç sınıflı bir yapıdan oluşmaktaydı. Bunlar arasında öncelikle “awīlu³⁵”lar yer almaktaydı. Awīlu, toprak sahipleri, tüccarlar, rahipler, devlet görevlileri ve askerlerden meydana gelmekteydi. İkinci grup ise bir önceki başlıkta adı geçen “muškēnu(m)³⁶” idi. Bunlar da genellikle tüccar, öğretmen, çiftçi ve emekçi olabilmekteydi. Toplum içerisindeki en alt seviyedeki grup ise kölelerden oluşmaktaydı. Söz konusu bu köleler de “wardum” olarak adlandırılmaktaydı.³⁷

Hammurabi Kanunları’nın 7. maddesinde genel manada kölelik ile ilgili bir durumdan bahsedilmektedir. İlgili madde şu şekildedir:

“Eğer bir adam ister gümüş, ister altın, ister erkek, ister kadın köle, ister öküz, ister koyun, ister eşek veya herhangi bir şeyi bir (hür) adamın oğlunun veya kölesinin elinden, şahitsiz veya senetsiz satın alır veya onu saklamak için alırsa, o adam hırsızdır, öldürülecektir.”³⁸

Söz konusu maddeye göre bir kimse izinsiz olarak bir başkasının kölesini, hayvanını veya bir eşyasını şahidi olmadan habersiz bir şekilde aldığı takdirde hırsız olarak kabul edilir ve öldürülür.

Hammurabi Kanunları’nda da bir kölenin başkası tarafından sahibinin haberi olmadan şehir dışına çıkarılması durumunda söz konusu kişinin öldürüleceği bildirilmektedir. 15. maddede yer alan bu hüküm şu şekildedir:

“Eğer bir adam sarayın bir erkek veya bir kadın kölesini yahut bir muškēnu(m)’un bir erkek veya bir kadın kölesini şehir kapısından çıkartırsa (kaçırtırsa) o adam öldürülecektir.”³⁹

Bir adamın saraya ya da muškēnu(m)’a ait olan kayıp bir köleyi evinde saklaması yasaktır. Evinde sakladığının tespit edilmesi ve yine de köleyi geri vermemesi durumunda ise öldürülmektedir. 16. madde de bu durum şu şekilde açıklanmaktadır:

³³ Michael Roaf, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, C.9, Çev: Zülal Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 121.

³⁴ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 181, 185.

³⁵ Miguel Civil, Ignace J. Gelb, Benno Landsberger, A. Leo Oppenheim, Erica Reiner Ed., *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD)*, V.1, The Oriental Institute, Chicago 1968, s. 523.

³⁶ Jeremy Black, Andrew George, Nicholas Postgate, Ed., *A Concise Dictionary of Akkadian (CDA)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 2000, s. 222.

³⁷ Dinçer, agm, s. 30; Nurgül Yıldırım, “Eski Babil Krallığı ve Hammurabi”, *Eski Mezopotamya’nın Siyasi Tarihi*, Ed: L. Gürkan Gökçek – Ercüment Yıldırım – Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 142.

³⁸ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 186.

³⁹ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 186-187; Hammurabi Dönemi’ne ait bir mektupta kölelerin kaçması ile ilgili farklı bir durum ele alınmıştır. Söz konusu mektuba göre; bir memur (Şamaş-Hasir?) mektup gönderen kişinin aşçısı olan bir köleyi görmüştür. Mektuptan anlaşıldığı kadarıyla kölenin iyi yemek yapması dolayısıyla bu köle için sahibine gümüş önermiştir. Fakat köle sahibi bunu kabul etmemiştir. Memur köleyi satın almak için birçok kez ulak göndermesine rağmen başarılı olamamıştır. Bunun ardından memur köleyi kandırması ve köle Babil’den kaçmıştır. Memur köleyi yanına aldıktan sonra onu kârlı bir fiyata başkasına satmıştır. Bkz. Klengel, *age*, s. 239.

“Eğer bir adam, saraya veya muşkēnu(m)’a ait kaybolmuş bir erkek veya kadın köleyi evinde saklarsa ve tellâlin çağırışı üzerine onu (ortaya) çıkartmazsa o evin sahibi öldürülecektir.”⁴⁰

17. maddede bir kişi, kayıp olan bir köleyi bulup, ardından sahibine teslim etmesi durumunda kölenin sahibi bu kişiye belli bir miktar gümüş vermektedir. İlgili madde şu şekildedir:

“Eğer bir adam, kayıp bir erkek veya kadın köleyi kırdı (açıkta) yakalayıp onu sahibine getirirse, kölenin sahibi ona iki şeqel gümüş verecektir.”

Fakat kaçak köle, sahibinin kim olduğunu söylemediği takdirde köleyi bulan kişinin onu saraya götürmesi gerekmektedir. Daha sonra köle sahibine teslim edilir. 18. madde de yer alan konu şu şekildedir:

“Eğer o köle, sahibini söylemezse, onu (yakalayan) saraya götürecektir. Durumu araştırılacak ve sahibine onu geri vereceklerdir.”⁴¹

19. maddede konunun farklı bir boyutu ele alınmıştır. Burada köleyi bulan kişinin onu saraya teslim etmeyip, evinde tutması durumunda yakalandığı takdirde öldürüleceği açıklanmıştır:

“Eğer, o köleyi evinde alıkoyarsa, sonra köle elinde yakalanırsa, o adam öldürülecektir.”

Kölenin o kişinin evinden kaçması durumunda ise, kölenin sahibine yemin edip, serbest kalabilecektir. 20. maddede bu durum açıklanmıştır:

“Eğer köle, onu yakalayanın elinden kaçarsa, o adam köle sahibine tanrı yemini edecek ve serbest kalacaktır.”⁴²

118. maddede ise kölelerin bir eşya gibi alınıp satılabildiklerini görmekteyiz:

“Eğer bir erkek veya bir kadın köle hizmet için verilirse ve tüccar onu başkasına devreder ve gümüş karşılığında (kadın veya erkek köleyi başkasına) verirse, (o kadın veya erkek köle üzerinde) hak iddia edilmeyecektir.”

Burada bir tüccarın para karşılığında kölesini başkasına verdiği belirtilmiştir. Fakat daha sonra o kölenin üzerinde hak talep edememektedir.

Çocuk doğurmaları yasak olan en yüksek rahibe sınıfı nadîtu⁴³’lar, eşlerine bunun karşılığında bir cariye verebilmekte idiler. Söz konusu cariyenin çocuk doğurması durumunda erkek, şugîtu⁴⁴ ile de evlenmek isterse, buna izin verilmemektedir. 144. maddede bu durum şu şekilde açıklanmaktadır:

⁴⁰ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 187; Kanunların köleleri saklayanlara veya kaçmalarına aracılık eden kimseler için uyguladığı cezalar oldukça ağır hükümler içermekteydi. Bkz. Klengel, *age*, s. 238.

⁴¹ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 187; Toplum içerisinde saraya ait kaçak bir köleyi yakalamak ve saraya teslim etmek adeta bir vatandaşlık görevi idi. Ayrıca başkasına ait olan bir köleye sahibinden habersiz bir şekilde kölelik damgası vuran, köleyi çalmış olarak kabul edilerek öldürülür ve ardından da evinin önüne defnedilirdi. Bkz. Bozkurt, *agm*, s. 76.

⁴² Tosun – Yalvaç, *age*, s. 187.

⁴³ John A. Brinkman, Miguel Civil, Ignage J. Gelb, A. Leo Oppenheim, Erica Reiner, *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD)*, V.11, The Oriental Institute, Chicago 1980, s. 63; Nadîtu kelimesi köken itibarıyla Akadca’dır ve “nadu”dan gelmektedir. Nadu; “terkedilmiş”, “ıssız”, “ekilmemiş, nadasa bırakılmış” gibi anlamları ifade etmektedir. Bu bağlamda nadîtu kelimesi ise; “kısır”, “çocuksuz”, “çocuksuz kadın”, “bekâr rahibe (din kadını)” gibi anlamlar taşımaktadır. Bkz. Arslan, *agm*, s. 83.

John A. Brinkman, Miguel Civil, Ignage J. Gelb, A. Leo Oppenheim, Erica Reiner, *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD)*, V.17, The Oriental Institute, Chicago 1992, s. 200.

“Eğer bir adam bir nadītu ile evlenirse ve o nadītu kocasına bir kadın köle verirse ve o kölenin doğurmasına sebep olursa (fakat) bu adam bir şugītu ile evlenmeye karar verirse o adama müsaade etmeyeceklerdir, şugītu ’yu alamayacaktır.”⁴⁵

Bu konunun devamı olan 145. maddede nadītu’nun eşine bir cariye vermediği durumda, erkeğin şugītu ile evlenmesinde bir engel görülmemektedir. Ancak şugītu, nadītu ile eşit değildir. İlgili madde şu şekildedir:

“Eğer bir adam bir nadītu ile evlenirse ve ona çocuk temin etmezse ve (o adam) şugītu ile evlenmeği kafasına korsu, o adam şugītu ’yu alacaktır. Onu evine sokacaktır (fakat) o şugītu, nadītu ile yarışmayacaktır.”⁴⁶

Söz konusu maddeden rahibe sınıfı içerisinde yer alan şugītu kadınlarının nadītu kadınlarından seviye olarak aşağıda oldukları anlaşılmaktadır.⁴⁷

Nadītu’nun eşine bir cariye vermesi ve o cariye de bir çocuk doğurması durumunda cariye, nadītu ile kendini eşit görmeye başladığı takdirde nadītu onu satamayacaktır. Fakat ona kölelik nişanı koyabilmektedir. 146. madde de bu durum şu şekildedir:

“Eğer bir adam nadītu ile evlenirse ve bu (nadītu) kocasına bir kadın köle verirse, köle çocuk doğurursa, sonra o köle çocuk doğurdu diye hanımı ile eşitlik iddia ederse, hanımı (sahibesi) onu para karşılığı veremeyecektir (satamayacaktır); fakat ona kölelik (nişanı) koyacaktır. Onu kölelerden sayacaktır.”

Cariyenin çocuk doğurmadığı takdirde ise sahibi onu satma hakkına sahiptir. 147. madde:

“Eğer çocuk doğurmazsa, sahibesi onu gümüş karşılığı verecektir (satacaktır).”⁴⁸

Konu ile ilgili olarak Hammurabi’nin 12. hükümdarlık yılına ait bir belge şu şekildedir:

“İbbi-Şahan'ın kızı Şamaş-Nuri'yi Bunini-Abi ve Belisunu babası İbbi-Şahan'dan satın almışlardır. Şamaş-Nuri, Bunini-Abi'ye karılık, Belisunu'ya kölelik edecektir. Şamaş-Nuri'nin hanımı Belisunu'ya 'Sen benim hanımım değilsin!', dediği gün hanımının saçlarını kesecek ve onu para karşılığında satacaktır. Satın alma bedeli olarak 5 şekel gümüş ölçülüp verilmiştir. O 'ağaç tokmağın' önünden geçirilmiştir (bununla simgesel olarak eski efendisinin iyeliğinden çıktığına işaret edilmekteydi.) Bu konudaki görüşme tamamlanmıştır, onun (yani satıcının) yüreği hoşnuttur. İleride birbirlerini dava etmeyeceklerdir. Tanrılar Şamaş, Aya ve Marduk ve Hammurabi üzerine ant içmişlerdir.”⁴⁹

Köle bir kadının çocuk doğurması sosyal konumunda bir değişiklik yaratmasa bile yaşamış olduğu evde ilgi görmesini ve bir derece saygınlık kazanmasını sağladığı düşünülebilir. Konu ile ilgili olan bir mektupta ise olay şu şekildedir:

“Efendime söyle: Köleniz Dabītum şu mesajı gönderdi: ... 7 ay boyunca (doğmamış) çocuğum bedenimdeydi. Ama ... şimdi çocuk öldü ve hiç kimse bana bakmak istemiyor. Efendim, ölmem için lütfen bir şey yapın. Beni ziyarete gelin ve efendimin yüzünü göreyim ... Neden hediyeleriniz bana ulaşmıyor? Ve eğer öleceksem bile efendimin yüzünüzü bir kere daha gördükten sonra öleyim.”

⁴⁵ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 199; Nadītu’lar tapınaklarda aktif olarak görevlerini sürdürürken, şugītu’lar baba evinde yaşamakta idiler. Bkz. Yusuf Kılıç – Hanım Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.1, 2009. s. 174.

⁴⁶ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 199.

⁴⁷ Arslan, *agm*, s. 87.

⁴⁸ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 199-200.

⁴⁹ Klengel, *age*, s. 236.

Anlaşılabacağı üzere çocuğu olmayan evliler; köle, cariye veya şugıtu rahibesini kendilerine çocuk doğurması için sahiplenerek soylarının devam etmesini sağlamışlardır.⁵⁰

Kadın köleler ile ilgili 170. madde de bir erkeğin hem kendi eşinden hem de cariyesinden çocukları varsa ve aralarında ayırım yapmazsa, erkek öldükten tüm çocukları mirastan haklarını eşit olarak alabileceklerdir. Ancak kendi eşinden olan ilk erkek çocuğu miras içerisinde istediğini alma hakkına sahiptir. İlgili madde şu şekildedir:

“Eğer bir adamın eşi ona çocuklar doğurursa ve kadın kölesi (de) ona çocuklar doğurursa, baba sağlığında kölenin ona doğurduğu çocuklara “benim çocuklarım” deyip eşinin çocukları ile birlikte onları sayarsa, sonra baba kaderine gittiğinde (öldüğünde) baba evinin malı içinden, eşin ve kadın kölenin çocukları eşit olarak mal bölüşeceklerdir (fakat) eşin ilk oğlu, hisse içinden seçecek ve alacaktır.”

171. madde de ise bir önceki maddede aktarılan durumun tersi yer almaktadır. Yani bir erkeğin kendi eşinden ve cariyesinden olan çocukları varsa, cariyesinin çocuklarını eşinden olan çocuklarıyla eşit tutmadıysa, erkek öldüğü zaman cariyenin çocukları mirastan hak alamayacaklardır. Fakat bu durumda cariyeye ve çocukları artık köle olmayacak, serbest bırakılacaklardır. Evin hanımı ve çocukları onlar üzerinde kölelik iddia edemeyeceklerdir. Bu durum ilgili maddede şu şekilde açıklanmaktadır:

“Eğer baba sağlığında, ona çocuk doğuran kadın kölenin çocuklarına “benim evlâtlarım” demediye, sonra baba kaderine gittiğinde (öldüğünde) baba evinin malından, kadın kölenin çocukları, eşin çocukları ile birlikte mal bölüşmeyeceklerdir. Kölenin ve çocuklarının özgürlüğü verilecektir. Eşin çocukları, kadın kölenin çocuklarına (karşı) kölelik için iddiada bulunmayacaklardır.”⁵¹

Hammurabi Kanunları’nda cariyelik konusuna dair hükümlerin miktarı, toplum içerisinde kadın kölelerin cariye olarak alınmaları durumunun ne denli yaygın olduğunun kanıtı niteliğindedir. Kimi zaman ise bir erkeğin cariyesinin sayısı bir ile sınırlı kalmamaktaydı.⁵²

Kadın köleler ile ilgili diğer bir madde de hamile bir köleyi döven ve çocuğun düşmesine sebep olan kişinin ceza olarak yalnızca 2 şeqel gümüş ödemesi belirlenmiştir. 213. madde de geçen bu konu şu şekildedir:

“Eğer bir beyin kadın kölesini dövüp, içindekini attırtırsa (çocuğunun düşmesine sebep olursa) 2 şeqel gümüş ödeyecektir.”⁵³

Kölenin çocuğu da köle olarak kabul edildiğinden diğer insanların nezdinde değer görmemektedir. 214. madde de ise köle kadının ölmesi durumunda ödenmesi gereken miktar şu şekilde belirlenmiştir:

⁵⁰ Tuğba Sabuncuo, *Eski Mezopotamya ve Anadolu’da Çocuk (MÖ II. Binyılın Sonuna Kadar)*, Doktora tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli 2019, s. 65.

⁵¹ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 202.

⁵² İlknur Gürgen, “Hammurabi Kanunları’nda ve Tevrat’ta Kadınla İlgili Hükümlerin Değerlendirilmesi”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.16, S.4, Aralık 2018, s. 344.

⁵³ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 206; Sumer ve Sami hukukuna göre bir bebeğin hayatı anne karnında iken çeşitli yaptırımlar ile garanti edilmiştir. Fakat Sami hukukunda para cezası ile kısas anlayışı esas alınmıştır. Buna göre ise özgür bir kadının çocuğunun düşmesine sebep olan kişinin ödemesi gereken ücret 10 – 20 şeqel gümüşdür. Buna karşın aynı durumdaki köle kadınlar için ise bu miktarın yarısı ödenmektedir. Ayrıca özgür bir kadının ve bebeğinin ölümünde kısasa kısas hükmü uygulanmıştır. Aynı şekilde yarı özgür ya da köle bir kadın için ise bu durum 30 – 20 şeqel gümüş miktarı belirlenmiştir. Bkz. Klengel, *age*, s. 228; Tuğba Sabuncuo, “Eski Mezopotamya’da Gebelik ve Doğum”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.7, S.3, Eylül 2020, s. 1829.

“Eğer o kadın köle ölürse 1/3 MANA gümüş ödeyecektir.”⁵⁴

278. madde de köleler ile ilgili farklı bir konudan bahsedilmektedir. Burada bir kişinin köle satın aldıktan sonra kölenin hastalanması durumunda, satın aldığı kişiye giderek ödemiş olduğu ücreti geri alabilme hakkının olduğu anlaşılmaktadır. İlgili madde şu şekildedir:

“Eğer bir adam, bir erkek köle veya bir kadın köle satın alırsa ve ay dolmadan sarası tutarsa, satanına geri dönecek, satın alan ödediği gümüşü (geri) alacaktır.”⁵⁵

Söz konusu maddeden de anlaşıldığı gibi mal olarak kabul edilen bir kölenin hastalıklı olması, bir satıcının sattığı malın kusurlu çıkması gibi görülmüştür. Bu bağlamda satıcının bir malı satmasının ardından mesuliyeti sona ermemiştir. Satın alan kişinin beklediği faydayı sağlayamaması durumunda satıcı malını geri almak ve ücretini de iade etmek zorunda kalmıştır.⁵⁶

279. madde de ise bir köleyi satan kişinin, daha sonradan köle hakkında herhangi bir iddianın ortaya çıkması durumunda köleyi satan kişi kölenin yeni sahibine bu iddianın cevabını vermekle yükümlüdür. Netice de bu ve bir önceki maddelerden de anlaşılacağı üzere, kimse köleyi sattıktan sonra dahi onun sorumluluğunu taşımaktadır. İlgili madde şöyledir:

“Eğer bir adam, bir erkek köle veya bir kadın köle satın alırsa ve bir iddia olursa, onu veren (satan) o iddiayı cevaplandıracaktır.”

280. maddede de kölelerin özgürlüklerine kavuşması durumu söz konusudur. Burada belirtilen konuya göre, farklı bir şehirde bulunan bir kölenin, başka birinin kölesi iken ikinci bir kişi tarafından satın alınması durumunda kendi yurduna döndükten sonra ilk sahibi kölesini tanıır ve bunu izah ederse, yeni sahibi o köleyi serbest bırakmalıdır. Bu durum ilgili madde de şu şekilde aktarılmaktadır:

“Eğer bir adam, yabancı bir memlekette (diğer) bir adamın erkek köle veya kadın kölesini satın alırsa, kendi memleketine (yaşadığı şehre) döndüğü zaman erkek kölenin veya kadın kölenin sahibi kendi erkek kölesini veya kadın kölesini tanırsa (açıklarsa) ve bu erkek veya kadın köle (döndüğü) memleketin evladı (yerlisi) iseler (satın alan) para ödemedi, onların özgürlükleri verilecektir.”

281. madde de ise benzer bir konu şu şekilde açıklanmaktadır:

“Eğer başka bir memleketin evlatları (vatandaşı) iseler, satın alan ödediği parayı tanrı önünde bildirecek. Erkek veya kadın kölenin sahibi tüccara verdiği gümüşü (geri) verecek, erkek veya kadın kölesini (kölelikten) çözecektir.”

2.4. Orta Asur Kanunları

Orta Asur Kanunları'nda köleler ile ilgili olan ilk madde Tablet A'nın 4. maddesinde yer almaktadır. Burada konu hırsızlık ve çalıntı mal kabul etmektir. İlgili madde şu şekildedir:

“Eğer bir erkek köle veya kadın köle, (hür) bir adamın karısının elinden herhangi (çalınmış) bir şey kabul ederse, erkek ve kadın kölenin kulaklarını ve burnunu keseceklerdir (keserler). (Böylece) çalınmış mal ödenmiş olur (ve) adam (bu arada) karısının kulaklarını keser. Fakat karısını serbest bırakırsa, kulaklarını kesmezse,

⁵⁴ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 206; Bir diğer yandan köle erkek veya kadınlar için ödenen ücret, sahiplerine değerlerinin azalması ya da tamamen kaybedilmesi bağlamında verilmekteydi. Bkz. Klengel, *age*, s. 228.

⁵⁵ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 209, 211.

⁵⁶ Bozkurt, *agm*, s. 75.

*kadın ve erkek kölenin(de) kulak ve burunlarını kesmezler, çalınmış mal ödenmemiş olur.*⁵⁷

Madde de açıklandığı üzere, hırsızlık yapmak kadar çalıntı bir malı kabul etmek de kesinlikle suçtur. Nitekim bir köle, bir kadından çalıntı bir malı kabul ederse bunun karşılığında kölenin kulakları ve burnu kesilmektedir. Hırsızlık yapan kadının kocası da karısının kulaklarını keser. Ancak karısını affeder ve onu özgür bırakırsa köleye de hiçbir zarar verilmez.

Asur toplumunda kadınların dışarı çıktıklarında örtünmesi konusu yer almaktadır. 40. madde de açıklanan bu durum ise şu şekilde belirtilmektedir:

“İster evli kadınlar, ister dul kadınlar veya Assur’lu kadınlar olsun sokağa çıkarlarken başlarını açmamış olacaklardır. Adamın (bey) kızları ya bir şal, ya bir giysi veya bir gulinu (giysi) ile örtülü olmalıdırlar. Başları açık olmayacaktır (belki evin içinde?) örtünmeyecekler, yalnız olarak sokağa gittiklerinde örtüneceklerdir. Sahibi ile sokağa giden esirtu’lar (cariye?) örtülüdürler. Kocaya varan qadištu’lar, sokakta örtünmelidirler. Kocaya varmamış olanların sokakta başları açıktır, örtünmemelidir. Fahişe örtülü değildir, başı açıktır, örtülü bir fahişeyi gören olursa, onu tutuklayacak, şahitler çıkaracak, saray mahkemesine onu götürerek, ziynetlerini almayacaklar, onu yakalayan elbisesini alacaktır. Ona elli sopa vuracaklar, başına zift dökcekler. Eğer bir adam örtülü bir fahişeyi görür, onu serbest bırakır (yakalamaz) ve saray mahkemesine götürmezse o adama elli sopa atılacaktır. Onu ihbar eden elbisesini alacak, kulaklarını delecekler, iplik geçirecekler, arkasına bağlayacaklar. Bir ay süreyle kralın haberciliğini yapacaktır. Kadın esireler örtünmeyecekler, örtülü esireyi gören, yakalayacak ve onu saray mahkemesine götürecektir. Kulaklarını kesecekler. Onu yakalayan elbisesini alacaktır. Eğer bir adam, örtülü bir esire görür ve onu serbest bırakır (da) o, yakalanmaz ve saray mahkemesine götürülmezse, onu (adamı) suçlayıp, ispat ettikten sonra, ona elli sopa atacaklar, kulaklarını kesecekler, iplik geçirecekler, ensesine bağlayacaklar. Onu ihbar eden elbisesini alacak, o adam bir ay süreyle kralın haberciliğini yapacaktır.”⁵⁸

Söz konusu maddede belirtildiği gibi evli kadınlar, dul kadınlar ve genç kızların başlarını örtmeleri gerekmektedir. Başlarını örtmeden sokağa çıkmaları yasaktı. Evli bir qadištu’da⁵⁹ örtünmeli, evli olmayanlar ise örtünmemelidir. Fahişenin ise örtünmesi kesinlikle yasaktır.

Orta Asur Kanunları’nda baş örtme konusunda diğer önemli bir nokta ise, “başörtüsü” anlamına gelen bir kelimenin bulunmuyor olmasıdır.⁶⁰ Nitekim baş örtme konusundaki ifadeler bu maddeler ile sınırlıdır. Bundan dolayı yorumlama esnasında ezberle bilgilerden kaçınılmalı ve eldeki veriler doğrultusunda hareket edilmelidir.

⁵⁷ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 246; Hammurabi Kanunları’nda olduğu gibi Orta Asur Kanunları’nda da kölelere herhangi bir ceza verilmesi gerektiğinde uzuvlarından biri sakatlanmaktaydı. Bunun aksine özgür insanların işledikleri suçlar karşılığında ise para cezası verilmekteydi. Bkz. Bozkurt, *agm*, s. 79.

⁵⁸ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 252.

⁵⁹ “Qadiştum” kadınlarının sütannelik görevi yaptığı da bilinmektedir. NU.GİG/qadiştum’un; “özel statüde bir kadın”, “saf”, “kutsanmış”, “kadınlardan oluşan bir sınıf”; “bir tür rahibe” gibi anlamları bulunmaktadır. NU.GİG terimi için ise; “tapınak fahişesi”, “kült fahişesi”, “kutsal biri”, “yasaklanmış döl” anlamları bulunmaktadır. Bkz. Esmâ Öz, “Çiviyazılı Belgelere Göre Mezopotamya’da Sütannelik Hizmeti, Sütanne Olarak Qadiştum Kadınları ve Kutsal Kitaplarda Sütannelik Uygulaması”, *Turkish Studies*, C.10, S.13, Sonbahar 2015, s. 241.

⁶⁰ Sebahattin Bayram – Ömer Kahya, “Eski Mezopotamya’da Başörtüsü Kullanımı Üzerine”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.6, S.2, Temmuz 2019, s. 650.

41. madde de ise bir erkek, arkadaşlarının şahitliği karşısında bir kadın köleye onun karısı olduğunu söylediği takdirde o köle, erkeğin karısı olarak kabul edilir. Fakat bunun belirtilmediği durumda ise karısı değil cariyesi olarak varlığını sürdürmektedir. İlgili madde şu şekildedir:

“Eğer bir adam esirtu’sunu örtmek isterse, beş veya altı arkadaşını oturtup, onların önünde onu örtecek “o benim karımdır” diyecek, o, onun karısı olacaktır. Adamların önünde örtülmeyen ve kocası “bu karımdır” denmeyen esirtu, eş değildir, esirtu’dur. Eğer adam ölürse, örtülü karısının evlâtları yoksa esirtu’ların evlâtları, (öz) evlâtları ve hisselerini alacaklardır.”⁶¹

Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise çocukların miras hakkıdır. Orta Asur Kanunları’nda bir erkeğin ilk eşinden çocuğu yoksa cariyesinden olan çocukları mirastan faydalanabilmekteydiler.⁶²

44. maddede Asur toplumunda genel olarak tüm köleleri ilgilendiren bir durum söz konusudur. İlgili madde şöyledir:

“İster bir Assur’lu erkek, ister bir Assur’lu kadın (belli) fiyatı kadar bir adamın evinde rehin olarak oturursa veya bütün fiyatı (karşılığı) alınmışsa, onu dövecek, saçını yolacak, kulaklarını parçalayıp, delecektir (bu hakların hepsine sahiptir).”⁶³

Söz konusu dönemde halkın büyük bir kısmı yoksul olduğu için tüccarlara borçlanmış, borçlarını ödeyemeyenlerde köle durumuna düşmüşlerdir. Kanunlar, köle olarak doğanlara göre sonradan borcu sebebiyle köle olanların durumlarının daha iyi olduğunu göstermektedir. Nitekim borç köleliğinde kişi, şahitlik yapabilir ve adına mühür kazdırabilirdi. Bunlar toplum içerisinde önem taşıyan ve kişiye saygınlık kazandıran durumlardı.⁶⁴

48. madde ise aynı şekilde borç köleliğinin farklı bir yönünden bahsetmektedir. Söz konusu madde şu şekildedir:

“Bir adam, borç karşılığı evinde oturan borçlusunun kızını (evlendirmek isterse) babasına soracak ve kocaya verecektir. Babası razı değilse vermeyecektir. Babası ölürse, kardeşlerinden birine soracak, (o kardeş de diğer) kardeşlerine söyleyecektir. Eğer bir kardeş “bir aya kadar kardeşimi borcundan çözeceğim” derse ve bir ay içinde çözmezse, paranın sahibi isterse onu serbest bırakır, onu kocaya verir ve isterse tabletine göre onu gümüş karşılığı verir”⁶⁵

Yukarıdaki ifadeye göre borç köleliği gibi geçici bir kölelik durumunda dahi köle sahipleri, köleler üzerinde her türlü yaptırım uygulamakta serbesttirler.

Tablet C + G’nin 2. maddesinde yine borç köleliği durumu ile ilgili bir ifadeye yer verilmiştir. İlgili madde ise şu şekildedir:

“Eğer bir adam ister bir adamın oğlu, ister bir adamın kızı olsun para karşılığı veya rehin olarak onu evinde oturtuyorsa, onu ikinci bir adama para karşılığında verirse (satarsa) veya evinde oturan herhangi ikinci bir adama verirse ve bu ispat edilirse, parasından eli kalkacak (alacak hakkı kalmayacak), onun karşılığını,

⁶¹ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 253.

⁶² Eski Asur Dönemi’nde yapılan evlilik sözleşmelerinde yer alan bilgiye göre, kadının üç yıl içerisinde çocuk doğuramaması durumunda aile soyunun devam etmesi için erkek, bir kadın köle ile evlenebilirdi. Yasal olarak tekeşliliğe dayanan evliliklerde erkeğin birden fazla eşi olabilmekteydi. Fakat hukuki açıdan her zaman ilk eş üstün olmuştur. Bkz. Tuğba Sabuncuo – Yusuf Kılıç, “Eski Mezopotamya Çivi Yazılı Kaynaklarında Kısırlık ve Çocuk Düşür/üme”, *Akademik Tarih ve Düşünme Dergisi*, C.7, S.1, İlkbahar 2020, s. 6.

⁶³ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 253.

⁶⁴ Bozkurt, *agm*, s. 79; Dinçer, *agm*, s. 31

⁶⁵ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 254.

kıymetine göre mülk sahibine verecektir sopa yiyecek, 20 gün süreyle kralın hizmetini yapacaktır.”⁶⁶

Buna göre borçlu olan bir kimsenin oğlunu veya kızını köle olarak vermesi durumunda kölenin sahibi onu satarsa ve bu ispat edilirse, bu durumda alacaklı olan kimse yani kölenin ilk sahibinin herhangi bir alacak hakkı söz konusu değildir. Bunun yanı sıra kölenin değerini mülk sahibine ödemek mecburiyetindedir.

Bir sonraki madde de yine bu konuyla ilgilidir. 3. madde:

“Eğer bir adam, para karşılığı veya rehin olarak evinde oturttuğu ister bir adamın oğlunu veya ister bir adamın kızını, başka bir memlekete para karşılığı verirse (satarsa) ve suçlanıp, ispat edilirse, parasından eli kalkacak (alacak hakkı kalmayacak), onun karşılığını kıymetine göre mal sahibine verecektir sopa atacaklar, 40 gün süreyle kralın hizmetini yapacak, vermiş olduğu adam, ikinci memlekette ölürse, can ödeyecektir. Tam fiyatı (parası) alınmış (ödenmiş) Assur’lu bir adam veya kadın, başka memlekete verilebilir.”⁶⁷

Burada yine aynı şekilde bir adamın, borcundan dolayı rehin aldığı bir kimseyi de başka bir memlekete satma hakkı da yoktur. Eğer satarsa ve bu ispat edilirse hiçbir alacak hakkı kalmamaktadır. Karşılığını da kölenin sahibine ödemek zorundadır. Eğer sattığı bu köle orada ölürse, bunun karşılığını da can ile ödemek durumundadır.

2.5. Ammi – Şaduqa Fermanı

Ammi – Şaduqa Fermanı, Hammurabi’den ortalama yüz yıl sonra yaşamış ve Hammurabi soyunun son bir önceki kralı olan Ammi – Şaduqa’ya aittir. Ayrıca bugüne kadar elimize tam olarak ulaşabilen tek fermandır.⁶⁸

Ammi – Şaduqa Fermanı’nda kadın köleler konusunun geçtiği ilgili kanun maddesinde borç sebebiyle kölelik durumuna düşen insanların doğuştan köle olarak doğan insanlar gibi ömür boyu köle olarak kalmadıkları, borçlarını ödedikten sonra özgürlüklerine kavuşabildikleri belirtilmektedir. Bu konu 19. madde de daha net bir şekilde açıklanmaktadır:

“Eğer Numhia’lı, Emut-balum’lu, İda-maraz’lı, Uruk’lu, İsin’li, Kisura’lı veya Malgum’lu hür bir adamın evinde doğan bir erkek veya kadın köle, gümüş için verilmişse (satılmışsa) veya hizmete verilmişseveya hizmetkârlığa bırakılmışsa özgürlüğü verilmeyecektir.”⁶⁹

Sonuç

Kanunlar, toplumsallaşmanın görüldüğü tarihten itibaren ihtiyaç duyulan kurallar çerçevesinde toplulukların yaşamasını sağlayan, her topluluğun kendine ait geliştirdiği yazılı, kültürel ve sosyolojik bir düzen olarak nitelendirilebilir. Bu doğrultuda ilk medeniyetlerin ortaya çıkması ve zaman içerisinde toplumsal düzenin oluşmaya başlaması ile yönetim erkinin siyasal temeller üzerine yapılandığı görülmektedir. Söz konusu bu yapılanma kapsamında ilgili kanunlarda yer alan kadın köleler hususundaki maddeler bizlere eski çağ dünyasındaki kadının konumuna dair fikir vermesinin yanı sıra kölelik durumunun da ne derece zor ve sıkıntılı bir süreç

⁶⁶ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 258 – 259; Konu ile ilgili olan bir metinde Lulu adındaki Asurlu bir tüccarın Ennum-Aşşur’a ait olan bir köleyi rehin tutması durumu yer almaktadır. Metinde: “Ennum-Aşşur Lulu’ya şöyle dedi, gel, hâkimin kararına göre Tanrı Aşşur’un kılıcı önünde bana yemin et. Lulu şöyle cevap verdi: sana yemin etmeyeceğim, senin erkek kölen 1 aya kadar sana dönecek.” şeklinde ifadeler yer almaktadır. Başka bir belgede ise Tanrı Aşşur’un kılıcı karşısında yemin edilerek borcun ödenmiş olduğu görülmektedir. Bkz. Hasan Ali Şahin, “Kültepe Metinlerine Göre Eski Anadolu ve Asur’da Yemin’in Anlamı”, *History Studies*, C.4/Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, 2012, s. 418.

⁶⁷ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 259.

⁶⁸ Dinçer, *agm*, s. 32.

⁶⁹ Tosun – Yalvaç, *age*, s. 270.

olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda kölelere biçilen rol hemen hemen her dönemde ve koşulda aynı olmuştur. Yalnızca kimi toplumlar arasındaki kültürel farklar bu rolde değişiklik meydana getirmiştir. Bir nevi ‘canlı eşya’ olarak görülen köleler, hayatları boyunca sahiplerinin emir kulu olarak yaşamak zorunda kalmışlardır. Kanun maddelerini incelediğimizde söz konusu bu kültürel farkı, Sami hukukunun Sumer hukukuna göre daha katı bir anlayış temelinde inşa edilmiş olması durumuyla görmekteyiz. Burada özellikle ön plana çıkan Hammurabi Kanunları, kısasa kısas anlayışına dayanarak kadın kölelerin toplum içerisindeki konumunu tespit etmemiz açısından önem taşımaktadır.

Eski çağ Mezopotamyası’nda kadın kölelerin durumları hakkındaki bilgilerin Sami kökenli toplumlar tarafından oluşturulmuş olan hukuk metinlerinde daha yoğun bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Kanaatimizce bunun sebebi söz konusu toplumların hiyerarşik olarak ayrımının daha keskin bir şekilde yapılmış olmasıdır. Bir diğer yandan zaman içerisinde gelişen ve değişen toplum düzenindeki her türlü konunun ve durumun daha detay barındıran biçimde ele almak istenmiş olmasından kaynaklandığı da düşünülebilir. Genel olarak ‘kadın köleler’ denilince akla gelen ilk husus ‘cariye’ olma durumudur. Özellikle Hammurabi Kanunları’nda da görüldüğü üzere bu konuyla ilgili maddelerin sayıca fazla olması, cariyelik durumunun ne kadar yaygın olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu da doğrudan doğruya aile kurumu ile ilişkilidir. Ailenin temelini oluşturan kadın, köle konumunda olmasa bile özellikle Sami kökenli toplumlarda oldukça geri planda yer almakta idi. Kadının yeterince yorucu ve yıpratıcı bir hayatı olmasının yanı sıra bir de köle konumunda olup bu şekilde bir hayat sürmesi tahmin edileceği üzere daha da sıkıntılı bir hâl almaktaydı. Üstelik kanun maddelerinin siyasi yönünün ağır bastığını düşünecek olursak, kadın kölelerin gündelik hayatta yaşamış olduğu zorlukların tamamının ilgili maddelere yansımadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Sonuç itibarıyla farklı dönemlerde ortaya konmuş olan kanun metinlerinden; toplumun dinamiklerini, yaşayış biçimlerini ve bu kanunların insanlar üzerinde ne derece etkili olduğunu görmekteyiz. Böylelikle toplumların yapısını anlayarak kadın kölelerin durumları ile ilgili fikir yürütebilmekteyiz. Tüm bunların yanı sıra söz konusu dönemdeki Sami kökenli toplumların günümüz Araplarının ataları olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda konuyla ilgili düşünce ve yaklaşımımız daha da netlik kazanmaktadır.

Kaynakça

A. Araştırma ve İncelemeler

- AKKUŞ, Suzan, *Eski Ön Asya Toplumlarında Kölelik Müessesesi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2007.
- ARSLAN, Sema, “Çivi Yazısı Hukuku ve Toplumsal Hayatta Nadîtu(m) Kadınları”, *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, C.4, S.8, Ekim 2018, s. 80 – 99.
- BAYRAM, Sebahattin – KAHYA, Ömer, “Eski Mezopotamya’da Başörtüsü Kullanımı Üzerine”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.6, S.2, Temmuz 2019, s. 638 – 662.
- BİLGİÇ, Emin, “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, C.21, S.3-4, Ocak 1963, s. 103 – 119.
- BLACK, Jeremy, GEORGE, Andrew, POSTGATE, Nicholas, Ed., *A Concise Dictionary of Akkadian (CDA)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 2000.
- BOZKURT, Gülnihal, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.38, S.1, Mayıs 1981, s. 65 – 103.
- BRINKMAN, John A., CIVIL, Miguel, GELB, Ignace J., OPPENHEIM, A. Leo, REINER, Erica, *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD)*, V.11, The Oriental Institute, Chicago 1980.
- BRINKMAN, John A., CIVIL, Miguel, GELB, Ignace J., OPPENHEIM, A. Leo, REINER, Erica, *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD)*, V.17, The Oriental Institute, Chicago 1992.
- BÜLBÜL, Pınar, “Eski Mezopotamya ve Eski Anadolu Toplumlarında Toplumsal Cinsiyet İdeolojilerinin İnşası”, *Turkish Studies*, C.17, S.4, Ağustos 2022, s. 723-738.
- CIVIL, Miguel, GELB, Ignace J., LANDSBERGER, Benno, OPPENHEIM, A. Leo, REINER, Erica, Ed., *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD)*, V.1, The Oriental Institute, Chicago 1968.
- ÇİĞ, Muazzez İlmiye, “Sumerlilerden Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığa Ulaşan Etkiler ve Din Kitaplarına Giren Konular”, *Belleten*, C.58, S.223, Aralık 1994, s. 685 – 724.
- DİNÇER, Mehtap, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde “Borç Köleliği” Olgusu”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.1, Haziran 2017, s. 21 – 40.
- DUYMUŞ, Hanım Hande, “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde Kadınlara Ait Suç ve Cezalar”, *Uluslararası – Disiplinlerarası Kadın Çalışmaları Kongresi*, C.3, Mart 2009.
- GÖKÇEK, L. Gürkan – AKYÜZ, Faruk, “Sumer Kanunları”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.9, S.1, Temmuz 2013, s. 1-9.
- GÖKÇEK, L. Gürkan, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015.
- GÜRGEN, İlknur, “Hammurabi Kanunları’nda ve Tevrat’ta Kadınlara İlgili Hükümlerin Değerlendirilmesi”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.16, S.4, Aralık 2018, s. 333-348.
- İŞİK, Adem, “İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş”, *Mavi Atlas*, C.6, S.2, Ekim 2018, s. 46-74.
- KILIÇ, Yusuf – DUYMUŞ, Hanım Hande, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.1, 2009, s. 159-178.

- KILIÇ, Yusuf – AKKUŞ MUTLU, Suzan, “Çivi Yazılı Hukukta Kölelere Verilen Cezalar”, *Turkish Studies*, C.8, S.7, Yaz 2013, s. 283-292.
- KILIÇ, Yusuf – ERDEM, Fatih, “Eski Mezopotamya Hukûku’nda Meslekî Suçlara Verilen Cezalar”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.2, S.7, Aralık 2015, s. 1-30.
- KINAL, Füzulan, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.
- KLENGEL, Horst, *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, Çev. Nesrin Oral, Totem Yayınları, İstanbul 2019.
- KÖROĞLU, Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- LEEMANS, Wilhelmus François, “Old Babylonian Letters and Economic History a Review Article with a Digression on Foreign Trade”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C.11, S.2, June 1968, s. 171-226.
- MEMİŞ, Ekrem, “Eski Yakın Doğu’da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, Mart 2021, s. 1-37.
- ÖZ, Esmâ, “Çiviyazılı Belgelere Göre Mezopotamya’da Sütannelik Hizmeti, Sütanne Olarak Qadiştum Kadınları ve Kutsal Kitaplarda Sütannelik Uygulaması”, *Turkish Studies*, C.10, S.13, Sonbahar 2015, s. 235-248.
- PEKŞEN, Okay, *Eski Mezopotamya’da Din-Siyaset İlişkisi (Sumer-Akad-Babil)*, Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2017.
- REID, John Nicholas, “The Children of Slaves in Early Mesopotamian Laws and Edicts”, *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Oryantale*, C.111, 2017, s. 9 – 23.
- ROAF, Micheal, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, Çev: Zülal Kılıç, İletişim Yayınları, C.9, İstanbul 1996.
- SABUNCUO, Tuğba, *Eski Mezopotamya ve Anadolu’da Çocuk (MÖ II. Binyılın Sonuna Kadar)*, Doktora tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli 2019.
- SABUNCUO, Tuğba – KILIÇ, Yusuf, “Eski Mezopotamya Çivi Yazılı Kaynaklarında Kısırlık ve Çocuk Düşür/t/me”, *Akademik Tarih ve Düşünme Dergisi*, C.7, S.1, İlkbahar 2020, s. 1-25.
- SABUNCUO, T., 2020. “Eski Mezopotamya’da Gebelik ve Doğum”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/3, s. 1820-1841.
- SÜNBÜL, Nazan, “Eski Mezopotamya Hukukunda Aile ve Evlilik”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.1, Mart 2020, s. 99 – 113.
- ŞAHİN, Hasan Ali, “Kültepe Metinlerine Göre Eski Anadolu ve Asur’da Yemin’in Anlamı”, *History Studies*, C.4/Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, 2012, s. 413 – 422.
- ŞENEL, Alâeddin, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2020.
- TOSUN, Mebrure – YALVAÇ, Kadriye, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK Basımevi, Ankara 1975.
- YILDIRIM, Nurgül, “Eski Babil Krallığı ve Hammurabi”, *Eski Mezopotamya’nın Siyasi Tarihi*, Ed.: L. Gürkan Gökçek – Ercüment Yıldırım – Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 135-147.

Summary

One of the most important elements reflecting the culture and structural characteristics of a society has been law. As a matter of fact, law is an administrative structure that is shaped on the basis of the cultural accumulation of the society from the past to the present and ensures that the administration is carried out on these foundations. In this context, when the Old Mesopotamian society structure is examined, it is seen that there are two different social structures as Sumerian and Semitic origin. It is clearly seen in the articles of law that the two communities that lived on the same geography are quite different from each other.

Ancient Mesopotamian laws were generally about female slaves; It gives information on subjects such as being bought, escaping, being a concubine and covering their heads. In addition to this, it is also important how he is a slave. At this point, two different issues arise. Firstly, those who were born as slaves, and secondly, those who became slaves later. The slavery status of those born into slavery continues until they die. Secondly, those who become slaves later are those who have fallen into slavery because of their debts. This is also temporary slavery. He was able to regain his freedom after paying his debt.

In the articles of the law, it was mainly focused on the subject of female slaves being concubines. When the relevant articles are examined, it has been reported that female slaves who are concubines are not equal to the lady of the house and should be careful about respecting them. In addition, children born to concubines and those born to the wife of the house do not have equal status. However, it is reported that if the wife of the house dies and the concubine is taken as a wife, the children of the concubine can grow up at home. But there are no cases of varicose veins.

As a result, female slaves lived under various difficulties due to their position in society. When these difficulties are considered from their point of view, it is seen that they are a way of life. These are the parts of the subject that are reflected in the articles of the law, and it is thought that there are various difficulties and troubles that continue only in a social cycle.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 2, May 2023

www.historystudies.net

TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE KADINLARIN YÖNETİM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: MOĞOL İSTİLASINA KADAR

*The Influences of Women on Management in the Turkey Seljuk State: Until the
Mongol Invasion*

Prof. Dr. Ramazan Altınay

Uşak Üniversitesi

ramazan.altinay@usak.edu.tr

Doktora Öğrencisi Esra Çeçen

Uşak Üniversitesi

1743072052@ogr.usak.edu.tr

Makale Türü-*Article Type* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 10.01.2023
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 08.04.2023
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1135

Atf – Citation:

Ramazan Altınay, Esra Çeçen, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Kadınların Yönetim Üzerindeki Etkileri: Moğol İstilasına Kadar", *History Studies*, 15/2, Mayıs 2023, s.347-359.

TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE KADINLARIN YÖNETİM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: MOĞOL İSTİLASINA KADAR¹

The Influences of Women on Management in the Turkey Seljuk State: Until the Mongol Invasion

Prof. Dr. Ramazan Altınay
Doktora Öğrencisi Esra Çeçen

Öz

Türkiye Selçuklu Devleti'nde yapılan siyasi evlilikler neticesinde kadınlar gittikleri yerlerde devlet yönetiminde söz sahibi olmayı başarmış, gerektiğinde ülkenin savunulmasına katkıda bulunmuş, eşlerinin ölümü üzerine kendi oğullarını sultan yapmak için çaba sarf etmiş veya evlendikleri kişilerin buldukları bölgenin yeni iktidarı olmalarını sağlamışlardır. Melikelerin iktidar hırsları kimi zaman buldukları devletleri yıkılma eşiğine getirmiş, kimi zaman ise yaptıkları akıllı ve stratejik siyasi müdahalelerle yıkılmaktan kurtarmıştır. Bu makalede, Türkiye Selçuklu Devleti'nde melikelerin yaptıkları siyasi evlilikler aracılığıyla devlet yönetiminde etkili bir rol oynamalarının bu devletin siyasi tarihine etkileri hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın giriş bölümünde Türkiye Selçuklu Devleti'nde kadının yeri ve önemi hakkında bilgi verilmiştir. Ardından eski Türk devletlerinde kadının iktidara olan etkileri ile Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu Devletleri'nin hangi beylik ve devletlerle siyasi evlilikler yaparak akrabalık kurdukları anlatılmıştır. Daha sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nde kadınların iktidara olan etkileri hakkında bilgi verilmiş olup yapılan araştırmaların neticesinde Türkiye Selçuklu Devleti'nde kadınların İslamiyet öncesi ve sonrası Türk devletlerinde olduğu gibi iktidarda etkin bir rol oynayarak önemli siyasi olaylara imza attıkları sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türkiye Selçuklu Devleti, Kadın/Melike, Siyasi Evlilik, Yönetim, İktidar Üzerindeki Etkiler.

Abstract

In the Turkey Seljuk State as a result of the made political marriages, women managed to have a say in the state management in the places they went, contributed to the defense of the country when necessary, made efforts to make their own sons sultan after the death of their spouses, or ensured that the people they married became the new rulers of the region they were in. Melikes ambitions for power sometimes brought the states in which they were in to the brink of collapse, and sometimes they saved them from collapse with clever and strategic political interventions. In this article, it has been studied to give information about the effects of the melikes playing an effective role in the state administration through the political marriages in the Turkey Seljuk State on the political history of this state. The introductory section of the research gives information on the status and significance of women in the Turkey Seljuk State. Next, the effects of women on power in the former Turkish states is explained, and with which principalities and states the Great Seljuk and Turkey Seljuk States established kinship by making political marriages. Then, information was given about the impact of women on power in the Turkey Seljuk State and as a conclusion of the research, it was detected that women in the Turkey Seljuk State, as well as in the pre-Islamic and post-Islamic Turkish states, played an active role in power and signed important political events.

Keywords: Turkey Seljuk State, Woman/Melike, Political Marriage, Management, Impacts on Power.

¹ Bu makale Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında yürütülmekte olan, “Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklu Devleti’ni Yıpratma ve Yıkma Politikaları” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

Giriş

Eski Türk devletlerinden başlayarak İslamiyet'in kabulünden günümüze kadar gelen süreçte kadınlar sosyal ve kültürel faaliyetlerinin yanında siyasetin içinde de bulunarak iktidarda söz sahibi olmayı başarmışlardır. Nitekim gerek "Gök Tanrı" inancının gerekse Türk töresi gelenek ve göreneklerinin benzerlik gösterdiği "İslamiyet" inancında kadınla erkeğin eşit tutulması ve kadına değer verilmesi Türklerin, Müslüman olma sebepleri arasında yer almaktadır. Türk ve Müslüman olan Türkiye Selçuklu Devleti hem soydaşlarının geleneklerini hem de dinlerinin akâidini uygulamaya devam ederek kadınlara değer vermiş ve onların siyasi, sosyal ve kültürel hayatta var olmalarını sağlamaya çalışmıştır. Zira bu dönemde kadınların siyasi hayatta etkili bir rol oynayarak, gerektiğinde sultanlar ile savaş meydanlarına gittikleri, devlet yönetimine karışarak kendi oğullarını sultan yapmaya uğraştıkları, oğulları ile birlikte devleti yönetmeye çalıştıkları, bazı yöreleri kendi idarelerinde tuttukları, kimi zaman şehrin bir saldırı anında savunulmasında etkili rol oynadıkları, sultan olan oğullarını ortadan kaldırmaya uğraşarak devlet yönetimini ele geçirmeye çalıştıkları, onların etkisiyle sultanların hâkimiyetlerini kaybettikleri ve bir bölgeyi idare altına almak amacıyla sultan soyundan kendilerinin kontrol edebilecekleri kişileri başa geçirmeye uğraştıkları bilinmektedir. Ayrıca bazı hükümdarların kendi kızlarının üzerinden damatlarını idare ederek o ülkeden pay almaya çalıştıkları görülmektedir. Şimdi eski Türk devletlerinde kadınların devlet idaresine olan etkilerine kısaca değinerek Türkiye Selçuklularının yaptıkları siyasi evlilikler neticesinde saraya gelin gelen veya giden melikelerin iktidara olan etkilerini sırasıyla açıklayalım.

1. Eski Türk Devletlerinde Kadınların İktidara Olan Etkileri

İnsanlık tarihinde annelik görevinin dışında dini, ekonomik, kültürel, siyasi ve sosyal hayatta aktif rol oynayan kadınlar, özellikle Türk toplumunda ayrı bir önem ve değere sahiptirler. Nitekim M.Ö. 6. yüzyılda İskit-Saka İmparatorluğu'nun başına geçen "Tomris Hatun'un" tarihte bilinen ilk kadın hükümdar olması Türk toplumunda kadının ne derece önemli bir statüde yer aldığını gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte gerek dünya tarihinde gerekse Türk tarihinde çok sayıda kadın hükümdar karşımıza çıkmamaktadır. Kadınların hükümdar olmasalar da eski Türk toplumunda İslamiyet öncesinden bu yana devlet yönetiminde diğer toplumlara kıyasla daha etkili oldukları görülmekte olup aralarında devletin uyguladığı siyasete yön verenler ve naiplik görevini üstlenerek devleti yönetenler de bulunmaktaydı. Ayrıca kadınlar elçilerin kabulünde yer alır ve devlet meclislerine katılırlardı. Sultan hanımlarının gelecekteki sultanların anneleri olacaklarından dolayı "*ilk eş ve soylu (Türk) olmalarına*" özen gösterilirdi. Zira eski Türklerde anne sülalesiyle baba sülalesi aynı derecede kıymetliydi. Bu nedenle asalet yalnızca babadan gelmezdi. Anne soyunun da asil olması gerekliydi. Bu nedenle Harezmi'deki bir kız hem annesi hem de babası Türk olmayan bir erkekle evlenemezdi. Çünkü evleneceği erkeğin sadece babasının Türk olması asil olması için yeterli sayılmazdı.² Nitekim Göktürk hakanlarından Mohan Kağan'ın oğlu Ta-Lo-Pien (Talobien) annesi soylu olmadığı için hükümdar olamamıştır. Tarihte buna benzer durumlar Gök Tanrı inancına sahip olan Göktürklerle birlikte bu devletten daha önce kurulmuş olan Hunlarda da karşımıza çıkmaktadır.³ Ayrıca Yenisey Yazıtlarında ve Orhun Âbideleri'nde geçen bazı ifadelerde eski Türk devletlerinde kadının önemi bir kez daha vurgulanmaktadır.⁴

Türkler, İslamiyet'i kabul etmeden evvel farklı dinlere inanmaktaydı. Bu dinler arasında Budizm, Maniheizm, Musevilik, Hıristiyanlık, Zerdüştlük, Totemizm, Dinamizm, Şamanizm,

² Pınar Sertkaya, *Türk Tarihinde Terkenler*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2011, s. IV; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 270; Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz.: Mehmet Kaplan, T.C. Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, İstanbul 1976, s. 154.

³ Serpil Aygün, "Kültegin ve Bilge Kağan Yazıtlarında Kadın Üzerine Kısa Bir İnceleme", *Kültür Dergisi*, S. 103, Ocak-Şubat 1994, s. 59.

⁴ Bahsi geçen yazıtlarda kadınlar hakkında geçen ifadeler için; "agm", s. 58-59; Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, Hisar Gazetesi Yayınları, Ankara 2003, s. 15, 17-18, 21, 24, 27.

Töyonizm ve en yaygın olarak ise Gök Tanrı dini bulunmaktaydı.⁵ Ziya Gökalp'e göre eski Türk toplumunun dinlerinden olan "töyonizm" ve "şamanizm" göre, her icraatın bu dinlere riayet edilerek yapılması gerekli olduğu için icraatlarla ilgili toplantılara kadın ve erkeğin birlikte katılması zorunluluğu vardı. Örneğin "velayeti amme", yani kamu velayeti hakan ve eşi olan hatunun ortak iradesiyle ortaya çıktığı için bir emirname yazıldığında "hakan emrediyor ki" şeklinde başladığı zaman "mutâ" olmaz yani itaat edilmezdi. İtaat edilebilmesi için mutlaka "hakan ve hatun emrediyor ki" sözüyle başlaması gerekmektedir. Bununla birlikte hükümdar yalnız başınayken gelen elçilerle görüşemez, elçiler, sağ tarafta hükümdar, sol tarafta hükümdarın hanımı olan hatun oturuyorken ikisinin birlikte karşısına çıkardı. Ayrıca "şölenlere, kurultaylara, ibadetlere, ayinlere, savaş ve barış meclislerine" hükümdar ve hanımı birlikte katılırdı. Hükümdarın hükümete ortak olan hanımı "Türkan" unvanına sahipti. Hatun ise hükümdar sülalesine bağlı olan prenseslerin ortak unvanıydı.⁶

2. Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklularında Siyasi Evlilikler

Müslüman Türk devletlerinde hanedanlığa bağlı kadınlar, eski Türk devletlerinde olduğu gibi siyasi, sosyal ve kültürel hayatta önemli bir statüde yer alarak günümüze erişen kıymetli eserlerin dahi banileri olmuşlardır. Selçuklu hanedanlığına mensup olan bazı kadınlar hükümdarlarla birlikte değil bir süreliğine veya daimi olarak farklı şehirlerdeki saraylarda kalmışlar, hatunların emrine yeteri kadar "idari ve askeri kuvvetler, özel bir servet, özel bir vezir ve bazı görevliler" verilmiştir. Ayrıca hükümdarların "Terken" unvanına sahip olan hatunlarının "arazileri, divan teşkilatları, askerleri ve servetleri" olduğu bilinmektedir. Terkenlere ait olan bu kuvvet, Türk devletlerinde bazen sorunlar çıkararak yönetimde zafiyetlere sebep olmuştur. Çünkü Terkenler bu gücü, bazı zamanlar kendi çıkarları için kullanmışlar, onlar istediklerine kavuşabilmek adına siyasi ve askeri müdahalelerde bulunmuşlardır.⁷

Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu Devletleri'nde sultanlar, diğer beylik ve devletlerle evlilik yoluyla akrabalıklar kurarak aralarındaki meseleleri halletmeye, onları yanlarına çekerek başka beylik veya devletlere karşı müttefik olmaya ve hısım oldukları beylikler ve devletler üzerinde hak iddia ederek onların üzerinde nüfuz sahibi olup topraklarını genişletmeye çalışmışlardır. Bu nedenle sultanların yaptıkları çoğu evliliğin siyasi bir amaç doğrultusunda gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. Yapılan bu siyasi evlilikler neticesinde saraya gelin olarak gelen melikeler veya gelin giden sultanların kız çocuklarının İslamiyet öncesi ve sonrası Türk devletlerinde uygulanan Türk ve İslam gelenek ve göreneklerinde olduğu üzere siyasi, idari ve kültürel hayatta önemli bir statüde yer aldıkları anlaşılmaktadır.

Büyük Selçuklu Devleti'nde hem eski Türk devlet gelenek ve göreneklerinin hem de İslam örf ve adetlerinin etkili olduğu görülmektedir. Büyük Selçuklu sultanlarının kendileri ve kızları birçok siyasi evlilik yapmış olup bu devlet ile Abbâsîler, Harzemşahlar, Büveyhîler, Karahanlılar, Gürcüler, Gazneliler, Ukaylîler, Kâkûyîler, Dânişmendîler, Artuklular, Bâvendîler, Kıpçaklar, Nîmrûz Melikliği, Ahvaz ve Basra Emirliği, Mezyedîler ve Selçuklu hanedanlık üyelerinin arasında akrabalıklar kurulmuştur.⁸

Türkiye Selçuklu sultanları, kendilerinin ve çocuklarının evliliklerinin neredeyse tümünü takip ettikleri siyasete riayet ederek gerçekleştirmişlerdir. Onlar, daha çok Türk ve Müslüman

⁵ Türker Eroğlu-Hatice Çiğdem Kılıç, "Türk İnançları ve İnanışlar", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 49, 2005, s. 755-762.

⁶ Gökalp, *age*, s. 158-159.

⁷ Ahmet Gündüz, "Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletleri'nde Kadının Yeri ve Önemi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 5, S. 5, Ekim 2012, s. 140.

⁸ Bülent Kaçın, *Selçuklu Hatunları, Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 193-196; Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 18-41, 50-53, 67-71, 81-99; Sefer Solmaz, *Dânişmendîler Devleti ve Kültürel Mirasları*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2001, s. 22; Faruk Sümer, "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 366, 369; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul, 1967, s. 364, 366-368, 372-373, 375, 378.

hanedanlıkları ile kız alıp vererek akrabalık kurmuş olsalar da Hıristiyanlar ve Budistlerle de siyasi evlilikler yapmışlardır. Türkiye Selçukluları ile Çaka, Dânişmend, Artuk, Saltuk ve Mengücek Beylikleri, Haçlılar, Ermeniler, Gürcistan Krallığı, Bizans İmparatorluğu, Abbâsî, Harezşahlar, Eyyübî, Altın Orda ve İlhanlı Devletleri, Zengî Atabeyliği ve Selçuklu hanedanlık üyeleri arasında siyasi evlilikler yapıldığı bilinmektedir.⁹

3. Türkiye Selçuklu Devletinde Kadınların İktidara Olan Etkileri

Eski Türk devletlerinde kadınların kurultaya dahi başkanlık ettikleri ve siyasete karışarak devlet yönetiminde hükümdardan sonra gelen en önemli idari otorite oldukları kaynakların verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu durum İslamiyet'in Türkler tarafından kabulünün ardından kurulan Büyük Selçuklu Devleti ve onunla aynı soydan gelen Türkiye Selçuklu Devleti'nde de aynen devam etmiş, evlilik yoluyla saraya gelin olarak gelen kadınlar ve dünyaya gelen kız çocukları zaman zaman Selçuklu iktidarına karışarak önemli tarihi olayların meydana gelmesine sebebiyet vermişlerdir. Bu nedenle burada meydana gelen tüm siyasi evlilikler üzerinde durmayarak sadece devrin müverrihlerinin kayda geçirdiği iktidarda etkili olan kadınların evlilikleri hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra meydana getirdikleri hadiseleri açıklamakta fayda vardır.

Türkiye Selçuklu sultanlarının, eşleri durumunda olan hatunlara bazı zamanlarda başkentlerinin dolayısıyla ülkelerinin savunmalarını bıraktıkları dönemin önemli kaynaklarının verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu duruma örnek olarak Sultan I. Kılıç Arslan'ın başkenti İznik'in Haçlılara ve Sultan Mesud'un başkenti Konya'nın Bizans'a karşı savunmalarını eşlerine bırakmalarını göstermek mümkündür. Sultan I. Kılıç Arslan, Bizans'a karşı müttefik olmak suretiyle İzmir'de hâkimiyet süren Çaka Bey'in kızı ile evlenmiş olup Bizans İmparatoru Alexios Komnenos'un yazdığı mektupla kendisini kıskırtması sonucunda kayınpederini verdiği bir ziyafet sırasında öldürmüştür. Sultan I. Kılıç Arslan, Pierre l'Hermite'in idaresindeki ilk Haçlı ordusunu imha ettikten sonra, başkenti olan İznik'te kız kardeşini, karısını, çocuklarını ve hazinesini bırakarak Malatya seferine çıkmıştır. Sultanın karısı aynı zamanda Çaka Bey'in de kızı olan melike ile sultanın kız kardeşi Haçlılara karşı İznik'in savunulması ve şehrin Bizans'a teslimi sırasında etkili bir rol oynamışlardır. Şehrin düşmesinin ardından onlar ve sultanın iki çocuğu Bizans tarafından esir alınmış,¹⁰ ancak çok geçmeden serbest bırakılmışlardır.¹¹ Bu duruma benzer bir durumda Sultan Mesud döneminde yaşanmıştır. O, kapana kısılr şekilde şehirde kalmak istemediğinden başkenti Konya şehrinin savunmasını karısına bırakarak dağlara çekilmiştir. İmparator Manuel Komnenos, bu sırada şehrin muhafazasına liderlik eden Sultan Mesud'un karısına mektup göndererek: "*Bilmenizi isteriz ki, imparatorluğumuzun kölesi olan sultan yaşıyor. Savaşın tehlikelerinden kaçtığı için hayatta*" demiştir. Bu sırada sultanın karısının, imparatoru ağırlamak amacıyla "*iki bin koyun, çok sayıda öküz ve pek çok çeşit yemek hazırlattığı*" kaynaklarda geçmektedir. Ancak Bizanslıların, Konya'nın çevresindeki evleri yakıp-yıkarak meşgul olmalarından dolayı bu ziyaret gerçekleşmemiştir.¹² Bu bilgilerden her

⁹ Seval Orhan Dündar, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Evlilik*, Dün Bugün Yarı Yayınları, İstanbul 2021, s. 9, 181-184; Kafesoğlu, "agm", s. 379-380, 382-383.

¹⁰ Bizans İmparatoru Alexios Komnenos, Sultan I. Kılıç Arslan'ın karısı olan melikeyi Çaka Bey'in kızı olması münasebetiyle İzmir'in ele geçirilmesinde kendisine yardımcı olabileceği düşüncesiyle esir olarak almıştır. İmparator, İzmir'i ele geçirmesinin ardından kurtuluş parası istemeden sultanın ailesini serbest bırakmıştır. Bkz. Anna Komnena, *The Alexiad*, Çev: Elizabeth A.S. Dawes, Cambridge, Ontario 2000, s. 199; Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, Çev: Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996, s. 337.

¹¹ Komnena, *The Alexiad*, s. 155-156, 193-194; Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, s. 270-271, 328; Willermus Tyrensis, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, Çev: Emily Atwater Babcock-A. C. Krey, Columbia University Press, New York 1943, s. 168; Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıcından Kudüs'ün Zaptına Kadar*, Çev: Ergin Ayan, C. 1, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 128; Emrullah Kaleli, *Anadolu Selçuklu Devri Türk-Haçlı Münasebetleri (1096-1192)*, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2004, s. 62.

¹² Ioannes Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, Çev: Charles M. Brand, Columbia University Press, New York 1976, s. 41, 43-44; Ioannes Kinnamos'un *Historia'sı (1118-1176)*, Çev: Işın Demirkent, TTK, Ankara 2001, s. 38, 40; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, TTK,

iki sultanın da başkentlerinin savunmasını eşleri olan hatunlara bıraktığı anlaşılmakta olup bu durum kadınların Türkiye Selçuklu Devleti'nde önemli bir statüde olduklarını ve iktidarda etkili bir rol oynadıklarını kanıtlar niteliktedir.

Türkiye Selçuklu Devleti ile diğer hanedanlıklar arasında melikeler nedeniyle ikili ilişkilerin bozulduğu ve bu durumun savaflara dahi yol açtığı görülmektedir. Bu duruma örnek olarak 1101 yılı Haçlı Seferine karşı müttefik olan Sultan I. Kılıç Arslan ile Dânişmend Gazi arasında yaşanan olayı vermek mümkündür. Zira savaştan önce Dânişmend Gazi, Haçlıları yenilgiye uğratabilmeleri durumunda sultana; “giderlerinin karşılığında, ganimetin yüzde yirmisiyle birlikte yüz bin dinar, Elbistan'ı ve kızını” vermeyi teklif etmiş; ancak Haçlıların imha edilmesinden sonra “yüz bin dinarı ödemiş olsa da kızının çeyizi ile meşgul olduğunu söyleyip Elbistan'ı ve kızını vermeyi erteleyerek” sultanı oyalamıştır. Sultan, onun bu davranışı nedeniyle yüz bin dinarı Dânişmend Gazi'ye geri vermiş ve “para için değil İslamiyet'i korumak için mücadele ettiğini ve Dânişmend Gazi'nin parasına ihtiyacı olmadığını” söylemiştir. Daha sonra Dânişmend Gazi'nin rahatsızlandığı haberini alan sultan, Elbistan ve Zibatra'yı alarak Malatya'ya doğru ilerlemiştir. Ancak Dânişmend Gazi'nin iyileşerek büyük bir orduyla harekete geçtiğini öğrenen sultan geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹³

Hatunların gerçekleştirdikleri evliliklerle iki ülke ilişkilerini bozarak savaşa neden olmalarına bir diğer örnek olarak Sultan II. Kılıç Arslan'ın, Erzurum Meliki İzzeddin Saltuk'un kızıyla yaptığı nikâh hadisesini vermek mümkündür. Yapılan bu siyasi evlilik Türkiye Selçukluları ile Saltuklular arasındaki ilişkiyi bozmamış olsa da bu devlet ile Dânişmendlilerin arasını açmış ve savaşa sonuçlanmıştır. Zira Nizâmeddin Yağbasan, Sultan II. Kılıç Arslan'a ait olan gelin konvoyuna saldırı düzenleyip gelini İslam dininden döndürerek nikâhı bozmuş ve ardından gelin tekrar Müslüman olduktan sonra onu yeğeni Zünnun ile evlendirmiştir.¹⁴ Böylece Zünnun, Sultan Mesud'un kızı dolayısıyla Sultan II. Kılıç Arslan'ın kız kardeşi olan melikenin dışında Erzurum Meliki İzzeddin Saltuk'un kızıyla da evlenmiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz durumlara bir diğer örnek olarak Sultan II. Kılıç Arslan'ın kızı Selçuk Hatun'un Hısnıkeyfâ Artuklu hükümdarı Nüreddin Muhammed'le yaptığı evliliği gösterebiliriz. Nitekim Nüreddin Muhammed karısını bırakıp şarkıcı bir hatuna âşık olarak evlenmiş ve onunla birlikte ülkesini ve hazinesi yönetmeye başlamıştır. Nüreddin Muhammed'in hanımı Selçuk Hatun'dan yüz çevirerek ona kötü davranması üzerine, bu hatun olanları babasına bildirmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle sultan ordusuyla birlikte Nüreddin Muhammed'e karşı harekete geçmiş, o da çareyi Selâhaddin Eyyübî'nin yanına sığınmakta bulmuştur. Bu durum üzerine Selâhaddin Eyyübî, sultana elçisini göndererek husumeti sonlandırmasını istemiştir.¹⁵

Sultan II. Kılıç Arslan, Selâhaddin Eyyübî'ye yolladığı mektupta; Nüreddin Muhammed'den kızıyla evlendiğinde çeyiz olarak aldığı yerleri geri vermesini istemiştir. Selâhaddin Eyyübî,

Ankara 2003, s. 65; Niketas Khoniates'in eserinde; Kuşatma esnasında Konya şehrini savunan kişinin, imparatorun kuzeni Ioannes Komnenos ile evli olan Sultan Mesud'un kızının olduğu ve savunmayı başarılı bir şekilde sürdürdüğü ifade edilmiştir. Süryani Mihail'in eserinde; bu melikenin imparatorun kuzeni olan Ioannes Komnenos ile nişanlı olduğu ve daha sonraları Nüreddin Mahmud ile evlendiği aktarılmıştır. Seval Orhan Dündar'ın eserinde; bu hatunun Sultan Mesud'un kızı Selçuka Hatun olduğu belirtilmiştir. Bkz. Niketas Khoniates, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Çev: Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit 1984, s. 21, 31; Niketas Khoniates, *Niketas Khoniates Historia, Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*, Çev: Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1995, s. 23, 36; Süryani Mihail, *Süryani Mihail Vakayinâmesi*, Çev: Hrnt D. Andreasyan, C. 2, TTK Kütüphanesi'ndeki 44-2 numaralı basılmamış nüsha, Ankara 1944, s. 162; Dündar, *age.*, s. 48.

¹³ Kerimü'd-din Mahmud Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev: Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000, s. 21.

¹⁴ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi el-Kâmil fi't-târîh Tercümesi*, Çev: Abdülkerim Özyayın, C. 11, Bahar Yayınları, İstanbul 1989, s. 258; Muharrem Kesik, “Yağbasan Devrinde Dânişmendliler-Türkiye Selçukluları İlişkileri”, *İÜFTD*, S. 37, Temmuz 2002, s. 145.

¹⁵ İbn Vâsıl, *Mufarricu'l-Kurub fi Ahbâr Beni Eyyüb*, Nşr: Cemâleddin al-Şiyâl, C. 2, Matba'atü Câmî'etü Fûâd, Kahire 1957, s. 96; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev: Ömer Rıza Doğrul, C. 2, TTK, Ankara 1999, s. 425-426; İbnü'l-Esir, *age.*, C. 11, s. 370; M. Remzi Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1989, s. 101; Süleyman Özbek, “Türkiye Selçuklu Devleti ile Eyyübîler'in Siyasi İlişkileri”, *İslâm Medeniyeti Tarihi, Selçuklular*, Ed. Muhammed Ali Alioğlu, Siyer Yayınları, C. 10, İstanbul 2018, s. 321.

sultana cevap mektubu yazarak; Nüreddin Muhammed'in kendi yanına sığınmasından dolayı ona verdiği sözden dönmeyeceğini, sultanın onun üzerine hareket etmesi halinde kendisinin ona yardım edeceğini bildirmiştir. Bu durum üzerine iki taraf arasında gerilim had safhaya ulaşmıştır. Selâhaddin Eyyübî'nin kendi üzerine doğru harekete geçtiğini öğrenen sultan, veziri İhtiyârüddin Hasan'ı onun yanına göndererek kızına yapılanları anlatmış ve Artuklulara haddini bildirmesi gerektiğini iletmıştır.¹⁶ Ancak Selâhaddin Eyyübî olanlara sinirlenerek sultan, ülkesine geri dönmezse Malatya'yı ve diğer tüm Selçuklu topraklarını ele geçireceğini söylemiştir. Vezir, sonraki gün yine Selâhaddin Eyyübî ile görüşerek Haçlılarla olan mücadelesini terk ederek Selçukluların ülkesine saldırmasının büyük bir kötülük olduğunu, Müslümanlar tarafından bu nedenle itibarının zedeleneceğini ve sultanın bu hadisede haklı olduğunu ifade etmiştir. Selâhaddin Eyyübî, vezirin söylediklerinin doğru olduğunu, ancak Nüreddin Muhammed, kendisine sığındığı için onu bırakmadığını, bu sorunu aralarında çözmeleri gerektiğini söylemiştir. Selçuklu veziri, Nüreddin Muhammed ile görüşmüş ve bir sene sonra şarkıcı kadını yanından uzaklaştırması, bunu yerine getirmezse Selâhaddin Eyyübî'nin ona yardım etmemesi ve sultan ile birlikte Nüreddin Muhammed'in karşısında olması hususunda anlaşmaya varmıştır. Bu durum üzerine tüm hükümdarlar ülkelerine geri dönmüşler ve Nüreddin Muhammed anlaşmaya uygun bir şekilde hareket ederek bir sene sonra bu şarkıcı kadından ayrılmıştır.¹⁷ Nüreddin Muhammed'in ölümünün ardından Selçuk Hatun, Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînillâh ile evlenmiştir. Sultan II. Kılıç Arslan'ın, halife ile ilişkilerini kuvvetlendirmek amacıyla bu evliliğin gerçekleşmesini sağladığı bilinmektedir.¹⁸

Türkiye Selçuklularında sultanların savaş meydanına eşlerini götürdükleri görülmektedir. Nitekim Sultan I. Kılıç Arslan, Musul'u ele geçirmek amacıyla Emîr Çavlı ile olan mücadelesi sırasında yerine on bir yaşındaki oğlu Şahinşah'ı bırakarak onu şehrin idaresiyle görevlendirmiş, onun yanına askeri bir kuvvet ve işleri yerine getirmesi için Bozmuş isimli emiriyle birlikte bazı emirlerini ve Şahinşah'ın annesini bırakmıştır. Ancak sultanın vefat etmesi üzerine onlar Muhammed Tapar'ın yanına gönderilmiştir.¹⁹

Türkiye Selçuklu melikeleri, kendi oğullarını sultan yapmak için yoğun bir çaba sarf ederek önemli olayların meydana gelmesine neden olmuşlardır. Sultan I. Kılıç Arslan'ın karısı Ayşe Hatun'un, sultanın dördüncü oğlu Tuğrul Arslan'ın annesi olduğu bilinmektedir. Sultanın vefatının ardından Emîr Bozmuş, onları Malatya'ya götürmüş ve bu şehzade burada tahta çıkarılmıştır. Ayşe Hatun, oğlu Tuğrul Arslan'ın iktidarda kalmasını sağlamak amacıyla, tıpkı Sultan Melikşah'ın karısı Terken Hatun'un çocuk yaştaki oğlu Mahmud'u sultan yapmak için sergilediği yoğun gayrete benzer bir şekilde davranarak emeline ulaşmak adına türlü yollara başvurmuştur. Nitekim Ayşe Hatun, bir plan dâhilinde hareket ederek bu sırada Malatya'da nüfuz sahibi olan Emîr Arslan sayesinde Emîr Bozmuş'tan kurtularak bu emirle evlenmiştir. Daha sonra Ayşe Hatun oğluyla işbirliği yaparak, halkın zorla altınlarını aldığı gerekçesiyle Arslan'ı yakalayarak hapsedmiştir. Onlar, bir yıl sonra Arslan'ı, Sultan Muhammed Tapar'ın yanına göndermişlerdir. Bu durum üzerine Sultan Muhammed Tapar, Tuğrul Arslan'ın ağabeyi olan Şahinşah'ı Anadolu'ya göndererek onun Türkiye Selçuklu sultanı olmasını sağlamıştır. Ayşe Hatun, 1113 yılında yine güç kazanmak amacıyla bu sırada kuvvetli bir durumda bulunan Artuklu Belek Gazi'nin yanına gitmiş;

¹⁶ İbn Vâsıl, *age*, s. 96-97; İbnü'l-Esîr, *age*, C. 11, s. 371; Ataoğlu, *agt*, s. 101-102.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *age*, C. 11, s. 371-372; Ataoğlu, *agt*, s. 103.

¹⁸ El-Cenâbî, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-zâhir fi ahvâli'l-evâil ve'l-evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları İle İlgili Kısmının Tenkidli Metin Neşri*, Haz.: Muharrem Kesik, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994, s. 9.

¹⁹ Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, Haz.: Erdoğan Merçil, C. 2, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977, s. 147; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK, Ankara 1990, s. 60-62; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-târih Tercümesi*, Çev: Abdülkerim Özeydin, C. 10, Bahar Yayınları, İstanbul 1989, s. 344-345.

“Sultan birçok kez sizi methederek, tüm Türk emirlerinin arasında Belek seviyesinde zeki ve güçlü biri daha yoktur dedi. Ben de bu nedenle beni ve çocuklarımı himayenize almanızı istiyorum” diyerek onunla evlenmiştir.

Böylece Tuğrul Arslan ile annesi Ayşe Hatun’un Malatya’da devletten ayrı olarak kurdukları küçük Selçuklu Sultanlığı’nda, Artuklu Belek Gazi hükümdarın atabeyi konumuna gelmiştir.²⁰

Devlet yönetiminde kadınların söz sahibi olarak oğulları ile birlikte ülke idaresini ele aldıkları görülmektedir. Ayşe Hatun yine bu duruma örnek olarak verilebilecek kadınların başında gelmektedir. Artuklu Belek Gazi’nin 6 Mayıs 1124 tarihinde şehit olmasının ardından güç kaybeden Ayşe Hatun ve oğlu Tuğrul Arslan, Dânişmendlilerin 13 Haziran 1124 tarihinde Malatya’yı kuşatması üzerine birlikte hareket ederek Haçlılardan otuz bin ücretli asker almayı denemişlerdir. Ancak başarılı olamayınca Ayşe Hatun kentteki tüm önemli ve varlıklı insanları yakalatarak hapse attırılmıştır. Onun, mücevherlerini ele geçirmek için bu kişilerin evlatlarına işkenceler yaptırdığı, hatta kentteki tüm halkı öldürmeyi göze aldığı bilinmektedir. Malatya’nın Dânişmendlilerin eline geçeceğini anlayan Ayşe Hatun, herkesi soyarak oğluyla birlikte şehirden kaçmayı tasarlamıştır. Ayşe Hatun, oğlu Tuğrul Arslan ile birlikte 10 Aralık 1124 tarihinin sabah saatlerinde şehirden kaçarak Minşar Kalesi’ne gitmiştir.²¹

Türkiye Selçuklu Devleti’nde yaşanan saltanat kavgaları sırasında yaptıkları siyasi evlilikler neticesinde müttefik kazanarak kardeşlerini yenilgiye uğratarak tahta çıkan şehzadeler olmuştur. Esasen bu tür akrabalıklar bir nevi çıkar ilişkisine dayalıdır. Zira bu sayede diğer beylik veya devletlerin hükümdarları akrabalık kurdukları hanedanlıkların iç ilişkilerine karışma fırsatı yakalamış hatta kendilerini o ülkelerin mirasçısı olarak görebilmişlerdir. Bu duruma örnek olarak Sultan Mesud’u vermek mümkündür. Zira sultan, evlendiği hanımının babası Emîr Gazi’nin yardımıyla tahta çıkmış olup bu nedenle başlangıçta Dânişmend Beyliği’ne tabi bir siyaset yürütmek zorunda kalmıştır. Emîr Gazi, bu durumdan istifade ederek başta Malatya olmak üzere Selçuklu topraklarının bir kısmını kendi beyliğine katmıştır.²² Görüldüğü üzere beylik veya devletlerde kadınlar yaptıkları siyasi evliliklerle gelin gittikleri ülkelerde başa geçecek sultanları belirlemiş bununla birlikte geldikleri ülkelerin kimi zaman çeyiz yoluyla toprak kazanmasına kimi zamanda burada olduğu gibi toprak kaybetmesine neden olmuşlardır.

Sultan Mesud’un kızlarını Dânişmendli Zünnun ve Nizâmeddin Yağıbasan, Bizans İmparatoru II. İoannes Komnenos’un yeğeni İoannes ve Zengîlerin Haleb Atabeyliği hükümdarı Nûreddin Mahmud ile evlendirdiği bilinmektedir. Sultan Mesud, Zünnun ile evlendirdiği kızı üzerinden Dânişmend Beyliği’nin taht kavgalarına müdahil olarak kendi damadını devletin başına geçirmeye ve bu sayede beyliğin üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmıştır.²³ Bu bilgiden anlaşılacağı üzere Sultan Mesud, kayınpederi Emîr Gazi tarafından kendisine uygulanan siyaseti onun ölümünden sonra devam ettirerek, kendi kızı üzerinden damadı Zünnun’u yani Dânişmendlileri idare altına almayı ve ülke topraklarını ele geçirmeyi tasarlamıştır.

Hükümdarların başka ülkelerin iç işlerine karışma fırsatı yakalamak ve bu ülkelere ait olan toprakları ele geçirmek amacıyla kurdukları akrabalıklara bir diğer örnek olarak, Nizâmeddin Yağıbasan’ın başka hatundan olan kızını, kayınpederi Sultan Mesud’un oğlu Şahinşah ile evlendirmesini vermek mümkündür. Zira Türkiye Selçuklularını hâkimiyeti altına almayı

²⁰ Abû’l-Farac, *age*, s. 349, 351; İbnü’l-Esir, *age*, C. 10, s. 184-185; Emine Uyumaz, “Türkiye Selçuklu Sultanları, Melikleri ve Meliklerin Evlilikleri”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, C. 2, 2001, s. 398-399; Faruk Sümer, “Anadolu Selçukluları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 381.

²¹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, Çev: Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 2000, s. 282; Süryani Mihail, *age*, s. 82-83; Abû’l-Farac, *age*, s. 358-359, 361; İsmail Hakkı Uzunçarşılı-Rıdvan Nafiz Edgüer, *Sivas Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1346/1928, s. 22; Kesik, *age*, s. 36-38.

²² Sefer Solmaz, “Emîr Gazi”, *Konya Ansiklopedisi*, C. 3, Konya 2012, s. 186; Uyumaz, “agm”, s. 400.

²³ Süryani Mihail, *age*, s. 162, 172; Abû’l-Farac, *age*, s. 391; Urfalı Mateos, *age*, s. 319; Khoniates, *O City of Byzantium*, s. 66; Khoniates, *Niketas Khoniates Historia*, s. 80; Mustafa Demirci, “Selçuklular ile Danişmentliler Arasındaki Evlilikler ve Evlilik Diplomasisi”, *Dânişmendliler Sempozyumu (12-13 Kasım 2015) Bildiriler*, 2016, s. 45; Dündar, *age*, s. 46; Uyumaz, *age*, s. 400-402.

planlayan Nizâmeddin Yağlıbasan bu nedenle damadı Şahinşah'ı, Sultan II. Kılıç Arslan'a karşı korumuş ve tahta çıkabilmesi adına elinden geleni yapmıştır. Kısaca o, bu siyasi evlilik neticesinde babası Emîr Gazi ve kayınpederi Sultan Mesud'un uyguladığı siyaseti sürdürmüştür.²⁴ Burada yine hatunların bağlı oldukları ve gelin gittikleri hanedanlıkların uyguladıkları siyaseti, yaptıkları evlilikler neticesinde dolaylı yoldan etkiledikleri görülmektedir.

Hatunların sultan olan oğullarını ortadan kaldırmaya uğraşarak devlet yönetimini ele geçirmeye çalışmalarına örnek olarak Dânişmendli Aynüddeve'nin hanımını vermek mümkündür. Aynı zamanda Selçuklu şehzadesi Tuğrul Arslan'ın kızı olan bu hatun ilk olarak amcası Sultan Mesud'u Malatya kuşatmasından vazgeçirmek amacıyla kocası Dânişmendli Aynüddeve tarafından sultana gönderilmiş, ancak Sultan Mesud bu isteği kabul etmeyerek şehri kuşatmıştır. Sultan üç ay devam eden şehir kuşatmasından bir sonuç elde edemeyerek 14 Eylül 1143'te geri çekilmek zorunda kalmıştır.²⁵ Daha sonra bu hatun Sultan Mesud'un yeniden Malatya'yı kuşatması sırasında sultanın ayaklarına kapanıp af dileyerek oğlunu kurtarmayı başarmış, ancak bu olayın ardından kendisi, oğlunu ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Sultan Mesud'un yeğeni olan bu melike kentin yönetimini ele geçirmiştir. Bu hatun kentte Hıristiyan-Müslüman ayrımı göz etmeden tüm halka eziyet ederek halktan ağır vergiler almıştır. Ayrıca bu hatunun büyücüleri çevresinde topladığı bilinmektedir. O, daha sonra oğlu Zülkarneyn'e komplo kurarak onu öldürmeye çalışmış, ancak bu teşebbüs gerçekleşmeden ortaya çıkınca kentin ileri gelenleri bu hatunu ve çevresindeki büyücü kadınları kentten atmışlardır.²⁶

Türkiye Selçuklu melikelerinin sultan soyundan kendilerinin kontrol edebilecekleri kişileri başa geçirmeye çalıştıkları görülmektedir. Bu duruma örnek olarak Sultan Mesud'un, Nizâmeddin Yağlıbasan ile evlendirdiği kızı olan melikeyi göstermek mümkündür. Zira o, eşi Nizâmeddin Yağlıbasan'ın vefat etmesi üzerine ölen eşinin yeğeni İbrahim'in oğlu İsmail'le evlenerek Sivas şehrinde iktidarı ele geçirmiştir. Ancak bu durum çok uzun sürmemiş olup Sivas'ta yoğun kar yağışı nedeniyle başlayan kıtlık ve Melik İsmail'in birçok buğday dolu ambarı olmasına rağmen halkı aç bırakması üzerine çıkan isyanda halk tarafından hem Melik İsmail hem de karısı olan melike öldürülmüştür.²⁷

Tarihi olaylar incelendiğinde melikelerin, Türkiye Selçuklu sultanlarını etkileri altına alarak kendi adlarına para bastıracak kadar siyasi güce sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu duruma Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev'le evlenen Gürcü Prensesi Thamara'yı (Gürcü Hatun) örnek göstermek mümkündür. Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev, hanımı olan bu melikenin resmini ulemanın karşı çıkmasına rağmen akçe ve dinarlara bastırarak halkın ona saygı duymasını sağlamaya çalışmıştır. Nitekim bu sikkelerde yer alan "Arslan" motifinin Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev'i "Güneş" motifinin ise hanımı Thamara'yı simgelediği düşünülmektedir. Ancak bu motiflerin "*şir-û hurşid*" (Arslan ve Güneş) olarak tanındıkları ve geçmişlerinin daha eski zamanlara dayandıkları bilinmektedir. Bu tasvirlerin zamanla İslam sanatında kullanımı yaygınlaşmıştır.²⁸

Kadınlar gerçekleştirdikleri siyasi evlilikler neticesinde ikili ilişkileri düzelterek devletlerin yakınlaşmalarını sağlamışlardır. Sultan II. Kılıç Arslan'ın oğlu Müizzeddin Kayserşah'ın zor durumda kalması üzerine kendisine müttelik olarak destek sağlamak amacıyla siyasi bir evlilik yaptığı bilinmektedir. O, kardeşi Sivas Meliki Kutbeddin Melikşah'ın, kendisinin hâkim olduğu

²⁴ Uyumaz, *age*, s. 401; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005, s. 226-228.

²⁵ Abû'l-Farac, *age*, s. 377; el-'Âzîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, Çev: Ali Sevim, TTK, Ankara 2006, s. 82; Süryani Mihail, *age*, s. 123-124; Turan, *age*, s. 205.

²⁶ Abû'l-Farac, *age*, s. 390; Süryani Mihail, *age*, s. 166; Muharrem Kesik, "Türkiye Selçukluları-Dânişmendliler İlişkilerinde Siyasî Evlilikler ve Hatunların İdarededeki Roller", *Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırma Merkezi, I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu Selçuklu Siyasi Tarihi Bildiriler (Kayseri, 27-30 Eylül 2010)*, 2014, s. 389.

²⁷ Abû'l-Farac, *age*, s. 400, 414; İbnü'l-Esîr, *age*, C. 11, s. 258; Aksarâyî, *age*, s. 23; Süryani Mihail, *age*, s. 226-227; Osman Turan, "Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan", *Türkler*, C. 6, Ankara 2002, s. 691; Turan, *age*, s. 228, 230; Abdülkerim Özyayın, "Dânişmendliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 472.

²⁸ Dündar, *age*, s. 171; https://tr.wikipedia.org/wiki/Gürcü_Hatun (E.T. 03.04.2023).

Malatya şehrini ele geçirmek amacıyla sıkıştırması üzerine Selâhaddin Eyyübî'nin yanına sığınarak onun kardeşi Melik Âdil'in kızı ile evlenmiştir.²⁹ Hiç şüphesiz ki Müzzeddin Kayserşah bu siyasi evliliği Selâhaddin Eyyübî'yi yanına çekmek için yapmıştır.

Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in ilk evliliğinden I. İzzeddin Keykâvus ve I. Alâeddin Keykubad'ın dünyaya geldiği bilinmektedir. Rükneddin Süleymanşah'ın Türkiye Selçuklu tahtını ele geçirmesi üzerine Bizans'a sığınan I. Gıyâseddin Keyhüsrev, İstanbul'da yaşadığı sırada Mavrozomes'in kızı ile ikinci evliliğini yapmış ve bu evlilikten küçük oğlu Celâleddin Keyferidûn dünyaya gelmiştir.³⁰ I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in bu evliliği Bizans'ı yanına çekmek için yaptığı aşıkârdır. Bu ve benzeri olaylar hatunların dolaylı veya dolaysız olarak yaptıkları evliliklerle ülkelerin siyasetine yön vererek, kaderlerini değiştirebildiklerini kanıtlar niteliktedir.

Sonuç

Türk toplumunda ve hâkimiyet sisteminde kadınlar, İslamiyet öncesinden bu yana özel ve önemli bir statüde yer almaktadır. Eski Türk devletlerinde Türkan unvanına sahip kadınların eşleri olan hükümdar uzakta olduğu zamanlarda kurultaya dahi başkanlık ettikleri, hükümdarların bu hatunlar ile birlikte elçileri kabul edebildikleri, emirnameleri onlar ile birlikte çıkarabildikleri ve önemli toplantılara eşleri olan bu hatunlarla katılmak zorunda oldukları bilinmektedir. Bu gelenek İslamiyet'in kadına değer vererek kadın-erkek eşitliğini emretmesi üzerine Türklerin Müslümanlığı seçmesiyle birlikte değişmeye devam etmiştir. Zira eski Türk devletlerinde olduğu gibi Müslüman Türk Devletleri'nde de kadının ayrı bir statüde olarak değer ve önem görmesi bu durumu desteklemektedir. Büyük Selçuklu Devleti'nde hükümdara naiplik dahi yapabilen kadınların bu devletin hükümdarlarıyla aynı soy bağından gelen Türkiye Selçuklu Devleti'nde de iktidarda söz sahibi olarak devlet siyasetinde etkili bir rol oynadıkları görülmektedir. Zira melikeler yaptıkları siyasi evliliklerle şehzadelerin kendilerine müttelik bularak güçlenmelerini dolayısıyla tahta çıkmalarını sağlamışlardır. Gerçekleştirilen bu siyasi evliliklerle devletlerin arasında yakınlaşmalar sağlanırken yapılması planlanan ancak gerçekleştirilmeyen evlilikler yüzünden savaşlar meydana gelmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti'nde siyasi amaçla Çaka, Dânişmend, Artuk, Saltuk ve Mengücek Beylikleri, Haçlılar, Ermeniler, Gürcistan Krallığı, Bizans İmparatorluğu, Abbâsî, Harezmşahlar, Eyyübî, Altın Orda ve İlhanlı Devletleri, Zengî Atabeyliği ve Selçuklu hanedanlık üyeleriyle kız alıp vererek akrabalıklar meydana getirilmiştir. Bu suretle Selçukluya gelin olarak gelen melikeler kadar gelin giden melikelerinde önemli siyasi olaylara imza attıkları, bu melikelerin çoğunun kendi oğullarını tahta çıkarmak için uğraştıkları ve bazı melikelerin ise oğullarını ortadan kaldırarak iktidarı ele geçirmek için çaba sarf ettikleri görülmektedir. Kimi melikelerin buldukları bölgelerin güvenliklerini sağlayarak halk tarafından itibar gördükleri, kimilerinin ise iç karışıklıklara sebebiyet vererek meydana gelen isyanların baş sorumlusu oldukları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte kimi Türkiye Selçuklu sultanlarının, eşlerine çok güvendikleri bu nedenle başkentlerinin savunmalarını dahi onlara bıraktıkları tarihi kayıtlarda karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca hükümdar olan eşleri vefat eden Selçuklu melikelerinin mevkilerini kaybetmemek ve devlet idaresindeki siyasi yetkilerini sürdürmek için kendilerini muhafaza edecek statüde güçlü bir iktidarın himayesine girerek onlarla evlendikleri görülmektedir. Devrin ana kaynaklarının incelenmesi neticesinde Türkiye Selçuklu Devleti'nde kendinden önceki Türk ve Müslüman devletlerinde olduğu gibi melikelerin gerek yaptıkları siyasi evliliklerle gerekse sultanların kızı olmaları vasfıyla devlet siyasetine yön vererek önemli siyasi olaylara imza attıkları anlaşılmaktadır. Özellikle ilk kadın hükümdarın Türklerin arasından çıkmış olması ve eski Türk devletlerinden başlayarak İslam'ın kabulüyle birlikte devam eden ananevi bir gelenek olarak kadına verilen özel statü ve değer Türk kültürünün diğer toplumlara örnek teşkil etmesini sağlayarak, eski Türk ahlakının ve İslami değerlerin yüceliğini ortaya koymaktadır.

²⁹ İbnü'l-Esir, *age*, C. 10, s. 74; Abû'l-Farac, *age*, s. 458.

³⁰ Khoniates, *O City of Byzantium*, s. 343; Niketas Khoniates, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206), İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması*, Çev: Işın Demirkent, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 210; Uyumaz, "agm", s. 404-405.

Kaynakça

A. Araştırma ve İncelemeler

- AHMED BİN MAHMUD, *Selçuk-nâme*, Haz.: Erdoğan Merçil, C. 2, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1977.
- AKSARÂYÎ, KERÎMÜ'D-DİN MAHMUD, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev: Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- ANNA KOMNENA, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, Çev: Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.
- ANNA KOMNENA, *The Alexiad*, Çev: Elizabeth A.S.Dawes, Cambridge, Ontario 2000.
- ATAOĞLU, M. Remzi, *Hısn-ı Keyfa Artuklu Devleti*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1989.
- AYAN, Ergin, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.
- AYGÜN, Serpil, "Kültegin ve Bilge Kağan Yazıtlarında Kadın Üzerine Kısa Bir İnceleme", *Kültür Dergisi*, S. 103, Ocak-Şubat 1994, s. 58-61.
- ÂZÎMÎ, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, Çev: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
- DEMİRCİ, Mustafa, "Selçuklular ile Danişmentliler Arasındaki Evlilikler ve Evlilik Diplomasisi", *Dânişmendliler Sempozyumu (12-13 Kasım 2015) Bildiriler*, 2016, s. 41-50.
- DÜNDAR, Seval Orhan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Evlilik*, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2021.
- EL-CENÂBÎ, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-zâhir fi ahvâli'l-evâil ve'l-evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısımının Tenkidli Metin Neşri*, Haz.: Muharrem Kesik, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Âbideleri*, Hisar Gazetesi Yayınları, Ankara 2003.
- EROĞLU, Türker- Kılıç, Hatice Çiğdem, "Türk İnançları ve İnanışlar", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 49, 2005, s. 749-770.
- GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Haz.: Mehmet Kaplan, T.C. Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, İstanbul 1967.
- GREGORY ABÛ'L-FARAC, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev: Ömer Rıza Doğrul, C. 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- GÜNDÜZ, Ahmet, "Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletleri'nde Kadının Yeri ve Önemi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 5, S. 5, Ekim 2012, s. 129-148.
- IOANNES KINNAMOS, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Çev: Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.
- IOANNES KINNAMOS, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, Çev: Charles M. Brand, Columbia University Press, New York 1976.
- İBN VÂSİL, *Mufarricu'l-Kurûb fi Ahbâr Benî Eyyûb*, Nşr: Cemâleddin al-Şiyyâl, C. 2, Matba'atü Câmi'etü Fûâd, Kahire 1957.
- İBNÜ'1-ESİR, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-târih Tercümesi*, Çev: Abdülkerim Özyayın, C. 10-11, İstanbul 1987-1989.

- KAÇIN, Bülent, *Selçuklu Hatunları, Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Selçuklular”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1967, s. 353-416.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.
- KALELİ, Emrullah, *Anadolu Selçuklu Devri Türk-Haçlı Münasebetleri (1096-1192)*, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2004.
- KESİK, Muharrem, “Türkiye Selçukluları-Dânişmendliler İlişkilerinde Siyasî Evlilikler ve Hatunların İdaredeki Rollerini”, *Erciyes Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırma Merkezi, I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu Selçuklu Siyasi Tarihi Bildiriler (Kayseri, 27-30 Eylül 2010)*, 2014, s. 381-398.
- KESİK, Muharrem, “Yağlıbasan Devrinde Dânişmendliler-Türkiye Selçukluları İlişkileri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 37, Temmuz 2002, s. 137-147.
- KESİK, Muharrem, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
- NİKETAS KHONİATES, *Niketas Choniates Historia, Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*, Çev: Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
- NİKETAS KHONİATES, *Niketas Choniates'in Historia'sı (1195-1206), İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması*, Çev. Işın Demirkent, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2013.
- NİKETAS KHONİATES, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Çev: Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit 1984.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Dânişmendliler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 469-474.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- ÖZBEK, Süleyman, “Türkiye Selçuklu Devleti ile Eyyübîler'in Siyasî İlişkileri”, *İslâm Medeniyeti Tarihi, Selçuklular*, Ed. Muhammed Ali Alioğlu, Siyer Yayınları, C. 10, İstanbul 2018, s. 317-358.
- SERTKAYA, Pınar, *Türk Tarihinde Terkenler*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2011.
- SOLMAZ, Sefer, “Emîr Gazi”, *Konya Ansiklopedisi*, C. 3, Konya 2012, s. 185-186.
- SOLMAZ, Sefer, *Dânişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2001.
- SÜMER, Faruk, “Anadolu Selçukluları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 380-384.
- SÜMER, Faruk, “Selçuklular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 365-371.
- SÜRYANİ MİHAİL, *Süryani Mihail Vakayinâmesi*, Çev: Hrant D. Andriasyan, C. 2, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ndeki 44-2 numaralı basılmamış nüsha, Ankara 1944.
- TURAN, Osman, “Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan”, *Türkler*, C. 6, Ankara 2002, s. 566-579.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.

URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev: Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

UYUMAZ, Emine, "Türkiye Selçuklu Sultanları, Melikleri ve Meliklerin Evlilikleri", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, C. 2, 2001, s. 397-421.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı-Rıdvan Nafiz Edgüer, *Sivas Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1346/1928.

WILLERMUS TYRENSİS, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, Çev: Emily Atwater Babcock-A. C. Krey, Columbia University Press, New York 1943.

WILLERMUS TYRENSİS, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıcından Kudüs'ün Zaptına Kadar*, Çev: Ergin Ayan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

B. İnternet Erişim Adresleri

https://tr.wikipedia.org/wiki/Gürcü_Hatun (E.T. 03.04.2023).

Summary

The Turkey Seljuk's sought to resolve conflicts with other state and principalities, to secure a strong ally in battles for the struggle sultanate or against a common enemy, to ensure their survival, to gain influence, power, and territory, and so on for these reasons, they formed kinship ties through political marriages. As a result of the political marriages, women managed to have a say in the state administration in the places they went, contributed to the defense of the country when necessary, made efforts to make their own sons sultan after the death of their spouses, or ensured that the people they married became the new rulers of the region they were in. For women who had been wives of rulers since the ancient Turkish states, took the title of "katun/hatun," followed the ruler in administration and state rituals, and played an effective role in power.

This situation remained unchanged after the Turks joined Islam. Turkish women took place an important status in social life, and it was found that Turkish women who married sultans in medieval Turkish states were also quite effective in states governance. As a matter of fact, this tradition is also encountered in the Great Seljuk State, and when the ruler was away from the state center, the woman had sufficient political skills and knowledge to act as his deputy. Undoubtedly, women played an active role in political life by having a special status in the Turkey Seljuk State, which came from the same lineage as this state. For this reason, in the Turkey Seljuk State, the melikes caused many events to occur between the dynasties with which kinship ties were established through their political marriages. Although it is seen that the marriages of the melikes in the Turkey Seljuks were generally made for political purposes at the request of their father, marriages made with the melikes who came as spouses to the sultans were made for the same purpose. Until the Mongol invasion, Turkey Seljuk State established kinship with other Turkish, Muslim principalities and states, Byzantine Empire, Georgia Kingdom, Crusaders and Armenians by taking and giving daughters and this situation continued to be applied as a state policy until the collapse of the state.

Turkey Seljuk melikes who lost their spouses remarried in order to retain their positions and continue to participate in states governance. Their ambitions for power sometimes brought the states in which they were in to the brink of collapse, and sometimes they saved them from collapse with clever and strategic political interventions. In this article, it has been tried to give information about the effects of the melikes playing an effective role in the state administration through the political marriages on the Turkey Seljuk State on the political history of this state. The introductory section of the research provides information on the position and importance of women in the Turkey Seljuk State. Next, the effects of women on power in the former Turkish states is explained, and with which principalities and states the Great Seljuk and Turkey Seljuk States established kinship by making political marriages. Examination of the information in the sources, revealed that the Turkey Seljuk State established into kinship with several states and principalities through marriages for political purpose. Then, information was given about the impact of women on power in the Turkey Seljuk State and as a result of the research, it was found that women in the Turkey Seljuk State, as well as in the pre-Islamic and post-Islamic Turkish states, played an active role in power and signed important political events.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 2, May 2023

www.historystudies.net

ÜBER KASCHMIR UND LADAKH IN DIE TAKLAMAKAN-WÜSTE: DIE DEUTSCHE ZENTRALASIEN-EXPEDITION UND DIE OSTTÜRKISTAN BIBLIOGRAPHIE (1927-1928)

*Keşmir ve Ladakh Üzerinden Taklamakan Çölü'ne:
Alman Orta Asya Keşif Seferi ve Doğu Türkistan Kaynakçası (1927-1928)*

Arş. Gör. Dr. Çiğdem Dumanlı

Hacettepe Üniversitesi

cigdemdumanli@hacettepe.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 17.01.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date : 08.04.2023
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1136

Atıf – Citation:

Çiğdem Dumanlı, "Über Kaschmir und Ladakh in die Taklamakan-Wüste: Die Deutsche Zentralasien-Expedition und die Osttürkistan Bibliographie (1927-1928)", *History Studies*, 14/2, May 2022, s. 361-382.

**ÜBER KASCHMIR UND LADAKH IN DIE TAKLAMAKAN-WÜSTE
DIE DEUTSCHE ZENTRALASIEN-EXPEDITION UND DIE
OSTTÜRKISTAN BIBLIOGRAPHIE (1927-1928)**

*Keşmir ve Ladakh Üzerinden Taklamakan Çölü'ne:
Alman Orta Asya Keşif Seferi ve Doğu Türkistan Kaynakçası (1927-1928)*

Arş. Gör. Dr. Çiğdem Dumanlı

Zusammenfassung

Das neunzehnte Jahrhundert ist für europäische Wissenschaftler/innen ein Jahrhundert der Forschungsreisen. Sie bezogen sich auf unbekannte Länder außerhalb Europas und generell Zentralasien, speziell Osttürkistan waren ein wichtiger Teil dieser Expeditionen. Namentlich englische und deutsche Geologen, Geographen und Archeologen erkannten die Berge, Hochebenen, Flüsse und Seen der genannten Länder als ein bedeutendes Forschungsfeld und haben sich gegenseitig in ihren Studien angeleitet. Diese Expeditionen wurden von wissenschaftlichen Gesellschaften, Regierungen und von kommunalen Verwaltungen finanziell unterstützt. So wurden sie deshalb nicht nur im Rahmen einer wissenschaftlichen Forschung angesehen, um die Neugier einer breiteren Öffentlichkeit zu stillen wurden auch Reiseberichte veröffentlicht. Es sind sowohl Forschungsergebnisse der genannten Expeditionen als auch Bewertungen über diese vorhanden. Ein großer Teil davon ist in der Landessprache der jeweiligen Wissenschaftler, auf Deutsch und auf Englisch.

Dieser Artikel wird sich mit der Deutschen Zentralasien-Expedition unter der Leitung von Emil Trinkler befassen. Die genannte Forschungsreise ist eine Nachfolge der ihr vorausgegangenen Expeditionen. Weitere Mitglieder des Forschungsteams sind der deutsche Geologe Helmut de Terra und der Schweizer Handelsmann und Fotograf Walter Bosshard. Im Lichte der Archivalien des Schweizerischen Bundesarchivs in Bern, werden im Artikel sowohl die Veröffentlichungen der Expeditionsteilnehmer als auch die Veröffentlichungen über diese evaluiert.

Schlüsselwörter: Deutsche Zentralasien-Expedition, Schweiz, Emil Trinkler, Walter Bosshard, Helmut de Terra.

Öz

On dokuzuncu yüzyıl Avrupalı bilim insanları için bir araştırma seferi yüzyılıdır. Bu seferler Avrupa dışında bilinmeyen ülkelere yönelik olmuş ve genelde Orta Asya, özelde de Doğu Türkistan bu seyahatlerin önemli bir parçasını teşkil etmişlerdir. Bilhassa İngiliz ve Alman jeologlar, coğrafyacılar ve arkeologlar bahse konu toprakların dağlarını, yaylalarını, nehir ve göllerini önemli bir araştırma alanı olarak kabul etmiş ve birbirlerini araştırmalarında yönlendirmişlerdir. Bu seferler hem bilim cemiyetleri hem de hükümetler ve yerel yönetimler tarafından maddî olarak desteklenmiştir. Bu sebeple sadece bilimsel bir araştırma çerçevesinde görülmemiş, kamuoyunun merakını gidermek amacıyla seyahatname türünde yayınlar da yapılmıştır. Bölgeye yönelik yapılan bu keşif seferlerine ilişkin hem kendi araştırma sonuçları hem de daha sonra bunlar üzerinde yapılan incelemeler mevcuttur. Bunların çok büyük bir kısmı ilgili bilim insanlarının kendi ülkelerinin dilinde Almanca ve İngilizcedir.

Bu makalede, Emil Trinkler yönetiminde yapılan *Alman Orta Asya Keşif Seferi* (Deutsche Zentralasien-Expedition) ele alınacaktır. Bu sefer, kendisinden önce yapılmış olanların bir devamı niteliğindedir. Keşif seferi ekibinin diğer katılımcıları Alman Jeolog Helmut de Terra ve İsviçreli ticaret erbabı ve Fotoğrafçı Walter Bosshard'dir. Makalede, sefere ilişkin Bern'de bulunan İsviçre Federal Arşivi evrakları ışığında, hem sefer katılımcılarının kendi yayınları hem de bunlar üzerine yazılmış yayınlar değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Alman Orta Asya Keşif Seferi, Doğu Türkistan, İsviçre, Emil Trinkler, Walter Bosshard, Helmut de Terra.

Einleitung¹

Wissenschaftliche Expeditionen nach Zentralasien, -gerade nach Osttürkistan-² wurden schon vor dem 20. Jahrhundert organisiert. Diese Region scheint für europäische Wissenschaftler vor allem im 19. Jahrhundert von zunehmendem Interesse gewesen zu sein. Namentlich englische und deutsche Wissenschaftler haben in Kooperation und mit materieller Unterstützung verschiedener staatlicher Einrichtungen mehrfach Expeditionen durchgeführt. Während diesen Expeditionen haben sie die Berge, Hochebenen, Völker, Religionen und Kulturen Zentralasiens erforscht und hierbei erhaltene Informationen zum einen mit der Wissenschaftswelt, zum anderen in Form von Reiseberichten mit einer breiteren Öffentlichkeit geteilt.

Europäische Wissenschaftler interessierten sich nicht nur im 19. und angehenden 20. Jahrhundert für Expeditionen in fernen, noch nicht erforschten Ländern, sowie für das Bemühen, das neu erkundete Wissen mit einer breiteren Öffentlichkeit zu teilen. Mary Louise Pratt analysierte in ihrer Studie, beginnend mit der *Condamine Expedition* im Jahre 1735, Forschungsreisen und Veröffentlichungen europäischer Wissenschaftler, primär nach Südamerika und Afrika. Pratts Studie beschäftigt sich, wie ein Grossteil der Literatur über wissenschaftliche Expeditionen, insbesondere mit postkolonialen Fragestellungen. Die Diskussion darüber, wie das europäische Bild von nicht-europäischen Ländern geschaffen wurde ist dabei genauso relevant, wie die Frage der Herstellung einer „domestic“ –aber auch dominieren- Identität durch „den Rest der Welt“. Reiseberichte und Veröffentlichungen spielten hier eine ganz besondere Rolle.³

Die kritische Analyse der eigenen Identitätsbildung durch das Andere (Othering), sowie die Legitimation hegemonialer Herrschaftsansprüche mithilfe wissenschaftlicher Forschung wirft ein breites Spektrum an Fragestellungen auf und berührt somit auch das Geschichtsbewusstsein von Ländern, die keine Kolonien besaßen. Die Stellung der Schweiz, als ein „tertium gaudens“, als der „treue Begleiter“, wurde in diesem Sinne vielfach in der Literatur evaluiert⁴ und ihr „Selbstverständnis [...] als am europäischen Kolonialismus unbeteiligte Außenseiterin“ in Frage gestellt.⁵ So etwa Purtschert:

„Auch wenn viele Forschende davon ausgingen, nicht in koloniale Geschäfte involviert zu sein, war ihre Tätigkeit de facto nicht davon zu trennen. Entdeckungsfahrten im imperialen Kontext hingen eng mit den ausbeuterischen Praktiken des Kolonialismus zusammen, weil Informationen gefunden und zusammengetragen wurden, die der Legitimierung imperialer Herrschaft dienten.“⁶

¹ An dieser Stelle bedankt sich die Autorin bei Lara Thurnherr (Universität Bern) und Salih Şimşek (TU Darmstadt) für wichtige Korrekturvorschläge und Hinweise.

² Hier sind einige Bemerkungen über die in dem Artikel benutzen geographischen Begrifflichkeiten notwendig. In den Archivalien zu der Trinkler'schen Expedition im Schweizerischen Bundesarchiv tauchen verschiedene Benennungen zu manchmal auch denselben Orts- sowie Gebietsnamen auf. So z.B. Russland, Sowjetrußland [sic!] oder nur Sowjetunion; Innerasien, sowie Zentralasien (l'Asie Centrale/Central Asia); Chinesisch Turkestan (Chinese Turkestan) oder auch nur Turkestan; Russisch Turkestan etc. Die in diesem Artikel benutzten Benennungen orientieren sich an den Primär- und Sekundärquellen zu der Expedition. Der geographisch-historische Kontext, sowie Forschungsdiskussionen zu den Begriffen ist nicht Gegenstand des Artikels.

³ Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*, Second Edition (New York: Routledge, 2008), 3-4.

⁴ Siehe hierzu ausführlich: Patricia Purtschert et al., „Eine Bestandesaufnahme der postkolonialen Schweiz“, *Postkoloniale Schweiz: Formen und Folgen eines Kolonialismus ohne Kolonien*, Patricia Purtschert et al. (Hg.), 2. korrigierte Auflage, Postcolonial Studies, Band 10 (Bielefeld: Transcript Verlag, 2013), hier besonders 27-31, 41-44.

⁵ Patricia Purtschert, *Kolonialität und Geschlecht im 20. Jahrhundert: Eine Geschichte der weißen Schweiz*. Postcolonial Studies, Band 33 (Bielefeld: Transcript Verlag, 2019), 13.

⁶ Purtschert, *Kolonialität und Geschlecht*, 204.

Die diesem Artikel zu Grunde liegende Trinkler'sche Expedition nach Zentralasien bietet ein gutes Beispiel für die Erforschung postkolonialer Themen. An der Expedition, welche vordergründig aus geologischen, geographischen und archäologischen Interessen durchgeführt wurde, waren nämlich zwei deutsche Wissenschaftler und ein Schweizer Kaufmann und Fotograf beteiligt. Die Ergebnisse der wissenschaftlichen Forschungen, die reich bebilderten, eher populärliterarischen Berichte über Erlebnisse vor Ort und Informationen über Sammlungen, die mit nach Europa gebracht wurden und später in verschiedenen europäischen Museen landeten, wurden teils während und teils nach der Expedition veröffentlicht.

Wie oben schon anhand Pratts und Purtscherts Studien illustriert wurde, existieren zahlreiche Veröffentlichungen zu europäischen Expeditionen. Ein Beispiel für die geleistete Forschungsarbeit wäre die sehr ausführliche Studie von Francisca Torma. Torma untersucht in ihrer kulturgeschichtlichen Studie über die Türkistan Expeditionen eingehend die Alai-Pamir Expedition, die 1928 als eine deutsch-sowjetische Unternehmung unter Leitung von Willi Rickmer Rickmers und Nicolai Petrowitsch Gorbunow stattfand.⁷ Die Deutsche Zentralasien-Expedition bleibt in ihrer Studie nicht unerwähnt. Ein weiteres Beispiel wäre der unter anderem auch in die türkische Sprache übersetzte Artikel von K.B. Warikoo, in dem die sozioökonomische Lage Osttürkistans im 19. Jahrhundert auch anhand Studien europäischer Forscher damaliger Zeit analysiert wird.⁸ Zudem wurde die Reise des berühmten Armin Vámbéry⁹ oder generell Studienreisen europäischer Forscher nach Türkistan¹⁰ in der türkischen wissenschaftlichen Literatur mehrfach evaluiert. Die Literatur über die Deutsche Zentralasien-Expedition unter der Führung von Emil Trinkler bleibt hier aber entweder unerwähnt oder sehr begrenzt. Es finden sich außerdem keine Bibliographien über Expeditionen nach Zentralasien allgemein.

In diesem Artikel wird am Beispiel der Deutschen Zentralasien-Expedition der Versuch unternommen, eine Bibliographie über die Forschungsreisen europäischer, speziell aber deutscher und englischer, Wissenschaftler im 19. Jahrhundert bis in die dreißiger Jahre des 20. Jahrhunderts darzustellen. Im Gegensatz zur Studie von Pratt bilden nicht Expeditionen nach Südamerika und Afrika, sondern jene nach Zentralasien eine Grundlage. Auch geht es vordergründig um den historischen Kontext, die Feststellung des literarischen Ertrags der Trinkler'schen Expedition und die Analyse derselben als die Anwendung wissenschaftlicher, sowie populärer Praxis innerhalb europäischer Entdeckungsreisen nach Zentralasien. Die kritische Hinterfragung und Analyse der Forschungsreise innerhalb der postkolonialen Studien, für die sie mehr Material als für einen einzigen Artikel bietet, könnte in einer weiteren, längeren Studie untersucht werden.

1. Die nach Osttürkistan organisierten Forschungsreisen seit dem 19. Jahrhundert

Im 19. Jahrhundert war Zentralasien ein beliebtes Forschungsziel englischer und deutscher Wissenschaftler. Um hier einige Beispiele anzugeben;

Die deutschen Brüder Hermann, Adolf und Robert von Schlagintweit unternahmen – unter anderem mit Anregung und Vermittlung von Alexander von Humboldt - eine Reise, die am 20. September 1854 in Southampton begann und am 7. Juni 1857 in Triest endete. Die Forschungsreise wurde von der East India Company, dem preußischen König Friedrich Wilhelm

⁷ Francisca Torma, *Turkestan-Expeditionen: Zur Kulturgeschichte deutscher Forschungsreisen nach Mittelasien (1890-1930)*, 1800-2000 Kulturgeschichten der Moderne, Band 5 (Bielefeld: Transcript Verlag, 2011), 181-183.

⁸ K.B. Warikoo, "19. Yüzyıl Boyunca Çin Bölgesindeki Türkistan'ın Durumu: Sosyoekonomik Bir Çalışma", Übersetzt von Utku Işık, *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi (IJVUTS)*, 2:3 (2000), 176-212.

⁹ Siehe z.B. Salih Yılmaz, "Armin Vámbéry'nin Türkistan Seyahatnamesi ve Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar", *Bellefen*, LXIX/255 (Ağustos 2005), 599-628.

¹⁰ Siehe z.B. Kadir Ferah, *16.-19. Yüzyıllar Arasında Türkistan'a Gelen Yabancı Seyyahlar*, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (İstanbul: 2020), (Yüksek Lisans Tezi).

IV. und dem bayerischen König Maximilian II. unterstützt. Die drei Brüder forschten in Indien und den umliegenden Gebieten und gelangten schließlich nach Osttürkistan. Die zurückgelegte Strecke betrug insgesamt 29.000 km.¹¹ Die Forschungsreise hatte schwere Folgen. Nur die Brüder Robert und Hermann von Schlagintweit konnten in ihr Land zurückkehren. Als Adolf von Schlagintweit noch ein wenig recherchieren wollte, erregte er die Aufmerksamkeit und das Misstrauen indigener Mächte. Schließlich wurde er am 27. August 1857 in Kaschgar von Vali Han enthauptet und umgebracht.¹²

Trotz diesem Todesfall hatten die Brüder einige Erfolge zu verzeichnen. Unter den von Brescius als „pioneering achievements“ zusammengefassten Erfolgen sind unter anderem die erste Durchquerung des Karakorum von Norden nach Süden, und die Höhenrekorde im Hochgebirge.¹³

Das Wettrennen um die erste Besteigung der höchsten Gipfel hatte einen engen Bezug zum kolonialen Kontext und behielt diese Bedeutung auch während der Ära der Dekolonisierung bei.¹⁴ So ließ das Interesse an der Region auch nach dieser katastrophal endenden Forschungsreise nicht nach. Obwohl Adolf von Schlagintweit letztlich sein Leben ließ, stand in der zeitgenössischen Literatur nicht, dass jemand nach Marco Polo den Karakorum überschritt und Kaschgar, sowie Yarkant sah.¹⁵ Nach ihm machte sich im Jahre 1868 der englische Forschungsreisende Robert Barkley Shaw auf den Weg um die gleiche Region zu erkunden und zu besichtigen. Als Shaw, nach einer weiteren Reise mit Sir Douglas Forsthy, 1872 von seinen Studien zurück nach England kehrte, erhielt er für seine Forschungsergebnisse von der *Royal Geographical Society* das höchste Ehrenabzeichen, die „Patron’s gold medal“.¹⁶

Shaw veröffentlichte unter anderem einen Brief, den er noch während seiner Reise an die *Society* sendete. In diesem Brief informiert er über Hotan und die umliegenden Ländereien.¹⁷ Neben diesem Brief, veröffentlichte er auch einen Bericht, mit Informationen über die damalige Währung, den Gold- und Silberwert, die Distanz- und Gewichtseinheiten, die Münzen und Steuerabgaben in Osttürkistan und einen Brief vom Osttürkistanischen König Muhammed Yakub Beg an Shaw.¹⁸ Shaw veröffentlichte auch umfangreichere Werke über Osttürkistan.¹⁹

Die Forschungsreisen in diese Region hörten mit Shaw nicht auf. Sein Neffe, Sir Francis Edward Younghusband, folgte den Spuren seines Onkels und machte sein Leben lang (unter anderem auch militärische) Forschungsreisen in das gleiche Gebiet wie Shaw, von den Himalayas

¹¹ Moritz von Brescius, *German Science in the Age of Empire: Enterprise, Opportunity and the Schlagintweit Brothers* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 118.

¹² Brescius, *German Science in the Age of Empire*, 12, 14-15, 29-32, 194-195; Emil Schlagintweit, „Schlagintweit“, *Allgemeine Deutsche Biographie*, Einunddreißigster Band, Scheller-Karl Schmidt (Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1890), 336-347.

¹³ Brescius, *German Science in the Age of Empire*, 118.

¹⁴ Purtschert analysiert in ihrer Arbeit sehr ausführlich den kolonialen Kontext der Bergbesteigung am Beispiel der Kämpfe im Himalaya. Siehe: Purtschert, *Kolonialität und Geschlecht*, Kap. 2.

¹⁵ „Obituary: Robert Barkley Shaw“, *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, 1 (1879), 523.

¹⁶ „Obituary: Robert Barkley Shaw“, 523-525.

¹⁷ Robert B. Shaw, „On the Position of Pein, Charchand, Lob Nur, and other Places in Central Asia“, *Proceedings of the Royal Geographical Society*, XVI/1871-72 (London, 1872), 242-246.

¹⁸ R.B. Shaw, „Miscellaneous Notes on Eastern Turkistan“, *Proceedings of the Royal Geographical Society*, XVII/1872-73 (London, 1873), 195-197.

¹⁹ Robert Shaw, *Visits to High Tatar, Yarkand, and Kâshghar (Formerly Chinese Tartary) and Return Journey Over the Karakoram Pass* (London: John Murray, Albemarle Street, 1871); Robert Barkley Shaw, *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kâshghar and Yarkand)*, (Calcutta: Printed By C.B. Lewis, At the Baptist Mission Press, 1878).

bis in die Mandschurei.²⁰ Die Tatsache, dass Younghusband während seiner Reisen zum ersten Mal den Muztag-Pass überschritt, wurde in der Literatur „as an exploit unique of its kind in the annals of exploration“ und als ein „minor epic“ gepriesen. Zumal ihm die nötige Ausrüstung für solch ein Vorhaben fehlte.²¹

Younghusband berichtete über seine Reise an einer Sitzung der *Royal Geographical Society*. Seine Rede wurde veröffentlicht.²² Darüber hinaus verfasste er, wie seine Vorgänger, umfangreichere Werke. Eines davon ist das oben schon zitierte *Wonders of the Himalaya*²³, ein weiteres *India and Tibet*²⁴ oder aber auch *Kashmir*.²⁵

Neben den Schlagintweit Brüdern besuchten auch andere deutsche und österreichische Forscher und Wissenschaftler diese Region. Einer unter ihnen war der österreichische Geologe Ferdinand Stoliczka. Er unternahm in den 60er und 70er Jahren des 19. Jahrhunderts Forschungsreisen nach Indien und Zentralasien. Stoliczkas Forschungen fanden Resonanz und erweckten in der Wissenschaftswelt Bewunderung. Doch auch für ihn hatten die in jungen Jahren unternommenen Reisen schlimme Folgen. Stoliczka hatte mit gesundheitlichen Problemen zu kämpfen. Trotz seiner Ermüdung und Krankheit, nahm er an der *Second Yarkant Mission* von Thomas Douglas Forsthy teil. Hier verschlimmerte sich sein Gesundheitszustand und Stoliczka starb als die Gruppe das Karakorum Gebirge durchquerte.²⁶ Seine Forschungsergebnisse wurden im Nachhinein veröffentlicht. Zu Lebzeiten verfasste er noch zahlreiche Werke, deren Bibliographie zusammen mit seiner Biographie und den wissenschaftlichen Ergebnissen seiner letzten Mission gedruckt wurden.²⁷

Ein weiterer Forscher aus deutschsprachigem Gebiet war Willi Rickmer Rickmers. Er studierte Botanik, Geologie und Zoologie an der Universität Wien, unternahm unter zahlreichen anderen auch Reisen nach Zentralasien, insbesondere nach Türkistan. Rickmers war auch Mitorganisator der deutsch-sowjetischen Alai-Pamir Expedition (1928), die, wie oben schon erwähnt, zur gleichen Zeit wie die deutsche Zentralasien-Expedition stattfand.²⁸ Türkistan war außerdem das Thema einer seiner bekanntesten Veröffentlichungen.²⁹

Neben all diesen Wissenschaftlern müssen der deutsche Archäologe Albert von Le Coq, der englische Archäologe Marc Aurel Stein und der schwedische Geograph Sven Hedin auch unbedingt erwähnt werden. Le Coq nahm, zusammen mit Albert Grünwedel, als Leiter an den Turfan-Expeditionen teil, die zwischen 1902 und 1914 stattfanden. Diese vier Expeditionen

²⁰ Francis Younghusband, *Wonders of the Himalaya*, with Frontispiece and Map, Reprinted (London: John Murray, Albermarle Street, W., March 1924).

²¹ George Seaver, *Francis Younghusband: Explorer and Mystic* (London: John Murray, Albermarle Street, W., 1952), 76.

²² F.E. Younghusband, “A Journey across Central Asia from Manchuria and Peking to Kashmir, over the Mustagh Pass” (Read at the Evening Meeting, May 14th, 1888), *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, X (London, 1888), 485-518.

²³ Younghusband, *Wonders of Himalaya*.

²⁴ Francis Younghusband, *India and Tibet*, A History of the Relations Which Have Subsisted Between the Two Countries from the Time of Warren Hastings to 1910, with a Particular Account of the Mission to Lhasa of 1904, With Maps and Illustrations (London: John Murray, Albermarle Street, W., 1910).

²⁵ Francis Younghusband, *Kashmir*, Revised Edition (Edinburg: R & R Clark, Autumn 1924).

²⁶ Constant von Wurzbach, “Stoliczka, Ferdinand”, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, Neununddreißigster Theil: Stifft-Streel (Wien: Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1879), 152-156.

²⁷ Valentine Ball, “Memoir of Stoliczka’s Life and Work (Published 1886)”, *Scientific Results of the Second Yarkant Mission*, Published by Order of the Government of India (London: Printed by Eyre and Spottiswoode, 1891), 1-36.

²⁸ Klaus Priesmeier, “Rickmers, Willi”, *Neue Deutsche Biographie* 21 (2003), 553-554. <https://www.deutsche-biographie.de/gnd119103354.html#ndbcontent> (Zugangsdatum: 10.02.2021).

²⁹ Rickmer W. Rickmers, *The Duab of Turkestan, A Physiographic Sketch and Account of Some Travels*, With 207 Maps, Diagrams and Other Illustrations (Cambridge: at the University Press, 1913).

dienten der archäologischen Forschung in Türkistan allerdings mehr.³⁰ Sowohl Le Coq³¹ als auch Grünwedel³² veröffentlichten zahlreiche Schriften über ihre Forschungen und Sammlungen. Ungefähr zur selben Zeit war auch Stein mehrmals in Zentralasien³³, erstmals im Jahre 1900. Auch er verfasste umfangreiche Studien über seine Reisen.³⁴ Der schwedische Wissenschaftler Sven Hedin organisierte sieben Forschungsreisen, die ihn vom Iran bis Türkistan führten.³⁵ Hedin erfand auch den Begriff *Transhimalaya*³⁶. Seine Studien sind unter den Standardwerken über die Forschungsreisen nach Zentralasien.³⁷ Die Expedition Emil Trinklers nach Osttürkistan wurde als eine Fortsetzung der Reisen von Aurel Stein und Sven Hedin konzipiert, welche vor dem Ersten Weltkrieg stattfanden. Dies wurde auch von Anfang an im Forschungsplan der Deutschen Zentralasien-Expedition angegeben. Im selben Plan wurde auch auf die früheren Studien von Le Coq hingewiesen.³⁸

Zuletzt kann hier noch der österreichische Zoologe Erich Zugmayer erwähnt werden. Zugmayer unternahm Forschungsreisen nach den in Russland und China liegenden Länderen Türkistans.³⁹ Etwa zur selben Zeit befanden sich auch der deutsche Topograph Wilhelm Filchner und der deutsche Arzt und Geologe Albert Tafel auf einer Forschungsreise in Zentralasien.⁴⁰

Natürlich sind die Studien jener Zeit nicht beschränkt auf die hier zusammengefasst dargelegten. Die Expeditionen europäischer Wissenschaftler nach Zentralasien wurden auch nach dem Ersten Weltkrieg fortgesetzt und vor allem von deutscher Seite unterstützt. Dass dies trotz der wirtschaftlichen Nachkriegs-Misere geschah, fand anscheinend auch in jener Zeit Interesse:

„Besonders tätig für die Erforschung Innerasiens waren in den letzten Jahren die Deutschen; trotz ihrer wirtschaftlichen Nöte haben sie immer wieder Geldmittel aufgebracht, um Expeditionen und Forschungsarbeiter auszurüsten.“⁴¹

Diese Feststellung war nicht unberechtigt, denn genau zur selben Zeit wie die Expedition unter der Führung von Emil Trinkler wurden auch andere direkt oder indirekt von der deutschen Regierung oder von deutschen Wissenschaftlern unterstützt. Eine dieser Expeditionen wurde von

³⁰ Torma, *Turkestan-Expeditionen*, 19.

³¹ Hier einige Beispiele: Albert von Le Coq, *Auf Hellas Spuren in Ost-Turkistan*, Berichte und Abenteuer der II. und III. Deutschen Turfanexpedition (Leipzig: Verlag der J.C. Hinrichs'schen Buchhandlung, 1926); Albert von Le Coq, *Von Land und Leuten in Ostturkistan*, Berichte und Abenteuer der 4. Deutschen Turfanexpedition (Leipzig: Verlag der J.C. Hinrichs'schen Buchhandlung, 1928).

³² Albert Grünwedel, *Altbudhistische Kultstätten in Chinesisch Turkistan, Bericht über Archäologische Arbeiten von 1906-1907 bei Kuča, Qarašahr und in der Oase Turfan*, Königlich Preussische Turfan-Expeditionen (Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer, 1912).

³³ Jeanette Mirsky, *Sir Aurel Stein: Archaeological Explorer* (Chicago/London: The University of Chicago Press, 1977).

³⁴ Aurel M. Stein, *Ancient Khotan*, Detailed Report of Archaeological Explorations in Chinese Turkestan, Vol. I: Text-Vol.II: Plates (Oxford: At the Clarendon Press, 1907); Aurel Stein, *Memoir on Maps of Chinese Turkestan and Kansu*, From the Surveys Made During Sir Aurel Steins Explorations 1900-1, 1906-8, 1913-5 (Dehra-Dun: Trigonometrical Survey Office, 1923).

³⁵ Torma, *Turkestan-Expeditionen*, 34.

³⁶ Sven Hedin, *Trans-Himalaya*, Discoveries and Adventures in Tibet, In Two Volumes: Vol. 1-Vol. II (London: McMillan and Co. Limited, 1909).

³⁷ Sven Hedin, *Through Asia*, Vol. I-Vol. II (London: Methuen & Co, 1898).

³⁸ (BAR) E2001C#1000/1531#512 Plan einer Zentral-Asien-Expedition (Beilage 2), o.S.. Die Angabe der Archivakten-Nummer, die im Grunde dieselbe ist, wird im Folgenden bei Archivalien weggelassen. Alle Archivalien aus der Akte werden auch in der Bibliographie dieses Artikels angeführt.

³⁹ Erich Zugmayer, *Eine Reise durch Vorderasien im Jahre 1904* (Berlin: Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), 1905); Erich Zugmayer, *Eine Reise durch Zentral-Asien im Jahre 1906* (Berlin: Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), 1908).

⁴⁰ Albert Tafel, *Meine Tibetreise: Eine Studienfahrt durch das nordwestliche China und durch die innere Mongolei in das östliche Tibet*, Zweiter Band (Stuttgart/Berlin/Leipzig: Union Deutsche Verlagsgesellschaft, 1914); Wilhelm Filchner, *Das Rätsel des Matschu: Meine Tibet-Expedition* (Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1907).

⁴¹ A.K., „Emil Trinkler“, *Der Bund*, Nr. 581 (Bern, 12. Dezember 1929), 6.

Sven Hedin in den Jahren 1927-1935 durchgeführt. Unterstützung fand sie dabei von der deutschen und der schwedischen Regierung.⁴² Ein zweites Beispiel ist die schon oben angegebene deutsch-sowjetische Alai-Pamir Expedition, die 1928 unter Leitung Willi Rickmer Rickmers' und Nicolai Petrowitsch Gorbunows stattfand.⁴³ Ein drittes Beispiel bietet die von Wilhelm Filchner mehrmalig unternommene Reise nach China und Tibet. Alle Studien und Nachrichten zu den genannten Forschungsreisen wurden fast gleichzeitig veröffentlicht.⁴⁴

2. Die Deutsche Zentralasien-Expedition und ihre Teilnehmer

Emil Trinkler wendete sich für seine wissenschaftliche Forschungsreise, die über Kaschmir und Karakorum nach Osttürkistan führen sollte, an das englische Generalkonsulat in München. Er stellte dem Konsulat alle Details zu seinem Vorhaben zur Verfügung. Der Schweizer Walter Bosshard nahm Trinklers Einladung, als Fotograf an der Forschungsreise teilzunehmen, an. Da die Reise auch über Kaschmir und Ladakh, Gebiete British-Indiens, laufen sollte, wendete sich auch Bosshard an das englische Generalkonsulat in Bern.⁴⁵

Die britische Regierung genehmigte die Expedition damals nur für wissenschaftliche Zwecke. Die Genehmigung war für drei Personen gedacht. Die Leitung der Gruppe gehörte dem deutschen Geographen Dr. Emil Trinkler. Neben ihm sollte der deutsche Geologe Dr. Helmut de Terra vom Münchener Paläontologie Institut als Assistent an der Reise teilnehmen. Ernst Walter Bosshard von Hirzel - eigentlich Händler, doch zeitweilig auch als Fotograf tätig - sollte diese beiden Wissenschaftler begleiten.⁴⁶

Der Leiter der Forschungsreise, Emil Trinkler, wurde am 19. Mai 1896 in Bremen geboren. Er promovierte in München beim renommierten Geographen Erich von Drygalski. Schon 1922 veröffentlichte er eine Studie mit dem Titel: „*Tibet: Sein geographisches Bild und seine Stellung im Asiatischen Kontinent*“. Diese Gebiete sollte er erst später besuchen. Im Vorwort dieser Studie bedankt er sich nicht nur bei seinem Doktorvater, sondern unter anderem auch bei Sven Hedin und M. Aurel Stein „für das rege Interesse“, das sie an seiner Studie zeigten.⁴⁷ Beide sollten der Trinkler'schen Forschungsreise später mit Rat und Tat zur Seite stehen.⁴⁸

Zwischen den Jahren 1923 und 1925 unternahm Trinkler mit der Unterstützung der *Deutsch-Afghanischen Handelsgesellschaft* eine Forschungsreise nach Asien. Seine Eindrücke veröffentlichte er in einem umfangreichen Werk⁴⁹, das von einem Forscher der *Royal Geographical Society*, genannt Featherstone, auch ins Englische übersetzt wurde.⁵⁰ Danach nahm er als Leiter an der Deutschen Zentralasien-Expedition teil, die unter anderem vom deutschen

⁴² Håkan Wahlquist, "Sven Hedin biography", (o.D.), <https://svenhedinfoundation.org/biography/sven-hedin-biography/> (Zugangsdatum: 10.02.2021).

⁴³ Torma, *Turkestan-Expeditionen*, 181-183.

⁴⁴ "Neues aus dem Verlag F.A. Brockhaus. Drei grosse Forschungsreisen", *Der Bund*, Nr. 569 (Bern, 5. Dezember 1929), 7; "Bücher", *Österreichische Illustrierte Zeitung*, 40/21, 23 (Wien, 25. Mai 1930), 23.

⁴⁵ W. Bosshard to his British Majesty's Legation Bern, Zurich, Copy, July 10th 1926.

⁴⁶ Der Chef der Abteilung für Auswärtiges an das Schweizerische Generalkonsulat München, Bern, den 3. August 1926, A 22/18 -MY.

⁴⁷ E. Trinkler, *Tibet: Sein geographisches Bild und seine Stellung im Asiatischen Kontinent* (München: Universitäts-Buchdruckerei Dr. C. Wolf & Sohn, 1922).

⁴⁸ Zetter an das Eidgen. Politische Departement, Abteilung für Auswärtiges in Bern, München, 9. August 1926, Aktenzeichen Nr. A.X.3500.P: 1-2.

⁴⁹ Emil Trinkler, *Quer durch Afghanistan nach Indien*, Mit 68 Abbildungen und einer Karte (Berlin-Schöneberg. Peter J. Oestergaard Verlag, 1927).

⁵⁰ Emil Trinkler, *Through the Heart of Afghanistan*, Edited and translated by B.K. Featherstone (London: Faber & Gwyer, MCMXXVII [1928]).

Außenministerium und der *Notgemeinschaft für deutsche Wissenschaft* unterstützt wurde.⁵¹ Trinkler und Helmut de Terra bedankten sich in ihren Veröffentlichungen zu der Expedition auch bei dem Präsidenten der Notgemeinschaft, Dr. Schmitt-Ott, beim Bremer Senat und beim Senator Bömers für deren materielle Unterstützung.⁵²

Emil Trinkler kehrte im Jahre 1928 von seiner Expedition zurück und plante weitere Forschungsreisen nach Persien und Innerasien. Doch leider starb er kurz darauf, im Jahr 1931, an einem Autounfall.⁵³ Auf dem Weg nach Bremerhaven erlitt der noch recht junge Wissenschaftler tödliche Verletzungen, denen er nach acht Tagen, in der Nacht auf den 20. April, unterlag. In einem Zeitungsbericht über den Tod Trinklers wurde er mit den Worten: „*Mit Dr. Trinkler verliert die deutsche geographische Wissenschaft einen ihrer hervorragendsten jüngeren Vertreter*“ gewürdigt.⁵⁴ Eine Bibliographie zu Trinklers wissenschaftlichen Arbeiten wurde in einem Andenken von Lentz veröffentlicht.⁵⁵

Der Schweizer Teilnehmer der Expedition, Ernst Walter Bosshard von Hirzel, wurde am 8. November 1892 in Zürich (Samstagern) geboren. In den Jahren 1912 und 1913 arbeitete er als Privatsekretär in Florenz. Danach absolvierte er seinen Militärdienst und arbeitete im Ersten Weltkrieg an der Grenzbefestigung. Nach dem Krieg führte er bis 1922 einen Juwelierladen in Bangkok und 1922 bis 1926 übernahm er die Vertretung der Juwelenfirma Lang in Zürich-Langhausen. Bosshard sollte nicht nur als Fotograf an der Expedition teilnehmen, sondern auch für die Buchführung und die technischen Angelegenheiten zuständig sein. Um die Karawanen zusammenzubringen und alle nötigen Vorkehrungen zu treffen, sollte Bosshard ca. drei Monate vorher vor Ort sein und die Kosten während der Expedition aus eigener Tasche bezahlen.⁵⁶

Doch schon in der ersten Phase der Expedition, dem Visumsantrag an Britisch-Indien, entstehen Probleme für Bosshard. Nach Sicherheitsuntersuchungen in den jeweiligen Vertretungen wird festgestellt, dass Bosshard im Jahre 1925 in eine Schmuggelangelegenheit der Juwelenfirma Lang verwickelt gewesen war. Demnach wurde er von den britischen Behörden erwischt als er versuchte Juwelen nach Australien zu schmuggeln. Die Angelegenheit wurde damals in der Presse behandelt. Deshalb wurde vorläufig von einem Visum und einer Empfehlung von Bosshard abgesehen.⁵⁷

Nachdem diese Nachricht durch das Generalkonsulat in München an Bosshard weitergeleitet worden war, bat Bosshard, die Angelegenheit mit Bundesrat Motta zu besprechen, um trotzdem ein Visum zu erhalten.⁵⁸ In einer persönlichen Unterredung mit Motta, bemerkte Bosshard, er wolle sich „durch seine Beteiligung an dieser wissenschaftlichen Expedition der Schweiz und

⁵¹ Zetter an das Eidgen. Politische Departement Abteilung für Auswärtiges in Bern, München, 9. August 1926, Aktenzeichen Nr. A.X.3500.P: 1-3

⁵² Emil Trinkler, *Im Land der Stürme: Mit Yak- und Kamelkarawanen durch Innerasien* (Leipzig: F.A. Brockhaus, 1930), 6; Helmut de Terra, *Geologische Forschungen im westlichen K'un-lun und Karakorum-Himalaya*, Wissenschaftliche Ergebnisse der Dr. Trinklerschen Zentralasien-Expedition, Bearbeitet von E. Trinkler und H. de Terra, Band II (Berlin: Dietrich Reimer/Ernst Vohsen, 1932), VII.

⁵³ „Emil Trinkler (1896-1931)“, *Findbuch, Leibniz-Institut für Länderkunde, Archiv für Geographie* (o.D.), 2.

⁵⁴ „Tod eines Forschers. Folge eines Autounfalles“, *Salzburger Chronik*, 67/ 91 (Dienstag, 21. April 1931), 3.

⁵⁵ Wolfgang Lentz, „Emil Trinkler“, *Sonderdruck Der Weltkreis, Zeitschrift für Völkerkunde, Kulturgeschichte u. Volkskunde*, 2/ 5-6 (Berlin: Hans Findeisen (Hrsg. u. Verl.), 1931), o.S.

⁵⁶ Zetter an das Eidgen. Politische Departement Abteilung für Auswärtiges in Bern, München, 9. August 1926, Aktenzeichen Nr. A.X.3500.P: 1-3

⁵⁷ Département Politique Fédéral an die Schweizerische Gesandtschaft London, Bern, den 28. Oktober 1925, A 14/3/4-LO, Vertraulich, Copie; Der Chef der Abteilung für Auswärtiges an die Gesandtschaft London, Bern, den 16. August 1926, A 22/18-MY; Légation de Suisse en Grande-Bretagne, Londres, 19. August 1926, XXIV.B.1.1926; Der Chef der Abteilung für Auswärtiges, Bern, den 24. August 1926, A 22/18-NR; siehe auch die Notiz vom 11. September 1926 in der Akte.

⁵⁸ W. Bosshard an Ständerat Dr. Bolli, München, den 4. September 1926.

England gegenüber rehabilitieren.“⁵⁹ Durch Bemühungen Mottas, für die Bosshard –wie im Folgenden dargelegt wird- vor, während und nach der Expedition sehr dankbar sein sollte, konnte die Bewilligung zur Durchreise durch Britisch-Indien schließlich trotzdem erwirkt werden.⁶⁰

Nach dieser Expedition reiste Bosshard noch nach Russisch-Türkistan, nach China, in die Mongolei, die Balkanländer, den Mittleren Osten, nach Afrika, in die USA, nach Japan und nach Korea. Er wurde Kriegsreporter und Kriegsphotograf. Lange Zeit arbeitete er für die *Neue Zürcher Zeitung* und machte sich (nicht zu Unrecht) einen Namen als *Pionier der modernen Photographie*. Bosshard starb im Jahre 1975 in Spanien. Dort hatte er sich zuletzt niedergelassen.⁶¹

Der Assistent der Expedition, der deutsche Geologe Helmut de Terra wurde am 4. Juli 1900 in Guben geboren⁶² und arbeitete während seiner Assistenzzeit im Paläontologie Institut der Universität München. Hier wurde er am 16. Januar 1925 Hilfsassistent und am 1. April 1926 Vollassistent.⁶³ Im Gegensatz zu Trinkler begab er sich mit dieser Reise zum ersten Mal auf geologische Feldforschung, doch auch für ihn sollte diese Forschungsreise nicht die letzte bleiben. Helmut de Terra ging in den darauffolgenden Jahren mehrere Forschungsreisen an und leitete einige davon persönlich. Mit seinen Studien in Mexiko, wo er das auf prähistorische Zeiten geschätzte Skelett des Tepexpan Menschen fand, wurde er berühmt. Helmut de Terra unterrichtete an mehreren Universitäten in den USA, lebte dort einige Zeit und starb im Jahre 1981 in der Schweiz.⁶⁴

3. Der Plan, die Route und die Erlebnisse der Gruppe vor Ort

In den Akten des Schweizerischen Bundesarchivs befindet sich ein Plan, der neben der Route auch den Forschungszweck der Reise beinhaltet. Demnach entstand das Interesse an einer Expedition nach Zentralasien, durch die von Hedin und Stein noch nicht geklärten, unter anderem geologischen und morphologischen Fragen. Auch sollten Studien auf den Gebieten der Kartographie, Völkerkunde, Zoologie und Botanik durchgeführt werden.⁶⁵

Das erstens zu erforschende Territorium lag in der Gebirgsregion des Kunlun. Hier war eine Untersuchung des südöstlichen Pamir, Kunlun und Karakorum geplant. Als zweites waren Studien im westlichen Tarimbecken vorgesehen. Geplante Phasen der Untersuchungen waren: Studien zur Aghil-Kette, zur Eiszeit im Kunlun und zur Entstehung der Durchbruchschluchten des Yarkant und Yurungkasch-Darja durch den Kunlun, fotografische Aufnahmen im besagten Gebiet und um das westliche Kunlun.⁶⁶ Des Weiteren wurden im Plan Studien zu Tälern und Seen, der Bergkette Mazartag, der Sandwüste zwischen Hotan und dem Fluss Yarkant, sowie zu Ruinenstätte in denen Ausgrabungen stattfinden sollten, angegeben.⁶⁷

Unter Hinweis auf Sven Hedins, Marc Aurel Steins, Albert von Le Coqs und Rickmers' vorherige Forschungen und archäologischen Befunde, sollten die Ergebnisse im Nachhinein veröffentlicht werden. Die Expeditionsdauer wurde auf ein bis zwei Jahre geschätzt und für die

⁵⁹ W. Bosshard an Legationsrat Traversini, Bern, den 11. November 1926.

⁶⁰ Der Chef der Abteilung für Auswärtiges an W. Bosshard, Bern, 5. Januar 1927, A 22.18-MW; W. Bosshard an den Chef der Abteilung für Auswärtiges, Rom, den 8. Januar 1927.

⁶¹ P.r., „Aus der »Bibliothek der Photographie«“, *Die Tat*, 38/24 (Zürich, 30. Januar 1973), o.S.

⁶² T.D. Stewart, „Obituaries: Helmut de Terra (1900-1981)“, *American Antiquity*, The Society for American Archaeology, 47/4 (Oct. 1982), <https://doi.org/10.1017/S000273160006371X> (Zugangsdatum: 08.02.2021), 793-794.

⁶³ Zetter an das Eidgen. Politische Departement Abteilung für Auswärtiges in Bern, München, 9. August 1926, Aktenzeichen Nr. A.X.3500.P: 2.

⁶⁴ Stewart, „Obituaries: Helmut de Terra (1900-1981)“, 793-794.

⁶⁵ Plan einer Zentral-Asien-Expedition.

⁶⁶ Plan einer Zentral-Asien-Expedition.

⁶⁷ Plan einer Zentral-Asien-Expedition.

Hin- und Rückkehr der Weg über Indien geplant.⁶⁸ Aus finanziellen Gründen plante Bosshard bereits vor der Expedition auf Vorschlag der unterstützenden Institutionen auch den Weg über die Sowjetunion (Russland).⁶⁹ Eine dem Plan angehängte, handgezeichnete Karte zeigt den Weg, den die Gruppe aufnehmen sollte. Nach diesem Plan sollten die Mitglieder der Expedition von Kaschmir, über Chang Chenmo, Lingzi Täng, Aksai-Chin, Muztag, den Flüssen Keriya, Karakasch und Yarkant folgend einen Bogen um die Aghil-Kette machen, von dort aus über Kargalik⁷⁰ nach Yarkant kommen und schlussendlich um den ganzen Taklamakan reisen und forschen. Um die Taklamakan-Wüste sind die Gebiete Guma, Sandschu, Hotan, Mazartag II, Mazartag I, und wiederum Yarkant markiert worden.⁷¹ An dieser vorläufig geplanten Route sollten zwingenderweise einige Veränderungen vorgenommen werden. Denn, wie im Folgenden dargelegt, wird die Studiengruppe in Osttürkistan einige Probleme mit den chinesischen Beamten bekommen. So wird auch Bosshard, wie von Anfang an aus finanziellen Gründen geplant, über die Sowjetunion zurückkehren.⁷²

Die Expedition begann am 3. April 1927 in Antwerpen. Im Mai 1927 in Kaschmir angelangt, startete die Gruppe ihre Route und beendete ihre Forschungen in der Taklamakan-Wüste. Trinkler und de Terra kehrten im November 1928, Walter Bosshard Januar 1929 zurück. Über die Expedition sind während und nach der Reise mehrere Veröffentlichungen und Berichte von den Teilnehmern selbst vorhanden. Doch vorher sei ein Brief erwähnt, der von Bosshard von Yarkant aus an Bundesrat Motta gesendet wurde und der auf die ersten Probleme der Expedition aufmerksam machte.

In diesem Brief bedankte sich Bosshard bei Motta für sein Entgegenkommen und seine Hilfe, erklärte, dass die Mitglieder ihr Reiseziel erreicht hätten. Sie begann in Britisch-Indien, führte über den Himalaya nach Klein-Tibet und von dort aus in das eigentliche Tibet. Hier stießen sie auf große Schwierigkeiten, denn der Großteil ihrer Zugtiere ging wegen Gras- und Wassermangel zugrunde. Trotzdem hätten sie, berichtete Bosshard, mit den noch übrigen Tieren und Materialien das erste chinesische Fort erreicht. Bosshard gab in diesem Brief auch Auskunft über die zukünftige Reise in die Taklamakan-Wüste und hoffte, die Kollektionen, die er während seiner Reise gesammelt hatte, an die schweizerischen Institute abgeben zu können. Zum Schluss bat er um die Verlängerung seines Reisepasses und die seiner Begleiter durch das Auswärtige Amt in Berlin. Aus diesem Brief erfahren wir auch den zweiten Grund, warum Bosshard nicht über Indien, sondern über die Sowjetunion zurückkehren wollte: „*Der Weg ueber Indien und den teilweise 5500 m hohen Passen waere mit den Sammlungen nicht nur sehr muehsam, sondern auch derart kostspielig, dass ich sie in ihrer Gesamtheit wohl kaum nach der Schweiz schaffen koennte.*“ [sic]⁷³

Motta bedankte sich in seinem Antwortschreiben für die angehängten Fotografien von der Region, stellte sicher, dass sich die Schweizerische Gesandtschaft in Berlin um die Passverlängerung bemühen würde und informierte Bosshard darüber, dass das Auswärtige Amt sich um das Transitvisum für die Durchreise durch die Sowjetunion kümmern werde.⁷⁴

⁶⁸ Plan einer Zentral-Asien-Expedition.

⁶⁹ W. Bosshard an den Chef des Politischen Departemens Bern, München, 31. Juli 1926.

⁷⁰ Auch „Karyalik“, siehe: Le Coq, *Von Land und Leuten in Ostturkistan*, VIII (Karte von Ostturkistan).

⁷¹ Sketch of Kara-Koram & Chinese Turkestan, Projected Route 1927-1928, (Beilage 3).

⁷² Es mag für heute unglaublich klingen, dass für die damaligen Umstände mit einem sehr mühseligen Aufwand der Weg über Russland genommen wurde. Doch die Archivalien sind eindeutig. Bosshard bedankte sich nach der Rückkehr auch für das russische Passvisum und bei der deutschen Botschaft in Moskau „*und insbesondere Herrn A. Metzger, für die lebenswürdige Aufnahme und die wertvollen Ratschläge, die mir während meines Aufenthaltes in Moskau gewährt wurden.*“ W. Bosshard an Bundesrat Motta, Zürich, 15. Februar 1929.

⁷³ W. Bosshard an Bundesrat Motta, Yarkand, 4. November 1927.

⁷⁴ Motta an W. Bosshard, Bern, den 2. Februar 1928, B 21.35.1.-SR.

Weitere Berichte von der Reise und von Bosshard sind in seinem Beitrag vom 11. Juni 1928 in der *Neuen Zürcher Zeitung* zu lesen. Beginnend mit dem Begriff des *Transhimalaya*, den Sven Hedin prägte, gab Bosshard in seinem Artikel ausführlich Auskunft über die Expedition und die Gebiete, die sie bis zu diesem Datum schon betreten hatten.⁷⁵

Die Probleme, mit denen die Teilnehmer der Expedition zu kämpfen hatten, blieben nicht auf die zugrunde gegangenen Zugtiere beschränkt. Die Rückkehr beinhaltete weitere Schwierigkeiten. Als ihre Sammlungen in Kaschgar von den chinesischen Beamten beschlagnahmt wurden⁷⁶, baten sie das englische Konsulat in Kaschgar um Hilfe. Das Deutsche Auswärtige Amt griff daraufhin ein und die Deutsche Gesandtschaft in Peking wurde beauftragt, die Sammlungen wieder zurückzunehmen.⁷⁷ Darüber hinaus wurde auch das schweizerische Generalkonsulat in Schanghai informiert.⁷⁸

Über die Sammlungen, die die Teilnehmer mit sich brachten, wurden in zeitgenössischen Zeitungen einige kleinere Berichte veröffentlicht. Hiernach wurden in der Taklamakan-Wüste antike Wohnstellen gefunden, die ausgegraben werden sollten. Durch Ausgrabungen vor Ort wurden Tempeltrümmer, Reliefs oder Amoretten, deren Alter auf ungefähr 2000 Jahre geschätzt wurde, gefunden. Daneben wurden auch andere Gegenstände aus dem 8. Jahrhundert gesammelt. Ein Ziel der Forschung war es, wissenschaftliche Studien über die Eiszeit im Untersuchungsgebiet zu machen. Zeitungsberichten zufolge hatte die Expedition ihr Ziel in dieser Hinsicht erreicht: Die Studien über die Eiszeit in Zentralasien waren erfolgreich.⁷⁹

Zurück in Deutschland besuchte Helmut de Terra im Dezember 1928 die Schweizerische Gesandtschaft in Berlin. Er berichtete, dass der Großteil der Sammlungen von den chinesischen Beamten wieder zurückgegeben worden sei, ein Teil der Kollektion sich jedoch immer noch in chinesischen Händen befand. Die deutsche Regierung kümmerte sich um die Freigabe der übrigen Sammlungen. Helmut de Terra informierte zudem, dass Bosshard noch in Kaschgar weile und gedenke, im Januar 1929 über die Sowjetunion nach Europa zurückzukehren.⁸⁰

So geschah es auch. Bosshard kehrte zurück und schrieb erneut einen Brief an Bundesrat Motta. Er bedankte sich nochmals, unter anderem auch bei der deutschen Regierung, dem deutschen Auswärtigen Amt, den britischen, indischen und chinesischen Regierungen und den verschiedenen Ämtern, Auslandsvertretungen und ihren Angestellten für all ihre Hilfen während der Expedition. Anscheinend gefiel es Bosshard in Osttürkistan. So fragte er in diesem Brief, ob es möglich sei, sich dort niederzulassen und ob Motta ihm dabei behilflich sein könnte die notwendigen Erlaubnisse von der chinesischen Regierung einzuholen. Bosshard dachte daran, sich in Kaschgar, Yarkant oder in Hotan niederzulassen um sich dort mit Handel zu beschäftigen.⁸¹

⁷⁵ W. Bosshard, "Im Transhimalaja", *Neue Zürcher Zeitung*, Nr. 1071 (11. VI. 1928), o.S.

⁷⁶ Telegramm, Berlin 40= 108 65 18°17h40, B 21. 35. 1.

⁷⁷ Rufenacht an die Abteilung für Auswärtiges des Eidgenössischen Politischen Departements Bern, Berlin, den 19. September 1928, I/Spp.-.

⁷⁸ Le Chef de la Division des Affaires étrangères au Consulat général de Suisse Shanghai, Berne, le 20 septembre 1928, B2 1/35/1 – RD. ; Le Chef de la Division des Affaires étrangères a la Légation de Suisse Berlin, Berne, le 21 septembre 1928, B21/35/1-RD.

⁷⁹ Diese Zeitungsnachricht befindet sich im Dossier. Doch leider war die Nachricht nicht in der angegebenen Nummer der Zeitung *Der Bund* zu finden. Ohne Frage stammt die Nachricht aus einer Zeitung, doch wurde eventuell der Name oder das Datum verwechselt. Siehe: "Abschluss einer Zentralasien-Expedition", *Der Bund*, Nr. 552 (25. XI. 1928). o.S.

⁸⁰ Rufenacht an die Abteilung für Auswärtiges des Eidgenössischen Politischen Departements Bern, Berlin, den 20. Dezember 1928, I/Spp.-.

⁸¹ W. Bosshard an Bundesrat Motta, Zürich, den 15. Februar 1929: 1-3. Bosshards Dank an die jeweiligen Stellen wurden durch die Vertretungen in London und Berlin übermittelt. siehe: Der Chef der Abteilung für Auswärtiges an die Schweizerische Gesandtschaft in Berlin, Bern, 20. Februar 1929, B 21/35/1 – US, ad. Nr. I Spp; Der Chef der

Auch diesem Anliegen Bosshards wurde nachgegangen und das Schweizerische Generalkonsulat in Schanghai wurde sogleich damit beauftragt.⁸² Demgemäß war es nach dem 6. Artikel des Chinesisch-Russischen Vertrages vom 2/14 November 1860 möglich, sich in Kaschgar niederzulassen und Handel zu treiben. Jedoch waren Yarkant und Hotan Gebiete, die der fremden Niederlassung und dem Handel geschlossen waren. Ob dieser Artikel auch praktisch angewendet wurde, sollte Bosshard mit den jeweiligen chinesischen Ämtern besprechen.⁸³ Dies wollte Bosshard seiner eigenen Aussage nach auch tun⁸⁴, doch seine Karriere zeigt⁸⁵, dass er in den folgenden Jahren vielmehr wanderte als sich in Osttürkistan niederzulassen. 1930 ging er als Journalist und Fotograf nach Indien und veröffentlichte ein Buch darüber.⁸⁶ In den darauffolgenden Jahren lebte Bosshard auch einige Zeit in Peking.⁸⁷

4. Die Sammlungen der Expedition und die Veröffentlichung der Forschungsergebnisse

Wie oben schon erwähnt, veröffentlichte Bosshard noch während der Expedition einen Bericht in der *Neuen Zürcher Zeitung*. Dies tat auch Helmut de Terra mit dem ersten wissenschaftlichen Beitrag der Expedition in der *Geologischen Rundschau* im Jahre 1928.⁸⁸ Den ersten wissenschaftlichen Beitrag nach der Reise veröffentlichte jedoch Emil Trinkler in der Zeitung *Neue Zürcher Nachrichten*. Hier beschrieb er seine eigenen geographischen und die geologischen Ergebnisse von Helmut de Terra in zusammengefasster Form.⁸⁹

Es gab auch umfangreichere Veröffentlichungen über die Expedition. Ein Beispiel wäre hier Trinklers Lesung in der *Central Asian Society* über die Taklamakan-Wüste. Die Lesung wurde im Nachhinein gedruckt.⁹⁰ Darin lokalisierte Emil Trinkler schon ganz zu Beginn die Stellung Osttürkistans als „*The Heart of Asia*“.⁹¹

Die Ergebnisse über die Eiszeit in der Region veröffentlichte Trinkler in einem wissenschaftlichen Beitrag mit dem Titel, „*The Ice-Age on the Tibetan Plateau and in the Adjacent Regions*“. Im März 1930 wurde es von der *Geographical Society* veröffentlicht. In diesem Beitrag legt er die Untersuchungen und Ergebnisse in Kunlun, Karakorum und Tibet dar.⁹²

Zu diesen Beiträgen kann außerdem ein Bericht erwähnt werden, den Trinkler am 24. März 1930 in einer Versammlung der *Royal Geographical Society* vortrug. Auch dieser wurde 1930 in

Abteilung für Auswärtiges an die Schweizerische Gesandtschaft in London, Bern, 20. Februar 1929, B 21/35/1-US, ad. Nr. XXIV B 1/ 1926.

⁸² Der Chef der Abteilung für Auswärtiges an das Schweizerische Generalkonsulat Shanghai, Bern, 20. Februar 1929, B 21/35/1 –US, ad. Nr. II 25/28 FWZ/CH.

⁸³ Consulat Général de Suisse en Chine au Département Politique Fédéral, Division de Affaires Etrangères Berne, Shanghai, le 25 mars 1929, JLI/CH.XXIX 1/619/ B21/35/1-US ; Der Chef der Abteilung für Auswärtiges an W. Bosshard, Bern, 16. April 1929, B 21.35.1 – US.

⁸⁴ W. Bosshard an den Chef der Abteilung für Auswärtiges, Eidg. Politisches Departement, Bern, Zürich, 17. April 1929, Betr. I/B.21.35.1/US.

⁸⁵ Siehe auch Zitat 61 in diesem Artikel.

⁸⁶ „Indien heute“, *Neue Zürcher Zeitung*, Nr. 1825 (27. IX 1931), o.S.

⁸⁷ P.r., „Aus der »Bibliothek der Photographie«“, o.S.

⁸⁸ H. de Terra, „Vorläufiger Bericht über die ersten geologischen Forschungsergebnisse der Deutschen Zentralasien-Expedition“, *Geologische Rundschau*, 19 (1928), 41-51.

⁸⁹ Emil Trinkler, „Ergebnisse einer Forschungsreise nach Zentralasien“, *Neue Zürcher Nachrichten*, Morgenblatt, 25/82 (Montag, 25. März 1929), o.S.

⁹⁰ Emil Trinkler, „Geographical and Archaeological Explorations in the Takla-Makan Desert of Chinese Turkestan“, (Lecture given on September 27, 1929, Sir Francis Jounghusband in the chair), *Journal of the Central Asian Society*, XVII (January 1930), 5-18.

⁹¹ Trinkler, „Geographical and Archaeological Explorations“, 5.

⁹² Emil Trinkler, „The Ice-Age on the Tibetan Plateau and in the Adjacent Regions“, *The Geographical Journal*, 75/3 (Mar. 1930), 225-232.

der Juni Ausgabe des *Geographical Journal* veröffentlicht. Hier schrieb Trinkler über seine Forschungen und Entdeckungen in Ost Karakorum und in West Kunlun und erzählte von den zugrunde gegangenen Yak's. Demnach befanden sie sich zu Forschungszwecken ungefähr 15 Tage in Tibet. An einem See namens „Sirigh Jilganang Köl“, was so viel bedeutet wie „der See am gelben Tal“, verschwanden zuerst die Pferde. Die Bestrebungen, sie zu finden und zurückzubringen blieben erfolglos. Danach starben plötzlich die Yak's. Um herauszufinden, woran die Tiere starben, seziierten sie einige und sahen, dass die Magenwände von Würmern und Blutegeln befallen und gelöchert waren. Doch Trinkler bezweifelte, dass dies der einzige Grund sei, der die Tiere aussterben ließ. Seiner Meinung nach waren die schlechten Weide-Verhältnisse ein weiterer Grund.⁹³ Die Gruppe verbrachte die Wintermonate 1927-28 in der Taklamakan-Wüste und machte dort archäologische, geologische und geographische Studien in den Gebieten zwischen den Flüssen Yarkant und Keriya. Von dort kehrten sie über Kunlun und Karakorum nach Ladakh zurück.⁹⁴

Dieser Bericht enthält auch eine Information, die mit den zur Verfügung stehenden Auskünften über die Reise nicht in Einklang steht. Trinkler erklärt in seinem Beitrag, dass er sich zusammen mit Helmut de Terra im Juli 1927 über Kunlun auf den Rückweg begeben hat, während Bosshard sich schon mit dem Gepäck und den Sammlungen über Russland auf den Rückweg nach Europa befand. Doch wie oben durch Archivalien dargelegt, sind Trinkler und de Terra erst im November 1928 nach Deutschland zurückgekehrt. Bosshard befand sich zu dieser Zeit noch in Kaschgar. Er wiederum sollte erst im Januar 1929 zurückkehren. Dies ist auch in Einklang mit den von Helmut de Terra gegenüber der Schweizer Gesandtschaft in Berlin gemachten Aussagen. Darüber hinaus bekam die Gruppe wegen den Sammlungen Ärger mit den chinesischen Beamten und musste sich deshalb an das englische Konsulat wenden. Warum Trinkler hier diese Falschinformation von sich gibt, konnte nicht geklärt werden. Doch in einer Veröffentlichung, die er im Nachhinein herausgab, korrigierte er seine Aussage anscheinend: Bosshard sei erst im Januar 1929 über Russland zurückgekehrt.⁹⁵

In der Sitzung, in der Trinkler seinen Bericht vorlas, befand sich auch der erwähnte legendäre Francis Younghusband. Sein Interesse galt unter anderem der Tatsache, dass die Schafe als Transporttiere benutzt werden konnten, als die Pferde wegliefen und die Yak's starben.⁹⁶ Interessant ist auch, dass sich Younghusband als Moderator in der Sitzung des *Central Asian Society* befand, in der Trinkler wieder vortrug.⁹⁷ Kurz: Younghusband zeigte großes Interesse an der Trinkler'schen Expedition.

Außer diesen wissenschaftlichen Berichten und Aufsätzen veröffentlichte Trinkler auch ein für das breitere Publikum gedachtes, umfangreicheres Werk. Das Werk, „*Im Land der Stürme: Mit Yak- und Kamelkarawanen durch Innerasien*“⁹⁸, wurde im nächsten Jahr wiederum von B.K. Featherstone ins Englische übersetzt.⁹⁹ C. Mabel Rickmers, die vor Trinkler schon mit ihrem Ehemann Willi Rickmer Rickmers nach Türkistan reiste, schrieb eine Rezension zu diesem Buch und es wurde in *The Journal of the Royal Asiatic Society* veröffentlicht. Mabel Rickmers äußerte

⁹³ Emil Trinkler, „Explorations in the Eastern Karakoram and the Western Kunlun“, (A paper read at the Evening Meeting of the Society on 24 March 1930), *The Geographical Journal*, 75/6 (Jun. 1930), 508.

⁹⁴ Trinkler, „Explorations in the Eastern Karakoram and the Western Kunlun“, 513-515.

⁹⁵ Trinkler, *Im Land der Stürme*, 6.

⁹⁶ Trinkler, „Explorations in the Eastern Karakoram and the Western Kunlun“, 516.

⁹⁷ Trinkler, „Explorations in the Eastern Karakoram and the Western Kunlun“, 5.

⁹⁸ Trinkler, *Im Land der Stürme*.

⁹⁹ Emil Trinkler, *The Stormswept Roof of Asia: By Yak, Camel & Sheep Caravan in Tibet, Chinese Turkistan & Over the Kara-Koram*, with Illustrations & Map, Translated from the German By B.K. Featherstone (London: Seeley, Service & Co. Limited, 1931).

sich zu Trinklers Werk unter anderem mit den Worten: „*The present book is essentially a travel narrative, and should interest every past, present and future explorer in these regions, [...]*“¹⁰⁰

Reich an Bildern, die Bosshard vor Ort aufnahm, enthält dieses Buch unter anderem die erste Begegnung und freundliche Aufnahme der Forscher durch die Kirgisen.¹⁰¹ Es widerspiegelt auch den Erfolg der Fortsetzung von Steins Forschungen durch die Trinkler'sche Expedition: Nachdem die Gruppe ihre Gastgeber fragte welche Europäer vor ihnen schon in diesem Gebiet waren und geforscht hätten, erfuhren sie von den Kirgisen, dass es vor 20 Jahren Aurel Stein gewesen sei.¹⁰² Die von Bosshard gemachten originellen Aufnahmen zu den erwähnten Kirgisen und ihren *yurt's* sind im Buch von Trinkler zu sehen.¹⁰³

Nach dem plötzlichen Tod Trinklers, wurden die wissenschaftlichen Ergebnisse von Helmut de Terra in einem zweibändigen Werk herausgegeben. Der erste Band enthält die von Trinkler erarbeiteten Forschungsergebnisse auf dem Gebiet der Geographie. Im Vorwort schreibt deshalb Ilse Trinkler, Emil Trinklers Ehefrau, über ihr Trauer und ihre Pflicht, die Ergebnisse der Öffentlichkeit zu übergeben.¹⁰⁴ Trinkler verglich in seinen Schriften seine Studien mit dem zeitgenössischen Forschungsstand. Dr. Günther Köhler aus Leipzig, Trinklers Freund und Kollege, übernahm die Aufgabe diese Schriften als ein vollständiges Werk herauszugeben.¹⁰⁵

Im zweiten Band wurden die geologischen Forschungsergebnisse von Helmut de Terra veröffentlicht. Zu diesem Band trugen mehrere Wissenschaftler mit ihren Aufsätzen bei. Helmut de Terra äußerte sich im Vorwort auch über seine Wut gegenüber den chinesischen Beamten, die sie dabei hinderten, weitere, zur Vollendung der Studien beitragende, Forschungen in Osttürkistan zu machen.¹⁰⁶

Ein dritter Band über die Forschungsergebnisse wurde für die Sammlungen, sowie die archäologischen und handschriftlichen Befunde geplant.¹⁰⁷ Dieser dritte Band wurde jedoch erst nach Jahrzehnten, im Jahre 1974, von Gerd Gropp herausgegeben. Karl Jettmar, der eine Rezension zum dritten Band veröffentlichte, schrieb, dass wegen der Größe der Sammlungen, die nach Europa gebracht wurden, eine vollständige Bewertung noch nicht erfolgen konnte. Die Sammlungen wurden teils auf dem Privatmarkt gekauft, teils vor Ort gefunden und teils -bevor es die chinesischen Beamten merkten- schnell ausgegraben.¹⁰⁸

Über die Größe der Sammlung ist auch im Vorwort Gropps zu lesen. Hiernach war die sich im Bremer Übersee Museum befindende Trinkler'sche Sammlung, neben der im Indischen Kunstmuseum in Berlin befindenden Turfansammlung, die größte aus Zentralasien stammende

¹⁰⁰ C. Mabel Rickmers, „Im Land Der Stürme. By Emil Trinkler. Mit Yak- und Kamelkarawanen durch Innerasien“, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland for 1931* (London: Published by the Society, M DCCC XXXI), 205-207.

¹⁰¹ Trinkler, *Im Land der Stürme*, 61-65.

¹⁰² Trinkler, *Im Land der Stürme*, 62.

¹⁰³ Trinkler, *Im Land der Stürme*, die Bilder sind zwischen den Seiten 72-73 abgedruckt.

¹⁰⁴ Emil Trinkler, *Geographische Forschungen im westlichen Zentralasien und Karakorum-Himalaya*, Nach dem nachgelassenen Manuskript herausgegeben, Wissenschaftliche Ergebnisse der Dr. Trinkler'schen Zentralasien-Expedition, Bearbeitet von E. Trinkler und H. de Terra, Band I (Berlin: Dietrich Reimer/Ernst Vohsen, 1932), V.

¹⁰⁵ Trinkler, *Geographische Forschungen im westlichen Zentralasien*, V-VI.

¹⁰⁶ Terra, *Geologische Forschungen im westlichen K'un-lun*, VII.

¹⁰⁷ Lentz, „Emil Trinkler“.

¹⁰⁸ Karl Jettmar, „Archäologische Funde aus Khotan, Chinesisch-Ostturkestan, Die Trinkler-Sammlung im Übersee-Museum, Bremen“, *Central Asiatic Journal*, 20/1-2 (1976), 154.

archäologische Sammlung in ganz Deutschland.¹⁰⁹ Gropps Buch enthält ausführliche Informationen über die Kollektion von Trinkler und den Expeditionsmitgliedern.¹¹⁰

Das Trinkler vor Ort auch Tenebrioniden sammelte und mit nach Deutschland brachte ist in einem Aufsatz von Hans Gebien zu lesen. Einer dieser Tenebrioniden wurde sogar mit dem Namen *Przewalskia Trinkleri* nach ihm benannt.¹¹¹

Das einzige nichtakademische Mitglied der Expedition, Walter Bosshard, stand Trinkler und de Terra in Bezug auf Veröffentlichungen in nichts nach. Er schrieb ein Buch mit dem Titel *Durch Tibet und Turkestan. Reisen im unberührten Asien*, dessen Veröffentlichung damals in *Der Bund* mit den Worten: „Wenn zwei dasselbe tun, ist es nicht das gleiche“ begründet wurde.¹¹² Auch dieses Buch wurde in kurzer Zeit ins Englische übersetzt.¹¹³

In seinem Buch schrieb Bosshard, nicht etwa von den wissenschaftlichen Ergebnissen und der Wissenschaftssprache, über seine Erlebnisse vor Ort. Anscheinend mochte es der *Pionier der modernen Photographie* über seine Reiseerlebnisse zu schreiben: Weitere Veröffentlichungen folgten. Als er in den darauffolgenden Jahren in die Mongolei reiste, gab er das viel bekanntere Buch *Kühles Grasland Mongolei* heraus.¹¹⁴

Schluss

Die in den Jahren 1927 und 1928 stattgefundene *Deutsche Zentralasien-Expedition*, war eine Fortsetzung der Forschungen die während dem 19. Jahrhundert gemacht wurden. Diese Expeditionen können zum einen wegen den Forschungsergebnissen und zum anderen wegen den mitgebrachten Sammlungen nicht unabhängig voneinander bewertet werden. Emil Trinklers Forschungen in der Region basierten auf früheren Studien und den von ihnen noch ungeklärten Fragen. Wie in dieser Arbeit dargelegt, waren die früher oder zur selben Zeit durchgeführten zahlreichen Expeditionen eine Art Wettlauf um die Erforschung Zentralasiens, insbesondere Osttürkistans.

Die manchmal gleichzeitig und manchmal hintereinander durchgeführten Forschungsreisen erlauben uns diese Einschätzung. Der Inhalt zahlreicher wissenschaftlicher Publikationen ging über das geographische und geologische Wissen hinaus: Auch Informationen über die kulturellen Verhältnisse in der Region wurden der Wissenschaftswelt, aber auch einer breiteren Öffentlichkeit zur Verfügung gestellt. Nicht nur Walter Bosshard, sondern auch Emil Trinkler veröffentlichte seine Erlebnisse in Form von Reiseberichten. Dies zeigt einen Versuch, neben dem Interesse der Wissenschaftswelt an der Expedition, auch die Neugier eines breiteren Publikums zu befriedigen. Aus dieser Perspektive sind diese Expeditionen nicht nur dem wissenschaftlichen Dienst, sondern auch dem Dienst einer interessierten Öffentlichkeit zuzuordnen. Da die geographischen, geologischen und archäologischen Ergebnisse der

¹⁰⁹ Gerd Gropp, *Archäologische Funde aus Khotan, Chinesisch-Ostturkestan*, Die Trinkler-Sammlung im Übersee-Museum Bremen, Wissenschaftliche Ergebnisse der Deutschen Zentralasien-Expedition 1927/28, Teil 3 (Bremen: Verlag Friedrich Röver, 1974), 11.

¹¹⁰ Auf eine Frage beim Übersee-Museum in Bremen erhielten wir die Antwort, dass die Arbeit von Gerd Gropp aus dem Jahre 1974 die fortwährend benutzte Studie ist, aus der Informationen über die Kollektion gelesen werden können. Außer dieser Studie gebe es keine aktuellen Forschungen zu den Ergebnissen der Sammlung. An dieser Stelle bedanken wir uns bei Dr. Renate Noda (Abteilungsleiterin Völkerkunde) für ihr Entgegenkommen und ihre Antwort.

¹¹¹ H. Gebien, „Die von Dr. Trinkler in Tibet gesammelten Tenebrioniden (Col. Tenebr.)“, *Mitteilungen der Münchner Entomologischen Gesellschaft (e.V.)*, XXX (1940), 1-3.

¹¹² Z. „Walter Bosshard. Durch Tibet und Turkistan“, *Der Bund*, Nr. 589 (Mittwoch, 17. Dezember 1930), 6.

¹¹³ Walter Bosshard, *Hazards of Asia's Highlands & Deserts* (London: Figurehead 18 Adam Street, Adelphi, o.D. [1932]).

¹¹⁴ Walter Bosshard, *Kühles Grasland Mongolei. Zauber und Schönheit der Steppe*, Mit 71 Aufnahmen des Verfassers und 2 Karten (Zürich: Fretz & Wasmuth Verlag A.G., 1949).

Expedition nicht im Forschungsbereich der Autorin liegen, konnten sie leider nicht ausgewertet werden. Jedoch ist es naheliegend und plausibel, dass die Expedition ihr Ziel im Großen und Ganzen erreichte und vor allem umfassende Informationen über die Eiszeit in der Region gesammelt werden konnten. Interessant ist auch, dass die wissenschaftlichen Ergebnisse in erster Linie das Interesse der *Royal Geographical Society* weckte und diese von der genannten *Society* verfolgt und veröffentlicht wurden. Nicht nur die Aufmerksamkeit von Doyens wie Younghusband an der Trinkler'schen Expedition, sondern auch die Angaben in den Archivalien über die Unterstützung Hedins und Steins zeigen, dass sich europäische Forscher auf demselben Feld gegenseitig unterstützt und auf noch offene Fragen informiert haben. So konnten die Expeditionen auch als eine „Fortsetzung“ durchgeführt werden. Darüber hinaus kann gesagt werden, dass die kulturellen, sowie archäologischen Befunde genauso groß waren wie die geographischen und geologischen. Emil Trinkler und sein Team brachten eine wertvolle Kollektion mit nach Europa, deren vollständige Registrierung und Bewertung wegen ihrer Größe erst nach Jahrzehnten stattfinden konnte.

Osttürkistan findet seinen Platz in der aktuellen Welt eher als eine politische Angelegenheit. Leider bleiben Forschungen zur Kultur und Geschichte dieses Gebiets meistens unberücksichtigt. Mit diesem Artikel wurde der Versuch unternommen, erstens eine allgemeine Bibliographie zu den seit dem 19. Jahrhundert gemachten Expeditionen zur Verfügung zu stellen und zweitens, die Bibliographie der Trinkler'schen Expedition im Besonderen zu beschreiben. Ohne Frage beinhalten diese Werke reiche Informationen zur Kultur und Geschichte Osttürkistans.

Literaturangaben

A) Archivalien aus dem Schweizerischen Bundesarchiv

(**Akte:** E2001C#1000/1531#512, B21/35/1 *Expedition nach Turkestan*. Dr. Emil Trinkler und Dr. de Terra. Bosshard, Walter. Zürich

“Abschluss einer Zentralasien-Expedition”, *Der Bund*, Nr. 552 (25. XI. 1928), o.S.

Consulat Général de Suisse en Chine au Département Politique Fédéral, Division de Affaires Etrangères Berne, Shanghai, le 25 mars 1929, JLI/CH.XXIX 1/619/ B21/35/1-US, o.S.

Département Politique Fédéral an die Schweizerische Gesandtschaft London, Bern, den 28. Oktober 1925, A 14/3/4-LO, Vertraulich, Copie, o.S.

Der Chef der Abteilung für Auswärtiges an das Schweizerische Generalkonsulat München, Bern, den 3. August 1926, A 22/18 –MY, o.S.

Der Chef der Abteilung für Auswärtiges an die Gesandtschaft London, Bern, den 16. August 1926, A 22/18-MY, o.S.

Der Chef der Abteilung für Auswärtiges, Bern, den 24. August 1926, A 22/18-NR, o.S.

Légation de Suisse en Grande-Bretagne, Londres, 19. August 1926, XXIV.B.1.1926, o.S.

Der Chef der Abteilung für Auswärtiges an W. Bosshard, Bern, 5. Januar 1927, A 22.18-MW, o.S.

Der Chef der Abteilung für Auswärtiges an die Schweizerische Gesandtschaft in Berlin, Bern, 20. Februar 1929, B 21/35/1 – US, ad. Nr. I Spp, o.S.

Der Chef der Abteilung für Auswärtiges an die Schweizerische Gesandtschaft in London, Bern, 20. Februar 1929, B 21/35/1-US, ad. Nr. XXIV B 1/ 1926, o.S.

- Der Chef der Abteilung für Auswärtiges an das Schweizerische Generalkonsulat Shanghai, Bern, 20. Februar 1929, B 21/35/1 –US, ad. Nr. II 25/28 FWZ/CH, o.S.
- Der Chef der Abteilung für Auswärtiges an W. Bosshard, Bern, 16. April 1929, B 21.35.1 – US, o.S.
- Le Chef de la Division des Affaires étrangères au Consulat général de Suisse Shanghai, Berne, le 20 septembre 1928, B2 1/35/1 – RD., o.S.
- Le Chef de la Division des Affaires étrangères a la Légation de Suisse Berlin, Berne, le 21 septembre 1928, B21/35/1-RD, o.S.
- Motta an W. Bosshard, Bern, den 2. Februar 1928, B 21.35.1.-SR, o.S.
- Plan einer Zentral-Asien-Expedition (Beilage 2), o.S..
- Rüfenacht an die Abteilung für Auswärtiges des Eidgenössischen Politischen Departements Bern, Berlin, den 19. September 1928, I/Spp.-, o.S.
- Rüfenacht an die Abteilung für Auswärtiges des Eidgenössischen Politischen Departements Bern, Berlin, den 20. Dezember 1928, I/Spp.-, o.S.
- Sketch of Kara-Koram & Chinese Turkestan, Projected Route 1927-1928, (Beilage 3), o.S.
- Telegramm, Berlin 40= 108 65 18°17h40, B 21. 35. 1., o.S.
- W. Bosshard to his British Majesty's Legation Bern, Zurich, Copy, July 10th 1926, o.S.
- W. Bosshard an den Chef des Politischen Departemens Bern, München, 31. Juli 1926, o.S.
- W. Bosshard an Ständerat Dr. Bolli, München, den 4. September 1926, o.S.
- W. Bosshard an Legationsrat Traversini, Bern, den 11. November 1926, o.S.
- W. Bosshard an den Chef der Abteilung für Auswärtiges, Rom, den 8. Januar 1927, o.S.
- W. Bosshard an Bundesrat Motta, Yarkand, 4. November 1927, o.S.
- W. Bosshard, "Im Transhimalaja", *Neue Zürcher Zeitung*, Nr. 1071 (11. VI. 1928), o.S.
- W. Bosshard an Bundesrat Motta, Zürich, den 15. Februar 1929, s. 1-3.
- W. Bosshard an den Chef der Abteilung für Auswärtiges, Eidg. Politisches Departement, Bern, Zürich, 17. April 1929, Betr. I/B.21.35.1/US., o.S.
- Zetter an das Eidgen. Politische Departement, Abteilung für Auswärtiges in Bern, München, 9. August 1926, Nr. A.X.3500.P, s. 1-2.

B) Bücher

- Bosshard, Walter. *Hazards of Asia's Highlands & Deserts*. London: Figurehead 18 Adam Street, Adelphi, o.D. [1932].
- Bosshard, Walter. *Kühles Grasland Mongolei. Zauber und Schönheit der Steppe*. Mit 71 Aufnahmen des Verfassers und 2 Karten. Zürich: Fretz & Wasmuth Verlag A.G, 1949.
- Brescius, Moritz von. *German Science in the Age of Empire: Enterprise, Opportunity and the Schlagintweit Brothers*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Filchner, Wilhelm. *Das Rätsel des Matschu: Meine Tibet-Expedition*. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn. 1907.

- Gropp, Gerd. *Archäologische Funde aus Khotan, Chinesisch-Ostturkestan*. Die Trinkler-Sammlung im Übersee Museum Bremen, Wissenschaftliche Ergebnisse der Deutschen Zentralasien-Expedition 1927/28, Teil 3, Bremen: Verlag Friedrich Röver, 1974.
- Grünwedel, Albert. *Altbudhistische Kultstätten in Chinesisch Turkistan, Bericht über Archäologische Arbeiten von 1906-1907 bei Kuča, Qarašahr und in der Oase Turfan*. Königlich Preussische Turfan-Expeditionen, Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer, 1912.
- Hedin, Sven. *Trans-Himalaya*. Discoveries and Adventures in Tibet, In Two Volumes: Vol. 1-Vol. II., London: McMillan and Co. Limited, 1909.
- Hedin, Sven. *Through Asia*. Vol. I-Vol. II, London: Methuen & Co, 1898.
- Le Coq, Albert von. *Auf Hellas Spuren in Ost-Turkistan*, Berichte und Abenteuer der II. und III. Deutschen Turfanexpedition, Leipzig: Verlag der J.C. Hinrichs'schen Buchhandlung, 1926.
- Le Coq, Albert von. *Von Land und Leuten in Ostturkistan*. Berichte und Abenteuer der 4. Deutschen Turfanexpedition, Leipzig: Verlag der J.C. Hinrichs'schen Buchhandlung, 1928.
- Mirsky, Jeanette. *Sir Aurel Stein: Archaeological Explorer*. Chicago/London: The University of Chicago Press, 1977.
- Pratt, Mary Louise. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. Second Edition, New York: Routledge, 2008.
- Purtschert, Patricia. *Kolonialität und Geschlecht im 20. Jahrhundert: Eine Geschichte der weißen Schweiz*. Postcolonial Studies, Band 33, Bielefeld: Transcript Verlag, 2019.
- Rickmers, Rickmer W. *The Duab of Turkestan, A Physiographic Sketch and Account of Some Travels*. With 207 Maps, Diagrams and Other Illustrations, Cambridge: at the University Press, 1913.
- Seaver, George. *Francis Younghusband: Explorer and Mystic*. London: John Murray, Albermarle Street, W., 1952.
- Shaw, Robert. *Visits to High Tatory, Yârkand, and Kâshghar (Formerly Chinese Tartary) and Return Journey Over the Karakoram Pass*. London: John Murray, Albemarle Street, 1871.
- Shaw, Robert Barkley. *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kâshgar and Yarkand)*. Calcutta: Printed By C.B. Lewis, At the Baptist Mission Press, 1878.
- Stein, Aurel M. *Ancient Khotan*. Detailed Report of Archaeological Explorations in Chinese Turkestan, Vol. I: Text-Vol.II: Plates, Oxford: At the Clarendon Press, 1907.
- Stein, Aurel. *Memoir on Maps of Chinese Turkestan and Kansu*. From the Surveys Made During Sir Aurel Steins Explorations 1900-1, 1906-8, 1913-5, Dehra-Dun: Trigonometrical Survey Office, 1923.
- Tafel, Albert, *Meine Tibetreise: Eine Studienfahrt durch das nordwestliche China und durch die innere Mongolei in das östliche Tibet*. Zweiter Band, Stuttgart/Berlin/Leipzig: Union Deutsche Verlagsgesellschaft, 1914.
- Terra, Helmut de. *Geologische Forschungen im westlichen K'un-lun und Karakorum-Himalaya*. Wissenschaftliche Ergebnisse der Dr. Trinklerschen Zentralasien-Expedition, Bearbeitet von E. Trinkler und H. de Terra, Band II, Berlin: Dietrich Reimer/Ernst Vohsen, 1932.

- Torma, Francisca, *Turkestan-Expeditionen: Zur Kulturgeschichte deutscher Forschungsreisen nach Mittelasien (1890-1930)*. 1800-2000 Kulturgeschichten der Moderne Band 5, Bielefeld: Transcript Verlag, 2011.
- Trinkler, E. *Tibet: Sein geographisches Bild und seine Stellung im Asiatischen Kontinent*. München: Universitäts-Buchdruckerei Dr. C. Wolf & Sohn, 1922.
- Trinkler, Emil, *Quer durch Afghanistan nach Indien*. Mit 68 Abbildungen und einer Karte, Berlin-Schöneberg. Peter J. Oestergaard Verlag, 1927.
- Trinkler, Emil. *Through the Heart of Afghanistan*. Edited and translated by B.K. Featherstone, London: Faber & Gwyer, MCMXXVII [1928].
- Trinkler, Emil. *Im Land der Stürme: Mit Yak- und Kamelkarawanen durch Innerasien*. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1930.
- Trinkler, Emil. *The Stormswept Roof of Asia: By Yak, Camel & Sheep Caravan in Tibet, Chinese Turkistan & Over the Kara-Koram*. with Illustrations & Map, Translated from the German By B.K. Featherstone, London: Seeley, Service & Co. Limited, 1931.
- Trinkler, Emil. *Geographische Forschungen im westlichen Zentralasien und Karakorum-Himalaya*. Nach dem nachgelassenen Manuskript herausgegeben, Wissenschaftliche Ergebnisse der Dr. Trinkler'schen Zentralasien-Expedition, Bearbeitet von E. Trinkler und H. de Terra, Band I, Berlin: Dietrich Reimer/Ernst Vohsen, 1932.
- Youngusband, Francis. *India and Tibet. A History of the Relations Which Have Subsisted Between the Two Countries from the Time of Warren Hastings to 1910, with a Particular Account of the Mission to Lhasa of 1904, With Maps and Illustrations*, London: John Murray, Albermarle Street, W., 1910.
- Youngusband, Francis. *Wonders of the Himalaya*. with Frontispiece and Map, Reprinted, London: John Murray, Albermarle Street, W., March 1924.
- Youngusband, Francis. *Kashmir*, Revised Edition, Edinburg: R & R Clark, Autumn 1924.
- Zugmayer, Erich. *Eine Reise durch Vorderasien im Jahre 1904*. Berlin: Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), 1905.
- Zugmayer, Erich. *Eine Reise durch Zentral-Asien im Jahre 1906*. Berlin: Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), 1908.

C. Artikel und Zeitungsnachrichten:

- A.K. "Emil Trinkler", *Der Bund*, Nr. 581 (Bern, 12. Dezember 1929), 6.
- Ball, Valentine. "Memoir of Stoliczka's Life and Work (Published 1886). *Scientific Results of the Second Yarkand Mission*. Published by Order of the Government of India, London: Printed by Eyre and Spottiswoode (1891), 1-36.
- "Bücher". *Österreichische Illustrierte Zeitung*. 40/21 (Wien, 25. Mai 1930): 23.
- "Emil Trinkler (1896-1931)". *Findbuch, Leibniz-Institut für Länderkunde, Archiv für Geographie* (o.D.): 2.
- Gebien, H. "Die von Dr. Trinkler in Tibet gesammelten Tenebrioniden (Col. Tenebr.)". *Mitteilungen der Münchner Entomologischen Gesellschaft (e.V.)*. XXX (1940): 1-3.
- "Indien heute", *Neue Zürcher Zeitung*. Nr. 1825 (27.IX 1931): o.S.

- Jettmar, Karl. "Archäologische Funde aus Khotan, Chinesisch-Ostturkestan, Die Trinkler-Sammlung im Übersee-Museum, Bremen". *Central Asiatic Journal*. 20/1-2 (1976): 154.
- Lentz, Wolfgang. "Emil Trinkler". *Sonderdruck Der Weltkreis, Zeitschrift für Völkerkunde, Kulturgeschichte u. Volkskunde*. 2/ 5-6 (Berlin: Hans Findeisen (Hrsg. u. Verl.), 1931): o.S.
- "Neues aus dem Verlag F.A. Brockhaus. Drei grosse Forschungsreisen". *Der Bund*. Nr. 569 (Bern, 5. Dezember 1929): 7.
- "Obituary: Robert Barkley Shaw". *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*. 1 (1879): 523.
- P.r. "Aus der »Bibliothek der Photographie«". *Die Tat*, 38/24 (Zürich, 30. Januar 1973): o.S.
- Priesmeier, Klaus. "Rickmers, Willi". *Neue Deutsche Biographie* 21 (2003): 553-554. <https://www.deutsche-biographie.de/gnd119103354.html#ndbcontent> (Zugangsdatum: 10.02.2021).
- Purtschert, Patricia et al. „Eine Bestandesaufnahme der postkolonialen Schweiz“. In: *Postkoloniale Schweiz: Formen und Folgen eines Kolonialismus ohne Kolonien*. Patricia Purtschert et al. (Hg.), 2. korrigierte Auflage, Postcolonial Studies, Band 10 (Bielefeld: Transcript Verlag, 2013): 13-63.
- Rickmers, C. Mabel. „Im Land Der Stürme. By Emil Trinkler. Mit Yak- und Kamelkarawanen durch Innerasien“. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland for 1931*. London: Published by the Society (M DCCCC XXXI): 205-207.
- Schlagintweit, Emil. "Schlagintweit". *Allgemeine Deutsche Biographie*, Einunddreißigster Band, Scheller-Karl Schmidt (Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1890): 336-347.
- Shaw, Robert B. "On the Position of Peñ, Charchand, Lob Nur, and other Places in Central Asia". *Proceedings of the Royal Geographical Society*. XVII/ 1871-72 (London, 1872): 242-246.
- Shaw, R.B. "Miscellaneous Notes on Eastern Turkistan". *Proceedings of the Royal Geographical Society*. XVII/ 1872-73 (London, 1873): 195-197.
- T.D. Stewart. "Obituaries: Helmut de Terra (1900-1981)". *American Antiquity*. The Society for American Archaeology, 47/4 (Oct. 1982): 793-794, <https://doi.org/10.1017/S000273160006371X> (Zugangsdatum: 08.02.2021).
- Terra, H. de. "Vorläufiger Bericht über die ersten geologischen Forschungsergebnisse der Deutschen Zentralasien-Expedition". *Geologische Rundschau*. 19 (1928): 41-51.
- "Tod eines Forschers. Folge eines Autounfalles". *Salzburger Chronik*. 67/91 (Dienstag, 21. April 1931): 3.
- Trinkler, Emil. "Ergebnisse einer Forschungsreise nach Zentralasien". *Neue Zürcher Nachrichten*. Morgenblatt, 25/82 (Montag, 25. März 1929): o.S.
- Trinkler, Emil. "Geographical and Archaeological Explorations in the Takla-Makan Desert of Chinese Turkestan". (Lecture given on September 27, 1929, Sir Francis Jounghusband in the chair), *Journal of the Central Asian Society*. XVII (January 1930): 5-18.
- Trinkler, Emil. "The Ice-Age on the Tibetan Plateau and in the Adjacent Regions". *The Geographical Journal*. 75/3 (Mar. 1930): 225-232.

- Trinkler, Emil. "Explorations in the Eastern Karakoram and the Western Kunlun". (A paper read at the Evening Meeting of the Society on 24 March 1930). *The Geographical Journal*. 75/6 (Jun. 1930), 508.
- Wahlquist, Håkan. "Sven Hedin biography". (o.D.). <https://svenhedinfoundation.org/biography/sven-hedin-biography/> (Zugangsdatum: 10.02.2021).
- Warikoo, K.B. "19. Yüzyıl Boyunca Çin Bölgesindeki Türkistan'ın Durumu: Sosyoekonomik Bir Çalışma". Übersetzt von Utku Işık, *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi (IJVUTS)*. 2/3 (2000): 176-212.
- Wurzbach, Constant von. "Stoliczka, Ferdinand". *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*. Neununddreißigster Theil: Stiff-Streel (Wien, Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1879): 152-156.
- Yılmaz, S. "Ármin Vámbéry'nin Türkistan Seyahatnamesi ve Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar". *Bellesten*. LXIX/255 (Ağustos 2005): 599-628.
- Youngusband, F.E. "A Journey across Central Asia from Manchuria and Peking to Kashmir, over the Mustagh Pass". (Read at the Evening Meeting, May 14th, 1888), *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*. X. (London 1888): 485-518.
- Z. "Walter Bosshard. Durch Tibet und Turkistan". *Der Bund*. Nr. 589 (Mittwoch, 17. Dezember 1930): 6.

D. Thesen:

- Ferah, K. *16-19. Yüzyıllar Arasında Türkistan'a Gelen Yabancı Seyyahlar*. T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. İstanbul: 2020 (Yüksek Lisans Tezi).

Summary

To Taklamakan Desert via Kashmir and Ladakh: The German Central Asian Expedition and the East Turkistan Sources (1927-1928)

For European scientists, the nineteenth century had been a century of a research expeditions. These expeditions were through unknown countries outside of Europe and Central Asia in general and East Turkistan in particularly constituted an important part of these travels. Especially English and German geologists, geographers and archaeologists regarded mountains, highlands, rivers and lakes of the mentioned lands as research areas, and they guided each other in their research. These expeditions were financially supported by scientific societies, governments as well as local administrations. For this reason, they were not only solely seen as scientific research, but also popular travel books addressing public opinion were released. Regarding the expeditions to the mentioned area there are both, the scientific results of the expeditions and the outcomes of them. They were mostly in English and German where the scientists came from.

This article handles the German Central Asian Expedition (Deutsche Zentralasien-Expedition) under the management of Emil Trinkler. This expedition supplemented the previous ones. Helmut de Terra, the German geologist and Walter Bosshard, the Swiss tradesman and photographer were the other members of this expedition team. The article relies on archival documents obtained in the Swiss Federal Archives in Bern, as well as the scientists' publications and examinations made on these publications.

In the article, firstly, the research expeditions of European scientists to Turkistan before Trinkler were examined and their publications were emphasized. Examples which are given are the Schlagintweit Brothers, Robert Barkley Shaw, Francis Younghusband, Ferdinand Stoliczka, Willi Rickmer Rickmers, Albert von Le Coq, Marc Aurel Stein, Sven Hedin, Albert Grünwedel, Albert Tafel and Erich Zugmayer.

The German Central Asian Expedition, which took place in 1927/1928, is a continuation of the previous ones in the 19th century. These expeditions cannot be evaluated separately from each other due to the published results, the collections brought, the support given by various researchers to each other, and the interest and relevance they show to each other's expeditions.

Anyway, the participants of the research expedition departed from Antwerpen on April 3, 1927, and arrived in Kashmir in May 1927. They completed their research around the entire Taklamakan Desert by the following year, and Trinkler and de Terra returned to Europe in November 1928 and Walter Bosshard in January 1929. Important documents from the Swiss Federal Archives related to the research expedition, reflected the purpose of the travel team going to the region, their investigations, the route they will use and the visa procedures.

Except this, Bosshard's correspondence with the member of the Swiss Federal Council Giuseppe Motta and Helmut de Terra's views reflected in the Foreign Affairs documents are among the important official documents. In addition, the scientific results and popular travel books individually published by Trinkler, de Terra and Bosshard constitute momentous reports of the expedition.

From all these, it is possible to obtain both the impressions of the difficult conditions of the expedition and the information about the society in Turkistan. Likewise, it is understood that the research has largely achieved its purpose and that the team returned from the region with an enormous collection that would later reach museums in Europe. Emil Trinkler and his team brought a valuable collection to Europe, which, due to its size, could only be fully registered and evaluated decades later.

East Turkistan finds its place in the contemporary world more as a political issue. Unfortunately, research on the culture and history of this area is mostly ignored. With this article, an attempt was made first to provide a general bibliography on the expeditions and secondly to describe the bibliography of the Trinkler expedition in particular. Without question, these works contain rich information on the culture and history of East Turkistan.

Keywords: German Central Asian Expedition, East Turkistan, Switzerland, Emil Trinkler, Walter Bosshard, Helmut de Terra.

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 2, May 2023

www.historystudies.net

SON DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İLKÖĞRETİM ALANINDAKİ DÖNÜŞÜMÜ "USUL-İ CEDİD" KAVRAMI ÜZERİNDEN ANLAMAK (1839-1913)

*Understanding the Transformation in the Field of Primary Education in the Last
Period Ottoman Empire through the Concept of "New Method" (1839-1913)*

Dr. Öğr. Üyesi Erol Çiydem

Kastamonu Üniversitesi

eciudem@kastamonu.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 28.08.2022
Kabul Tarihi-Accepted Date : 29.04.2023
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1137

Atıf – Citation:

Erol Çiydem, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda
İlköğretim Alanındaki Dönüşümü Usul-i Cedid Kavramı
Üzerinden Anlamak (1839-1913)", *History Studies*, 15/2, Mayıs
2023, s. 383-400.

**SON DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İLKÖĞRETİM
ALANINDAKİ DÖNÜŞÜMÜ USUL-İ CEDİD KAVRAMI ÜZERİNDEN
ANLAMAK (1839-1913)***

**Understanding the Transformation in the Field of Primary Education in the Last Period
Ottoman Empire through the Concept of “New Method” (1839-1913)**

Erol Çiydem

Öz

Bu çalışmanın amacı, son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim sisteminin ilk kademesindeki dönüşümü usul-i cedid kavramı üzerinden açıklayabilmektir. Bu anlamda usul-i cedid kavramı çalışmanın merkezinde yer almaktadır. Araştırma sonucunda ise Tanzimat Dönemi'nden (1839-1876) itibaren Osmanlı eğitimcilerinin gündeminde olan usul-i cedid kavramının öğretim yöntemlerindeki değişiklikten daha kapsamlı bir anlam taşıdığı anlaşılmıştır. Öğretim yöntemlerindeki değişimin tek başına bir anlam ifade etmediği ve dolayısıyla öğretim yöntemlerindeki değişikliğe yönelik politikaların eğitim alanındaki farklı alanlarda da dönüşüme yol açtığı fark edilmiştir. Bu bağlamda usul-i cedid kavramının, son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda ilkokullardaki fiziksel yapının dönüşümünü, müfredattaki değişimi, ilk kademe görev yapan öğretmenlerin niteliklerinin artırılmasını, disiplin alanındaki değişimi nitelediği sonucuna varılmıştır. Bu anlamda usul-i cedid kavramının anlamını bilmek son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimin ilk kademesindeki yenileşme çabalarını ve bu çabaların amacını anlamak açısından önemlidir. Çalışmadaki başlıca verileri; Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinden elde edilen belgeler, Osmanlı eğitim sisteminde ilk kademe için çıkarılan talimatnameler, nizamnameler, ilkokul müfredat programları, hatıratlar ve dönemin basınında konuyla ilgili yer alan haber ve makaleler oluşturmaktadır. Çalışmada tarihsel araştırma yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Eğitim, Usul-i Cedid

Abstract

This study aims to explain the transformation in the first stage of the education system in the late Ottoman Empire through the concept of "new method". In this sense, the concept of new method is at the center of the study. As a result of the research, it has been understood that the concept of "new method", which has been on the agenda of Ottoman educators since the Tanzimat Period (1839-1876), has a more comprehensive meaning than the change in teaching methods. It has been realized that the change in teaching methods does not make sense on its own, and therefore, the policies for the change in teaching methods lead to a transformation in different fields in the field of education. In this context, it has been concluded that the concept of new method characterizes the transformation of the physical structure in primary schools, the change in the curriculum, the improvement of the qualifications of the teachers working at the first level, and the change in the field of discipline in the late Ottoman Empire. In this sense, knowing the meaning of the concept of new method is important in terms of understanding the reform efforts in the first stage of education in the late Ottoman Empire and the purpose of these efforts. The main data in the study; The documents obtained from the Presidency Ottoman Archives, the directives issued for the first level in the Ottoman education system, regulations, primary school curriculum, memoirs and news and articles on the subject in the press of the period. Historical research method was used in the study.

Keywords: Ottoman Empire, Education, New method

* Bu çalışma 13-18 Temmuz 2021 tarihleri arasında Ankara'da Türk Eğitim-Sen tarafından düzenlenen II. Maarif Kongresi'nde "Tanzimat Dönemi Eğitim Alanındaki Dönüşümün Kavramsal İfadesi Olarak Usul-i Cedid" başlığı altında sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş halidir.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşık son iki yüz yılı, imparatorluğun çöküşünü önleme çabaları ile geçmiştir. XVIII. yüzyılın başlarında çağın gerisinde kalmış bir imparatorluğun çehresini değiştirmek amacıyla başlatılan askeri alandaki ıslahat daha sonraki dönemlerde iktisadi, toplumsal ve kültürel alanlara doğru genişletilmiştir. Özellikle de 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Gülhane Hattı Hümayunu ile Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir dönemin (Tanzimat dönemi) kapıları açılmıştır.

Tanzimat Dönemi ile Osmanlı eğitim sisteminde kurumsallaşma ve okullaşma konusunda önemli adımlar atılmıştır. Osmanlı geleneksel¹ eğitim sisteminin vazgeçilmez bir parçası olan sıbyan mektepleri bu dönemde modern² okullara dönüştürülmek istenmiştir. Eğitimin ilk kademesini oluşturan bu okullarda Müslümanların kutsal kitabı olan Kuran-ı Kerim'in okunuşu öğretilmiş ve ahlaki eğitim üzerine odaklanılmıştır. Tanzimat bürokrasisi eğitim sistemindeki diğer kademelerde modern okullar açma yoluna gitmişken geleneksel eğitim sisteminin parçası olan sıbyan mekteplerini modern okullara dönüştürmeyi hedeflemiştir. Ancak bu hedefe ulaşmak için bürokratların ilk başlarda izledikleri yöntem olumlu sonuç vermeyince 1860'lardan itibaren yöntem değişikliğine gitmişlerdir. Tam bu noktada usul-i cedid kavramı sadece öğretim yöntemlerindeki değişimden ziyade eğitimin ilk kademesini oluşturan okullarda daha kapsamlı dönüşümü nitelemek için kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle usul-i cedid kavramı literatürde ifade edildiği gibi öğretim yöntemlerindeki değişimi nitelese de bu kavramın 1860'lardan sonraki kullanımlarda anlamı çok daha geniştir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, eğitimin diğer alanlarında değişim olmadan sadece yöntemsel değişikliklerle istenilen sonuca ulaşılamayacağıının anlaşılmasıdır. Bu nedenle yöntemsel değişimi, ders yapılan fiziksel mekân, ders araç-gereçleri ve disiplin konusundaki değişimler izlemiştir. Bununla birlikte usul-i cedid, müfredattaki yenileşmeye de paralel bir seyir izlemiştir. Zaten usul-i cedid kavramı özellikle müfredata dâhil edilen yeni disiplinlerin öğretimi ile yakından bağlantılıdır.

Bu anlamda çalışmada amaç usul-i cedid kavramını merkeze alarak Osmanlı eğitim sisteminin ilk kademesindeki dönüşümü açıklayabilmektir. Çalışma tarihsel olarak eğitimin ilk kademesindeki problemlere işaret eden raporun yayımlandığı yıl olan 1839 ile ilköğretim alanındaki dönüşümün tamamlandığı varsayılan 1913 yılları arasındaki dönemi ele almaktadır.³ 1913 yılının tarihsel sınırlılık olarak seçilmesinin sebebi, o yıl ibtidai mektepler ve bir üst kademe olan rüşdiye mekteplerin birleştirilerek bu okullardaki eğitim süresinin 6 yıl olarak belirlenmiş

¹ Geleneksel kavramı, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren kullanılagelen eğitim kurumlarını nitelemek için kullanılmıştır.

² Modern kavramı ise XVIII. yüzyıldan itibaren özellikle Batı rol model alınarak açılmış olan eğitim kurumlarını nitelemektedir.

³ 1913 yılı tarihsel sınırlılık olarak seçilse de dönemin başında ve eğitimcileri arasında özellikle öğretim yöntemleri konusunda tartışmalar yapılmaya devam etmiştir. Ancak tarihsel olarak 1913 yılı ve sonrasında yayımlanan eğitim istatistiklerinde eski tip mektep ibaresinin kullanılmadığını görmekteyiz. Öyle ki 1915 yılında "Mekâtib-i İbtidaiye-i Umumiye Talimatnamesi" yayımlanmıştır. Ve yayımlanan istatistiklerde de ibtidai mektep sayıları verilirken eski ve yeni usulle öğretim yapıp yapılmadığına dair bir ibare artık yer almamaktadır. Bkz. Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemi, 1329-1330 [1913-1914] *Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsaiyat Mecmuası*, (2. Baskı), Matba-ı Âmire, Darülhilafetü'laliye, 1336. Oysa önceki yıllara ait istatistiklerde ibtidai mektep sayıları ile birlikte bu mekteplerin eski usulle mi yoksa yeni usulle mi öğretim yaptığı bilgisi de verilmiştir. Bkz. *Maarif-i Umumiye Nezareti Celilesi İdaresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidaiye, Darümuallimin-i İbtidaiye Şubeleri, Mekâtib-i Rüşdiye, İdadiye, Aliye ile Mekâtib-i Hususiye ve Ecnebiyenin ve Dersaadet'te Tahriri İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistiki (1311-1312 [1895-1896] Sene-i Dersiyeye-i Maliyesine Mahsusdur)*, Matba-ı Âmire, Darülhilafetü'laliye 1318. 1915 yılında ise ibtidai mekteplere ait talimatname yayımlanmıştır. Bkz. *Mekâtib-i İbtidaiye-i Umumiye Talimatnamesi*, Matba-ı Âmire, İstanbul 1331. Anlaşılacağı üzere 1913 sonrasında artık ibtidai mektepleri günümüz modern ilkokulunun karşılığı olarak görmek mümkündür. Elbette 1913 yılından sonra da Osmanlı eğitim sisteminde öğretim yöntemleri konusu gündemde olmaya devam etmiştir. Ancak bu yıldan sonraki süreçte ibtidai mekteplere yönelik düzenlemeler ve yöntem konusundaki tartışmaların ayrıca bir çalışma alanı olacak kadar kapsamlı olduğu kanaatindeyim.

olmasıdır. Söz konusu birleştirme sıbyan mekteplerinin ibtidai mekteplere dönüşümünün tamamlandığına dair bir delil niteliğindedir. Çalışmadaki bir diğer sınırlılık okulların türü ile ilgilidir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki diğer milletlerin de kendilerine ait okulları mevcuttur. Bütün bu okulları içine alan dönüşümü incelemek çalışmanın kapsamını oldukça genişletecektir. Özellikle gayrimüslim tebaaya ait okullar ayrı bir araştırma alanı olacak kadar kapsamlıdır. Bu nedenle eğitim sistemindeki ilk kademedeki sadece Müslüman erkek ve kız öğrencilerin devam ettikleri okullardır.

Çalışmada tarihsel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bununla birlikte çalışmanın verilerini Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinden elde edilen belgeler, Osmanlı eğitim sisteminde ilk kademe için çıkarılan talimatnameler, nizamnameler, ilkökul müfredat programları, hatıratlar ve dönemin basınında konuyla ilgili yer alan haber ve makaleler oluşturmaktadır. Bu belgeler belli bir sistematik içerisinde incelenmiştir. Çoğu çalışmada sadece resmî belgelere odaklanılsa da bu çalışmada resmî belgeler yanında söz konusu dönüşümün izlerini sürebilmek adına hatıratlar ve basında yer alan yazılara da odaklanılmıştır. Elbette Osmanlı basını 1830’lardan sonra gelişim göstermiş ve çeşitli gazete ve dergiler yayımlanmıştır. Araştırma sürecinde bu gazetelerden birisi olan Kastamonu Vilayet Gazetesi taranmıştır. Söz konusu gazetenin tercih sebebi aslında başka bir çalışma için yapmış olduğum araştırma ile ilgilidir. Devam eden bir araştırma dolayısıyla söz konusu gazeteyi tararken konuyla ilgili dikkat çeken yazı ve haberler de ayrıca fişlenmiştir. Bu anlamda söz konusu gazetenin taranması Osmanlı bürokrasisinin eğitimin ilk kademesindeki dönüşüm için istek ve arzularını yansıtan resmî belgelerin bir taşra kentinde nasıl karşılık bulduğunu ve sonuçlarını görme imkânı sunmaktadır.

Modern olanı açmak yerine dönüşüm: Neden?

Tanzimat Dönemi’nde eğitim ıslahatı sivil alana doğru genişletilmiştir. Çok kısa bir süre önce ilk örnekleri görülen rüşdiye mektepleri⁴ bu dönemde imparatorluk dahilinde açılmaya devam etmiştir. Aynı zamanda dönem boyunca idadi, sultani ve Darülfünun gibi farklı kademelerde eğitim veren okullar da açılmıştır.⁵ Bu süreçte Osmanlı eğitim sisteminde geleneksel okullardan olan medreseler de varlığını devam ettirmiştir. İlkokul üzerinde farklı kademelerde yeni tip okullar açma yoluna giden Osmanlı bürokrasisi modern ilkökul açmayı tercih etmemiştir. Bunun yerine Osmanlı eğitim sisteminde yüzyıllardır kullanılagelen sıbyan mekteplerini modern okullara dönüştürmek için belli başlı çabalar ortaya konulmuştur. Burada ilk akla gelen soru farklı kademelerde modern okul açan Osmanlı bürokrasisi aynı şekilde niçin modern ilkökul açmamıştır? Bu soruya verilebilecek ilk cevap aslında eğitim alanındaki yenileşmenin hedefi ile ilgilidir. Söz konusu dönemde nihai hedef toplumsal değişimi sağlayarak imparatorluğun yıkılmasını önlemektir. Uzun yıllar sosyo-ekonomik problemlerle uğraşan imparatorluk kadroları XIX. yüzyılda ulusçu isyanlarla karşılaştıklarında imparatorluğun hızla parçalanmaya doğru sürüklendiğini fark etmişlerdir. Bunun için o döneme kadar yine imparatorluğu kurtarma adına yapılan ıslahatın kapsamı da genişletilmiştir. Fakat özellikle eğitim, Tanzimat Dönemi ile birlikte hedeflenen kurtuluşu sağlayacak toplumsal değişim için araçsallaştırılmak istenmiştir.⁶ Eğitim alanında yürütülen ıslahat hamlesinde Osmanlı bürokrasisinin aceleci tavrını görmekteyiz.

⁴ Osmanlı İmparatorluğu’nda sivil alanda modern bir eğitim sisteminin kurulmasına yönelik ilk adım, II. Mahmud döneminin son yılında (1808-1839) iki modern sivil okulun Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye açılmasıdır. Bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform 1839-1856*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 54.

⁵ Tanzimat döneminde açılan modern sivil okullarını kademe olarak günümüz (2022) okulları ile karşılaştırdığımızda ilköğretim kısmını sıbyan mekteplerinin, ikinci basamağını (ortaöğretim) rüşdiye, idadi ve sultani mekteplerinin, üçüncü basamağını (âli/yüksekokul) ise Darülfünun’un oluşturduğu görülmektedir. Osmanlı modern eğitim sistemindeki hiyerarşi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Fatih Demirel, “Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi”, *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* S. 2, 2012, s. 507-530.

⁶ Erol Çiydem, *Toplumsal Modernleşme Projesi Olarak Tanzimat Dönemi (Eğitim Islahatı Bağlamında) (1839-1876)*. (Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2017.

Öncelikle hızlı bir şekilde nitelikli insan kaynağı problemini çözmek isteyen Osmanlı bürokrasisi ilkokuldan ziyade daha üst kademe okullar açma yolunu seçmiştir. Öncelikli amaç, sıbyan mektebi üzerinde eğitim veren rüşdiye mekteplerini açarak devletin ihtiyaç duyduğu memur kadrosunu yetiştirmektir.⁷ Önceki satırlarda yer alan soruya verilebilecek ikinci cevap ise yenileşme hamlesine tepkinin geldiği ulema sınıfından çekinilmiş olabileceğidir. Özellikle ulema sınıfının nüfuzunda bulunan sıbyan mektepleri yerine yeni okullar açmak, söz konusu sınıfın tepkisine neden olabilecek bir husus olarak görülmüştür. Olası bir tepki ile birlikte yenileşme karşısında ortaya çıkması muhtemel muhalefet Osmanlı bürokrasisini bu konuda daha temkinli davranmaya itmiş olmalıdır. Öyle ki Tanzimat Dönemi'nin sonlarına doğru dahi ulemanın bu anlamda muhalefetini gösteren bazı belgelere ulaşmak mümkündür. Örneğin 1873 yılına ait bir belgede, ekser mahallerde sıbyan mektebi hocalarının rüşdiye mekteplerine öğrenci vermedikleri hakkında bir şikâyet söz konusu olmuştur. Bunun üzerine on iki on üç yaşına gelmiş öğrencilerin rüşdiye mekteplerine gönderilmesi gerektiğine dair emr-i irade çıkmıştır.⁸ Böylesi bir muhalefetin ilerleyen yıllarda da devam ettiği görülmektedir. Örneğin İvranya Rüşdiyesi'ne devam eden öğrencilerden yirmi sekizinin söz konusu bölgedeki müftü tarafından rüşdiye mektebine devam etmeleri engellenmiştir. Bu öğrenciler medreseye devam ettirilmiştir.⁹ Ulemanın buna benzer tutumu, Osmanlı bürokrasisinin şüphe ve endişelerinin yersiz olmadığını da kanıtı niteliğindedir.

Öğretim yöntemlerindeki değişimin karşılığı olarak usul-i cedid

Osmanlı eğitim ıslahatı sürecinde ilkokul alanındaki dönüşüm başarıya ulaşmadan üst kademe okullar açmak yeni problemleri beraberinde getirmiştir. Özellikle öğrencilerin bir üst kademe olan okullara okuma-yazma bilmeden ve belli birtakım becerileri edinmeden gelmesi, bu okullarda ve dolayısıyla diğer kademelerdeki eğitim-öğretimi aksatıcı etki yapmıştır. Bu olumsuz durum kısa zamanda Osmanlı bürokrasisi tarafından da fark edilmiştir. Nitekim 1839 yılında Meclis-i Umur-ı Nafia tarafından hazırlanan raporda problem net bir şekilde ortaya konulmuştur. Raporda çeşitli kademe ve türde açılan okullara alınan öğrencilerin Türkçe okuyup yazamadığından, birtakım temel bilgileri dahi bilmediklerinden bahsedilmiştir. Ayrıca sıbyan mekteplerindeki öğretmenlerin kendi bildikleri tarzda öğretim yaptıkları ve öğrencilerin mektepte zamanlarını boşa geçirdiklerinden şikâyet edilmiştir.¹⁰

Osmanlı bürokrasisi bahsedilen problemin çözümü için yeni önlemler almak zorunda kalmıştır. Bu anlamda ilk olarak mekteplerdeki öğretmenlerin müfettişler aracılığıyla bilgi ve beceri düzeylerinin teftiş edileceği ve ehliyet sahibi olanların mesleklerine devam edebilecekleri ifade edilmiştir. Ayrıca mekteplerde sınıf usulüne geçileceğinden bahsedilmiştir. Bununla birlikte mekteplerde Türkçe öğretileneğinden ve Hat ve Kitabet derslerinin verileceği de raporda yer alan öneriler arasındadır.¹¹

⁷ Rüşdiye mekteplerinin açılması ve sıbyan mekteplerinin ıslahının gerekliliğine işaret eden ilk belge 5 Şubat 1839 (21 Zilkade 1254) tarihinde Meclis-i Umur-ı Nafia'da hazırlanmış olan layihadır. Bu layihada eğitimin önemi vurgulanmış, eğitim ile sanayinin gelişimi arasındaki bağa işaret edilmiştir. Layihanın metni için ayrıca bkz. Meclis-i Umur-ı Nafia'nın Layihası," *Takvim-i Vekâyi*, no. 176, (İstanbul, 21 Zilkade 1254 [5 Şubat 1839]); Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Yay. Haz: Mustafa Ergün, Tayyip Duman, Sebahattin Arıbaş, H. Hüseyin Dilaver, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 2002, s.6. Layihanın yayımlanmasından kısa bir süre sonra da rüşdiye mekteplerinin ilk örneği olan Mekteb-i Maarif-i Adliyye açılmıştır. Bu mektebin nizamnamesinde ise bürokrasi de çalışan memurların eğitimi için böyle bir okulun açıldığı açıkça ifade edilmiştir. Bkz. Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, C. 15, İstanbul 2002, s. 67.

⁸ agt., s.397; BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Maarif Nezareti, Mektubî Kalemi (BOA. MF. MKT), 13/19, 26 Eylül 1873 (3.Ş.1290).

⁹ agt., s. 397; BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Maarif Nezareti, Mektubî Kalemi (BOA. MF. MKT), 46/114, 22 Mart 1877 (7.Ra.1294)

¹⁰ Meclis-i Umur-ı Nafia'nın Layihası. Layihanın metni için ayrıca bkz. Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, s.6.

¹¹ age.

Rapordan anlaşılacağı üzere geleneksel sıbyan mektepleri yerine modern okullar açma yoluna gitmeyen devlet adamları, ilk önce buralarda ders veren eğitimcilerin modern metotları bilen ve uygulayan öğretmenlere dönüşümünü hedeflemiştir. Bu anlamda bizzat sıbyan mektebi hocalarını ilgilendiren bir talimat 1847 yılında yayımlanmıştır. Sıbyan mekteplerindeki hocalardan, “*tayin edilen muîn-i mekâtib (müfettişlerin) gösterecekleri kolay öğretim yollarına göre öğretim yapip anlatmaları ve adı geçen risaleleri ezberletmeye çalışmaları*” istenmiştir (Akyüz, 1994: 4).¹² Burada kolay öğretim yolları denilirken kast edilenin çocuğun doğasına ve gelişimine uygun şekilde öğretim metotları olmalıdır. Bununla birlikte hocaların İlmihal ve Tecvit’te geçen Arapça sözcükleri ve harflerin özelliklerini çocuklara kendi dillerinde (Türkçe) anlatmaları talep edilmiştir. Söz konusu talimat Osmanlı eğitim sisteminde kullanılan gelmiş öğretim yöntemlerinin geçersizliğinin ve değişmeye başladığının ilk somut işaretlerinden birisidir.

Usul-i cedit kavramı bu süreçte ilk olarak yeni açılan rüşdiye mekteplerinde uygulanacak yeni öğretim yöntemlerini niteleyen bir kavram olarak kullanılmıştır. Bu kavramın kullanılmasına özellikle dönemin eğitimcilerinden Kemal Efendi’nin öncülük ettiği ifade edilebilir. Onun hazırlamış olduğu *Talim-i Farisi* ve *Talimü’l Fârisî* adlarıyla basılmış olan Farsça risalede usul-i cedit olarak adlandırılan yeni öğretim yönteminden bahsedilmiştir.¹³ Buna göre, usul-i cedit ile öğrenciler Farsça dil becerisini üç dört ay gibi kısa bir sürede edinebilmişlerdir.¹⁴ Yani usul-i cedit kavramı ilk olarak belli derslerin öğretiminde kullanılan yeni metot anlamındadır. Okullardaki yeni metot meselesi ve bunun için öğretmen yetiştirilmesi dönemin eğitimcileri tarafından da önemsenmiştir. Örneğin; bu konuda dönemin önemli eğitimcilerinden olan Münif Paşa kaleme aldığı yazıda fikirlerini ortaya koymuştur. Ona göre, muallim tedariki hemen olamayacağı için usul-i cedit konusunda birtakım imtihanlarla hariçten öğretmen alınmalıdır. Eski muallimlerin yeni yöntemleri öğrenmesini, yeni usulle öğretim yapan muallimlere fazlaca maaş verilmesini, böylece yeni usulü uygulamaya istekli ve bu konuda kabiliyeti olan eski tip muallimlerin de buna teşvik edilerek öğretmen ihtiyacının epeyce karşılanabileceğini yazmıştır.¹⁵ Usul-i cedit kavramının eğitimin ilk kademesindeki dönüşümü nitelemek için kullanılması ise 1860’lı yılların ikinci yarısındadır. 1868 yılında sıbyan mekteplerine öğretmen değiştirmek için açılan Darülmuallimin-i Sıbyan’ın açılış gerekçesi; “*usul-i cedide üzerine tedrise muktedir hocalar yetiştirmek*”tir. Sıbyan mekteplerinde görev yapan hocaları modern öğretim yöntemlerini bilen ve uygulayan öğretmenlere dönüştürmede başarısız olunduğunun somut delillerinden birisi bu öğretmen okulunun açılmasıdır. Açılış gerekçesinden de anlaşılacağı üzere burada yetişecek öğretmenlerden beklenen şeylerin başında müfredattaki derslerin öğretiminde yeni yöntemler hakkında bilgi ve beceri sahibi olmalarıdır.

Sıbyan mekteplerinde öğretim yöntemleri konusunda Batı’daki gelişmelerin de yakından takip edildiği bilinmektedir. Öğretim yöntemleri konusunda Batı’da ne gibi uygulamaların olduğunu anlayabilmek için incelemeler yapılmıştır. Avrupa’da özellikle ilk kademe okullara yönelik gezi ve incelemelerden sonra sıbyan mekteplerinin ıslahını yürütmek amacıyla bir komisyon kurulmuştur.¹⁶ Bu komisyonda biri reis yedi üye bulunmaktadır. Üyeler arasında en bilindik isimlerden birisi Selim Sabit Efendidir. Selim Sabit Efendi, usul-i ceditin sıbyan mekteplerinde uygulanmasına oldukça önem vermiş ve bu konuda bir de risale hazırlamıştır. “Rehnuma-yı Muallimin” ismi ile hazırlamış olduğu risalede usul-i ceditin ne olduğunu kendisi tanımlamıştır. Ona göre usul-i cedit;

¹² Yahya Akyüz, “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulamam Merkezi Dergisi (OTAM)* S.5, 1994. s.27-28.

¹³ Eyüp Cücük, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa*, Pegem Akademi, Ankara 2020, s.110.

¹⁴ age., s.110.

¹⁵ Münif, *Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan, Mecmua-i Fünûn*, S.5, 28 Kasım 1862 (5.C.1279).

¹⁶ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Maarif Nezareti, *Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi* (BOA. MF. MKT), 4/18, 19 Haziran 1874 (4.CA.1291).

“... sene-i tahsiliye adedince şakirdan sınıflara tefrik olunub sınıflar dahi birtakım şubelere ayrılarak her sınıfa bir nefer sınıf başı ve her şubeye dahi fevkindeki veyahut evvel şubede mümtaz olan şakirdlerden bir nefer müzakereci tayin kılınır ki mektebin intizam ve inzibati işbu sınıf başılar vasıtasıyla tesviye ve dersler dahi müzakereciler ile şakirdana tehyi' ettirildikten sonra muallim bunları şube şube huzuruna celb ederek bizzat kendisi talim ve tedris eder”.¹⁷

Daha sonrasında da şubelerin teşkili, sıbyan mekteplerinin müfredatı ve müfredattaki derslerin öğretimi konusunda dikkat edilecek hususları risalede anlatmıştır. Risale dikkatle incelendiğinde öğretim yöntemlerindeki değişimin sadece bir dersin öğretimi ile sınırlı olmadığı, hatta usul-i cedidin müfredat, ders araç gereçleri, disiplin ve mekteplerin fiziksel özelliklerindeki değişimleri de nitelediği anlaşılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1876 yılı ile birlikte birtakım yeni siyasi ve toplumsal gelişmeler meydana gelmiştir. Önce kısa süreli bir anayasal yönetime geçiş ve ardından da II. Abdülhamid'in anayasayı askıya alması ile yeniden monarşinin yükselişine şahit olunmuştur. II. Abdülhamid Dönemi birçok çalışmada farklı açılardan ele alınmıştır. Bu dönem özellikle eğitim alanındaki gelişmelerle dikkat çekmektedir. Bu anlamda göze çarpan ilk husus, Tanzimat Dönemi'nde başlatılmış olan eğitim ıslahatının genişletilerek ve ülke çapına yaygınlaştırılarak devam ettirilmiş olmasıdır. Bu süreçte okullaşma açısından oldukça önemli adımlar atılmıştır.¹⁸

İkinci Abdülhamid Dönemi'nde eğitimin ilk kademesinde dönüşüm hareketine hız verilmiştir. Bu elbette yine usul-i cedid üzere öğretim yapabilecek eğitimcilerin yetiştirilmesi için birtakım girişimleri beraberinde getirmiştir. İbtidai mekteplerin açılmasıyla birlikte buralarda görev yapacak öğretmenlerin Darümuallimin mezunu olmasına dikkat edilmiştir. Çünkü Darümuallimin'de öğretmenler usul-i cedid üzere yetiştirilmektedir. Örneğin; 1884 yılında Kastamonu'nun Taşköprü kazasında ibtidai mektep açılarak oraya tayin olunan Darümuallimin mezunu öğretmenin usul-i cedid üzere öğretime başladığı bildirilmiştir.¹⁹ Bu şekilde yetiştirilen öğretmenlerin faydası hakkında bir yazı Kastamonu Vilayet gazetesinde yer almıştır.²⁰ 1893 yılında Dersaadet ibtidai mektepleri için çıkarılan talimatnamede, ibtidialerde görev yapacak öğretmenlerin Darümuallimin şahadetnamesine (diplomasına) sahip olması veya bila-ımtihan kifayetlerinin sabit ve hüsn-i hal ile ma'ruf olması şart koşulmuştur.²¹ Ancak mevcut Darümuallimin-i Sıbyan sayısının ihtiyaç duyulan öğretmeni yetiştiremeyeceği anlaşılmaktadır. Bunun üzerine hali hazırda mekteplerde görev yapan öğretmenlerden özellikle usul-i cedid üzere öğretim yapabilme becerisini edinmiş olmaları istenmiştir. Bunun için usul-i cedid üzere öğretim konusunda yetersiz görülen öğretmenler ya Darümuallimin'e kursa gönderilmiş ya da daha üst kademede görev yapan ve usul-i cedide hâkim öğretmenlerden bir tür hizmet içi eğitim almışlardır. Örneğin Kastamonu'da mekteb-i idadi muallimi Sıtkı Efendi, usul-i cedid konusunda ibtidai mekteplerdeki muallimlere bu anlamda katkı sağlamıştır.²² Hatta onun merkez vilayete gönderdiği raporlar üzerine mektebi olmayan köylerde acilen yeni mektepler açılması talep edilmiştir. Bu mekteplerde görev yapacak öğretmenlerin özellikle belli bir müddet hali hazırda ibtidai veya rüşdiye mekteplerinde görev yapan öğretmenlerin gözetiminde öğretim yapması istenmiştir. Bunun sebebi ise o muallimlere usul-i cedid üzere tedrisatı öğretmektir. Anlaşılacağı üzere eğitim alanında usul-i cedid kavramı öncelikle mekteplerde derslerin öğretiminde kullanılan eski yöntemlerin yenisi ile değiştirilmesini nitelemek için sıklıkla kullanılmıştır.

¹⁷ Selim Sabit, *Rehnuma-yı Muallimin*, s.7-8.

¹⁸ II. Abdülhamid Dönemi eğitim ıslahatı ve okullaşma hakkında bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.

¹⁹ “Usul-i Cedid hakkında yazı”, *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, 15 Kânunuevvel 1884.

²⁰ “Kurra Köy Muallimini”, *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, 27 Teşrinievvel 1897.

²¹ *Dersaadet Mekâtib-i İbtidaiyesi İçin Talimat-ı Mahsus*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1309, s.2.

²² “Maarif, Mekâtib-i İbtidaiye”, *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, 22 Teşrinisani 1899.

İkinci Meşrutiyet yıllarında da öğretim yöntemleri konusunda önemli adımlar atılmıştır. Özellikle dönemin eğitimcileri bu konuda önemli çabalar ortaya koymuştur. Emrullah Efendi ve Satı Bey öncülüğünde dönemin öğretmen okullarında ciddi reformlar yapılmıştır. Özellikle öğretmen okulu müdürlüğü yapan Satı Bey, öğretmenlerin mesleğe giriş öncesi tecrübe kazanması için öğretmen okulu bünyesinde Tatbikat Mektebi olarak bilinen kurumu açmıştır.²³ Bu mektep öğretmen adaylarının mesleğe giriş öncesi staj yaptıkları bir müessese niteliğindedir. Kendisinin kaleme almış olduğu bir yazıda öğretim yöntemleri konusunda sekiz temel esas belirlemiştir. Bu esaslar şöyledir:

“1- Dersleri ezberletmeye değil, anlatmaya ihtimam etmek, ezberletilecek manzumeleri bile evvel emrde anlatıp sonra ezberletmektir.

2- Dersi anlatmak için riayet edilmesi lazım gelen faide-i esaside: onu talebenin hal-i fikriyesine tevafuk ve tetabuk (uymak) ettirmektir.

3-Dersleri talebenin hal-i fikrisine tevafuk ettirmek mecburiyeti diğer bir mecburiyet daha tevlid eder: o da mebahisde tedrice riayet etmek.. mecburiyettir.

4-Tedrice riayet etmek, kolaydan zora gitme esasının bir neticesi de: derslere daima müşahhasat (şahıs haline gelmiş) ve mukayyidattan (kayd edilenler), meşhudat (şahit olunan) ve mahsusattan (gözle görülen) başlamak.. mücerredat ve külliyata ait bahslere müşahhasat ve meşhudattan müteşekkil bir esas hazırlamak kaidesidir.

5- Mücerredat ve külliyatın müşehhasat ve cüzi' yattan istihracı esasının bir neticesi: kaidelerin ve tariflerin ameliyattan ve izahattan istihracı maddesidir.

6- Tedris hususunda riayet edilmesi lazım gelen esaslardan birisi de: çocukların zevklerini okşamak, onların hasr ve merakını tahrik eylemektir.

7- Tedrisatta riayet edilmesi lazım gelen kavaidin en mühimlerinden biri de: öğretilecek şeyleri çocuklara doğrudan doğruya söylememek, imkân buldukça onları düşündürerek kendilerine buldurmaktır.

8-Tedrisatta nazar-ı dikkatten dūr tutulması lazım gelen esaslardan birisi de: derslerin hepsini birbirine rabt etmek, birbirine muavenet ettirmek, birbirini takviye ve tekrar edecek surette tertip eylemektir”.²⁴

Bu esasların ayrıntılarını da yazısında açıklamıştır. Bu süreçte ibtidai mekteplere atanan öğretmenlerin Darümuallimin mezunu olmasına olabildiğince dikkat edilmiştir. Darümuallimin mezunlarının yetersiz kaldığı durumlarda ise öğretmenlik formasyonu niteliğindeki derslerden imtihana tabi tutulan adaylar öğretmen olarak atanmıştır. Bu açıdan 1913 yılında yayımlanmış olan Geçici İlköğretim Kanunu (Tedrisat-ı İbtidaiye-i Kanun-ı Muvakkati) oldukça önemlidir.²⁵ Bu kanunla ibtidai mekteplerde öğretmenlik yapabilmek için Darümuallimin-i İbtidai mezunu olma şartı getirilmekle birlikte hariçten atama ile ilgili ehliyetname sınavları konusunda hukuki alt yapı da oluşturulmuştur. Söz konusu kanunun 43. maddesinde öğretmen okulu mezunlarının yetersiz kaldığı bölgelerde o bölgedeki sorumlu eğitim meclisinin (tedrisat-ı ibtidaiye meclisi) ihtiyaç duyulan öğretmenlik ya da öğretmen yardımcılığı için her sene tatil günlerinde bir ehliyet sınavı yapabileceği ifade edilmiştir. Sınavda başarılı olanlara geçici ehliyetname verilmiştir.²⁶ Bu

²³ Erol Çiydem, “Bir Dersin Tarihçesi: Tatbikat Mektebi’nden Öğretmenlik Uygulamasına”, *Bilim İnsanı Dr. Mustafa Eski’ye Armağan*, Ed. Hüseyin Yolcu & Sibel Oğuz Haçat, Pegem Akademi, Ankara 2020. s.419.

²⁴ Satı, Usul-ı Tedrisin Kavaid-i Esasiesi, *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, S.6, 15 Temmuz 1326, s.199-207.

²⁵ “Tedrisat-ı İbtidaiye-i Kanun-ı Muvakkati,” *Maarif Düsturu Birinci Cild*, ed. Faik Reşid, Devlet Matbaası, İstanbul 1927, s.16.

²⁶ Erol Çiydem, Policies and practices for the professionalization of the teaching profession in the late Ottoman Empire (1839-1920), *Paedagogica Historica*, DOI: 10.1080/00309230.2021.1983620.

tür düzenlemelerin amacı aslında eski usulde öğretim yapan hocanın²⁷ yerini modern yöntemleri kullanabilen öğretmenin almasına yönelik arzudur.

Müfredattaki değişimin karşılığı olarak usul-i cedid

Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim sisteminin en alt kademesini oluşturan sıbyan mekteplerine ilkökul düzeyindeki eğitim kurumu gibi bakılsa da 1870'lerde iptidai mekteplere dönüştürülmeye başlayıncaya kadar bunlara modern anlamda ilkökul demek oldukça zordur. Bu okullarda basit düzeyde dini bilgiler verilerek ahlaki eğitim ile birlikte Müslümanların kutsal kitabı Kuran-ı Kerim'i okutabilmek hedeflenmiştir. Eğitim genellikle cami ve mescit gibi dini mekânlarda yapılmıştır. Bu okullardaki eğitimciler ise imam, müezzin ya da Kuran okumayı ve basit dini bilgileri bilen birisi olmuştur. İşte bu durum 1840'lı yıllardan itibaren modern sivil okulların açıldığı bir dönemde eğitim ıslahatının hızını ve niteliğini ciddi anlamda olumsuz yönde etkilemiştir. 1839 yılında yayımlanan Meclis-i Umur-ı Nafia'nın layihasında akli ve nakli ilimler ile toplumsal kalkınma/ilerleme arasında bir bağ kurulmuştur. İlim konusunda o güne dek Harbiye, Bahriye, Hendese gibi askeri mekteplerin açıldığı söz konusu mekteplere alınan öğrencilerin yazı yazmayı ve Türkçe bir kitap okumayı dahi bilmediklerinden bahsedilmiştir. Oysa söz konusu mekteplere kabul edildiklerinde onlar Arapça, Farsça ve Fransızca gibi dersleri almak zorunda olduklarından bunları öğrenme konusunda yetersiz kaldıkları ifade edilmiştir. Bu yetersizliğin nedeni olarak alt kademedeki çocukların okuma yazma bilmeden bu mekteplere gelmesi gösterilmiştir. Sıbyan mektebi hocalarına yönelik yayımlanmış olan 1847 Talimatı'nda da bu mekteplerde okunması şart olan bilimler ve bilgilerin ahiret ve dünya için yeterli olmadığı dile getirilmiştir. Bu eksikliği gidermek için öğrencilerin rüşdiye mekteplerinde öğrenim görmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Bu cümleler sıbyan mekteplerinde müfredat konusunda yapılması düşünülen müfredat değişikliğine işaret etmektedir. Bu anlamda ilk üzerinde durulan konu çocuklara okuma ve yazma becerisini kazandırabilmek olmuştur. Sıbyan mektebi hocalarına yönelik yayımlanmış olan söz konusu talimatta çocuklara okuma yanında yazmanın öğretilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bunu yaparken de hocalara harflerin şekillerini gereği gibi öğretmeleri, birden çok harfin nasıl bitiştiğini öğretmeleri konusunda önerilere yer verilmiştir. Ayrıca çocukluğun gereği olarak, oyun oynamak ve bazı yaramazlıklar yapmanın onların yaratılışında olan şeyler olduğu dillendirilmiştir. Ardından da onların büyüdükçe güzel davranışları öğrenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bunun için de "Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından sağlanacak, dinen ve aklen güzel davranışlar ve yasaklanan kötü davranışlara ilişkin Türkçe kısa güzel Ahlâk risalelerinin okutulmaya başlanması" tavsiye edilmiştir.²⁸ Asıl önemli olan konu ise bu mekteplerde çocukların Türkçe okuyup yazabilmelerinin hedeflenmesidir. Yazıyı öğretirken aynı zamanda çocuklar için Türkçe olarak üç, dört, beş ve altı harfli isimler ve kelimelerden oluşan bir Lûgat kitabı hazırlanması ve mekteplere dağıtılması kararlaştırılmıştır.²⁹ Başka bir ifadeyle sıbyan mekteplerinde çocuklara anadillerinde okuyup yazabilme becerisini kazandırmak amaçlanmış ve bu doğrultuda yeni içerikler oluşturulmuştur. Sıbyan mekteplerindeki söz konusu içeriğin öğretiminin özellikle sonraki kademe olan rüşdiye mekteplerindeki eğitim-öğretimin niteliği açısından da önemli olduğu aşikârdır. Nitekim özellikle Kemal Efendi'nin çabalarıyla 1840'lı yılların ikinci yarısından itibaren rüşdiye mekteplerinde Arapça, Farsça, Coğrafya ve Hesap gibi dersler usul-i cedid üzere okutulmaya başlanmıştır. Rüşdiye mekteplerindeki söz konusu dönüşüm 1860'ların ortalarında eğitimin ilk kademesine doğru genişletilmiştir. Dönemin başında da Osmanlı eğitim sisteminde kullanılan dilin çok fazla Arapça ve Farsçanın tesirinde olduğundan bahsedilmiştir. Bunun için öncelikle Osmanlı lisanına göre bir elifba ve hece risalesi

²⁷ Sıbyan mekteplerinde eğitimciler genellikle cami imamıdır. Toplumun "hoca" olarak adlandırdığı bu eğitimciler genellikle eski usullerle (usul-i atika) eğitim-öğretim yapmaktaydılar. Özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde açılan modern okullarda "hoca" kavramının yerini "muallim" in aldığı görülmektedir.

²⁸ Yahya Akyüz, agm., 1994. s.4.

²⁹ agm., s.3.

tertip ve Türkçe Sarf ve Nahve dair muhtasar ve mutavvel bazı kitaplar te'lif etmek ve bundan sonra mahalle mekteplerinde eski yol bırakılıp, tarz-ı cedid üzere talim olunması gerektiğinden bahsedilmiştir.³⁰ Bu süreçte sıbyan mektebi müfredatının değiştiği görülmektedir. 1869 yılında yayımlanmış olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre sıbyan mekteplerinin müfredatı aşağıdaki gibidir:

Tablo 1. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre sıbyan mekteplerinin müfredatı³¹

Usûl-i cedide vechle Elifba
Kur'an-ı Kerim
Tecvid
Ahlaka müteallik resâil
İlm-i hal
Yazı ta'limi
Muhtasar Fenn-i Hesab
Muhtasar Tarih-i Osmanî
Muhtasar Coğrafya
Ma'lûmat-ı Nafia

Tabloda yer alan bu yeni disiplinlerin müfredata dâhil edilmesi, bu disiplinlerin öğretiminde izlenecek metot konusunu da gündeme getirmiştir. Başka bir ifadeyle öğretim yöntemlerindeki değişim, yeni modern sivil okullardaki müfredatla da yakından ilgilidir. Aynı zamanda yeni tip okullarda yeni öğretim metodunu uygulamak için yeni metoda uygun ders kitapları da hazırlanmıştır.³² Elbette müfredat dikkate alındığında usul-i cedid kavramı daha çok alfabe öğretiminde karşımıza çıkmaktadır. Bu süreçte “usul-i cedid üzere hazırlanmış elifba” başlıklı ders kitaplarına sıklıkla rastlamak mümkündür. Fakat diğer derslerin öğretimini nasıl yapılacağı konusunda da dönemin eğitimcileri tarafından önemli yazılar kaleme alınmıştır. Bu anlamda usul-i cedidi sadece belli bir dersin öğretimi ile ilişkilendirmek hatalı olacaktır. Selim Sabit Efendi öğretmenlere yönelik hazırlanmış olduğu eserinde Tarih, Coğrafya, Hesap gibi derslerin öğretimini nasıl yapılacağı konusunda da bilgi vermiştir. Örneğin, ona göre;

*“tarih dersleri hem kıraata medar olmak ve hem de bazı vukuat-ı mühimmeyi sıbyana belletmek maksadına mebni olduğundan her dersin ibtidasında muallim o dersi hülasa vechle şakirdana hikâye ve takrir edip ba'de risalede yeri gösterilerek şakirdan tarafından kıraat olunur”.*³³

Bu bağlamda usul-i cedid kavramı eğitimin ilk kademesinde yeni müfredatı eskiden ayıran önemli kıstaslardan birisi olarak kullanılmıştır. Hatta çocukları rüşdiye mekteplerine hazırladığı için sıbyan mekteplerinde usul-i cedide hocalar tarafından dikkat edilmesi ayrıca istenmiştir.³⁴ Bu istek sıbyan mekteplerinde müfredatın değiştiğine işaret etmektedir. Fortna'nın tespitiyle;

*“bir zamanlar din etrafında örgütlenen eğitim-öğretim -ve onun sürekliliğini sağlayan okuma- şimdilik artık giderek artan bir biçimde 'faydalı bilgi' katma ve 'yeni bir şey keşfetme' işine yöneliyordu...”*³⁵

Sonraki yıllarda da sıbyan mekteplerinin çocuklara temel bilgi ve becerilerin kazandırılacağı bir eğitim kurumu olduğu vurgulanmıştır. Bu anlamda sıbyan mekteplerinin müfredatında

³⁰ Maarife Dair Bend-i Mahsustur, *Tercüman-ı Ahval*, 2 Zilkade 1277 (12 Mayıs 1861).

³¹ “4 Temmuz 1869/24 Cemaziyülevvel 1286 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi”, *Düstür*, I. Tertip, C.2, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1289, s. 184-219.

³² Kerim Açıık, “Tanzimat Döneminde Açılan Yeni Okullarda Arapça Öğretiminde Kullanılan Ders Kitaplarının Yöntem Açısından İncelenmesi”, *Şarkiyat Mecmuası*, S. 37, 2020, s.24.

³³ Selim Sabit, age., s.24.

³⁴ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Maarif Nezareti, Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî (BOA. MF. İBT.), 7/108, 10 Aralık 1875 (12.ZA.1292).

³⁵ Benjamin C. Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s.35.

değişiklikler yapılmaya devam edilmiştir. 1913 yılında ise Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati ile ibtidai ve rüşdiye mektepleri birleştirilerek öğrenim süresi altı yıla çıkarılmıştır. Böylece bu okullar üç devreye ayrılarak müfredat şu şekilde belirlenmiştir:

Tablo 2. Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati'nde Sıbyan Mekteplerinin Müfredatı³⁶

Kuran-ı Kerim	Malumat-ı Tıbbiye ve Tatbikatı, Hıfzıshha
Malumat-ı Diniye	Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye ve İktisadiye
Kıraat ve Hat	El işleri ve Resim
Lisan-ı Osmanî	Gınna (İlahî ve Vatani manzumeler)
Hesab, Hendese	Terbiye-i Bedeniye ve Mkteb Oyunları
Coğrafya (Bilhassa Osmanlı Coğrafyası)	Etfal-i Zükura Talim-i Askerî
Tarih (Bilhassa Osmanlı Tarihi)	Etfal-i İnaşa İdare-i Beytiyye ve Dikiş İşleri
Dürus-ı Eşya	

Tabloda yer alan derslerin öğretimine yönelik hazırlanan ders kitaplarının isimlerinde “yeni usul üzere” ibaresini görmek mümkündür. Yani hem müfredat değişmiş hem de değişen müfredatla birlikte derslerin yeni usullerle öğretimi hep gündemde olmaya devam etmiştir.

Ders araç-gereçlerindeki değişimin karşılığı olarak usul-i cedid

Osmanlı İmparatorluğu'nda öğretim yöntemleri konusundaki değişim aynı zamanda birtakım yeni ders araç gereçlerinin mekteplerde kullanımını gerekli kılmıştır. Her şeyden önce geleneksel okullardan olan sıbyan mekteplerinde önceki satırlarda değinildiği üzere sadece basit dini bilgilerin öğretimi, ahlaki eğitim ve bununla birlikte Kur'an-ı Kerim'i çocukların yanlışsız okuyabilmesi hedeflenmiştir. Burada da genellikle öğretim yöntemi olarak, takrir, akran eğitimi ve zaman zaman da bireyselleştirilmiş bir öğretim olarak görülebilecek bazı metotların kullanıldığı bilinmektedir. Ancak bu okullarda yazı eğitimi verilmemekle birlikte yeni disiplin alanlarının öğretimi de bu okullarda yapılmamaktaydı. İlk modern sivil okullar olan rüşdiyelerde ise yeni disiplinler öğretilmekle birlikte, bunların nasıl öğretilmesi gerektiği konusunda da Batı'daki uygulamalar rol model olmuştur. Yeni disiplinlerin öğretilmeye çalışılması ve yeni yöntemlerin uygulanması beraberinde bir takım ders-aruç gereçlerine olan ihtiyacı da ortaya çıkarmıştır.

Dönemin mekteplerinde yeni ders araç gereçlerinin kullanılması gerekliliğini belirten ilk belgelerden birisi 1847 yılında sıbyan mektebi hocalarına yönelik yayımlanmış talimattır. Bu talimatta sıbyan mektebi hocalarının yeni bir takım ders araç gereçlerini kullanmaları gerektiği belirtilmiştir. Bunlar içerisinde özellikle yazının öğretimi için kullanılacak ders araç gereçleri gelmektedir. Talimatta, Elifba'ya başlayan çocukların hem harfleri okuyabilmeleri ve hem de onların yavaş yavaş yazı yazmayı da öğrenmeleri için Padişah tarafından mekteplere yeterli sayıda taş levhalar gönderileceği ifade edilmiştir.³⁷ Elbette o döneme kadar yazı eğitiminin verilmediği sıbyan mekteplerinde, yazı araç gereçlerinin kullanılması çeşitli endişelere yol açmış olmalıdır. Bunların başında çocukların ayetleri söz konusu levhalara yazmaları ve sonrasında bunların silinmesinin ya da dikkatsizce bir yerlere bırakılmasının hoş karşılanmayacağıdır. Bunun içindir ki bu tür araçların Müslüman ahali tarafından kutsal yerler olarak kabul edilen Mekke ve Medine gibi Arabistan'ın birçok bölgesinde kullanıldığı vurgulanmıştır. Anlaşılacağı üzere sıbyan mekteplerinde ders araç gereçlerindeki ilk gelişme çocuklara yazının öğretimini kolaylaştırmak içindir. Anadilde okuyup yazabilme o dönem devletin eğitim politikasındaki hedefleri arasında önceliklidir. Bunun için çocukların daha küçük yaşlardan itibaren yazı sanatını öğrenmeleri gerektiği düşünülmüştür. Hatta çocukların usul-i talimiye için yazı araç gereçlerine acilen ihtiyaç olduğu belirtilerek bunun üzerine sıbyan mektebi talebelerinden fukara olanlara

³⁶ “Tedrisat-ı İbtidaiye-i Kanun-ı Muvakkati, s.12.

³⁷ Yahya Akyüz, *agm.*, s.2.

dağıtılmak üzere yazı araç gereçlerinden pirinç devat imal ettirilmiştir.³⁸ Ayrıca “Hicri 1279 (1862-1863) tarihli bir talimat ile de İstanbul’daki 36 sıbyan mektebinde öğrencilere “Arabistan usulüne uygun olarak harfleri yazıp bozmak için” bir defaya mahsus olmak üzere devlet hazinesinden birer taş levha, taş kalem ve birer küçük devatın verileceği belirtilmiştir”.³⁹ Kara tahtanın bir ders aracı olarak kullanılmaya başlanması, öğrencilerin divit ve sözlükten yararlanmaları gibi değişikliklerden dolayı 1847 talimatnamesi, çağdaş öğretim teknolojilerinin Osmanlı eğitim sisteminde kullanılmasının başlangıcı olarak kabul edilebilir.⁴⁰

Rüşdiye mekteplerinde ise özellikle coğrafya derslerinde kullanılmak üzere harita ve küre gibi ders araç gereçlerinin temini için çalışmalar yapılmıştır. Tanzimat Dönemi’nin önemli eğitimcileri arasında yer alan Kemal Efendi, Mekâtib-i Umumiye Nazırı iken Avrupa ülkelerine yaptığı inceleme gezilerinde eğitim-öğretimde ders araç gereçleri konusundaki gelişmeleri yakından gözlemlemiştir. Daha sonra ülkeye döndükten sonra da başta haritalar olmak üzere gördüğü ders araç gereçlerinin temini için gerekli adımları atmıştır.⁴¹ Avrupa’dan getirilen kürelerde yer isimlerinin yabancı dilde olması dolayısıyla öğretimde onlardan gerektiği kadar faydalanılamamıştır. Bunun üzerine 1851 yılında meşhur yerlerin isimlerinin Türkçe olarak gösterildiği 150-200 adet küre-i arz yaptırılmasına karar verilmiştir.⁴² İlk başlarda rüşdiye mekteplerinde kullanılmaya başlayan harita ve küre gibi ders araç gereçleri, sıbyan mekteplerinin usul-i cedid üzere eğitim verilen ibtidai mekteplere dönüşümü ile birlikte bu okullarda da kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin Rodos’ta açılmış olan ibtidai mektepler için küre ve harita talep edilmesi üzerine bu talep karşılanmıştır.⁴³ Benzeri talepler diğer vilayetlerdeki ibtidai mektepler için de geçerlidir. Ayrıca usul-i cedidin sıbyan mekteplerinde uygulanmasında öncü isimlerden Selim Sabit Efendi, Rehnuma-yı Muallimin’de coğrafya dersinin öğretiminde harita ve kürenin nasıl kullanılacağını anlatmıştır.

“Evvela küre-i mücessema veyahut müsteha ile yerin şekil ve heyeti sıbyana tarif ve tefhim olunup sathının beş kıtaya tefrikiyle haritalarda gösterilmiş olan deniz ve kara ve dağ vesaire gibi bir takım mevadd-ı mürtesiminin renk ve eşkali talim ve irae kılınır.

Şakirdan bu vechle haritalarda mürtesim olan hutut ve eşkali belledikten sonra yerin ahval-i şahihesine dair bir şeyi tarif olunduğunda haritaya müracaatla misali gösterilerek evvel şeyin misal-i sairesi şakirdana istihrac ettirilir”.⁴⁴

Mekânsal Değişimin Karşılığı Olarak Usul-i Cedid

Geleneksel okullardan farklı olarak rüşdiyeler ve ibtidai mektepler için eğitim-öğretime elverişli binaların seçilmesi ve inşa edilmesi için Tanzimat Dönemi boyunca özen gösterilmiştir. En başta rüşdiye mektepleri için ya elverişli binalar mektebe çevrilmiş ya da yenileri inşa edilmiştir.

Sıbyan mekteplerinin dönüşümü ile birlikte yeni mektep binalarının eğitim-öğretime uygun olmasına dikkat edilmiştir. 1870’lerden itibaren başlayan dönüşümde yeni tip mekteplere “usul-i

³⁸ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) İrade, Mesail-i Mühimme (BOA. İ..MSM.), 25/674, 2 Mayıs 1847 (16.CA.1263).

³⁹ İbrahim Caner Türk, “Osmanlı Devleti’nde Öğretim Yöntemlerinin Gelişimi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.3, S.1, 2009, s.277.

⁴⁰ Yüksel Göktaş, Nuray Temur Gedik, Aslıhan Kocaman-Karoglu ve Kürşat Çağiltay, “Öğretim Teknolojilerinin Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’ndeki Tarihsel Gelişimi” *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 24, 2009, s.85.

⁴¹ Ayşegül Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s.250.

⁴² *agt.*, s.251.

⁴³ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Maarif Nezareti, Mektubî Kalemî (BOA. MF. MKT), 43/37, 14 Eylül 1876 (24.Ş.1293).

⁴⁴ Selim Sabit, *age.* s.22.

cedid mektepleri” denildiği bilinmektedir.⁴⁵ Bu anlamda her ne kadar usul-i cedid kavramı yeni yöntemleri anlatan bir kavram olarak kabul edilmişse de yeni yöntemlerin kullanılacağı okulların fiziksel imkânlarını usul-i cedid kavramı ile bağdaştırmak doğru olacaktır. Dönemin eğitimcilerinden Selim Sabit Efendi'nin usul-i cedidi tarif ederken kullandığı ifadeler dikkate alınırca çocukların sınıflara bölüneceği ifade edilmiştir. Bunun için de elbette okulun fiziksel imkânlarının elverişli olması gerekir. Ayrıca usul-i cedid üzere eğitim veren mektepler açıldığında genellikle bu mekteplerdeki öğrenci sayıları da kısa zaman içerisinde artmıştır. Bu da dönemin bürokratlarını daha elverişli mektep binaları aramaya itmiştir. Buna bir örnek Sırmakeşhane Kapısı üzerinde bulunan kargir bir binanın numune mektebi olarak açılmış olması gösterilebilir. Söz konusu bina bir sene sonra öğrenci mevcudunun fazlalığı dolayısıyla yetersiz kalmıştır. Arayışlar sonucunda Bayezid İmaretinde bulunan odaların mektep için elverişli olduğu ifade edilmiştir. Bunun üzerine mektep söz konusu odaların olduğu binaya taşınmıştır.⁴⁶ Fakat sadece öğrenci mevcudu değil öğretmenlerin yeni öğretim metotlarını uygulayabilmeleri için de elbette mektep olarak kullanılan mekânın fiziksel elverişliliği önemlidir. Tanzimat Dönemi'nde tam manasıyla mektep binasının tasvirine yönelik bir anlatım bulunmasa da daha sonraki yıllarda bu konuda bize bilgi veren belge ve eserler mevcuttur. Örneğin, hiçbir şart-ı sıhhiyeyi haiz olmayan ve havasızlık ve ziyasızlık ve rutubet içinde yavrularımızın sıhhatlerini mahv ve harap eden köy mektepleri binalarının derhal kapatılması ve çocukların buralara devamlarının men edileceği Edirne vilayeti maarif müdürlüğü tarafından bildirilmiştir.⁴⁷ Ayrıca imparatorluğun son yıllarında muallimlere yönelik rehber olarak hazırlanmış bir eserde mektep binasının vaziyeti hakkında dikkat edilmesi gerekenler şöyle gösterilmiştir:

“Mektep ittihaz olunacak mahal oldukça mürtefi ve havadar olmalı. Ve bir miktar bahçe veya havluyu havi bulunmalıdır.

Mektepte olan şakirdan kaç kısma taksim olunmuş ise o kadar dersane ve bir de teneffüşane olmalıdır.

Dershanenin manzaraca münasip ciheti muallime tahsis olunmalı ve o cihete büyücek bir siyah tahta konulmalıdır.

Muallimin karşısında bulunan şakirdanın oturmaları için malum sıralar vaz edilmelidir. Şakirdanın kâffesi muallimin yüzünü ve tahtanın üzerine yazılacak tarifati ve işareti görmek için ön tarafında bulunan sıra alçak ve orta tarafında bulunanlar yekdiğerine nispetle yüksek olmalıdır.

*Hıfzı sıhhat için mektebin taharet ve nezafetine dikkat olunmalı ve şakirdan mektepte buldukları halde pencereler bir münasip zamanda açılıp hava tecdid ve kış günleri mangal bulundurulduğu halde (s. 3) kömürün layıkıyla yanıp katıyyen koku kalmaması hususuna dikkat olunmalıdır”.*⁴⁸

Özellikle II. Abdülhamid Dönemi'nde ibtidai mekteplerin sayısının artırılmasına yönelik çalışmalar yapılırken bu mekteplerin usul-i cedid üzere mektepler olduğu çok kez vurgulanmıştır. Bu vurgunun sadece yöntemsel değişikliği kast etmediği o döneme ait bilgi ve belgelerden anlamaktayız. Örneğin Kastamonu'da açılan ibtidai mekteplerin usul-i cedid üzere açılmış olduğu vilayet gazetesinde haber olarak yer almıştır.⁴⁹ Bu yazılarda vurgulanan hususlardan birisi

⁴⁵ Yahya Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri 1848-1940*, Doğan Yayınları, Ankara 1978, s.35.

⁴⁶ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Maarif Nezareti, Mektubi Kalemî (BOA. MF. MKT), 32/110, 30 Aralık 1875 (2.Z.1292).

⁴⁷ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Maarif Nezareti, Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî (BOA. MF. İBT.), 18/130, 23 Mayıs 1885 (8.Ş.1302).

⁴⁸ Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehniüma*, Serasi Matbaası, r. 1315

⁴⁹ “İbtidai Mektepler hakkında yazı”, *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, 9 Temmuz 1883.

mekteplerin fiziksel mekân olarak yeni yöntemleri uygulamaya elverişli olduğudur.⁵⁰ 1910 yılında “Mekâtib-i İbtidaiyenin İnşaatına Müteallik Talimatname” yayımlanmıştır. Bu talimatnamede mekteb-i ibtidai yapılacak arsanın seçimi, mekteb binasında bulunması gereken özellikler, dershanelerin (sınıfların) şekli vb. birçok konuda dikkat edilmesi gerekenler ayrıntılı olarak yazılmıştır.⁵¹ Bu noktada, yöntemsel değişikliğin tek başına yeterli olmadığı Osmanlı bürokrasisi tarafından anlaşılmış olduğunu görmekteyiz. 1913 Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati’nde de ibtidai mekteplerin fiziki olarak ne gibi koşulları barındıracağı açıkça ifade edilmiştir. Buna göre; “her mektepte dershanelerin gayet aydınlık ve sıhate muvafık olması ve çocukların adediyle mütenasib bir vesaiti bulunması şarttır (Madde 13)”. Ayrıca; “mektep binası dâhilinde misafirhane, kahvehane gibi şakirdanın terbiyesine veya mektebin ahval-i sıhhiyesine tesir edecek daireler küşad olunamaz. İşbu yasak mektebin yüz metre civarı için de caridir. Ancak ahval-i hususiye ve zaruriyede meclis-i idare-i vilayet bu babda istisnaen müsaadatta bulunabilir (Madde 14)”.⁵² İbtidai mekteplerin sıbyan mekteplerinden belki en önemli farklarından birisi de bu hususlardır. Daha öncesinde camii veya cami bitişiğinde herhangi bir odada yapılan eğitim-öğretim bağımsız fiziki mekânlar oluşturulmuştur. Bu mekânların eğitim-öğretime elverişli olmasına dikkat edilmiştir. Bu anlamda usul-i cedid üzere yapılan öğretimde sınıf usulü, ders araç gereçlerinin kullanılması vb. hususlar için elverişli fiziki mekânların olması önem arz etmiştir.

Disiplin Konusundaki Değişim

Tanzimat Dönemi’nde mekteplerde değişmeye başlayan başka bir durumda disiplin konusunda eğitimcilerin kullandıkları yöntemlerdir. Bu konudaki düzenlemeler⁵³ daha önceki yıllarda başta sıbyan mektepleri olmak üzere mekteplerde dayanın çeşitli versiyonlarının (falaka, tokat, fiziksel şiddet içeren benzeri uygulamalar) çocukların terbiyesi ya da mektepteki disiplinin devamı için kullanılmış olduğunu ortaya koymaktadır. Bu konuda da yine ilk adımlardan birisi 1847 Talimatı’dır. Talimatta sıbyan mektebi hocalarının disiplini sağlama amacıyla birtakım cezalar vereceklerse de bu cezalarda ölçülü davranmaları gerektiği örneklerle anlatılmıştır.

*“çocuk gevşeklik ve tembellikten dolayı çalışmayıp dersi geri kalmışsa, ya da ahlak risalesinde ayrıntılarıyla belirtilen kötü huylardan birini yapmışsa ve dersçe de bir kabahati olursa, bu kabahati işleyen kimin çocuğu olursa olsun, akranları arasında utanacağı için bu çocuğun minderi yazın hoca ve kalfanın görebileceği şekilde dışarı, kışın ise kapının iç tarafına konulup çocuk orada oturtulmalıdır. Hoca böyle çocuklara sövüp saymayacak, yalnızca, dince caiz olan dargın bir yüz göstermek, incitmek üzere kulağını çekmek, urz ve namusa dokunmayacak şekilde acı söz söylemek gibi yollara başvuracaktır”.*⁵⁴

Daha büyük suçlar işlediğinde ise biraz daha ağırlaştırılmış cezaların verilebileceği ama bunlar içinde birtakım sınırlılıkların belirlendiği görülmektedir. Usul-i cedid hareketinin öncülerinden Selim Sabit Efendi’ye göre de çocuklar birtakım yaramazlıklar yapmaktan kendini alamaz. Bu durumda öğretmenlerin çocukların her hareketini denetleyerek cezalandırma yoluna

⁵⁰ “... Bu kere meclis-i mezkurdan varid olan mazbatada tülen on yedi buçuk ve arizen on iki buçuk arşın vüsatında ve on iki arşın irtifaında olmak ve üst katı muntazam ve vâsi’ bir dersane ile bir taamhane ve bir de muallim odasını şamil ve zemin katı da kurra Mekâtib-i muallimlerine usul-i cedide-i tedrisiyenin talim ve tedrisine elverişli bir dersane bulunmak üzere ...” “Mekteb İnşası”, *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, 14 Kanunusani 1895.

⁵¹ *Mekâtib-i İbtidaiyenin İnşaatına Müteallik Talimatname*, Matba-ı Âmire, İstanbul 1326.

⁵² “Tedrisat-ı İbtidaiye-i Kanun-ı Muvakkati,” s.10.

⁵³ Osmanlı’nın son dönemlerinde içeriğinde disiplin ve ceza konusunun yer aldığı düzenlemeler arasında şunlar gösterilebilir: 1847 tarihli “Etfâlin Talim ve Tedris ve Terbiyelerini Ne Veçhile İcra Eylemeleri Lazım Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hâceleri Efendilere İta Olunacak Talimat”, 1892 tarihli Taşra Mekatib-i Rüşdiyesinin İdare-i Dâhiliyelerine Mahsus Talimatnâme, Dersaadet Mekâtib-i Rüşdiyesi’nin İdare-i Dâhiliyesine Mahsus Talimatnâme, 1913 tarihli Tedrisât-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati. Bu konuda bkz. Mustafa Gündüz, *Son Dönem Osmanlı Eğitiminde Disiplin ve Cezalandırma (1847-1920)*. *Doğu Batı* S. 53, 2010, s. 127-157.

⁵⁴ Yahya Akyüz, *agm.*, 1994, s.10

gitmemesi, müsamahakâr olması gerekir.⁵⁵ Selim Sabit Efendi, öğretmenlere rehber olarak hazırladığı eserinde çocuklara verilecek cezaları, işlenen kabahate göre sıralamıştır. Ayrıca sadece cezalandırmanın değil, ödüllendirmenin uygulanabileceğini belirtmiştir.⁵⁶ Dönemin basınında da eski tip mektepler hocanın şiddet uyguladığı, dayanın bir yöntem olarak kullanıldığı mekân olarak tasvir edilmiştir. Özellikle dayak konusunda problem görüldüğü içindir ki, ilerleyen yıllarda çıkarılan talimatnamelerde dayak konusunda yasaklayıcı maddeler yer almıştır. Örneğin; “Dersaadet Mekâtib-i İbtidaiyesi İçin Talimat-ı Mahsus”ta sebebi her ne olursa olsun çocukları dövmek yasaklanmıştır.⁵⁷ Bunun yanında döneme ait hatıratlar ve yazılar incelendiğinde yeni tip mekteplerde öğretmen için olumlu bir imaj çizilmiştir. Bunlardan birisi olan Tepeyran’ın⁵⁸ hatıralarında sıbyan mektebindeki hocanın dayığı bir terbiye yöntemi olarak kullanması şu şekilde tasvir edilmiştir:

“...Beni korkutan işkençe aletleri iki saat içinde birer birer vazifelerini şiddetle yerine getirdiler: sırik, hocanın: ‘sarı kız (kız) dersine bak!’ diye gürlemesinden sonra son sıradaki hastalıklı, zayıf bir kızın başına yıldırım gibi indi. Bu semavi bela yalnız o zavallı hasta kızla sınırlı kalmadı. Sırik havalanınca, üzerlerinde birer kartal dolaşan piliçlerin korkusunu andıran bir heyecan ile gözlerini önlerindeki kuzu başlı ‘kaf’lara, badem gözlü ‘sad’lara diken iki oğlan çocuğun ayaklarına takıldı. Hoca: ‘yaptığın bu adama can ver bahalım domuz!’ diyerek bütün ihtiyatlı çocuklar gibi bu ressamında tabanına koymuş olduğu keçe parçasıyla beraber çoraplarını da çıkartarak ciddi bir düşmanlıkla beş değnek vurdu”.⁵⁹

Aynı şekilde Hasan Ali Yücel, küçük yaşlarında gittiği mekteplerin birinde çocukların eğitiminde dayanın hoca tarafından acımasızca kullandığından bahsetmiştir.⁶⁰ Anlaşılacağı üzere, eski tip mektepteki sarıklı hocanın fiziksel cezaları ve zalimliğinin yerini usul-i cedid üzere eğitim yapan yeni mekteplerde öğretmenlerin iyi niyeti, ciddiyeti ve öğrencilere duyduğu sevgisi almıştır.⁶¹

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat Dönemi ile birlikte eğitim alanındaki ıslahatın kapsamı sivil alanı da içine alacak şekilde genişletilmiştir. Bu süreçte farklı tür ve kademede modern sivil okullar açılmaya başlanmıştır. Eğitimin en alt kademesini oluşturan sıbyan mekteplerinin ise modern okullara dönüşümü arzulanmıştır. Bu yolda da dönemin bürokratları oralarda görev yapan geleneksel eğitimcileri yeni öğretim yöntem ve tekniklerini bilen öğretmenlere dönüştürmek istemişlerdir. Bu noktada kullanılmaya başlanmış olan kavramlardan ilki usul-i cedid’dir. Usul-i cedid kavramının daha çok öğretim yöntemlerindeki değişimi nitelemek için kullanıldığı görülmektedir. Ancak özellikle Tanzimat Dönemi boyunca izlenen eğitim politikalarına bakıldığında usul-i cedid kavramı eğitim sisteminde farklı alanlardaki değişimle ilişkilendirilerek de kullanılmıştır. Aslında bu, bir tür zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, sadece öğretmenlere bir takım kurs ya da eğitimler vererek istenilen dönüşümün gerçekleştirilememiş olmasıdır. Söz konusu başarısızlık özellikle eğitimin ilk kademesi için öğretmen yetiştirme politikasını, yeni tip okulların açılmasını, ders araç gereçlerindeki değişimi ve disiplin konularında yeni yaklaşımların gerekliliğini ortaya koymuştur. Yani usul-i cedid kavramı her ne kadar daha çok öğretim yöntemlerindeki değişimi nitelese de eğitimin diğer alanlarındaki dönüşüm de usul-i cedid kavramı ile yakından bağlantılı olmuştur. Sadece bir alandaki değişim veya dönüşüm ile eğitim sisteminde istenilen çıktılar elde edilemeyeceği anlaşılmıştır. Buradan yola çıkarak, eğitim sistemlerinde sadece bir alandaki

⁵⁵ Fahri Temizyürek, *Selim Sabit Efendi ve Usûl-i Cedid Hareketi İçerisindeki Yeri*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1999, s.89.

⁵⁶ Selim Sabit, *agm.* s.33

⁵⁷ *Dersaadet Mekâtib-i İbtidaiyesi İçin Talimat-ı Mahsus*, s.6.

⁵⁸ Ebubekir Hâzım Tepeyran (1864-5 Haziran 1947), Türk devlet adamı ve yazardır.

⁵⁹ Faruk Ilıkan, Ebubekir Hazım Tepeyran (Hatıralar), Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. İstanbul 1998, s.7.

⁶⁰ Hasan Âli Yücel, *Geçtiğim Günlerden*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s.64-65.

⁶¹ Benjamin C. Fortna, *age.*, s.94.

değişim ile o sistemdeki genel çıktılarının niteliğini yükseltmenin mümkün olmadığı söylenebilir. Bunun içindir ki, eğitim-öğretim alanındaki yenilik veya reformlarında eğitim sistemi bir bütün olarak düşünülerek hareket edilmelidir.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Maarif Nezareti Mektûbî Kalemî Belgeleri (MF. MKT.)

13/19; 46/114; 43/37; 32/110

Maârif Nezâreti Tedrisât-ı İbtidâiye Kalemî (MF. İBT)

4/18; 7/108; 18/130

İrade, Mesail-i Mühimme (İ..MSM.)

25/674

B. Gazeteler

“Kurra Köy Muallimini”, *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, 27 Teşrinievvel 1897.

“Maarif, Mekâtib-i İbtidaiye”, *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, 22 Teşrinisani 1899.

“Maarife Dair Bend-i Mahsustur”, *Tercüman-ı Ahval*, 2 Zilkade 1277 (12 Mayıs 1861).

“Mekteb İnşası”, *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, 14 Kânunusani 1895.

“Usul-i Cedid hakkında yazı”, *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, 15 Kânunuevvel 1884.

“İbtidai Mektepler hakkında yazı”, *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, 9 Temmuz 1883.

C. Yönetmelik, Nizamname ve Raporlar

“4 Temmuz 1869/24 Cemaziyülevvel 1286 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi”, *Düstûr*, I. Tertip, C.2, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1289, ss. 184-219.

“Meclis-i Umur-ı Nafia'nın Layihası,” *Takvim-i Vekâyi*, no. 176, (İstanbul, 21 Zilkade 1254 [5 Şubat 1839]).

“Tedrisat-ı İbtidaiye-i Kanun-ı Muvakkati,” *Maarif Düstûru*, Birinci Cild, ed. Faik Reşid, Devlet Matbaası, İstanbul 1927.

Dersaadet Mekâtib-i İbtidaiyesi İçin Talimat-ı Mahsus, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1309, s.6.

Maarif-i Umumiye Nezareti Celilesi İdaresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidaiye, Darümuallimin-i İbtidaiye Şubeleri, Mekâtib-i Rüşdiye, İdadiye, Aliye ile Mekâtib-i Hususiye ve Ecnebiyenin ve Dersaadet'te Tahriri İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistiki (1311-1312 [1895-1896] Sene-i Dersiyeye-i Maliyesine Mahsusdur), Matba-ı Âmire, Darülhilafetülaliye 1318.

Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemî, 1329-1330 [1913-1914] *Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsaiyat Mecmuası*, (2. Baskı), Matba-ı Âmire, Darülhilafetülaliye, 1336.

Mekâtib-i İbtidaiye-i Umumiye Talimatnamesi, Matba-ı Âmire, İstanbul 1331.

Mekâtib-i İbtidaiyenin İnşaatına Müteallik Talimatname, Matba-ı Âmire, İstanbul 1326.

D. Araştırma ve İncelemeler

Abdullah Vehbi, *Usul-i İbtidai Yahud Muallimlere Rehnüma*, Serasi Matbaası, r. 1315.

AÇIK, Kerim, “Tanzimat Döneminde Açılan Yeni Okullarda Arapça Öğretiminde Kullanılan Ders Kitaplarının Yöntem Açısından İncelenmesi”, *Şarkiyat Mecmuası*, S. 37, 2020, s. 1-49.

AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform 1839-1856*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

AKYÜZ, Yahya, “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı,” *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulamam Merkezi Dergisi (OTAM)* S.5, 1994.

AKYÜZ, Yahya, *Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri 1848-1940*, Doğan Yayınları, Ankara 1978.

ALTINOVA, Ayşegül, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.

CÜCÜK, Eyüp, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa*, Pegem Akademi, Ankara 2020.

ÇİYDEM, Erol, “Bir Dersin Tarihçesi: Tatbikat Mektebi’nden Öğretmenlik Uygulamasına”, *Bilim İnsanı Dr. Mustafa Eski’ye Armağan*, Ed. Hüseyin Yolcu & Sibel Oğuz Haçat, Pegem Akademi, Ankara 2020.

ÇİYDEM, Erol, Policies and practices for the professionalization of the teaching profession in the late Ottoman Empire (1839-1920), *Paedagogica Historica*, DOI: 10.1080/00309230.2021.1983620.

ÇİYDEM, Erol, *Toplumsal Modernleşme Projesi Olarak Tanzimat Dönemi (Eğitim Islahatı Bağlamında) (1839-1876)*. (Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2017.

DEMİREL, Fatih, “Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi”, *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* S. 2, 2012, s. 507-530.

DEMİREL, Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, *Türkler*, C. 15, İstanbul 2002. s. 64-93.

FORTNA, Benjamin C., *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.

GÖKTAŞ, Yüksel ve GEDİK, Nuray Temur, Aslıhan Kocaman-Karoğlu ve Kürşat Çağiltay, “Öğretim Teknolojilerinin Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’ndeki Tarihsel Gelişimi” *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 24, 2009, s. 81-92.

GÜNDÜZ, Mustafa, Son Dönem Osmanlı Eğitiminde Disiplin ve Cezalandırma (1847-1920). *Doğu Batı* S. 53, 2010, s. 127-157.

ILIKAN, Faruk, *Ebubekir Hazım Teperyan (Hatıralar)*, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. İstanbul 1998.

KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.

Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Yay. Haz: Mustafa Ergün, Tayyip Duman, Sebahattin Arıbaş, H. Hüseyin Dilaver, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 2002.

Münif, Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan, *Mecmua-i Fünûn*, S.5, 28 Kasım 1862 (5.C.1279).

Satı, Usul-ı Tedrisin Kavaid-i Esasiesi, *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, S.6, 15 Temmuz 1326, s.199-207.

Selim Sabit, *Rehnuma-yı Muallimin*.

TEMİZYÜREK, Fahri, *Selim Sâbit Efendi ve Usûl-i Cedîd Hareketi İçerisindeki Yeri*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1999.

TÜRK, İbrahim Caner, “Osmanlı Devleti’nde Öğretim Yöntemlerinin Gelişimi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, C.3, S.1, 2009.

YÜCEL, Hasan Âli, *Geçtiğim Günlerden*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Summary

This study aims to explain the transformation in the first stage of the education system in the late Ottoman Empire through the concept of method-i cedid. In this sense, the concept of usul-i cedid is at the center of the study. Most of the studies in the literature about this concept have dealt with the concept in question as a response to the change in teaching methods. In a part of the studies, the focus is on the "usul-i cedid" movement in the Turkish world. As a result of the research, it was understood that the concept of "usul-i cedid", which was on the agenda of Ottoman educators and policymakers in the field of education with the Tanzimat period, has a more comprehensive meaning than the change in teaching methods. It has been realized that the change in teaching methods does not make sense on its own, and therefore, the policies for the change in teaching methods lead to a transformation in different fields in the field of education. In this context, it has been concluded that the concept of "usul-i cedid" characterizes the transformation of the physical structure in primary schools, the change of the curriculum, the improvement of the qualifications of the teachers working at the first level, and the change in the discipline in the late Ottoman Empire.

The first document that draws attention to the inadequacy of the teaching methods used in traditional schools in the Ottoman Empire is the report of the Majlis-i Umur-ı Nafia, published in 1839. Later, in 1847, under the leadership of Kemal Efendi, one of the educators of the period, it was seen that the method-i cedid was used as the concept that characterizes the change in teaching methods. In the following years, this concept continued to be used primarily as a response to the change in teaching methods. However, when educational reforms focused on the first stage of the education system in the 1860s, the meaning and scope of the concept of "usul-i cedid", which only characterized the change in teaching methods, expanded. Especially in the Ottoman Empire, the current situation of primary schools, which constituted the first level of education, caused problems in applying this method change. In this sense, new schools were started to be built in accordance with the method-i cedid. One of the features of the new type of schools, called Numune Mektep or İbtidai Mektep, is that it is suitable for the application of the method-i cedid. Attention has been paid to the fact that the educators who teach here are people who have graduated from the teacher's school or who have received teaching formation. The transformation in these two areas was followed by changes in curriculum, course tools, and discipline. In this sense, the concept of usul-i cedid has a wider meaning than the change of method in the first stage of education in the Ottoman Empire. Therefore, knowing the meaning of the concept of usul-i cedid is important in terms of understanding the reform efforts in the first stage of education in the late Ottoman Empire and the purpose of these efforts. The data in the study consists of the Presidency Ottoman Archive documents, the regulations issued for the first level of education in the examined period, the primary school curriculum, and articles on the subject in the Kastamonu provincial newspaper. The historical research method was used in the study.

The study deals with the period between 1839, the year of publication of the report, which historically points out the problems in the first stage of education, and 1913, which is assumed to have completed the transformation in primary education. Another limitation of the study is related to the type of schools. During the Ottoman education reform, schools, which constitute the first level of the education system, were opened not only for Muslim students but also for other minority groups who were the subjects of the empire. Examining the transformation involving all these schools will greatly expand the scope of the study. In particular, schools belonging to minorities are comprehensive enough to be a separate research area. For this reason, what is meant by the first level in the education system is the schools where only Muslim male and female students attend.

